

VU Research Portal

Gespierde Zielen

de Vries, C.H.H.

2020

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

de Vries, C. H. H. (2020). *Gespierde Zielen: Johannes Lublink (1736-1816): menslievendheid, sociabiliteit en welzijnspolitiek in de achttiende eeuw.*

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Gespierde zielen

Johannes Lublink (1736-1816): menslievendheid, sociabiliteit en
welzijnspolitiek in de achttiende eeuw

Cor de Vries

VRIJE UNIVERSITEIT

Gespierde zielen

Johannes Lublink (1736-1816): menslievendheid, genootschappen en welzijnspolitiek in de
achttiende eeuw

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

Ter verkrijging van de graad van Doctor aan
De Vrije Universiteit Amsterdam,
Op gezag van de rector magnificus
prof.dr. V. Subramaniam,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de Faculteit der Geesteswetenschappen
op donderdag 7 mei 2020 om 13:45
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Cornelis Hendrik Harber de Vries
geboren te Amsterdam

promotor: prof.dr. I.B. Leemans
copromotoren: dr. E. Hagen
dr. G.J. Johannes

promotiecommissie: dr. J. W. Buisman
prof.dr. R. Grüttemeier
prof.dr. F. van Lieburg
prof.dr. W. Mijnhardt
prof.dr. W. Velema

Het onderzoek voor dit proefschrift is gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Illustratie titelblad: J.F.A. Tischbein, portret van Johannes Lublink junior (1736-1816), filosoof, letterkundige en staatsman. Pendant van portret Cornelia Rijdenius. Vervaardigd tussen 1790 en 1795. Collectie Rijksmuseum.

DE VERLICHTING ONZER EEUW.

Een aap stak, in zyn vaderland,
Des nachts een cederhaag in brand,
En zette een lagchend aangezigt,
Toen alles rondom was verlicht,
En riep: zie eens wat ik vermag!
Ik, ik verander nacht in dag.
Zyn broederschap, met hem verheugd,
Riep mede, in uitgelaten vreugd:
Dat is eerst heerlyk! welk een glans!
Lang, lang levee onze broeder Hans!
Aap Hans is eer en glorie waard:
Hy heeft het rondom opgeklaard.

J. Lublink

‘Werkelooze deugd grenst zeer na aan ondeugd.’

J. Lublink, redevoering 30 juli 1799 ter gelegenheid van de installatie van de nieuwe Nationale Vergadering.

Ons gehele morele besef dient ertoe om ons als mensgroep te laten samenwerken.
Vincent Icke in *De Volkskrant*, 18 februari 2019.

Introductie	11
Hoofdstuk 1 Het onderzoek	
1.1 Historische achtergrondsheets	13
1.2 De onderzoeksvragen	15
1.3 Uitgangspunten	16
1.4 Lublink in de historiografie van de letterkunde	17
1.5 Lublink in de genootschaphistoriografie	22
1.6 Lublink in de politieke historiografie	26
1.7 Het emotie-historisch perspectief	28
1.8 Bronnen	31
1.9 Opbouw onderzoek	35
Hoofdstuk 2 Johannes Lublink junior, biografische sheets	
2.1 Een ‘ongestadig’ ventje	37
2.2 Lublink de jonge wordt ‘Vader’ Lublink	53
Hoofdstuk 3 Gevoelens, de springveer onzer werkwys	
3.1 Een ‘nieuw hart en een nieuwe geest’	59
3.2 De gevoelsethiek van Johannes Lublink: ‘Het verbeteren van ons hart, van onze wil, is de groote taak’	63
3.3 Weerstand tegen de gevoelsethiek	73
3.4 De politieke lading van het welzijnsideaal	81
3.5 De verbeeldingskracht als middel: ‘Gevoel zyn jammer angst en smart’	85
3.5.1 De mortuaire letterkunde: ‘Ontwaak, mijn hart! Ontwaak!’	89
3.5.2 De gevoelige briefroman: leerschool van het ‘mededogen’	92
3.5.3 Het kerklied: ‘Algemeene Menschenliefde’	104
3.6 Conclusie	109
Hoofdstuk 4 Genootschappen als middel: het organiseren van maatschappelijke betrokkenheid	
4.1 Introductie	111
4.2 Het doel van de genootschapscultuur: ‘nut der Maatschappij en wezenlyk geluk’	117
4.3.1 Diligentiae Omnia: organisatie en ontwikkeling	120
4.3.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’	127
4.3.3 Besluit	131
4.4.1 Concordia et Libertate: organisatie en ontwikkeling	131
4.4.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’	136
4.4.3 Patriots activisme in Concordia et Libertate	146
4.4.4 Besluit	150
4.5.1 Libertate et Concordia: organisatie en ontwikkeling	150
4.5.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’	156
4.5.3 Patriots activisme in Libertate et Concordia	160
4.5.4 Besluit	162
4.6.1 De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen: organisatie en ontwikkeling	162
4.6.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’	168
4.6.3 Patriots activisme in Maatschappij tot Redding van Drenkelingen	171
4.6.4 Besluit	173
4.7.1 De Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen:	

organisatie en ontwikkeling	174
4.7.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’	182
4.7.3 Patriots activisme in Oeconomische Tak	190
4.7.4 Besluit	192
4.8.1 Het Vaderlandsch Fonds-Kweekschool voor de Zeevaart: organisatie en ontwikkeling	194
4.8.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’	197
4.8.3 Patriots activisme in Vaderlandsch Fonds-Kweekschool voor de Zeevaart	203
4.8.4 Besluit	205
4.9 Conclusie	205

Hoofdstuk 5 Welzijnsidealen in het politiek-revolutionair proces

5.1 De wervende kracht van oude begrippen	211
5.2 Verschillende welzijnsidealen	214
5.3 Het politiek patriottisme van Johannes Lublink	219
5.4 Het welzijnsideaal in de restauratie	227
5.5 Lublinks genootschappen in de Bataafse Revolutie	236
5.6 Conclusie	241

Hoofdstuk 6 Van gevoelsethiek naar gevoelspolitiek

6.1 ‘Laat rechtvaardigheid, billijkheid en menschlievendheid het begin en het einde van onze handelingen en besluiten wezen.’	243
6.2 De politieke functies van Johannes Lublink	249
6.3 Het welzijnsideaal in de grondwet: ‘doe aan anderen, ten allen tyde, zoo veel goeds, als gy in gelyke omstandigheden van hun zoudt wenschen te ontvangen.’	254
6.4 Het commissiewerk	263
6.4.1 Commissies in dienst van de staats- en natievorming	264
6.4.2 De scheiding van kerk en staat: ‘een zaak van het uiterste gewigt, en van den dringendsten nood voor het lieve Vaderland’	270
6.4.3 Onderwijs: ‘de moeder van vryheid en onafhangelijkheid’	276
6.4.3.1 Resultaat	283
6.4.4 Volksgezondheid	284
6.4.5 ‘Armbezorger voor de Bataafsche Republiek’	286
6.4.5.1 Resultaat	290
6.4.6 Economie: ‘voor den roem en het welzijn van het Bataafsche volk!’	293
6.5 Redevoeringen die aller gemoederen tot de hoogste gevoeligheid stemmen	297
6.6 Conclusie	308

Hoofdstuk 7 Slotbeschouwing: ‘werkeloze deugd grenst zeer na aan ondeugd’

	311
--	-----

Summary	317
---------	-----

Nawoord	320
---------	-----

Bijlagen

Bijlage 1	Overzicht persoonlijk netwerk Johannes Lublink, samengesteld op twee of meer overeenkomsten in genootschap en/of deelname aan Bataafse politiek	324
Bijlage 2	Diligentiae Omnia (1766-1787) alle leden	332
Bijlage 3	Directie Maatschappij tot Redding van Drenkelingen gedurende Lublinks	

	deelname (1767-1800)	333
Bijlage 4	Leden Concordia et Libertate gedurende Lublinks deelname in chronologische volgorde (1766-1800)	334
Bijlage 5	Leden Libertate et Concordia, in chronologische volgorde (1734-1800)	344
Bijlage 6a	Leden dagelijks bestuur Hollandse Maatschappij van Wetenschappen in de periode van Lublinks deelname (1775-1780)	350
Bijlage 6b	Directie Oeconomische Tak departement Amsterdam in de periode van Lublinks deelname (1777-1784)	350
Bijlage 7	Commissarissen Vaderlands Fonds Kweekschool voor de Zeevaart departement Amsterdam, chronologisch weergegeven (1782-1795)	353
Bijlage 8	Politiek activisme Patriotse Revolutie 1787 in de genootschappen waarvan Lublink deel uitmaakte	355
Bijlage 9	Leden van genootschappen in de volksvertegenwoordiging (1796-1805)	357
Bijlage 10a	De stadsbestuurders met een genootschapsachtergrond die in 1795 op eigen initiatief het bestuur van Amsterdam overnemen	360
Bijlage 10b	Vorbereidende revolutionaire commissies Amsterdam 1794	362

Bronnen en literatuur

1	Bibliografie Johannes Lublink junior, chronologisch geordend	363
2	Primaire bronnen	368
3	Secundaire bronnen	373
	Persoonsregister	388

Introductie

Dit is een studie naar het leven en werk van Johannes Lublink junior (1736-1816). In zijn eigen tijd was hij een beroemd letterkundige, een toonaangevende figuur in de genootschapscultuur en een invloedrijk politicus. Hij werd bij zijn overlijden beschreven als een belangrijk ‘zelfdenker’, een ‘oorspronkelijk vernuft’, als een Nederlandse tegenhanger van de Franse *philosophe*. Zijn publieke leven kenmerkte zich door een enorme diversiteit aan activiteiten. Hij beoefende een groot aantal letterkundige genres waarin hij uiteenlopende onderwerpen behandelde, variërend van kerkhofliteratuur tot verhandelingen. In de genootschapscultuur zette hij zich in voor de verbetering van het maatschappelijk welzijn, zoals het redden van drenkelingen en het verbeteren van economische welvaart, maar ook voor opvoeding, onderwijs en het geestelijk welzijn van de samenleving. Als politicus in de Bataafse Republiek zette hij zich onder meer in voor de scheiding van kerk en staat, de verbetering van de armenzorg en de oprichting van een systeem van gratis nationaal onderwijs.

Met zijn publicaties, zijn genootschapsactiviteiten en zijn politieke programma leverde Johannes Lublink belangrijke ideologische en praktische bijdragen aan de Nederlandse Verlichting. Hij stond aan de basis van de moderne *civil society*, de samenleving waarin de burgerij zelf de verantwoordelijkheid voor het functioneren van de samenleving op zich heeft genomen. Johannes Lublink, voor intimi Jan, was duidelijk een man van de Verlichting, maar of er achter al zijn verschillende bezigheden ook een welomlijnd ideaal of een toekomstvisie schuilging, is een vraag waarop ik al sinds mijn studietijd een antwoord probeerde te krijgen. Jaren later pakte ik dit onderzoek weer op, waarvan deze dissertatie het resultaat is. Door Lublinks leven en werk in onderlinge samenhang en in een cultuurhistorische context te onderzoeken, wilde ik zicht krijgen op zijn betekenis en zijn ideologische drijfveren. Dit onderzoek is dus geen chronologische weergave van het leven en werk van Lublink, maar een onderzoek naar de betekenis daarvan. Daarmee bevindt deze dissertatie zich op het snijvlak van biografie, cultuurgeschiedenis en politieke geschiedenis.

In het collectief geheugen van Nederland is Johannes Lublink een onbekende. Alleen een kleine groep ingewijden is op de hoogte van zijn betekenis voor de culturele ontwikkelingen van de periode. Over zijn politieke en sociaal-maatschappelijke betekenis is nog maar nauwelijks iets geschreven. Dat is jammer, want hij speelde een belangrijke rol binnen een collectief van ontwikkelde burgers dat zich in de tweede helft van de achttiende eeuw inzette om het economische, maatschappelijke en politieke verval van het land om te buigen naar een nieuwe periode van voorspoed. In de Bataafse Republiek (1795-1806) nam deze groep de

bestuursverantwoordelijkheid in eigen handen en zette daarbij de oude politieke elite aan de kant. Deze revolutionairen zouden het land ingrijpend veranderen en initiatieven ontwikkelen die hun tijd soms ver vooruit waren.

In dit onderzoek hanteer ik een emotie-historisch perspectief. Dat betekent dat ik Lublinks leven en werk bestudeer vanuit het idee dat gevoelens daarin een belangrijke rol hebben gespeeld. Als titel voor dit onderzoek heb ik ‘Gespierde Zielen’ gekozen. Met die uitdrukking verwijst Lublink naar de vastberadenheid en opofferingsgezindheid die volgens hem nodig zijn om een boodschap van menslievendheid uit te dragen en naar de praktijk te vertalen. In de eerste democratisch verkozen volksvertegenwoordiging van Nederland herkende hij deze inspiratiebron bij zijn mede-volksvertegenwoordigers:

Groote vernuften, sterk gespierde zielen, (als ik ze eens zo noemen mag) hebben ook sterke hartstochten, indien ’er maar geen ander roersel plaatsheeft dan geheel zuivere onverdachte zucht voor ’t waare Volksbelang ...¹

Deze studie, wil aan de hand van het leven en werk van Johannes Lublink, laten zien op welke manier een burgerlijk collectief in de tweede helft van de achttiende eeuw het initiatief nam om de samenleving te verbeteren en aan te passen aan de eisen van de Verlichting. Vanwege zijn toonaangevende rol in dit collectief is Lublink de ideale casus om deze groep burgers te portretteren.

¹ *Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering 1 (1796) 594*

Hoofdstuk 1 Het onderzoek

1.1 Historische achtergrondsheets

Johannes Lublink (1736-1816) werd geboren in een welgestelde Amsterdamse koopmansfamilie. Tijdens zijn leven zou de Nederlandse samenleving grote veranderingen ondergaan. De Nederlandse Republiek was in de tweede helft van de achttiende eeuw nog steeds welvarend, maar toch constateerden velen overal economisch en politiek verval. Achteraf gezien ging het om een relatieve achteruitgang, omdat andere landen juist in betekenis toenamen.²

Het land telde rond de 1.8 miljoen inwoners, die voor het grootste gedeelte in een stad of dorp woonden, met name in het dichtbevolkte Holland. Het land had een federatieve structuur waarin een aantal soevereine provincies samen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden vormden. Deze structuur maakte besluitvorming lastig. Van nationale politiek was nauwelijks sprake. In het landsbestuur was de provincie Holland dominant en binnen die provincie was Amsterdam, de stad van Lublink, met 200.000 inwoners de grootste en invloedrijkste stad. De macht lag in handen van een relatief gesloten regentenklasse. Corruptie en zelfverrijking lagen op de loer.

Lublink was luthers en dat betekende dat hij tot een van de dissenterse geloofsgroepen behoorde die in de praktijk met diverse vormen van achterstelling te maken hadden. De gereformeerde kerk was het bevoorrechte geloof en alleen gereformeerden, ongeveer de helft van de bevolking, kwamen in aanmerking voor een bestuursfunctie. Bovendien betaalden dissenters en katholieken mee aan het salaris van de gereformeerde predikanten, terwijl zij daar bovenop de eigen voorgangers moesten bekostigen.

In deze samenleving bestonden er sociale spanningen, maar in het openbaar klonk er weinig kritiek op de manier waarop het land werd bestuurd. Tot een landelijke uitbarsting van onvrede kwam het tijdens het zogenaamde Doelistenoproer van 1748 toen de burgerij meer invloed op het stads- en landsbestuur eiste.³ Dat oproer zette bij een gedeelte van de culturele elite een proces van maatschappelijke bewustwording in gang. Eerst in bedekte termen, maar later in

² Algemeen wordt aangenomen dat Nederland op economisch gebied ergens tussen 1780 en 1800 door Engeland werd ingehaald. Zie daarvoor: J. Luiten van Zanden, A. van Riel, *Nederland 1780–1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 41. Over de positie van het land in internationale context bijvoorbeeld: J. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995); M. Jacob en W. Mijnhardt, *The Dutch Republic in the Eighteenth Century: Decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca, New York 1992).

³ I. Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution: History and Politics in the Dutch Republic 1747–1800* (Den Haag 1973) 70.

steeds fellere bewoordingen klonk kritiek op verschillende beperkingen van burgerlijke of religieuze vrijheden. Johannes Lublink hield zich daarin, zoals ik nog zal laten zien, niet afzijdig en hij mengde zich in de Wittenoorlog, een debat over de politieke vrijheden, en in de Socratische oorlog, een debat over de religieuze vrijheden.

Tijdens en na de desastreuus verlopen Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) groeide bij de culturele elite het besef dat er op politiek gebied veranderingen nodig waren om het land aan de moderne tijd aan te passen. Veranderingsgezinde burgers begonnen zich te verenigen om over die aanpassingen te discussiëren. Daaruit ontstond een politieke beweging die later de patriottenbeweging is genoemd.⁴ Die veranderingsgezinde burgers werden ondersteund door vrijkorpsen en exercitiegenootschappen die met wapens de eis voor veranderingen ondersteunden. In 1786 wist deze patriottenbeweging in een aantal steden de samenstelling van het bestuur te veranderen. Willem V werd gedwongen zijn positie als stadhouder op te geven en vertrok van 's-Gravenhage naar Nijmegen. Zijn echtgenote, de Pruisische prinses Wilhelmina, vroeg vervolgens haar broer, Frederik Wilhelm II, koning van Pruisen, de opstand van de patriotten te onderdrukken. De Pruisen trokken in 1787 Nederland binnen en versloegen de patriotse vrijwilligerslegertjes. De oude situatie werd hersteld. De gewapende tak van de patriotten werd ontbonden, de felste patriotten werden gestraft en duizenden patriotten vluchtten naar het buitenland. In de restauratieperiode die nu volgde kwam het openlijke streven naar politieke vernieuwing nagenoeg tot stilstand.

In 1789 brak in Frankrijk een revolutie uit die ook voor Nederland grote gevolgen zou hebben. De Franse legers trokken in 1795 het land binnen en dwongen Willem V naar Engeland te vluchten. De Fransen presenteerden zich aan het Nederlandse volk als helpers bij de totstandkoming van een nieuwe staat die de Bataafse Republiek (1795-1806) zou gaan heten. De Bataafse revolutionairen kregen in 1795 als 'zusterrepubliek' van de Fransen de mogelijkheid de samenleving volgens eigen idealen op te bouwen. Nagenoeg zonder bloedvergieten was de oude regentenklasse vervangen door een nieuwe bestuurslaag die, voor het eerst in de geschiedenis van Nederland, democratische verkiezingen uitschreef. Johannes Lublink werd een van die nieuwe volksvertegenwoordigers en hij zou tot 1805 in de politiek actief blijven. In deze periode stelden de Bataafse revolutionairen alles in het werk om hun ideeën te realiseren, maar de internationale situatie, de economische achteruitgang, de constante oorlogsdreiging en een interne verdeeldheid, maakten de uitvoering van beleid niet eenvoudig. Toch hebben de Bataafse revolutionairen veel tot stand gebracht en het fundament van een

⁴ Een factie is een informeel netwerk dat zich groepeerd rondom een incidenteel strijdpunt. Een factie handelt niet vanuit een ideologie of partijprogramma. Zie daarvoor B. Tromp, *De Wetenschap der Politiek* (Amsterdam 1993).

nieuw Nederland gelegd. In 1806 werd het land omgedoopt tot het Koninkrijk Holland (1806-1810), waarin Lodewijk Napoleon, de broer van Napoleon Bonaparte, het beleid van de Bataafse revolutionairen trachtte voort te zetten. In 1810 werd het land deel van Frankrijk. Uiteindelijk werd Napoleon in 1813 verslagen en keerde de zoon van Willem V, die zich koning Willem I van Nederland zou noemen, terug op de troon van Lodewijk Napoleon.

1.2 De onderzoeksvragen

De tweede helft van de achttiende eeuw was een periode van ingrijpende sociaal-maatschappelijke en politieke veranderingen. Aan die veranderingen heeft Johannes Lublink belangrijke bijdragen geleverd. In deze periode was hij werkzaam als letterkundige, genootschapsman en politicus. De hoofdvraag van mijn onderzoek betreft het ideologische verband tussen deze publieke activiteiten. Op het eerste gezicht lijken ze weinig raakvlakken te hebben en in de studie van de achttiende eeuw in Nederland zijn deze drie publieke domeinen dan ook zelden in hun onderlinge samenhang bestudeerd. Naast Lublink zijn er echter ook verschillende andere achttiende-eeuwse verlichtingsdenkers in dezelfde publieke domeinen actief geweest en dat lijkt te suggereren dat er tussen deze activiteiten een samenhang bestond.

Een eerste deelvraag betreft de maatschappelijke betekenis van de letterkundige genres waarmee Lublink beroemd is geworden: zijn moraal-filosofische werk en zijn bijdragen aan de sentimentele literatuur. Beide genres zijn in de letterkundige geschiedschrijving vooral beschreven als onmaatschappelijk en apolitiek. Lublink was echter maatschappelijk betrokken en politiek actief en daarom zal ik in deze dissertatie onderzoeken of die constatering in zijn geval terecht is.

Een tweede deelvraag betreft de drijfveren achter zijn deelname aan de genootschapscultuur. Lublink was bovengemiddeld betrokken bij de ontwikkeling van de genootschapscultuur die halverwege de achttiende eeuw tot ontwikkeling kwam. Binnen die genootschapscultuur valt hij op als iemand die bergen werk verzette en anderen inspireerde om hetzelfde te doen. In deze dissertatie ga ik op zoek naar de rol van gevoelens en gevoeligheid in zijn motivatie om aan de genootschappen deel te nemen, maar ook wil ik erachter komen op welke manier Lublink die genootschapscultuur heeft gebruikt om zijn idealen te realiseren.

De derde deelvraag betreft de maatschappelijke en politieke aspecten van Lublinks ideologie en de rol van die ideologie in de revolutieperiode waarin het land terechtkwam na de nederlaag in de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784). Ik doe niet alleen onderzoek naar Lublinks politieke activiteiten, maar ik wil ook achterhalen in hoeverre zijn genootschappen betrokken zijn geweest bij de politieke ontwikkelingen in de periode. Daaraan gekoppeld onderzoek ik op

welke terreinen Lublink zijn ideologie als revolutionair politicus in de Bataafse Republiek (1795-1806) naar de realiteit vertaalde en tegen welke problemen hij daarbij aanliep.

Portret van de schrijver Johannes Lublink de Jonge door Reinier Vinckles (1796), naar portret door J.F.A. Tischbein. Prent gebruikt als boekillustratie in: Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie, (...) ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie* (Amsterdam 1786-1809). Collectie Rijksmuseum.

1.3 Uitgangspunten

In deze studie bestudeer ik Johannes Lublink junior in de cultuurhistorische en maatschappelijke context van een periode die in zijn eigen tijd al beschreven werd als een tijdperk van Verlichting. Lublink heeft zich gepresenteerd als een representant van de gevoelige Verlichting en door zijn leven en werk vanuit een emotioneel-historisch perspectief te bestuderen, wil ik een kant van de achttiende eeuw belichten die in de Nederlandse geschiedschrijving nog maar weinig aan bod is geweest. Hij kan als voorbeeld gelden voor een grotere groep gelijkgestemden die het Nederlandse culturele, maatschappelijke en culturele leven ingrijpend heeft beïnvloed.⁵

Daarbij concentreer ik mij vooral op het onderzoek naar zijn publieke activiteiten. Lublink was actief in de letterkunde, de genootschappen en de politiek. In eerdere studies is hij getypeerd als iemand die het voorbeeld gaf in de ontwikkeling van een nieuw burgerschapsideaal, het ideaal van de ‘moreel-cognitief’ ontwikkelde burger. In de historiografie van de achttiende eeuw is de periode waarin Lublink actief was, beschreven als een tijdperk waarin de *civic culture* overging naar een *civil society*, dat wil zeggen van een maatschappij waarin de ‘maatschappelijke middenklasse’, de burgerij, zich vooral cultureel profileerde, naar een maatschappij waarin de burgerij zelf de verantwoording voor het functioneren van de samenleving op zich nam. Met het uitroepen van de Bataafse Republiek in 1795 kreeg die overgang een organisatievorm. In dit overgangsproces hanteerden burgers als Lublink de strategie van het *common interest*, het gemeenschappelijke belang bij het herstel van het in verval geraakte vaderland. De begrippen verdraagzaamheid, tolerantie en vrijheid speelden in die strategie een cruciale rol. In wat later ‘de genootschapscultuur van de achttiende eeuw’ is genoemd, organiseerden burgers zich om sociaal-economische en politieke verbeteringen tot stand te brengen.⁶ De opkomst van deze organisaties is beschreven als de opkomst van de *power of culture*, een proces dat niet alleen in Nederland, maar in een groot deel van Europa plaatsvond en dat gepaard ging met de opkomst van een publieke ruimte waarin de burger onafhankelijk van staat of kerk kon opereren.⁷

⁵ Ik baseer me hier op de inleiding van B. de Haan en H. Renders, *Theoretical Discussions of Biography: Approaches From History, Microhistory, and Life Writing* (Lewiston 2013); Over het belang van mijn benadering: R. Aerts, J. de Jong en H. te Velde (eds.) *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002); H. Renders en G. Voerman (eds.) *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007).

⁶ Voor de Nederlandse ontwikkeling bijvoorbeeld: R. Aerts, ‘Civil Society or Democracy? A Dutch Paradox’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2-3) (2010) 209–236; B. de Munck, ‘Motieven en vertogen van het middenveld’, *De Achttiende Eeuw* 39 (2007) 3-20; J. Kloek, K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).

⁷ Deze ontwikkeling voor Engeland bijvoorbeeld in: N.J. Taback, *A Mission to Reform Manners: Religion, Secularization, and Empire in Early Modern England* (Los Angeles 2013). Voor deze ontwikkeling in international perspectief: T.C.W. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660-1789*

1.4 Lublink in de historiografie van de letterkunde

Johannes Lublink is bij het nageslacht vooral bekend geworden vanwege zijn letterkundige werk. Het begrip letterkunde werd in de achttiende eeuw echter veel breder ingevuld dan tegenwoordig.⁸ Zo was hij onder meer actief als vertaler, moraalfilosoof, tijdschriftredacteur, pamflettist, criticus, dichter en schrijver van kerkliederen.⁹ Op enkele deelgebieden is zijn werk onderwerp van onderzoek geweest, maar tot een samenhangende analyse van zijn letterkundige werk is het nooit gekomen.

De belangstelling daarvoor heeft nogal gefluctueerd. In zijn eigen tijd stond Lublink vooral bekend als een superieure vertaler. Volgens zijn tijdgenoten was hij in staat zich in de geest van de schrijver in te leven, waardoor hij in zijn vertalingen de kracht van het origineel behield. Bovenal werd hij bewonderd vanwege zijn vertaling van de *Nachtgedachten over het Leven, den Dood en de Onsterfelijkheid der Ziele* (1767) van de Engelse dichter Edward Young:

Bij zijne grondige taalkennis paarde hij de gelukkige gave van zich, als het ware, in de ziel des oorspronkelijke auteurs te verplaatsen, en uit dezelve in het Nederduitsch te denken. Waarlijk, Young, Thomson en Spalding zouden als Nederlanders zich niet anders uitgedrukt hebben, dan zij zich nu door Lublink laten uitdrukken, die zelf voor Nederland was, hetgeen zij voor *Engeland* en *Duitschland* waren.¹⁰

Tot halverwege de negentiende eeuw werd hij nog gezien als een belangrijk letterkundige, onder meer vanwege zijn moraal-filosofische werk in de drie *Zeventallen Verhandelingen voorgelezen in het genootschap 'Concordia et Libertate'* (1783, 1788, 1794) en zijn vertaling van de *Zedekundige Lessen* (1773) van de Duitse filosoof C.F. Gellert.¹¹

(Oxford 2002); S. Hoffmann, *Civil Society 1750-1914* (New York 2006); C. Siskin, W. Warner, *This is Enlightenment: An Invitation in the Form of an Argument* (Chicago 2010).

⁸ Uitgebreid over de achttiende-eeuwse opvattingen van het begrip letterkunde: I. Leemans, G.J. Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: De Republiek* (Amsterdam 2013) 23-77.

⁹ Zie Bijlage bibliografie primaire bronnen, Johannes Lublink.

¹⁰ P.G. Witsen-Geysbeek, *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*, 4 (Amsterdam 1821-1827) 232. Deze waardering voor zijn taalgebruik klinkt tot in de moderne tijd door, bijvoorbeeld in L. Korpel, 'J. Lublink d.j. 'Verhandeling over het vertaalen' in Tweede zevental verhandelingen, voorgelezen in het genootschap 'Concordia et Libertate'. Amsterdam, 1788', in: *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820* (Den Haag 1993).

¹¹ Young, Gellert en de *Verhandelingen* zijn afgebeeld op de prent door J. C. Bendorp bij de heruitgave van de *Drie Zeventallen Verhandelingen* in 1823.

In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de belangstelling voor Lublinks werk sterk af. Tot ongenoegen van de bekende negentiende-eeuwse literatuurcriticus Conrad Busken Huet wist in 1878 bijna niemand meer wie Lublink was. Volgens Huet was hij ‘in de ongenade ener grillige impopulariteit’ gevallen.¹² Hij stelde tegelijkertijd dat Lublink met zijn vertaling van Gellerts *Fabelen en Vertelsels* (1772) een grote invloed op de morele vorming van het Nederlandse volk had uitgeoefend en dat een studie naar zijn leven en werk zo langzamerhand zeer gewenst was omdat daarmee veel kennis over de achttiende eeuw naar boven zou komen. Dat Busken Huet Lublink deze lof toezwaaide is bijzonder, want doorgaans was hij erg zuinig met lovende woorden over de achttiende-eeuwse letterkunde. Zijn opmerking veranderde echter nauwelijks iets aan het gebrek aan belangstelling voor Lublinks werk. In de letterkundige handboeken van de twintigste eeuw verscheen hij aanvankelijk vooral als voetnoot, dat wil zeggen dat hij daarin meestal alleen genoemd werd als vertaler van de *Nachtgedachten* en als een voorbereider van de romantiek.¹³

In de jaren dertig van de twintigste eeuw begon de belangstelling voor zijn werk echter weer toe te nemen en werd hij, onder meer vanwege zijn Gellert-vertalingen, besproken als een belangrijke intermediair tussen de Duitstalige en de Nederlandse Verlichting.¹⁴ Bekender werd hij toen J. Wille, hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit, ontdekte dat Rijklof Michael van Goens, Utrechts regent en literatuurvernieuwer, met respect over Johannes Lublink had gesproken.¹⁵ Dat was opvallend, want Van Goens, een zelfverklaard letterkundig genie, achtte zich doorgaans de meerdere van alle letterkundigen in zijn tijd.

Die belangstelling bleef groeien, vooral toen in de jaren zestig uit een onderzoek van de bibliothecaris van de Vrije Universiteit H.A. Höweler naar Frans van Lelyveld, de oprichter van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (1766), naar voren kwam dat Lublink een belangrijke rol had gespeeld bij gelijktijdige pogingen de Nederlandse letterkunde te revitaliseren.¹⁶ Als bijvangst van zijn onderzoek naar Van Lelyveld ontdekte Höweler in het archief van de familie Six een brievenverzameling waaruit bleek dat Lublink een grote rol had

¹² Cd. Busken Huet, *Litterarische Fantasien en Kritieken*, (25dln. Haarlem 1878) 6: 82

¹³ Een chronologische illustratie van deze terugloop in de belangstelling: G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, (7dln. Groningen 1906-1912); J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* (Haarlem 1925); G. Knuvelde, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* ('s-Hertogenbosch 1970-1976); H. Vieu-Kuik, en J. Smeyers, *De Letterkunde in de achttiende eeuw in Noord en Zuid* (Amsterdam Antwerpen 1975).

¹⁴ W. Noordhoek, *Gellert und Holland. Ein Beitrag zu der Kenntnis der geistigen und literarischen Beziehungen zwischen Deutschland und Holland im achtzehnten Jahrhundert* (Amsterdam 1928).

¹⁵ J. Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de 18e eeuw* (Zutphen 1937).

¹⁶ H.A. Höweler, ‘De lakenfabriek Frans van Lelyveld’, in: *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (Leiden 1966) 1-45; H.A. Höweler, *Catalogus van handschriften (vnl. uit de 18e eeuw) in het archief der familie Six*. [z.j.].

gespeeld in de kring van de dichteres Lucretia van Merken en haar echtgenoot, de koopman-dichter Nicolaas Simon van Winter. Gedrieën hadden zij zich onder meer ingezet voor de vernieuwing van het Nederlandse kerklied. Höweler werd gegrepen door de figuur van Lublink en nam zich voor om onder leiding van P.J. Buijnsters, hoogleraar boekwetenschap en Nederlandse letterkunde van de achttiende eeuw, een dissertatie te schrijven over Lublinks ontwikkeling van ‘stadsburger tot staatsburger’.¹⁷ Vanwege problemen met zijn gezondheid heeft Höweler dit project moeten opgeven. Lublinks letterkundige vernieuwingsdrang werd vervolgens door Buijnsters belicht in zijn studie naar het melancholieke leerdicht *Het Graf* (1792) van Rhijnvis Feith, waarin hij Lublink besprak als een letterkundige met een grote interesse in de ‘mortuaire letterkunde’, een letterkundig genre dat door Buijnsters gezien werd als een voorloper van het sentimentalisme en de romantiek.¹⁸

J.C. Bendorp naar een tekening van J. Immerzeel, uitgegeven in 1823 bij de heruitgave van de *Drie Zeventallen Verhandelingen* door Immerzeel. Aan de voet van het monument de *Drie Zeventallen* en zijn vertalingen van Youngs *Nachtgedachten* en Gellerts *Zedekundige Lessen*. Collectie Rijksmuseum.

¹⁷ De werktitel van dit onderzoek was ‘Van stadsburger tot staatsburger’. De eerste opzet is aanwezig in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) in de Vrije Universiteit Amsterdam.

¹⁸ P. J. Buijnsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van "Het graf"* (Assen 1963).

De belangstelling voor Lublink als schrijver van sterk op de gevoelens inwerkende letterkunde nam in de jaren tachtig van de twintigste eeuw toe, toen in het archief-Heinemeijer de aantekening ontdekt werd dat Lublink had meegewerkt aan een nieuwe vertaling van de destijds geruchtmakende, sentimentele roman *Het Lijden, van den jongen Werther* (1792) van J.W. von Goethe.¹⁹ Ook werd hij herontdekt als vertaler van het hoogtepunt van de Engelse sentimentele literatuur, *De Man van Gevoel* (1780) van Henry McKenzie. Daarnaast werd hij, voornamelijk in doctoraalscripties aan de Universiteit van Amsterdam, herontdekt als een belangrijk medewerker van het culturele tijdschrift *De Rhapsodist* (1771-1783), dat tegenwoordig wordt beschouwd als een van de scherpzinnigste culturele tijdschriften van de tweede helft van de achttiende eeuw.²⁰ Dergelijke culturele tijdschriften speelden een belangrijke rol in de verspreiding van de nieuwe Verlichtingsideeën.²¹ Via *De Rhapsodist*, maar ook via andere culturele tijdschriften, oefende Lublink grote invloed uit op de publieke opinie en het culturele klimaat van de periode, waarbij hij tal van klippen moest omzeilen.²² Daarnaast werd *De Rhapsodist* ook opgevoerd als een belangrijke bron voor de studie naar het gebruik van de hartstochten en emoties in de achttiende eeuw.²³ Dit alles heeft ertoe geleid dat Lublinks belang in de moderne letterkundige handboeken weer wordt onderkend.²⁴

In de historiografie van de letterkunde heeft Johannes Lublink een plaats gekregen in het kleine clubje schrijvers dat zich eind achttiende eeuw bezighield met het sentimentalisme, de literaire stroming van de pre-romantiek.²⁵ De afgelopen jaren is die term ‘pre-romantiek’ echter sterk onder vuur komen te liggen. Literatuurhistorici zijn nu doorgaans van mening dat de toename in de belangstelling voor gevoelens en gevoeligheid in de achttiende eeuwse letterkunde geen onderdeel is van een overgangsfase naar de romantiek, maar gezien moet worden als een zelfstandige achttiende-eeuwse ontwikkeling, niet tegengesteld, maar direct

¹⁹ C.H.H. de Vries, *Joannes Lublink, de Jonge (1736-1816)* doctoraalscriptie UvA. (1985); J.J. Kloek, ‘Metten met twee maten? Joannes Lublink als verdediger van Werther en van Grandison’: *De Nieuwe Taalgids. Jaargang 80* (Groningen 1987) 335-349. Over dat archief: F. Hochstenbach en C. Singeling, ‘Heinemeijers onvoltooide een onuitgegeven lexicon over de achttiende eeuw’, *Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw* (1988) 29-51.

²⁰ Lotte Jensen, ‘Veertien tijdschriften uit de lange achttiende eeuw’, in: *Encyclopedie van Nederlandstalige tijdschriften voor 1815*. Hoofdredactie André Hanou en Rietje van Vliet. URL: <http://www.lottejensen.nl/publicaties> [17-03-2014]; H. Vieu-Kuik, *Anonieme geschriften van Betje Wolff in het tijdschrift De Rhapsodist (1770-1772)* (Groningen 1956).

²¹ G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995).

²² Over die gevaren: H. van den Braber en I. Leemans (ed.), *Explosieve debatten. Kritische tradities in Nederlandse en Engelse tijdschriften 1750-1940* (Zutphen 2012).

²³ Zie daarvoor D. Sturkenboom, *Spectators van Hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998).

²⁴ Leemans en Johannes, *Worm en Donder*.

²⁵ Tot dat clubje behoren o.a. R. Feith, H. van Alphen, J. Bellamy, J.E. de Witte en E.M. Post.

verbonden aan de Verlichting. Het sentimentalisme kan gezien worden als het hoogtepunt van deze ontwikkeling.²⁶

In recent onderzoek ontdekten historici van de achttiende eeuw dat de belangstelling voor gevoelens en emoties niet alleen in de letterkunde, maar ook op allerlei andere maatschappelijke terreinen zichtbaar was, bijvoorbeeld op het gebied van de wetenschap, economie en religie, maar ook in de politieke ontwikkelingen van de periode. Voor de Engelse letterkunde is inmiddels uitgebreid vastgesteld dat het gebruik van gevoelens en gevoeligheid in de achttiende-eeuwse letterkunde niet op zichzelf stond, maar verbonden was aan de maatschappelijke processen van de periode.²⁷ Die vaststelling leidde ertoe dat ook in Nederland het onderzoek naar invloed van gevoelens en emoties op de culturele en maatschappelijke ontwikkelingen sterk is toegenomen.²⁸ Voor de Nederlandse letterkunde is op dit gebied nog veel werk te verrichten. Ook voor het ‘flegmatieke’ Nederland, traditioneel het land van de ‘koude kikkers’, is de vraag gesteld of de sentimentele literatuur is ingezet om de lezer tot gedragsverandering en politisering aan te zetten, gevolgd door de vraag of de Nederlandse lezer wel gevoelig genoeg was om aan die oproep gehoor te geven.²⁹ Dit resulteerde in 2011 in een eerste aan emotiegeschiedenis gewijd congres van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, waarvan in 2014 de resultaten werden gepubliceerd.³⁰ Lublink werd daar helaas niet genoemd.

²⁶ De autonomie van deze ontwikkeling in: G. van Bork, D. Delabastita, H. van Gorp (e.a.), *Algemeen letterkundig lexicon* (Leiden 2012) de lemma's preromantiek en sentimentalisme; W. van den Berg 'De preromantiekconceptie in de Nederlandse literatuurgeschiedenis', in: K. Beekman, M. Mathijssen en G. Vis (red.) *Een bedachtzame beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw* (Amsterdam 1999) 13-39; J. Oosterholt, *De ware dichter. De vaderlandse poëtische discussie in de periode 1775-1825* (Assen 1998).

²⁷ R. Hewitt, *The Revolution of Feeling: the decade that forged the modern mind* (London 2017); M. Frazer, *The Enlightenment of Sympathy* (Oxford 2010); L. Hunt, *Inventing Human Rights* (New York 2007).

²⁸ In Nederland bijvoorbeeld P. Buijs, *De eeuw van het geluk; Nederlandse opvattingen over geluk ten tijde van de Verlichting, 1658-1835* (Hilversum 2007); D. Sturkenboom, *Spectators van de hartstocht*.

²⁹ Er wordt geen verband gelegd tussen gevoelige letterkunde en maatschappelijke ontwikkelingen in A. Meijer, *The Pure Language of the Heart: Sentimentalism in the Netherlands, 1775-1800* (Amsterdam 1998). M. de Vries vermoedt dat de maatschappelijke gevolgen van een gevoelscultuur moeilijk zijn aan te tonen. Zie daarvoor M. de Vries, 'Loflied op de gevoelige man', in: *De andere achttiende eeuw: opstellen voor André Hanou* (Nijmegen 2006) 251-262. Dat er een relatie tussen gevoelige letterkunde en de maatschappelijke ontwikkelingen van de periode bestaat wordt bijvoorbeeld wel onderkend door E. Hagen, 'Fashioning the Emotional Self. The Dutch Statesman Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825) and the Cult of Sensibility', *BMGN* 129-2 (2014) 138-162; Leemans en Johannes, *Worm en Donder*, 369-385.

³⁰ H. Roodenburg, C. Santing (eds.) 'Batavian Phlegm? The Dutch and their Emotions in Pre-Modern times', *BMGN - Low Countries Historical Review* 129-2 (2014) 7-19.

1.5 Lublink in de genootschapshistoriografie

In zijn eigen tijd al werd Lublink vanwege zijn verdiensten in de genootschapscultuur bestempeld als ‘de wellust van zijn vrienden’ en als een toonbeeld van ‘de volkomen beschaafde man’.³¹ Ondanks deze waarderende woorden uit heden en verleden zijn Lublinks genootschapsactiviteiten nog nooit in een onderlinge samenhang onderzocht.³² Tot diep in de twintigste eeuw werd de studie naar de genootschapscultuur verwaarloosd, maar intussen is de belangstelling daarvoor in binnen- en buitenland sterk toegenomen.³³ In Nederland kwam die belangstelling in de jaren 1980 op gang na het baanbrekende werk van hoogleraar cultuurgeschiedenis Wijnand Mijnhardt.³⁴ In zijn werk rehabiliteerde hij de genootschappen als een belangrijk anker van de Nederlandse Verlichting. In die genootschappen speelde Lublink een belangrijke rol. Door J.J. Kloek, hoogleraar taal- en literatuurwetenschap, werd hij aangewezen als de verpersoonlijking van de achttiende-eeuwse genootschapscultuur.³⁵ Kloek werkte de rol die Lublink daarin speelde niet uit, maar dat hij hem een centrale rol toedeelde, is onbetwistbaar.

De genootschapshistoriografie beschrijft de genootschappen in het algemeen als organisaties die van groot belang zijn geweest in de ontwikkeling van de *civic* naar de *civil society*. Duidelijk is dat niet ieder genootschap in dezelfde mate aan dit proces heeft bijgedragen. Inmiddels is wel duidelijk dat verschillende genootschappen van Lublink in deze ontwikkeling een belangrijke rol hebben gespeeld. Ze zijn aangewezen als de organisatiestructuren waarin de culturele en maatschappelijke ontwikkelingen van de periode bij elkaar kwamen. De leden maakten daarin kennis met nieuwe mensen en nieuwe ideeën en ontwikkelden gezamenlijk ideeën om de maatschappij te verbeteren. Zij wilden zich nuttig maken en geloofden in de maakbaarheid van de maatschappij.³⁶

³¹ Bijvoorbeeld in de *Algemeene konst en letterbode* 27 (1817) 70.

³² De term ‘genootschapscultuur’ wordt gebruikt als verzamelnaam voor een verschillende organisaties die onderling behoorlijk verschillen in organisatievorm en in doelstelling. Genootschapsorganisaties gebruikten voor zichzelf de benaming kring, gezelschap, genootschap, loge, club, sociëteit, maatschappij en fonds.

³³ Enkele voorbeelden van buitenlandse studies naar achttiende-eeuwse genootschappen: K. Stapelbroek, J. Marjanen (eds.), *The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century: Patriotic Reform in Europe and North America* (Basingstoke 2012); M. J. D. Roberts, *Making English Morals. Voluntary Association and Moral Reform in England, 1787-1886* (Cambridge 2006); P. Clark, *British Clubs and Societies, 1580-1800: The Origins of an Associated World* (Oxford 2000).

³⁴ W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987).

³⁵ J.J. Kloek, ‘Het genootschap Nederland. Over Johannes Lublink, jr.’, in: K. Fens (ed.), *Verlichte geesten. Een portretgalerij voor Piet Buijnsters* (Amsterdam 1996) 37-49.

³⁶ L. Roberts, ‘Going Dutch: Situating Science in the Dutch Enlightenment’, in: J. Golinski (red.), *The Sciences in Enlightened Europe* (Chicago/London 1999) 350-388; De Munck, Motieven en vertogen van het middenveld. Voor de negentiende eeuw is de utilitaire doelstelling van de genootschappen onder meer besproken in B. Theunissen, ‘Nut en nog eens nut’. *Wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers 1800-1900* (Hilversum 2000).

In de Nederlandse genootschapshistoriografie wordt de deelname aan het genootschapsleven voornamelijk besproken als een apolitek fenomeen. In de internationale historiografie bespreekt men de drijfveren achter het ontstaan van de genootschappen echter als een combinatie van het streven naar sociabiliteit en beschaving, gericht op emancipatie van een politiek en maatschappelijk achtergestelde groep.³⁷ In de Nederlandse geschiedschrijving is dat streven naar emancipatie van de burgerij alleen in sterk afgezwakte vorm terug te vinden. De drijfveren achter de deelname worden daarin vooral besproken als een combinatie van intellectuele ontwikkeling en beschaving. De toenemende belangstelling voor deelname wordt veelal verklaard vanuit de ontwikkeling van een ‘nationale communicatiegemeenschap’, de ontwikkeling waarin de hoeveelheid informatie toeneemt en er structuren ontstaan waarin die informatie toegankelijk wordt.³⁸ Een belangrijke vraag die voor het Nederlandse genootschapsonderzoek nog openligt is of er ook in de Nederlandse genootschappen sprake is geweest van een emancipatiestreven en een politieke gerichtheid.

Inmiddels staat vast dat het merendeel van de deelnemers aan de Nederlandse genootschappen geen gereformeerde achtergrond had. Relatief kleine geloofsgroepen als remonstranten, doopsgezinden, Waals hervormden en lutheranen speelden in de genootschappen een belangrijke rol, dat wil zeggen dat de genootschapscultuur werd gedomineerd door een klein en niet representatief gedeelte van de burgerij.³⁹ In de oudere historiografie van de periode werd de motivatie van deze groep om aan de genootschappen deel te nemen als apolitek geïd. Moderne geschiedschrijving heeft echter aangetoond dat verschillende dissenters in deze groep ideologische en mogelijk politieke motieven hadden om aan de genootschapscultuur deel te nemen. Godsdiensthistoricus Simon Vuyk, die veel over remonstranten en doopsgezinden in de Nederlandse verlichting heeft gepubliceerd, constateerde binnen deze groep grote verschillen.⁴⁰ Over de ideologische en politieke motieven

³⁷ Bijvoorbeeld in: Hoffmann, *Civil Society*; Siskin, Warner, *This is Enlightenment*.

³⁸J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 96-102. Kloek en Mijnhardt schatten in dat rond 1800 er tussen de 25.000 en 35.000 huishoudens (van de 500.000) via een genootschap en/of door lectuur aan de nationale communicatiegemeenschap deelnemen.

³⁹ Voor de dissenterse oververtegenwoordiging: J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992); Van de Utrechtse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen had in 1786 60 % (na de restauratie van 1787 18%) van de leden een dissenterse achtergrond: W. Mijnhardt, *Het Nut en de genootschapsbeweging*, in: W. Mijnhardt en A. Wichers, *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Deventer 1984) 203. Landelijk ligt het aantal dissenters op rond de 4%.

⁴⁰ Bijvoorbeeld in S. Vuyk, *Jacob Kantelaar, veelzijdig verlicht verliezer 1759-1821* (Zwolle 2005). Over de rol van de dissenterse geloofsopvattingen in de periode: J. van Eijnatten, *Liberty and Concord in the United Provinces. Religious Toleration and the Public in the Eighteenth-Century Netherlands* (Leiden 2003) 381-476; J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).

voor deelname van andere dissenterse groeperingen en de groep van Waalse Hervormden is maar weinig bekend.

In de Nederlandse geschiedschrijving is de invloed van de achttiende-eeuwse genootschappen op de politieke ontwikkelingen van de periode lange tijd onderbelicht gebleven. Een belangrijke oorzaak daarvan was dat er in de negentiende eeuw over de achttiende-eeuwse genootschappen een beeld bestond van een omgeving waar zelfvoldane mannen zich met onbelangrijke zaken hadden beziggehouden.⁴¹ Weliswaar werd erkend dat een aantal genootschapsleden zich in het verleden als patriot had gemanifesteerd, maar de maatschappelijke betrokkenheid van de leden werd afgedaan als een modeverschijnsel. De rol van de culturele elite in de revoluties van 1787 en 1795 werd in die periode nauwelijks bestudeerd. Het segment van de genootschapscultuur waarin Lublink actief was, werd als gevolg daarvan tot diep in de jaren tachtig van de twintigste eeuw nog als apolitiek gezien.⁴²

Dat de genootschappen in de politieke ontwikkelingen van Nederland nauwelijks een rol hebben gespeeld, is ook de mening van Jonathan Israel, de onderzoeker van de ‘radicale’ verlichting.⁴³ Hij ziet in het gedachtegoed van de Joodse Nederlander Baruch de Spinoza de drijfveer achter de democratische revoluties van de tweede helft van de achttiende eeuw. Israel betrok ook de Nederlandse genootschappen in zijn onderzoek naar de verspreiding van de ideeën van Spinoza en constateerde dat deze geen enkele rol hadden gespeeld in de verspreiding van de ideologie van de ‘radicale’ verlichting.⁴⁴ De genootschappen waren volgens hem op zijn best een platform voor de verspreiding van wat hij de ‘gematigde’ verlichting noemde en hebben, volgens hem, weinig invloed op de politieke ontwikkelingen van de periode uitgeoefend.

Dat beeld begint langzaam te kantelen. Recente studies van de revolutionaire periode in het laatste kwart van de eeuw stellen dat de genootschapscultuur daarin van groot belang is geweest.⁴⁵ Die studies wijzen erop dat er achter de apolitieke façade van de genootschappen wel degelijk een streven naar politieke veranderingen schuilging. Die stelling is uitdagend, maar

⁴¹ Zie H. Zwager, *Waarover spraken zij? Salons en conversatie in de achttiende eeuw* (Assen 1968).

⁴² H. Reitsma, ‘Genootschappen in Amsterdam en de revolutie van 1787’, in: Th. van der Zee, J. Rosendaal en P. Thissen (red.), *1787: de Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 146-165.

⁴³ Hij hanteert voor het onderscheid tussen de radicale en gematigde verlichting het criterium van de manier waarop er over de godsdienst werd besproken. Op de strenge tweedeling tussen ‘radicaal’ en ‘gematigd’ op basis van een verschil in religieuze opvattingen is veel kritiek geuit.

⁴⁴ J. Israel, *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790* (Oxford 2013) 5: ‘Sociability, in short, is just a gigantic red herring’.

⁴⁵ Voor het verband tussen de genootschapsidealen en de politiek o.a. J. Oddens en I. Leemans, ‘Ontwikkelingen in het verlichtingsonderzoek sinds het jaar 2000. Ter inleiding’: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 127-2 (2014); J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012); M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012).

over dit onderwerp is op dit moment nog maar weinig bekend. De studie naar de ideologie van Lublink en zijn genootschappen maakt het mogelijk om deze stelling nader te onderzoeken.

Een belangrijk veld dat in het genootschapsonderzoek nog openligt is het onderzoek naar de overeenkomsten in cultuur en ideologie in de verschillende genootschappen. Vastgesteld is dat er onderling grote verschillen bestonden, maar ook dat er sprake was van grote overeenkomsten.⁴⁶ Voor twee genootschappen waarin Lublink actief was en die de verwarrende namen Concordia et Libertate en Libertate et Concordia dragen (door tijdgenoten werden ze daarom voor het gemak naar hun vergaderdagen aangeduid als De Dinsdag en De Vrijdag) is inmiddels vastgesteld dat daar met een open blik naar de nieuwste wetenschappelijke ontwikkelingen werd gekeken.⁴⁷ Mogelijk bestond er tussen Lublinks genootschappen een grote ideologische overeenstemming, maar over die ideologie is maar weinig bekend. Dat maakt een onderzoek naar de denkbeelden van Lublink extra interessant. Als een van de weinigen heeft hij uitgebreid over zijn denkbeelden en idealen gepubliceerd.

1.6 Lublink in de politieke historiografie

Johannes Lublink heeft gedurende tien jaar een rol gespeeld als volksvertegenwoordiger in de Bataafse Republiek (1795-1806). In de politieke geschiedschrijving van de periode werd zijn naam zelden genoemd. Dat Lublinks politieke rol in dit tijdvak nog niet in kaart is gebracht is grotendeels het gevolg van het negentiende-eeuwse gebrek aan belangstelling voor de ontwikkelingen in de Bataafs-Franse tijd. Dit tijdvak heeft immers tot diep in de twintigste eeuw in een kwade reuk gestaan en stond bekend als een turbulente tijd, die geëindigd was met de inlijving bij Frankrijk en de ineenstorting van Nederland als handelsland. De negentiende-eeuwse geschiedschrijving was gericht op nationale verzoening en eenheid en de geschiedenis van het vaderland werd bij voorkeur vanuit een orangistisch perspectief bestudeerd. De Patriotse en de Bataafse revoluties werden besproken als een anomalie in de historische ontwikkeling van het land. De revolutionairen werden beschreven als ruziënde republikeinen, die vooral in hun haat tegen de orangisten verenigd waren. Al bij Lublinks overlijden ontstond

⁴⁶ Ook in de achttiende eeuw was het begrip ‘verlicht’ niet duidelijk ingevuld. Zie daarvoor o.a. J. Pocock, *Barbarism and Religion: The Enlightenments of Edward Gibbon* (Cambridge 1999); J. Geerlings, ‘Hoe verlicht waren de genootschappen? De achttiende-eeuwse sociabiliteit in recent historisch onderzoek’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 127-2 (2014) 189-209.

⁴⁷ A. Kouwenberg, inleiding bij *‘De kennis der Duitse taal is voor een geleerden hedendaags onontbeerlijk’*. *Duitse natuurwetenschappen en pedagogiek in Nederlandse genootschappen rond 1800* (Amsterdam 2010). Helaas gaat die studie vooral over de Kant-receptie in de jaren 1790 en doet zij over de genootschapsideologie in de periode daaraan voorafgaand geen uitspraken.

er een cultuur van ‘vergeten’.⁴⁸ Om die reden benadrukte Lublinks biograaf Westerbaen in 1817 dat hij niet erg diep op Lublinks politieke verdiensten wilde ingaan, want: ‘ik wil geene wonden op nieuws doen bloeden, welke, door de wijsheid en standvastigheid van onzen Koning, zoo gelukkig geheeld zijn.’⁴⁹

In de jaren tachtig van de negentiende eeuw was rijksarchivaris Th. Jorissen de eerste historicus die belangstelling voor Lublinks politieke werkzaamheden toonde, maar zijn onderzoek resulteerde niet in een publicatie.⁵⁰ Mede als gevolg daarvan kwam Lublink in het driedelige *De patriottentijd* (1897-1899), het magnum opus van rijksarchivaris en historicus H.T. Colenbrander, die zich vooral op buitenlandse bronnen baseerde, nauwelijks voor. Pas in de jaren zestig van de twintigste eeuw groeide de belangstelling voor het politieke werk van Lublink. H.A. Höweler begon een onderzoek naar Lublinks politieke activiteiten, dat als werktitel meekreeg: ‘Van stadsburger tot staatsburger’.⁵¹ Hij liep daarbij aanvankelijk tegen dezelfde problemen op als Jorissen: een gebrek aan archiefmateriaal, maar in zijn zoektocht ontdekte hij een grote hoeveelheid documenten in de particuliere collectie Six.

Een breuk in de publieke beeldvorming over Lublink als politicus vormde in 1977 het werk van de Engelse historicus Simon Schama, die met zijn *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands, 1780-1813*, het werk van de patriotse en Bataafse revolutionairen herwaardeerde. Hij beschouwde het tijdvak als een op zichzelf staande periode en had oog voor de maatschappelijke en politieke vernieuwingen die in deze periode tot stand kwamen. Schama noemde Lublink in zijn 800 pagina’s tellende studie twee keer, waarbij hij Lublink karakteriseerde als een intellectueel die zich voor de armen had ingezet.

Sinds het verschijnen van het werk van Schama zijn historici in binnen- en buitenland tot het besef gekomen dat de periode 1780-1813 belangrijk was voor het ontstaan van de Nederlandse samenleving zoals wij die nu kennen.⁵² De Bataafse Republiek wordt steeds meer gewaardeerd als het startpunt, of ‘blauwdruk’ van de moderne Nederlandse democratie en het moderne Nederland. Bewonderend wordt nu geoordeeld over de verdiensten van de Bataafse

⁴⁸ Zie daarvoor M. Lok, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie, 1813-1820* (Amsterdam 2009) 226.

⁴⁹ C.W. Westerbaen, *Lofrede op Joannes Lublink, den Jongen, uitgesproken in de maatschappij Felix Meritis op den 19den van lentemaand 1817* (Amsterdam 1817) 33. Westerbaen was remonstrants predikant en bekleedde vanaf 5 maart 1798 bestuurlijke posten in Utrecht. Hij was schoolopzichter en kwam in contact met Lublink die zich sterk maakte voor een nationaal onderwijssysteem.

⁵⁰ In het archief Jorissen, aanwezig in het Nationaal Archief zit een mapje met enkele papieren die Jorissen uit de archieven van diverse politieke commissies heeft gehaald.

⁵¹ De eerste opzet is aanwezig in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) in de Vrije Universiteit Amsterdam.

⁵² Die waardering was tot het begin van de 21^e eeuw nog steeds niet vanzelfsprekend. Zie daarvoor R. Koekoek, ‘Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 129-3 (2014).

revolutionairen, die er ondanks de smalle marges in slaagden tot een eigen politiek te komen en die vast te leggen in de eerste grondwet in de Nederlandse geschiedenis, de *Staatsregeling voor het Bataafsche volk* (1798). Bovendien werden er onderwerpen besproken die ook in de 21ste eeuw nog actueel zijn: culturele identiteit, onderwijs, democratie, de verhouding tussen kerk en staat, persvrijheid, economische ontwikkeling en armenzorg.

In recente politieke geschiedschrijving wordt de gebruikelijke institutionele benadering van de Bataafse Republiek aangevuld met cultuurpolitiek onderzoek, zoals het onderzoek naar ideologie, factievorming en politieke stijl van de volksvertegenwoordigers. In die studies wordt Lublink vooral besproken als schrijver van het *Rapport over de Scheiding tussen Kerk en Staat* uit 1796, dat een eind maakte aan de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk in Nederland. Lublinks overige politieke activiteiten in het revolutietijdperk zijn nog niet in kaart gebracht.

1.7 Het emotie-historisch perspectief

In dit onderzoek benader ik Lublinks publieke activiteiten vanuit een emotie-historisch perspectief. Ik gebruik dit perspectief omdat hij in zijn letterkundige werk een grote plaats inruimde voor de werking van gevoelens en gevoeligheid, in moderne termen: emoties. Het opwekken van gevoelens is uiteraard een onvervreemdbaar element van de letterkunde, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw is een toenemend gebruik van gevoelens en gevoeligheid zichtbaar en die worden bovendien steeds meer in een prozavorm weergegeven. Passies en hartstochten werden niet langer per definitie bestreden, maar werden gewaardeerd als een bron van kennis: het ging erom het juiste evenwicht tussen verstand en gevoel te vinden. Verstand en gevoel werden daarin als elkaar aanvullende krachten beschreven. In die ontwikkeling is Lublink getypeerd als een voorloper. Door Lublinks leven en werk vanuit dit emotie-historisch perspectief te benaderen hoop ik antwoord te krijgen op de vraag of de letterkundige belangstelling voor gevoelens en gevoeligheid ook maatschappelijke en politieke implicaties heeft gehad.⁵³ Daarmee hoop ik een aanvulling te geven op de beschrijving van de achttiende-eeuwse burger in de begripshistorische bundel *Burger*. Gevoeligheid voor de medemens wordt daarin beschreven als onderdeel van het ‘morele’ burgerschapsideaal dat in de tweede helft van de achttiende eeuw tot ontwikkeling kwam.⁵⁴

⁵³ Over het verband tussen emoties en maatschappelijke ontwikkelingen: M. Nussbaum, *Politieke emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan* (Amsterdam 2014).

⁵⁴ J. Kloek en W. Mijnhardt, ‘De verlichte burger’, in: J. Kloek en K. Tilmans (eds), *Burger*, 155-171.

Het onderzoek naar de rol van gevoelens en gevoelsexpressie in het historische proces is een relatief nieuw onderzoeksterrein. Het is voor Nederland op de kaart gezet door Dorothée Sturkenboom in haar studie naar gevoelsexpressies in de culturele tijdschriften van de achttiende eeuw.⁵⁵ Die letterkundige insteek is de meest gangbare manier om de rol van gevoelens en gevoeligheid in het historische proces te bestuderen. De relatie tussen deze letterkundige gevoelsuitingen en de sociaal-maatschappelijke werkelijkheid is in Nederland nog maar weinig onderzocht.

Tegenwoordig wordt het toenemende belang dat in de achttiende eeuw aan gevoelens en gevoeligheid wordt gehecht als een zelfstandige achttiende-eeuwse ontwikkeling gezien. Gevoelens en gevoeligheid blijken op allerlei culturele en maatschappelijke terreinen een grote rol te spelen. Veel aandacht gaat nu uit naar de achtergronden van deze ontwikkeling. Op een aantal universiteiten in binnen- en buitenland zijn onderzoeksinstituten in het leven geroepen die de rol van emoties en gevoelens in de achttiende eeuw in een veel bredere context bestuderen.⁵⁶ Het Australian Research Centre for the History of Emotions, hanteert bijvoorbeeld voor zijn werkzaamheden het uitgangspunt: ‘Emotions shape individual, community and national identities’. Cultuurwetenschappers onderzoeken daar de rol van emoties en gevoelens in sociale, politieke en maatschappelijke processen. De waarde van gevoelens en gevoeligheid in het cultuurhistorische proces van de achttiende eeuw is vooral in buitenlandse studies aangetoond.⁵⁷ Dit onderzoek maakt duidelijk dat gedeelde gevoelens een culturele identiteit verschaffen, voor verbinding zorgen, maar ook een rol kunnen spelen in het mobilisatieproces waarin men zich gezamenlijk inspant om tot sociaal-maatschappelijke en politieke veranderingen te komen. Sommige historici kennen aan emoties in het historische proces een rol toe die vergelijkbaar is met de rol van sociale klasse, sekse en ras.

Het onderzoek naar emoties uit het verleden is echter gecompliceerd. De onderzoeker van historische gevoelsuitingen moet zich ervan bewust zijn dat de beleving en uitdrukking ervan cultureel bepaald zijn. De historische context bepaalt de wijze van gevoelsexpressie, die bovendien alleen via het woord en in een enkel geval via het beeld, tot ons komt. Om die reden

⁵⁵ D. Sturkenboom *Spectators van de Hartstocht*.

⁵⁶ In Nederland is dat ACCESS, The Amsterdam Centre for Cross-disciplinary Emotion and Sensory Studies.

⁵⁷ R. Hewitt, *Revolution of Feeling*; S. Broomhall (ed.) *Early Modern Emotions. An Introduction* (London-New York 2017); J. Plamper, *Geschichte und Gefühl. Grundlagen der Emotionsgeschichte* (München 2012), vertaald als *The History of Emotions. An Introduction* (Oxford 2015); U. Frevert, *Emotions in History, Lost and Found* (Budapest 2011); U. Frevert e.a., *Emotional Lexicons. Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700-2000* (Oxford 2014); Hunt, *Inventing Human Rights*; M. Jacob, ‘The Affective Revolution in 1790s Britain’: *Eighteenth-Century Studies* 34(4) (2001) 491-521; W. Reddy, ‘Sentimentalism and its erasure. The role of emotions in the era of the French Revolution’, *Journal of Modern History* 72.1 (2000) 109-152; David J. Denby, *Sentimental narrative and the social order in France, 1760-1820* (Cambridge 1994).

zijn historische gevoelsexpressies moeilijk te reconstrueren of na te voelen. Dat houdt echter niet in dat deze niet te bestuderen zijn. Mede vanwege het onderzoek naar de rol van gevoelens in het historische proces van de achttiende eeuw is ‘the Age of Reason’, de traditionele benadering van de Verlichting als een tijdperk van rationaliteit, op diverse onderzoeksterreinen al omgedoopt tot ‘the Age of Sensibility’.⁵⁸ Deze toenemende belangstelling voor de rol van emoties in de geschiedschrijving wordt aangeduid met de term *emotional turn*.

De eerste historicus die het belang van gevoelens in de geschiedschrijving onderkende was de Nederlandse historicus Johan Huizinga in zijn *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919). Huizinga hanteerde daarin nog de dichotomie gevoel-verstand, een tegenstelling die sinds de jaren 1970 is losgelaten. Voor de context van deze studie is het werk van de Canadese filosoof Charles Taylor interessant. Hij wees erop dat verstand en gevoel in de achttiende eeuw begrippen waren die elkaar ondersteunden en dat gevoelens een belangrijke rol speelden in de ontwikkeling van de *civic* naar de *civil society*.⁵⁹ In zijn baanbrekende werk *Meaning, Morals and Modernity* maakte Taylor duidelijk dat gevoelens van empathie en sympathie door de culturele elite werden ingezet om tot maatschappelijke en politieke veranderingen te komen. William Reddy en anderen ontdekten dat het publiekelijk tonen van gevoelens voor de achttiende-eeuwer niet alleen een uiting was van gevoeligheid, maar ook een performatief doel kon hebben, dat wil zeggen dat die gevoelsuitingen, al dan niet bewust, ook een maatschappelijk effect konden hebben.⁶⁰ Die relatie is vooral in buitenlandse studies naar de maatschappelijke, economische en politieke ontwikkelingen van de periode vastgesteld.

Recent Nederlands onderzoek heeft laten zien dat gevoelens en gevoeligheid ook in de Nederlandse verlichting een rol speelden.⁶¹ Uit verschillende studies blijkt dat gevoelens – in de achttiende-eeuwse letterkunde benoemd als hartstochten, driften, aandoeningen en

⁵⁸ Frazer, *Enlightenment of Sympathy*; Roberts, *Making English Morals*; J. Riskin, *Science in the age of sensibility. The Sentimental Empiricists of the French Enlightenment* (Chicago-London 2002); W. Motooka, *The Age of Reasons. Quixotism, Sentimentalism and Political Economy in Eighteenth-Century Britain* (London 1998); M. Ellis, *The Politics of Sensibility. Race, Gender and Commerce in the Sentimental Novel* (Cambridge 1996).

⁵⁹ Over het belang van gevoelens in de ontwikkeling van de civil society o.a.: C. Taylor, *Bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit* (Rotterdam 2007) (Vertaling van: *Meaning, Morals and Modernity* (Cambridge 1985).

⁶⁰ W. Reddy, *The Navigation of Feeling. A framework for the history of emotions* (Cambridge 2001) introduceerde de term ‘emotives’; M. Scheer, ‘Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion’, in: *History and Theory* 51 (2012) 193-220; Thomas Dixon, *Weeping Britannia: Portrait of a Nation in Tears* (Oxford 2015).

⁶¹ Zie hiervoor E. Hagen en I. Leemans, ‘Een “vuurige aandoening van het hart”. Drift en geestdrift in het Nederlandse theater en de Nationale Vergadering, 1780-1800’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126, 4 (2013) 530-547; J. Oddens, ‘Een lam republiekintje als ik. Jacob Hahn, het achttiende-eeuwse gevoelsdenken en ordeverstoringen in de Nationale Vergadering’, in: B. Mellink, P. van Dam en J. Turpijn, *Onbehagen in de polder: Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 139-162.

sentimenten – als een belangrijke bron van kennis werden beschouwd.⁶² Daaruit kwam naar voren dat gevoelens en gevoeligheid niet alleen in de letterkunde, maar ook in de maatschappelijke realiteit werden gewaardeerd. Aan dat onderzoek wil ik een bijdrage leveren.

1.8 Bronnen

Naast de genoemde literatuur in de diverse historiografieën heb ik voor deze studie gebruik gemaakt van verschillende bronnen. Voor Lublinks biografie ben ik uitgegaan van de *Lofrede op Joannes Lublink, den Jongen*, die door Cornelis Westerbaen in Lublinks genootschap Felix Meritis als eerbetoon werd uitgesproken.⁶³ Westerbaen maakte daarbij gebruik van Lublinks autobiografie en daarnaast putte hij uit verschillende gesprekken die hij met Lublink had gevoerd. Over deze autobiografie schreef Lublink in een brief uit 1807 aan Jeronimo de Vries. Hij liet daarin zijn letterkundige werk, waaronder deze autobiografie met de titel *Mijne Levensbijzonderheden*, na aan zijn vrienden M.C. van Hall en J. de Vries. Die autobiografie is echter niet teruggevonden in het archief Van Hall in het Stadsarchief van Amsterdam en een archief van Jeronimo de Vries is niet bewaard.⁶⁴ Ik moet er dus vanuit gaan dat Lublinks autobiografie verloren is gegaan. In de *Lofrede* staan daarom details vermeld die elders niet te verifiëren zijn. Voor dit onderzoek heb ik feiten uit de *Lofrede* zoveel mogelijk nagetrokken en nergens heb ik Westerbaen op onwaarheden kunnen betrappen. Wel is duidelijk dat Westerbaen vooral een positief verhaal wilde vertellen. In de biografie maakt hij bijvoorbeeld geen melding van de teleurstellingen en tegenslagen die Lublink in zijn persoonlijke en maatschappelijke leven heeft moeten verwerken. Die leemte heb ik uit andere bronnen aangevuld.

In de brievencollecties van diverse universiteiten en in de Koninklijke Bibliotheek bleken verschillende brieven van zijn hand bewaard gebleven. Die brieven hebben voor een belangrijk deel betrekking op letterkundige zaken. Een belangrijke aanvulling daarop waren zijn brieven die in de collectie Six bewaard zijn gebleven. Een aantal daarvan had betrekking op het persoonlijk contact tussen Lublink en zijn vrouw, Cornelia Rijdenius, en de familie Van Winter-van Merken en hun zoon Pieter van Winter.⁶⁵ Dit archief bevatte bovendien veel materiaal met

⁶² Voor de Nederlandse situatie een introductie in: Roodenburg en Santing (eds.) 2014. Voor het belang van emoties in de geschiedschrijving: W. Frijhoff, 'Emoties in het kwadraat', *BMGN - Low Countries Historical Review* 121, 2 (2006) 284 - 291.

⁶³ Inleiding Westerbaen, *Lofrede*. Westerbaen was een remonstrants predikant die vanaf 5 maart 1798 bestuurlijke posten in Utrecht bekleedde. Hij was schoolopzichter en kwam in die functie in contact met de politicus Lublink die zich sterk maakte voor een nationaal onderwijssysteem.

⁶⁴ De brief aan Jeronimo de Vries (6 februari 1807): KB. Sign. 121 B.

⁶⁵ In deze collectie vond ik de briefwisseling van de familie Lublink-Rijdenius met de familie Van Winter-van Merken die in de Centrale Catalogus van de Nederlandse universiteitsbibliotheken als vermist wordt opgegeven. De brieven zijn in de jaren zestig van de twintigste eeuw door H.A. Höweler met toestemming van de UBAmsterdam naar de collectie Six overgebracht.

betrekking tot de uitgeverij van Pieter Meijer en Lublinks genootschappen *Diligentiae Omnia en Concordia et Libertate*.

Een belangrijke bron voor dit onderzoek vormde Lublinks gedrukte werk. Voorafgaand aan dit onderzoek heb ik daarom een bibliografie van Lublinks geschriften samengesteld die ik achter deze studie heb opgenomen. In het archief Heinemeijer, opgenomen in het archief van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde in Leiden, vond ik daarbij door Lublink eigenhandig geschreven onthullingen over zijn anonieme publicaties.⁶⁶ Lublinks letterkundige werk neemt bij elkaar ongeveer vijf meter archiefplank in beslag. Voor de analyse van zijn ideologie heb ik vooral gebruik gemaakt van zijn originele werk. Centraal daarin stonden zijn verhandelingen. Met de uitgave in eigen beheer van zijn bundel *Zeven Verhandelingen over verscheide onderwerpen, voorgelezen in het genootschap Concordia et Libertate* (1783), het eerste van drie delen, liet hij zien dat hij zijn ideeën niet voor zichzelf wilde houden. Deze publicatie was al in zijn eigen tijd bijzonder, omdat vrijwel niemand openlijk met zijn verhandelingen naar buiten trad. Bundeling gebeurde vrijwel altijd na het overlijden van de verhandelaar. De verhandelingen die wél gedrukt werden, verschenen meestal anoniem in een tijdschrift.

De bundeling door Lublink suggereert een thematische en ideologische eenheid. Daarmee trad hij naar buiten als een filosoof en dat is een opmerkelijk feit. In tegenstelling tot de Franse, Duitse of Engelse verlichting staat de Nederlandse verlichting niet erg bekend vanwege zijn filosofen.⁶⁷ Die verhandelingen distribueerde hij eigenhandig onder vrienden en veelbelovende literaire talenten.⁶⁸ Ze kwamen niet in de verkoop. Het ligt voor de hand om te denken dat hij met de uitgave van de verhandelingen anderen in zijn omgeving wilde inspireren. De meeste van deze *Drie Zeventallen Verhandelingen* zouden later in diverse tijdschriften, soms met en soms zonder vermelding van de naam van de auteur, gepubliceerd worden. In 1823, zeven jaar na zijn dood, werden zijn verhandelingen in twee delen herdrukt, wat laat zien dat er ook in de negentiende eeuw nog belangstelling voor zijn werk bestond.⁶⁹

⁶⁶ Het archief D.U. Heinemeijer is als *Das gelehrte Batavien* opgenomen in de handschriftencollectie van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Universiteit Leiden.

⁶⁷ Dat is onterecht, want de achttiende eeuw telde ook in Nederland talrijke filosofen. Zie daarvoor W. van Bunge, H.A. Krop, B. van Leeuwenburgh, e.a.: *The Dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers* (Bristol 2003).

⁶⁸ Een van die talenten was de patriotse dichter Jacobus Bellamy die hij in 1784 een exemplaar van de *Verhandelingen* toestuurde. Lublinks begeleidende brief is opgenomen in J.A. Nijland, *Leven en werk van Jacobus Bellamy 2* (Leiden 1917) 235. J. Bellamy's *Proeven voor het verstand, den smaak en het hart* (Dordrecht 1790) richtte zich op de ontwikkeling van een op maatschappelijke veranderingen gerichte gevoelsethiek.

⁶⁹ Sommige van die verhandelingen werden nog tientallen jaren na zijn dood in verschillende tijdschriften en bloemlezingen herdrukt. Soms zonder vermelding van de naam van de originele auteur, zie bijvoorbeeld: G.J. Johannes, *De lof der aalbessen* (Den Haag 1997) 25.

Belangrijke informatie met betrekking tot zijn ideologische overtuigingen was ook te vinden in de tijdschriften waarover hij samen met Pieter Meijer de redactie voerde: de *Algemeene Oefenschoole* (1757-1782) en *De Rhapsodist* (1771-1782). De meeste bijdragen in deze tijdschriften verschenen echter, volgens achttiende-eeuwse gewoonte, anoniem en zijn niet naar een van beide redacteuren te herleiden. Toch gebruik ik deze tijdschriften bij de analyse van Lublinks idealen omdat uit een onafhankelijke bron bekend is dat Lublink grote invloed op de inhoud had.⁷⁰ Voor het onderzoek naar zijn ideologie maakte ik verder gebruik van het werk waarmee hij in zijn eigen tijd beroemd is geworden: de *Nachtgedachten* van Edward Young, de *Zedekundige Lessen* van C.F. Gellert, en zijn kerkliederen. Als aanvullend bronnenmateriaal gebruikte ik zijn publicaties onder het pseudoniem Batavus.

Voor het onderzoek naar Lublinks genootschappen gebruikte ik diverse archieven. Van de meeste genootschappen van Lublink is maar weinig bewaard gebleven en wat er wel is overgeleverd, is vaak onsamenhangend, incompleet en, in sommige gevallen, ongeïnteriseerd bewaard.⁷¹ Van één genootschap – Libertate et Concordia – was behalve de ledenlijst helemaal geen materiaal terug te vinden. Dat gebrek aan bronnen kan samenhangen met de burgeroorlog van 1787. Bekend is dat er bij de nadering van de Pruisische troepen in 1787 veel potentieel belastend materiaal is verbrand en dat de genootschappen in de daaropvolgende restauratieperiode (1787-1795) heel voorzichtig opereerden.⁷²

Sommige genootschapsarchieven bleken zeer waardevolle informatie te bevatten. Met name het archief van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen in Haarlem leverde belangrijke nieuwe gegevens op met betrekking tot Lublinks bemoeienis met de oprichting van de Oeconomische Tak van deze Hollandsche Maatschappij. Verder was er in de Koninklijke Bibliotheek, de Collectie Six en het Amsterdamse Stadsarchief, veel archiefmateriaal bewaard dat betrekking had op Lublinks genootschappen Diligentiae Omnia en Concordia et Libertate, Felix Meritis en de Oeconomische Tak.

⁷⁰ J. Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de 18e eeuw* (Zutphen 1937).

⁷¹ Ik onderzocht de volgende archieven: het archief van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen in Haarlem (nog niet publiek); het archief van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij, departement Amsterdam (Stadsarchief Amsterdam); het archief van Diligentiae Omnia (Koninklijke Bibliotheek en collectie Six); het archief van de Maatschappij tot Redding der Drenkelingen (Stadsarchief Amsterdam en bij de Maatschappij in Amsterdam); het archief van Concordia et Libertate (Stadsarchief Amsterdam en collectie Six); het archief van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (UBLeiden); het archief van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (niet publiek); het archief van de Kweekschool voor de Zeevaart (Stadsarchief Amsterdam); het archief van de Maatschappij Felix Meritis (Stadsarchief Amsterdam); het archief van het Gezelschap ter Beoefening der Proefondervindelijke Natuurkunde (aanvankelijk het Fysisch Geselschap genoemd) (Stadsarchief Den Haag).

⁷² Zie daarvoor E. Hagen, *President van Nederland. Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825)* (Amsterdam 2012) 70; A. Baggerman, 'De dynamiek van de herinnering', in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema (red.) *Het Bataafse experiment* (Nijmegen 2013) 275-304, 293.

De bronnen maakten het mogelijk het ledenbestand van Lublinks genootschappen met elkaar te vergelijken. Hierdoor kreeg ik inzicht in het ledenverloop, in overlappende deelnames en in de sociaaleconomische en religieuze achtergrond van de leden. Voor zijn genootschappen Concordia et Libertate en Felix Meritis zijn naast de ledenlijsten ook de titels van de verhandelingen bewaard gebleven en hierdoor was ik in staat een aantal anonieme publicaties naar deze genootschappen te herleiden. Met deze publicaties en de namen van de leden, werd het mogelijk Lublinks ideologische opvattingen te vergelijken met de ideeën van andere deelnemers.⁷³ Mijn inventarisatie maakte het bovendien mogelijk een aantal leden te koppelen aan het politieke activisme van de revoluties van 1787 en 1795. Voor het in kaart brengen van de leden van deze genootschappen en het leggen van dwarsverbindingen tussen deze genootschappen heb ik enorm kunnen profiteren van het arbeidsintensieve werk van eerdere onderzoekers van de genootschapscultuur.⁷⁴

Met de ledenlijsten in de hand ben ik in diverse archieven op zoek gegaan naar mogelijke aanvullende informatie over zijn genootschappen in egodocumenten van deze leden, maar dat onderzoek leverde nauwelijks extra informatie op. Dat heeft naar alle waarschijnlijkheid te maken met de eed van geheimhouding die in een aantal van Lublinks genootschappen gold.

Voor Lublinks politieke activiteiten in de Bataafse Republiek was het Nationale Archief van onschatbare waarde. Veel materiaal uit de commissies waarin Lublink zitting had, bleek echter vernietigd. De archieven die wél bewaard zijn, waren soms gedeeltelijk geïnventariseerd en alleen analoog doorzoekbaar, maar ondanks die moeilijkheden leverden ze toch belangrijk materiaal. Over Lublinks politieke activiteiten was ook veel terug te vinden in publicaties die de politieke ontwikkelingen in de eerste periode van de Bataafse politiek op de voet volgden. Vanaf 1801 zijn dergelijke bronnen veel schaarser, onder andere vanwege de toenemende beslotenheid van het politieke bedrijf.

Veel belangrijke gegevens over zijn geheime politieke activiteiten moeten te vinden zijn geweest in een afgesloten ijzeren kist met ‘politieke’ papieren die Lublink in 1811 aan zijn vriend Jacob Scheltema stuurde.⁷⁵ In de bewaard gebleven begeleidende brief laat hij weten dat

⁷³ Voor het belang van deze vergelijking als onderdeel van de biografische studie: J. Ellemers, ‘Sceptische notities over het wetenschappelijke karakter van biografieën’, in: H. Renders en G. Voerman (red.), *Politieke biografie* (Amsterdam 2007).

⁷⁴ Met name ben ik veel dank verschuldigd aan genootschapsonderzoek van M. van Hattum, *Lezingen en verhandelingen in Concordia et Libertate (1769-1806) en Felix Meritis (dep. letterk.) (1779-1808, 1810-1832, 1865-1873)* (eigen uitg. Amstelveen 1983); de ongepubliceerde database van G.C. Schulte-Nordholt, *Dutch cultural and scientific societies, 1770-1810*, waarin hij 7400 genootschapsleden heeft ondergebracht (niet langer digitaal beschikbaar) en een ongepubliceerde database van J. Geerlings waarin hij de totale achttiende-eeuwse genootschapsdeelname van Haarlem, Amsterdam en Leiden in kaart brengt.

⁷⁵ Scheltema werd in de januari-revolutie van 1798 gearresteerd. Zijn op maatschappelijke verbeteringen gerichte welzijnsideaal komt terug in: J. Scheltema, *Geschied- en Letterkundig Mengelwerk 3* (Amsterdam 1818), met

in de kist twee verzegelde dozen zitten, waarin hij de belangrijkste documenten uit zijn werkzame periode heeft opgeborgen. De sleutel zou hij later opsturen. Wat er van de kist en zijn inhoud is geworden is helaas onbekend.

Er is in de familie Lublink geen brievenarchief bewaard gebleven. Bij de familie Lublink vond ik alleen het lint in de vaderlandse driekleur met het medaillon dat hij droeg tijdens zijn voorzitterschap van de Nationale Vergadering.

1.9 Opbouw onderzoek

Ik ben dit onderzoek begonnen met het opstellen van een bibliografie van alle publicaties van Johannes Lublink. Tegelijkertijd bestudeerde ik de bewaard gebleven egodocumenten van Johannes Lublink en van zijn echtgenote Cornelia Rijdenius. Vervolgens schreef ik met behulp van de gevonden archivalia Lublinks biografie, waardoor ik zijn publicaties in de context van zijn levensloop kon bestuderen. Vervolgens analyseerde ik zijn ideologische overtuigingen door die in de culturele en maatschappelijke context van de periode te bestuderen. Daarnaast ging ik in zijn genootschappen op zoek naar het antwoord op de vraag of zijn ideologie door de leden werd gedeeld.

Voor het tweede gedeelte van deze studie ben ik op zoek gegaan naar de rol van Lublinks ideologie in het politiek-revolutionair proces dat vanaf de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) het land op de rand van een burgeroorlog bracht en resulteerde in de stichting van de Bataafse Republiek waarin Lublink van 1796 tot 1805 als politicus actief was. Ik onderzocht de politieke programma's van de patriotse factie en het politieke programma van de Bataafse Republiek (1795-1806). Tenslotte wilde ik achterhalen op welke manier Lublink deze ideologie in de Bataafse Republiek naar de realiteit vertaalde en de steun die hij daarbij van zijn mede-volksvertegenwoordigers kreeg.

name de bijdrage 'Over de volharding der Amsterdammers in weldadigheid, vooral ten opzichte der stads armenschoolen.'

Hoofdstuk 2 Johannes Lublink junior, biografische schets

2.1 Een 'ongestadig' ventje

Johannes Lublink (2 februari 1736 - 24 november 1816) werd vernoemd naar zijn vader. Volgens goed achttiende-eeuws gebruik werd hij daarom 'de jonge' genoemd. Hij kwam ter wereld in een zeer welvarende lutherse familie die al generaties lang in Amsterdam woonde.⁷⁶ Zijn vader Johannes Lublink (1696-1780) was een van drie broers Lublink – Johannes, Nicolaas en Christoffel – die in de achttiende eeuw tot grote welstand waren gekomen. De familie had een Noorse oorsprong en de naam Lublink klonk de Hollanders een beetje vreemd in de oren en werd daarom ook wel gespeld als Lubelin(c)k, Lub(b)eling of Lublinck.

Johannes Lublink senior begon aan het begin van de eeuw met broer Nicolaas een tabaksspinnerij waar men 'inlandsche' (in Nederland geteelde) tabak tot rollen spon om die naar het Oostzeegebied te verhandelen.⁷⁷ Op het vignet van de tabakshandel een rokende indiaan op een Afrikaanse olifant.

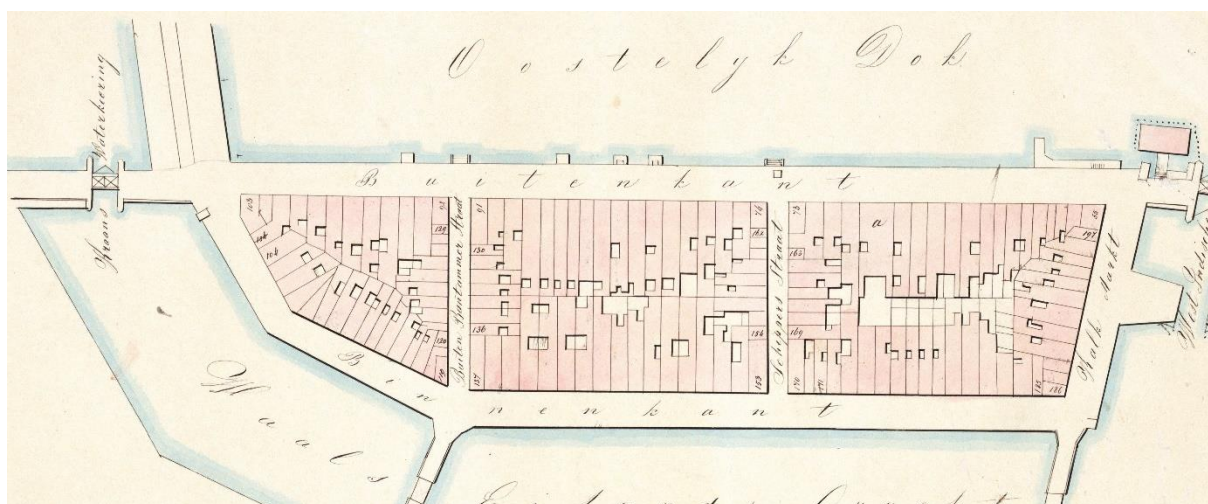

Vignet van tabakshandel Johannes Lubelink en Zoon, gevestigd in de Witte Oliphant, op de Buitenkant van het Waalseiland tussen de Kraansluis en de Buiten Bantammerstraat (Prins Hendrikkade tussen 108 en 119). In gebruik tussen 1733 en 1793. Collectie Amsterdam Pipe Museum. Daarnaast de gevelsteen zoals die bewaard is gebleven en is ingemetseld in de basisschool De Witte Olifant in de Nieuwe Uilenburgerstraat hoek Nieuwe Batavierstraat in Amsterdam.

⁷⁶ In 1667 werd overgrootvader Johannes, zoon van Hans Barentsz, chirurgijn, lid van het gilde van goudsmiden. (S.A.A. 2588 (12 juli 1667)). In 1678 was hij meester goudsmid. Hij trouwde met Paulina Vermeiren (S.A.A. 4699, inv. nr. III (22 juli 1678)). Lublinks grootvader Nicolaas Lublink was getrouwd met Hester Vlijsscher (Stadsarchief Amsterdam, familiepapieren Lublink, map F. 2556 Lub.).

⁷⁷ In 1750 deden Nicolaas en Johannes het verzoek aan de Staten-Generaal om de teruglopende verbouw van de 'inlandsche' tabak tegen te gaan. (S.A.A. 10482 inv. nr. 1307 (24 juni 1750)).

Vader Johannes trouwde in 1731 met Maria van Duisburgh (of Duisberg) (1707-1758).⁷⁸ Het bedrijf werd in 1733 tussen de twee broers verdeeld, waarna Johannes zich vestigde op ‘de Buytekant tussen de Graanstraat en de Nieuwe Bantamerstraat, in de Witte Olifant’ voor een huur van fl. 770 per jaar.⁷⁹ De Buitenkant, later herdoopt in de Prins Hendrikkade, was in deze periode een straat waar de elite van de stad graag wilde wonen. De zaken gingen voorspoedig: vader Johannes had in 1742 twee dienstboden, een sjees, een paard en werd aangeslagen voor fl. 30.000. In 1745 kocht Johannes de helft van een huis (het huis ‘met het Brandewijns Okshoofd’ boven de deur) tussen de Kraansluis en de Buiten Bantammerstraat en in 1749 de andere helft. In 1754 kocht hij ook nog eens het buurhuis ‘De Bacchus, de Gekroonde Jager uithangend’, waardoor alle huizen tot een groot bedrijfscomplex waren samengevoegd.

Het Waalseiland, gelegen tussen de Buitenkant en de Binnenkant, getekend voor Dienst der Publieke Werken 1853. Collectie Stadsarchief Amsterdam. De tabaksspinnerij van de firma Lublink was gevestigd in het linker blok.

Lublink senior had een grote interesse in kunst en cultuur: hij speelde viool en bezat een grote schilderijenverzameling die door bezoekers uit binnen- en buitenland werd bewonderd. Zijn belangstelling voor cultuur zou hij aan zijn zoon, die enig kind zou blijven, overbrengen. Nog voor de jonge Johannes een letter kon lezen was hij, tot zijn vaders vreugde, al gefascineerd

⁷⁸ Huwelijk op 28 december 1731, vermelding puiboecken Lutherse kerk (aanw. Stadsarchief Amsterdam). Ze woonde zelfstandig op de Keizersgracht.

⁷⁹ Vermeld in: W.F. Oldewelt, *Kohier van de personele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (Amsterdam 1945) 2, 57-59, verpondingsnummers 2505/2562/2675. De huur bedroeg omgerekend naar 2019 ongeveer 7000 euro. De omrekening is gedaan via www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php.

door boeken: 'Nimmer verkoos hij enig speelgoed, en, in zijn derde jaar reeds, bezigde hij tot zijnen lessenaar eene stoof met twee of drie kleine boeken, die hij overal met zich droeg, en welke hem tot speelgoed dienden.'⁸⁰

Johannes junior ging niet naar een school, maar kreeg thuisonderwijs, onder meer van de lutherse predikant Christiaan Tisteijn (1695-1780), huisvriend van de familie.⁸¹ Die onderwees hem onder meer in de fysico-theologische geschriften van Derham en Nieuwentyt.⁸² Tisteijn was belangrijk voor de familie omdat hij vader en moeder in geloofszaken met raad en daad terzijde stond, waardoor hij de geloofstegenstellingen tussen vader en moeder in goede banen wist te leiden: 'Deszelfs redelijke denkwijze had zijne vrome moeder voor dweeperij behoed, en zijnen vader op het spoor van een verstandig Godsdienstig onderzoek geleid.'⁸³

Jacob Houbraken, naar schilderij van Dominicus van der Smissen. Portret van Christiaan Tisteijn. Met onderschrift van Johannes Lublink (de Jonge). Uitgever: Pieter Meijer 1760. Collectie Rijksmuseum.

⁸⁰ Westerbaen, *Lofrede*, 49.

⁸¹ Tisteijn was Lublinks doopvader. Bij diens emeritaat in 1760 vervaardigde Lublink junior het bijschrift bij het portret dat bij die gelegenheid werd uitgegeven.

⁸² Westerbaen, *Lofrede*, 52. Over Nieuwentijt en Derham: R. Vermij, *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw. Bernard Nieuwentijt* (Amsterdam 1991). Beiden hechten groot belang aan het experiment in de wetenschap en beiden vonden dat wetenschap en godsbegrip elkaar niet in de weg konden staan.

⁸³ C. Westerbaen, *Lofrede*, 12.

Toen Lublink twaalf jaar oud was, maakte hij mee dat tijdens het zogenaamde pachtersoproer dat in 1748 plaatsvond, het huis van zijn oom Christoffel geplunderd werd. In hoeverre deze ingrijpende gebeurtenis van invloed is geweest op Lublinks maatschappijvisie is onbekend. Over die plundering door het ‘canailje’ is een droogkomisch ooggetuigenverslag verschenen:

Naast my stond een Vrouw, die niet deed als kermen, over het fraaije Goed dat daar gedemoljeert [vernield] wierd, en in het water dreef, zeggende: 't Is zonde van dat kostelyke Goed, dat daar dryft! Waar op de Vent [naast haar] met ysselyke Vloeken antwoorde: Wat ze je daar, is dat zonde? Weg, weg! de Duivel verblind jou oogen; dat zyn geen Meubilen, die gy daar ziet dryven, maar dat is myn Zweet, jou Vlees, en Weeskinderen Bloed! Dat komt u als in de gedaante van Meubilen voor: maar zy zyn 't God — n niet!' Hier zweeg hy, en ik verwonderde my, over die wonderlyke Transsubstantiatie.⁸⁴

Johannes junior was in zijn jonge jaren, volgens zijn eigen zeggen, een ‘ongestadig’ [ongedurig, ongeconcentreerd, CdV] ventje dat zich snel verveelde. Zijn vader en moeder slaagden er echter in hem een goede opleiding mee te geven door hem een afwisselend lesprogramma voor te schotelen, gegeven door goed opgeleide leermeesters, maar ook door zijn eerezucht te prikkelen. Hij kreeg onder meer les van zijn oom, de destijds beroemde wiskundige Nicolaas Struyck. Vanwege zijn snelle vorderingen op het gebied van aardrijkskunde, wiskunde, sterrenkunde en krijgswetenschap noemde Struyck hem een wonderkind. Van andere leraren kreeg hij onder meer les in de ontleed- en plantkunde. Snel werd duidelijk dat hij ook over een talenknobbel beschikte. Van de kooplieden op het kantoor van zijn vader leerde hij Deens, van zijn muziekleraar leerde hij Italiaans en door zelfstudie leerde hij Duits, Frans, Engels en Latijn.⁸⁵ Daarnaast had hij grote belangstelling voor het beoefenen van de kunstvakken. Zijn ontwikkelingen op dat gebied zijn op zijn minst opzienbarend te noemen. Hij speelde verschillende muziekinstrumenten, waaronder viool en klavier, en componeerde daarnaast ook zijn eigen muziekstukken.⁸⁶ Op muzikaal gebied toonde hij zoveel talent dat hij, zelfs zonder

⁸⁴ In: *Schilderachtige en naauwkeurige brief, van een Amsteldams heer* (Amsterdam 1748) 5. Over het oproer: R. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982).

⁸⁵ In 1752 compileerde hij een Nederlands-Deens woordenboek en een Deens gedicht bij de dood van Willem IV. Hij vertaalde uit het Deens het satirische toneelstuk van L. Holberg, *Den Politieken Tinnegieter* (vertaling van *Den politiske Kandestober*). Een tinnegieter is een prutser, een knoeier. Een politieke tinnegieter' is een onbekwame bestuurder. De eerste uitgave en vermoedelijke opvoering van het stuk in het Nederlands vond in 1766 plaats. Het stuk verscheen als 'De staatkundige tingieter' in: *Zes aardige en vermakelyke blyspelen door wylen den Baron Lodewyk Holberg* (Amsterdam 1766).

⁸⁶ Zijn composities voerde hij vooral uit in de huiselijke kring.

oefening, de moeilijkste stukken direct van papier kon spelen. De componist F. Richter bestempelde hem in 1760 als een virtuoos op de viool. Richter legde hem een van zijn composities voor en Lublink kon die, zonder te oefenen, direct spelen. De Italiaanse vioolvirtuoos Gaetano Pugnani was ook onder de indruk en hij droeg zijn *Opera Terzo* aan Lublink op. Ook op het gebied van de teken- en schilderkunst ontwikkelde hij zich. Hij kreeg les van de beroemde schilder van grisailles, Jacob de Wit – zijn schilderstukken in grijs en wit werden naar hem ook wel ‘witjes’ genoemd. Tijdens de lessen bij De Wit leerde hij zijn levenslange kameraad en latere directeur van de Amsterdamse Stadstekenacademie Cornelis Ploos van Amstel kennen.⁸⁷

Rond zijn achttiende levensjaar koos hij ervoor de ochtend te bestemmen voor het kantoorwerk in de tabakshandel en de rest van de dag vrij te houden voor cultuur en wetenschap. Het was een periode waarin hij ‘met eene ongelooflyke schrijfjeuk behebd’ was geraakt.⁸⁸ Over deze periode merkte hij later op:

De eerste aanleiding, welke hiertoe bij mij plaats had, was vrij koddig. Zoodra de losheid der eerste jeugd voorbij was, had ik een' onweerstaanbaren lust tot Letterblokken. Dit zocht men, vergeefs, te beteugelen. Mijne moeder zelve vermaande mij deswege, maar vruchteloos. Een oom van vaderszijde, die veel met mij op had, maar meer smulbroer, dan Lettervriend was, zeide eens: Ik heb neefje gisteren in de kerk gezien. Hij zit te veel. Hij zal nog een krommen rug en een bogchel krijgen. Dit was koorn op den molen van mijne moeder, die mij dit, als eene nieuwe drangreden, verhaalde. Men kan begrijpen, hoe mij dit vergramde, en hoe gaarne ik mij wilde wreken; doch tegen oom, door moeder ondersteund, was niets te beginnen. Dus gaf ik mijnen boezem lucht aan mijnen lessenaar, in een gedicht, onder den titel: *Op het gewaand gerucht, dat ik een bogchel krijg*, waarin ik MIDAS, met alle poëtische gramschap, schilderde. Men vond het, en lachte er hartelijk om, gelijk ik zelf naderhand. Sedert nam ik allerhande proeven van rijmelarij, en het ontbrak mij niet aan kolossale ontwerpen van Heldendichten, Treurspelen en Lierzangen, die ik, naderhand, allen ten vure gedoemd heb.⁸⁹

⁸⁷ Bij Lublinks overlijden was een grote map met tekeningen en prenten nog in bezit van de familie, maar die map is niet teruggevonden.

⁸⁸ Dat schrijft althans de redacteur van *De Rhapsodist* 1 (1771) in een anonieme bijdrage als voorwoord van de eerste aflevering. Lublink was samen met Pieter Meijer redacteur van dat tijdschrift.

⁸⁹ Westerbaen, *Lofrede*, 52.

Vanwege het studeren achter zijn bureau had hij last van zijn rug gekregen. Om de pijn te verlichten ging hij paardrijden, maar daarvoor was in Amsterdam niet zoveel gelegenheid. Hij besloot daarom in 1764 om met een tweetal vrienden, een manege aan de Utrechtse Dwarsstraat te laten bouwen. Op de bovenzaal richtte hij een theatertje in met de naam Utile et Amusant, waar hij de volgende jaren met zijn genootschap Diligentiae Omnia regelmatig zou optreden. De manege wordt in de stadsgeschiedenis van Amsterdam als volgt beschreven:

De vierde Manege hier ter Stede is, in 't jaar 1764, op kosten van verscheiden' Liefhebbers, en onder opzigt der Heeren Joseph Fernandes Nunes, Nicolaas de Veer en Johannes Lublink de Jonge, voor den Piqueur Andries Hardt, geheel van steen gebouwd, in de Utrechtsche dwarsstraat, aan de zuidzyde, bij de Reguliersgragt. Zy is negentig voet lang, en vier en dertig voet breed. De stalling nevens dezelve is voor negentien paarden geschikt.⁹⁰

Op het gebied van tekenen, schilderen en musiceren ging hem alles makkelijk af, maar bij de beoefening van de letterkunde liep hij, volgens eigen zeggen, tegen een grens op. Hij was gefascineerd door letterkunde, maar hij was niet tevreden over de kwaliteit van zijn werk. Daarom zocht hij rond het jaar 1756 toenadering tot de kring rondom de doopsgezinde uitgever en boekhandelaar Pieter Meijer (1718-1781), gevestigd op de Vijgendam, de huidige Dam.⁹¹ In zijn autobiografie vertelt Lublink hoe hij als een verlegen en verliefde jongen contact had gezocht met de bekende schrijvers die in de winkel van Meijer bij elkaar kwamen. Westerbaen beschrijft de totstandkoming van dit voor de rest van zijn leven zo belangrijke contact als volgt:

MEIJER's boekwinkel trok hem aan met eene onweêrstaanbare kracht. Had aldaar eene geliefde jeugdige schoonheid gewoond, van welke hij de wedermin, uit

⁹⁰ J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel* (...) 5 (Amsterdam 1760-1768) 408. Details in: J. Kuipéri, *Van bouwkunst en rijkunst Amsterdamse rijhallen in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw*, eindscriptie masteropleiding Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg, Universiteit Utrecht (2013). De Joodse koopman Joseph Fernandes Nunes was net als Lublink zeer menslievend en stichtte in 1788 een tehuis voor behoeftige Portugees-joodse bejaarde vrouwen.

⁹¹ Over deze uitgever: M. de Vries, 'Pieter Meijer (1718-1781), een uitgever als instituut', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 28 (2005) 81-103. Dichters in deze kring o.a. P. Fontein, L. Pater, N. S. van Winter, S. Feitama, P. Huisinga Bakker, P. Burman jr., P. van den Bosch, H.J. Asschenberg, A. Hartsen, H.J. Roullaud, J. de Bosch en Pieter Meijer zelf; de dichters in deze kring: C.P. de Wilde, L.W. van Merken, C.L. de Neufville. De deelnemers aan deze kring waren meestal doopsgezind of remonstrants. Bij Meijer publiceerde Lublink in 1758 voor het eerst officieel in: *Lykzangen ter gedachtenisse van den beroemden dichter den heere Sybrand Feitama, overleeden te Amsteldam* (Amsterdam 1758).

schroomvalligen eerbied, naauwelijks durfde beproeven, hij had dit huis niet meermalen kunnen voorbij gaan en begroeten, en bespieden, of dan niemand hem, eindelijk, gadesloeg. Zoo blaakte hij van liefde voor de schoone Letterkunde; zoo bescheiden, zoo eerbiedig aarzelde hij, om haren hooggeachten beschermer te naderen, dat hij zich, ten laatste, moest vermennen, om deszelfs woning, onder eenig voorwendsel, in te treden. Een jongeling, zoo beschaafd en beminnelijk, kon aldaar niet dan beleefd ontvangen worden. [...] Zijne onschuldige en zachte gelaatstrekken, zijn open en helder oog, en geheel zijne jeugdige bevalligheid, behaagden terstond, terwijl zijne bescheidene vrijmoedigheid, weldra wist in te nemen en uit te lokken tot eene gemeenzamer vriendelijkheid.⁹²

Pieter Meijer was deze jaren al een belangrijke uitgever die in zijn boekhandel een kring van letterkundigen bijeenbracht met wie hij aan verschillende grote projecten werkte. In deze groep letterkundigen was het gebruikelijk om het eigen werk met de aanwezige dichters te bespreken en eventueel te verbeteren. Lublink zag in deze kring de ideale opleidingsmogelijkheid om zijn letterkundige ambities waar te maken. Op hun beurt zagen de schrijvers in deze kring wel wat in zijn 'jeugdige bevalligheid', schrijft Westerbaen. Tevergeefs had Betje Wolff in de voorafgaande jaren contact gezocht met Lucretia van Merken, de belangrijkste dichter in deze kring. Vanwege de gewoonte om elkaars werk te bespreken en te verbeteren, het 'likken', noemde Wolff deze kring in haar privécorrespondentie met de Amsterdamse hoofdschout Isaac Sweers, 'het Likkers veem van den Vygendam'. werd de opmerking van Wolff bekend en het predicaat 'likkersveem' werd door Lucas Pater in een brief aan Lucretia van Merken onmiddellijk tot geuzennaam verheven: Zij wist niet dat Sweers lid was van Libertate et Concordia, een klein, geheim genootschap, waarin onder andere Lublink actief was. Al snel

Wat raakt ons 't blaffen van de Nyd,
Zy noeme ons 't Likkersveem!
Wy likken vrolyk voort om stryd,
Hoe kwalyk zy 't ook neem!⁹³

Opvallend aspect aan de dichterskring rond de boekhandel van Pieter Meijer was dat daarin veel vrouwen actief waren. De samenwerking tussen deze vrouwen en Pieter Meijer verliep niet

⁹² Westerbaen, *Lofrede*, 15-16.

⁹³ Gedicht Pater aanwezig collectie Six, gedateerd 1772.

altijd even gemakkelijk. Zo kwamen zowel Sara Maria van der Wilp als Lucretia Wilhelmina van Merken met hem in aanvaring toen ze merkten dat Meijer hun vrouwelijke vormen uitbuitte voor commercieel gewin. Zonder hun toestemming had hij aan de uitgave van hun gedichten een laag gedecolleteerd portret toegevoegd.⁹⁴

Links: Reinier Vinkeles, portret van Lucretia Wilhelmina van Merken. Collectie Rijksmuseum.
 Rechts: Jacob Houbraken, naar Joseph Marinkel, portret van Sara Maria van der Wilp 1771. Collectie Rijksmuseum.

Het volgende puntgedicht van Lublink refereert wellicht aan de affaire rondom deze prenten:

Het is niet te verdragen

Dat meenig maagd, door ons gevierd,
 Zich hoofd en hals en boezem siert,
 En veel te verr' zich laat beleezen.
 Kan, dunkt my, mooglyk weezen.
 Maar dat een oude juffer lonkt,
 Met haar' ontblooten boezem pronkt,
 En hierdoor mannen wil behaagen,
 Dit, dunkt my, kan geen mensch verdragen.⁹⁵

In de uitgeverij van Pieter Meijer functioneerde Lublink al snel als diens rechterhand: hij werkte met hem samen in verschillende grote projecten, zoals de nieuwe berijming van de lutherse

⁹⁴ Over deze afbeeldingen: Leemans en Johannes, *Worm en Donder*, 138 en 146. Over andere controversiële praktijken van Meijer: M. de Vries, 'Uitgegeven... en uitgebuit. Over achttiende-eeuwse bestsellerauteurs, liegende uitgevers, stiekeme privileges en het gedeeld auteurschap', *Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw* (Hilversum 2005) 36-52.

⁹⁵ *De Algemeene Oefenschoole* 6^e afd. 14 (1782) 145. Het gedicht is ondertekend met L.

zangbundel, de tijdschriften *Algemeene Oefenschoole* en *De Rhapsodist* en de uitgave van de *Fabelen en Vertelsels* van C.F. Gellert. Tussen beiden bestond een sterke vriendschapsband – Meijer benoemde hem al voor 1773, samen met Nicolaas Simon van Winter, tot voogd van zijn kinderen.⁹⁶ Bij Meijers overlijden in 1782 was Lublink een van zijn executeurs testamentair.⁹⁷ In de kring van Meijer ontwikkelde Lublink zich tot een gewaardeerd schrijver en vertaler, maar ook tot een criticus die in vrijwel alle culturele tijdschriften van zijn tijd recensies schreef.⁹⁸ De door hem gerecenseerde werken waren afkomstig uit allerlei onderdelen van de letterkunde, maar de kritiek op wat we tegenwoordig literatuur noemen, was zijn specialisme. Als gevolg van zijn culturele ontwikkeling kon hij die recensies een diepgang meegeven die hij niet bij andere critici terugzag.⁹⁹ In zijn letterkundige recensies zette hij zich af tegen saaiheid, voorspelbaarheid en herhaling. Lublink bepleitte ‘enthousiasmus, vuurige verbeelding, hartstogtelijke trekken, treffende plaatsen’ – literatuur moest de lezer raken.¹⁰⁰ Belangrijk ijkpunt in zijn recensies was de vraag of een werk bijdroeg aan het materiële of het immateriële geluk van de mensheid. Lublinks biograaf C. Westerbaen beschreef de uitgangspunten van Lublinks kritiek als volgt:

IJdel en dwaas is de roem, waar geen nut bedoeld wordt: dit was, immer, zijn hoofdregel, bij welken hij steeds vasthield, dat elke verlichting, die niet met 's menschen tijdelijk en eeuwig geluk eenen gelijken tred houdt, allergevaarlijkst is.¹⁰¹

Het is daarom niet vreemd dat hij door tijdgenoten werd bestempeld als een ‘waren recensentenspiegel’.¹⁰² Als criticus lette hij op het grote geheel en verloor hij zich niet in

⁹⁶ Meijers echtgenote, Maria van Havik, was op 14 september 1773 overleden. Met haar had hij vier kinderen: Cornelis, Catharina, Gerard en Petronella. Petronella zou trouwen met G.J. van Rijswijk, een prominente figuur in Lublinks genootschappen.

⁹⁷ S.A. notarieel archief A. Bractearius 13506, 19 januari 1782. P.W. van Lanckeren, J. Lublink de jonge en Isaac de la Fontaine-Verweij waren in 1773 bij onderhands codicil benoemd tot executeurs van het testament van P. Meijer, boekhandelaar. Dit testament verving een eerder testament waarin Lublink en Van Winter tot voogd waren aangewezen: gegevens S.A. notarieel archief 12570, 14 september 1773. In 1791 schreef Lublink aan P. Van Winter dat hij beschikte over de nagelaten papieren van Meijer.

⁹⁸ Zijn recensies verschenen anoniem. Van slechts enkele recensies is daadwerkelijk bekend dat ze van Lublink zijn. Die zijn opgenomen in de Bijlage primaire bronnen, Johannes Lublink.

⁹⁹ In *Verhandeling over de Kritiek* (1793). Meer over de kunstkritiek in de achttiende eeuw in: A. Ouwerkerk, *Tussen kunst en publiek: Een beeld van de kunstkritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Leiden 2003). Lublink wordt niet genoemd in Van den Braber en Leemans 2012.

¹⁰⁰ In de verhandeling ‘Over de onderlinge betrekking van wysbegeerte, dichtkunst en welspreekendheid’ 2 (1782), 198.

¹⁰¹ Westerbaen, *Lofrede*, 20.

¹⁰² Witsen-Geysbeek, *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek* 4, 236. Lof voor Lublinks kritieken ook in J.H. van der Palm, *Verhandelingen, Redevoeringen en losse Geschriften* (Amsterdam 1810) V-XX.

muggenzifterij. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn vertaling van een, aanvankelijk anoniem gepubliceerd, gedicht over de criticus:

De onbeschaamde gast

Ik had, niet lang geleên, een vreemden knaap te gast;
Hy strekte my wel niet tot last,
Want gaarne praat ik onder 't eeten;
Maar naauwlyks is myn gast verzaad,
Of 'k zie d'ondankbren mensch, die yllings my verlaat,
Zyn pligt geheel vergeeten.
't Was of de droes hem straks by mynen buurman bragt,
Om daar myn gantsch onthaal verachtlyk af te maalen,
Om daar op alles bits te smaalen:
Gantsch anders had de man, 't verwacht;
Hy vond by my niets fraais, niets vreemds, niets uitgelezen;
De soep was veel te laf, de visch te gaar gekookt,
De wyn niet fyn genoeg, het vleesch niet goed gerookt;
In 't kort, niets was er, of 't had beter kunnen weezen.
Wie zag ooit onbeschaamder vent? ——
'Slaa dood den hond! slaa dood! het is een Recensent'¹⁰³

Lublink werd een bekende vertaler. Hij vertaalde wanneer hij het belangrijk vond dat een werk bij het Nederlandse publiek bekend werd. Soms ook verrichtte hij zijn vertaalwerk als hulp aan anderen omdat hij vreesde dat hun vertaling het origineel teveel zou verminken:

Menig een boek hielp ik in de wereld brengen, waarvan mij de beschaving meer dan eigen arbeid kostte, en waarvan ik geenen lof inoogste, maar alleen de zoete bewustheid, van het Publiek iets nuttigs gegeven te hebben. Menig een boek waaraan ik dezelfde moeite besteedde, zoude ik, voor mij zelven, niet gekozen hebben; doch liet er mij toe overhalen, wanneer ik vreesde, dat het, door mishandeling, minder nut zou doen, of wel voor het Publiek geheel te onbruik worden.¹⁰⁴

Met Pieter Meijer ontwikkelde Lublink het idee om de Nederlandse letterkunde te revitaliseren. Lublinks belezenheid en zijn kwaliteiten als vertaler kwamen daarbij goed van pas. Met dat

¹⁰³ Het gedicht was anoniem en zonder titel verschenen in de *Wandsbecker Boten* (9-3-1774), maar werd later als 'Der unverschämte Gast' door J.W. von Goethe gepubliceerd. Het gedicht is zonder vermelding van het origineel door Lublink opgenomen in de verhandeling 'Over enige Schoonheden in Youngs Nachtgedachten', *Algemeen Magazijn* (1782) 542 en 729. Later opgenomen in zijn verhandeling 'Over het puntgedicht' (1790).

¹⁰⁴ C. Westerbaen, *Lofrede*, 26.

doel voegden ze aan het tijdschrift de *Algemeene Oefenschoole* (1757-1783 een derde afdeling 'Fraaije Letteren' en een zesde afdeling 'Mengelwerk van Vernuft Konst, Geleerdheid, enz.' toe. De derde afdeling vulden zij met eigen literair-theoretische bijdragen die betrekking hadden op de Nederlandse situatie en de zesde afdeling met letterkunde waarvan zij vonden dat dit een bijdrage aan de vernieuwing van de Nederlandse letterkunde was.¹⁰⁵ De toegevoegde zesde afdeling groeide uit tot vijftien delen, net zoveel als de vijftien overige delen bij elkaar.¹⁰⁶ Het tijdschrift was voor een deel een vertaling van een populariserend Engels natuurwetenschappelijk tijdschrift van Benjamin Martin, *General Magazine of Arts and Sciences*.¹⁰⁷

In 1771 begon Lublink in samenwerking met Pieter Meijer het culturele tijdschrift *De Rhapsodist* (1771-1783), een tijdschrift met een polemische inslag. Het werd volgens het voorwoord geschreven door een 'Maatschappy van Rhapsodisten', onder leiding van Pieter Meijer.¹⁰⁸ Hierin stonden bijdragen uit binnen- en buitenland, soms met vermelding van de naam van de auteur, vaak ook zonder. Enkele medewerkers aan het tijdschrift zijn bekend.¹⁰⁹ Het stond op de bres voor religieuze en burgerlijke vrijheid en kreeg al in de eigen tijd een reputatie als een scherpzinnig satirisch tijdschrift. De redactie ging voluit in de aanval tegen de gereformeerde orthodoxie.

In deze tijd breidde Lublink de kunstverzameling van zijn vader uit. Bezoekers moesten op de grond liggen of een ladder beklimmen om zijn schilderijen te zien.¹¹⁰ De collectie werd onder

¹⁰⁵ In de derde afdeling bespraken ze letterkundige theorieën en koppelden die aan de Nederlandse letterkunde, met name aan het toneel. De zesde afdeling werd gevuld met allerlei bijdragen uit het domein van wat tegenwoordig de geesteswetenschappen genoemd wordt: bijdragen die niet op het terrein van de natuurwetenschap liggen.

¹⁰⁶ Het tijdschrift bestond uit 6, onregelmatig verschijnende 'afdelingen'. Deel 1: Wijsbegeerte der Jonge Heeren en Jufferen, 3 dln.; deel 2: Natuurlijke Historie van Engeland en de Natuurkundige Aardryksbeschrijving, 3 dln.; Deel 3: Wetenschappen, die niet Wiskonstig, en onder den naam van Fraaije Letteren bekend zyn, 3 dln.; deel 4: Wiskundige Wetenschappen, 3 dln.; deel 5: Levensbeschrijving der Wysgeren, 3 dln.; deel 6: Mengelwerk van Vernuft Konst, Geleerdheid, enz. 15 dln.

¹⁰⁷ Over B. Martin: J. Millburn, *Benjamin Martin: Author, Instrument-Maker, and Country Showman* (Leiden 1976).

¹⁰⁸ Het tijdschrift bevatte bijdragen op allerlei wetenschapsgebieden uit binnen- en buitenland, die geen enkel verband met elkaar hadden (een rapsodie is een verzameling van losse stukken). Over *De Rhapsodist*: L. Jensen, 'De Rhapsodist (1771-1783)' in: W. van Bunge e.a., *The Dictionary of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers* (London 2003): 837-840; Vieu-Kuik 1956. In de UvA verschillende doctoraalscripties over dit tijdschrift: C.H.H. de Vries, *Joannes Lublink, de Jonge (1736-1816)* (Amsterdam 1985); C. de Haan en L. de Kruif, *Van excentrische bollen en een kwaadaardig meteorum. Een karakteristiek van het tijdschrift 'De Rhapsodist' (1771-1783)* (Amsterdam 1988); K. Pothuizen, *Tussen woestheid en weelde: het beschavingsideaal van de Rhapsodist (1771-1783)* (Amsterdam 2011).

¹⁰⁹ Bijdragers waren naast Lublink, de Joods-Nederlandse bankier en filosoof Isaac de Pinto, de Groningse hoogleraar Petrus Camper, de Harderwijkse hoogleraar Bernardus Nieuhoff, de publicist-predikant Cornelius van Engelen, de dichter Pieter Johannes Uylenbroek en de Deventer koopman-geleerde Simon de Vries.

¹¹⁰ C. Bille, *De tempel der kunst of het kabinet van den heer Braamcamp* 1 (Amsterdam 1961) 117. Een gedeeltelijke beschrijving van de collectie in: M. van Strien-Chardonneau, *Le Voyage de Hollande: recits de*

meer bezocht door de hertog van Choiseul, Randon de Boiset, Pascal Paoli, Karel Frederik markgraaf van Baden-Durlach en prins Hendrik van Pruisen. De verzameling bestond vooral uit Nederlandse meesters uit de zeventiende eeuw en bevatte werk van de bloemschilders Jan van Huysum en Rachel Ruysch, maar ook van Philips Wouwerman, Casper Netscher, Gerard Dou en Jan Steen. Regelmatig correspondeerde hij met andere kunstkopers over zijn aankopen. Zo schreef hij aan Pieter van Winter dat hij van de aankoop van de zelfportretten van ‘R. v. Rhijn’ had afgezien want ‘die pourtraitten waren, toen zij op de grond kwamen [van de muur gehaald waren], meer gesmeerd dan gepenseeld: als schilderij in een cabinet niet tolerabel.’¹¹¹ Het ging hem niet zozeer om de afbeeldingen, die hadden hem wel geïnteresseerd, maar hij vond Rembrandts manier van schilderen niet acceptabel.

Titelpagina *Algemeene Oefenschoole van konsten en wetenschappen*, 1763, door Simon Fokke. In een bibliotheek staan vier geleerden, onder wie een met passer, rondom een globe. Op de voorgrond zitten drie kinderen met schrijftabletten, rechts liggen meetinstrumenten. Links bestuderen een geleerde en twee kinderen wiskundige figuren. Collectie Rijksmuseum.

voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748-1795 (Oxford 1994) 379. Een inventaris uit 1752 in G. Hoet, *Catalogus of naamlyst van schilderyen met derzelver pryzen 2* (Den Haag 1752).

¹¹¹ Brief aan Pieter van Winter (13 september 1781), collectie Six.

In de ‘verhandeling over de kritiek’ vertelt Lublink een anekdote over een publieke kunstbeschouwing bij hem thuis. Daarin schrijft hij over een kunstcriticus aan wie hij zich enorm had geërgerd tijdens een beschouwing van een werk van Gerard de Lairese. Die anekdote illustreert zijn eigen kunstopvattingen :

Ik stond in een' kring van liefhebbers, voor een ryk gestoffeerd historiestuk van onzen onsterflijken Lairese. Terwyl wy allen getroffen waren over de werking, die het geheel, door grootschheid van ordonnantie, meesterlyke groeping, en een ontzachbaarende deftigheid, op ons allen maakte; terwyl wy niet wisten, waarover wy ons het meeste moesten verwonderen, brak een neuswys Franschmannetje onze verrukking af, door, terwyl hy op een der byfiguren wees, te vraagen: is dat vingertje niet wat misteekend? — Behoort er voor den waaren liefhebber, voor den kunstenaar, die wezenlyk kunstgevoel heeft, niet een verbaazend zelfbedwang toe, om zich niet aan zulk een Kritikus te vergrypen?¹¹²

Lublink werd in de jaren 1760 een bekende figuur in het Amsterdamse culturele leven. Hij speelde toneel, schilderde, gaf muziekvoorstellingen en schreef letterkundig werk dat veel aandacht trok. Zoals ik nog zal laten zien werd hij een van de leidende figuren in de zich vernieuwende genootschapscultuur. In 1765 richtte hij een eigen letterkundig genootschap op, trad hij toe tot verschillende exclusieve Amsterdamse genootschappen en stond hij aan de basis van een van de eerste utilitaire genootschappen in het land, de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Vanwege zijn denkbeelden, initiatieven en organisatorische kwaliteiten die hij daar toonde, kreeg hij van alle kanten lof toegezwaaid. Hij werd al snel gezien als een belangrijke ‘zelfdenker’ die anderen inspireerde en tot handelen aanzette.¹¹³

In 1765 maakte Johannes Lublink kennis met Cornelia Rijdenius (1746-1826), met wie hij in 1771 trouwde. Cornelia was van gereformeerde huize en woonde op de Singel met haar schatrijke vader Pieter Rijdenius, met wie de firma Lublink zakelijke contacten onderhield. Zij beheerden gezamenlijk een investeringsfonds in Surinaamse suikerplantages en Engelse beleggingen.¹¹⁴

¹¹² In de verhandeling ‘Over de Kritiek (1793); Dezelfde boodschap in ‘eenige schoonheden in Youngs Nachtgedachten’, uitgesproken in Concordia et Libertate in 1778 en in 1787 en in 2 delen gepubliceerd in *Algemeen Magazijn van Weetenschap, Konst en Smaak* 2 (1787).

¹¹³ P.G. Witsen-Geysbeek, *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek* 4, 225-244.

¹¹⁴ Zie voor de samenwerking: Stadsarchief Amsterdam: N.A.12863, inv. nr. 1001 (30 december 1765); N.A.12864, inv. nr. 47 (20 november 1766); N.A.12730, inv. nr. 95 (15 oktober 1771); N.A.12748, inv. nr. 82 (17 september 1776). Voor de investering in Engelse fondsen: Stadsarchief Amsterdam N.A. 10532, inv. nr. 204 (15

Johann Friedrich August Tischbein, portret van Cornelia Rijdenius (1746-1826), echtgenote van Johannes Lublink en pendant van zijn portret. Geschilderd tussen 1790-1795 op Stadwijk. Collectie Rijksmuseum.

februari 1763) en N.A.10544, inv. nr. 493 (05 april 1764) waarin de schuldbekentenis van Adriaen Hope, van de firma Hope en Co, aan de firma Lublink en zoon, voor een bedrag van fl. 15.000, vanwege de aankoop van hun Engelse aandelen.

Na hun huwelijk trok het echtpaar in bij Johannes Lublink senior, die inmiddels weduwnaar was geworden. In 1772 werd hun enige kind Maria Lublink geboren (1772-1819).¹¹⁵ In 1784 kocht het echtpaar in Eemnes het buitenhuis Stadwijk.¹¹⁶ Dat werd Lublinks geliefde verblijfplaats. Achter het huis werd een mooie tuin aangelegd, waar het stel graag wandelde.

Cornelia Rijdenius, door Lublink in zijn brieven steevast Keetje genoemd, was een ontwikkelde vrouw, maar op het gebied van kunst en cultuur was haar opvoeding tekortgeschoten. Lublink stimuleerde haar daarom zich verder te ontwikkelen en hielp haar daarbij. Al snel was ze op cultureel gebied net zo ontwikkeld als haar echtgenoot: ze hielp hem bij zijn werk en voorzag dat bovendien van commentaar. Zij wist zich met gemak staande te houden in de letterkundige kringen van Lublink en raakte bijvoorbeeld bevriend met de beroemde dichteres Lucretia van Winter-van Merken, die haar gezelschap zeer op prijs stelde. Verschillende brieven en gedichten getuigen van wederzijdse vriendschap. Bekend is een lang gedicht van Lucretia van Merken waarin die haar smeekte bij haar te komen logeren op haar buitenhuis Bijdorp in Voorschoten.¹¹⁷ Westerbaen schreef over Cornelia Rijdenius:

Al wie over LUBLINK spreken wil, moet ook van haar gewagen, want zij was één met hem. Ook haar komt de dank der Natie toe voor het goede, door hem gesticht, want zij heeft hem daar toe in staat gesteld, en het zeer mild vergolden. Naauwelijks was CORNELIA RIJDENIUS achttien jaren oud, toen LUBLINK reeds haar vriend werd, voltooiende hare opvoeding, en vormende geheel haar verstand en hart naar zijne beginselen, door verkeer, briefwisseling en aanbeveling van welgekozene boeken. Vijf jaren daarna werd hij haar, van God afgebeden, echtgenoot. Sedert bleef zij, tot zijne laatste ademhaling toe, zijne gezellin, zijne blijdschap, zijne eer en roem, en, in de laatste jaren inzonderheid, zijn troost en hulp. Haar deelde hij al zijnen Letterarbeid mede. Met haar las hij alles, wat eener vrouwelijke ziel tot sieraad en zegen kon dienen, en van den lieven arbeid, aan de ontwikkeling harer vermogens besteed, genoot hij onschatbare renten.¹¹⁸

¹¹⁵ Zij werd net als haar vader gedoopt door de predikant Tisteijn, vriend van de familie.

¹¹⁶ Utrechts Archief inv. nr. U267a002 (01 februari 1784) aankoop Stadwijk in Eemnes buitendijk, 'hofsteede, bestaande in heerenhuizinge, thuinmanswoning, stallinge, koetshuis, met tuinen, laanen, boomgaarden en plantagien, driest en boschland, groot 7 1/2 morgen; wz Hoogeweg' voor een bedrag van 10.700 gulden.

¹¹⁷ Verschillende brieven met antwoorden van Cornelia Rijdenius in collectie Six. Een gestileerde smeekbede van Van Merken waarin ze Cornelia vraagt haar op te zoeken is opgenomen in: L. van Merken, *De waare gelukbedeeling, brieven en nagelaaten gedichten* (Amsterdam 1792).

¹¹⁸ C. Westerbaen, *Lofrede*, 41-42.

2.2 Lublink de jonge wordt 'Vader' Lublink

Het echtpaar verbleef in de zomer altijd op Stadwijk en liet zich in die omgeving in een dubbelportret vereeuwigen door de beroemde society-schilder J.F.A. Tischbein.¹¹⁹ Op Stadwijk was Cornelia Rijdenius de spil van een vriendenkring waar intellectuelen en kunstenaars elkaar ontmoetten. Regelmatig ontving het echtpaar op Stadwijk bekende figuren uit het culturele leven van de periode, zoals het schrijversechtpaar Van Winter-van Merken; de Amsterdamse koopman A.J. Zubli, die in 1787 vanwege patriotse activiteiten uit Amsterdam was verbannen; de oriëntalist en hoogleraar H.A. Schultens en zijn vrouw C.E. de Sitter; de Amsterdamse regent C. van Lennep en zijn vrouw C.H. van de Poll; de oprichter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, de textielabrikant Frans van Lelyveld en zijn familie; luthers predikant en pedagoog Augustus Sterk en zijn zoon; componist en orkestmeester Balthasar Carull en zijn vrouw Margaretha Swaan, door Lublink in een brief aan P. van Winter als 'een zeer cnappen vrouw' bestempeld; de beroemde tekenaar Reinier Vinkeles en diens echtgenote Catharina Jurgens; luthers predikant E.H. Mutzenbecher.¹²⁰

Alleen het koetshuis van Stadwijk is bewaard gebleven. Op deze foto uit de jaren 1950 zijn op de voorgevel de inmiddels verdwenen letters Stadwijk te zien. Collectie Bibliotheek Oudheidkamer Eemnes

¹¹⁹ Nu in het bezit van het Rijksmuseum.

¹²⁰ Al die bezoeken worden vermeld in de briefwisseling met N.S. van Winter, aanwezig collectie Six. Mogelijk ook was J.F. Martinet bij de familie Lublink-Rijdenius op bezoek toen hij in Eemnes op 21 april 1788 een fata morgana waarnam, waarover hij schreef in *Verhandelingen door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem* (1789) 191

In zijn correspondentie maakt Lublink ook regelmatig melding van de bezoeken van zijn levenslange kameraad, de geleerde apotheker Jeronimo de Bosch, die vaak samen met zijn pupil Pieter Nieuwland langskwam en dan een paar dagen bleef.¹²¹ De Bosch had de opvoeding van het wonderkind Pieter Nieuwland op zich genomen. Dat de jonge Nieuwland zo vaak bij de veel oudere familie Lublink logeerde heeft mogelijk te maken met zijn gevoelens voor dochter Maria. In ieder geval schreef Nieuwland in 1789 een aantal liefdesgedichten gericht aan Maria L.¹²² De week voor zijn plotselinge overlijden verbleef Nieuwland nog een paar dagen op Stadwijk.¹²³

Portret Maria Lublink. Pasteltekening toegeschreven aan Izaäk Schmid. Vermoedelijk omstreeks 1790 vervaardigd. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam. Foto: collectie Titia Bakker, verre nazaat.

¹²¹ Lublink en Nieuwland deelden hun belangstelling voor de natuurwetenschap en de werking van gevoelens. Nieuwland schreef daarover de verhandeling 'Over de gevoeligheid van het hart', *Het Nieuw Algemeen Magazijn* 2 (1794) 519.

¹²² Opgenomen in de bundel P. Nieuwland, *Nagelaten Gedichten* (Sneek 1843).

¹²³ Lublink in een brief aan C. Loosjes uit 1802 (aanw. UBA nr. 14 Cb 1-3).

Een andere regelmatige bezoeker van Stadwijk was de remonstrantse hoogleraar Daniel Wyttenbach. Wyttenbach woonde in de buurt van Stadwijk, op het buiten Berg en Eemzicht. Hij schreef in 1787 een brief aan Cornelia Rijdenius waaruit blijkt dat zij met hem correspondeerde over filosofen als Locke en Campe. Hij zwaaide haar in deze brief veel lof toe vanwege haar gevoelige ziel en bewonderde haar vanwege het niveau van haar kennis:

Ah! que je souhaiterois pour cette fois d'être dispensé de vous répondre, ma respectable et spirituelle amie. [...] Votre chère lettre, en me remplissant de sentiment, m'a ôté toutes les idées. C'est un phénomène pas trop rare dans la psychologie, comme vous le savez par vos auteurs, Locke, Campe, etc. Or, étant vuide d'idées, comment écrirai-je? Dirai-je que la maladie de ma pauvre mignonne empire de jour en jour? c'est un sujet trop attendrissant pour une âme aussi sensible que la vôtre.¹²⁴

Het veelbetekenende lakzegel dat Lublink gebruikte. Het opschrift: J.L. Mon Desir. Afbeelding: een engelachtige figuur in een roeiboot bevaart de woeste baren (van het leven) en brengt een hart. Eigen collectie.

¹²⁴ Gedeeltelijk afgedrukt in *Algemeene Konst- en Letterbode* 13 (1851) 193, in zijn geheel opgenomen in *Revue de bibliographie analytique* 2 (1841) 863. Met zijn gedachtegoed lijkt hij veel invloed te hebben uitgeoefend, maar daarover is nog maar weinig bekend.

Op het zakelijke vlak ging het in deze jaren snel bergafwaarts met de firma Lublink. Na de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) raakte deze in de problemen, mogelijk vanwege de gezamenlijke investeringen met de firma Rijdenius in Surinaamse en Engelse fondsen.¹²⁵ Tegelijkertijd nam de handel in de gesponnen tabak sterk af vanwege de concurrentie uit Amerika. Johannes Lublink begon nu te investeren in ontginningen en industriële nijverheid.¹²⁶ De nekslag voor de firma kwam in 1789 toen ze met betrekking tot de Surinaamse investeringen in een rechtszaak voor het Hof van Holland werd gedaagd. Lublink wist een faillissement te ontlopen, maar was gedwongen zijn schilderijenverzameling onderhands te verkopen.¹²⁷ In 1794 verkocht hij het complex van woonhuis en tabaksspinnerij aan de Buitenkant, waarna hij definitief op Stadwijk ging wonen.

In 1791 trouwde dochter Maria met de weduwnaar Theodorus Johannes Weddik Wendel (1754-1815), medefirmant van de tabakshandel Weddik en Wendel op de Geldersekafe bij het Kamperhoofd (de Schreierstoren). Weddik Wendel was een goede bekende van vader Johannes Lublink.¹²⁸ Uit dit huwelijk werden zes kinderen geboren. Al deze kinderen kregen de achternaam Weddik Wendel, behalve zoon Bartholomeus (1801-1862) die de achternaam Lublink-Weddik kreeg.¹²⁹ De vertederde grootvader schreef bij zijn geboorte een gedicht met de beginregels: ‘Welkom, welkom, teeder spruitje, Vaders gekje, Moeders guitje!’. In 1806 stierf Lublinks kleindochtertje Neelletta, nog geen 2 jaar oud.

De Bataafse Revolutie van 1795 bracht een grote verandering in het leven van het echtpaar Lublink-Rijdenius. Lublink kreeg een kleine bestuursfunctie in de gemeente Weesp, maar het jaar daarop werd hij tot lid van de Nationale Vergadering gekozen. In de volksvertegenwoordiging zou hij, met een kleine onderbreking van een half jaar, bijna tien jaar actief blijven. Het echtpaar verhuisde daarvoor tijdelijk naar Den Haag, waar een appartement

¹²⁵ In verschillende couranten werd melding gemaakt van problemen rond de investeringen van Rijdenius en Lublink. Een vermelding in de *Amsterdamsche Courant* (15 augustus 1789) duidt erop dat de firma ‘Johannes Lublink en zoon’ wordt meegesleept in het failliet van Rijdenius. Zie daarvoor A. van Stipriaan, *Surinaams contrast: rooibouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750-1863* (Leiden 1993) 224.

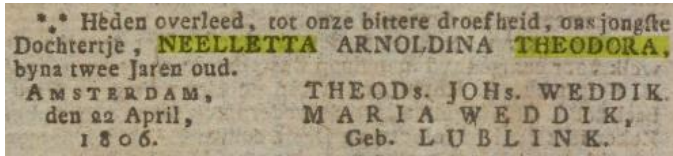
¹²⁶ Daarover meer in hoofdstuk 4.

¹²⁷ Verschillende malen vroeg hij de familie Van Winter om steun. In de collectie Six een afschrift van een brief van Pieter van Winter waarin hij 20.000 gulden aan Lublink schenkt. Zijn kunstverzameling werd in deze periode ook verkocht.

¹²⁸ Zij trouwden 25 december 1791. Het huwelijk werd ingezegend door Benjamin Choyce Sowden, predikant van de Engelse episcopale kerk en lid van verschillende genootschappen, voorstander van inenting tegen kinderpokken en recensent in *the Monthly Review* van in Nederland verschenen boeken. Weddik was lid van Felix Meritis (directeur departement muziek en commissaris van het departement Negotie), lid van de loge La Bien Aimée, lid van 't Nut (1791) en directeur van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen (1792).

¹²⁹ De lutherse predikant Bartholomeus Theodorus Lublink-Weddik (1801-1862) werd later beroemd als letterkundige. Het gedichtje van opa Lublink in *Euphonia; een Weekblad voor den beschaafden stand* 3 (1816) 161. De dochters kregen alleen Weddik als achternaam. Met dank aan mevr. T. Bakker, verre nazaat.

werd gehuurd. Toen Lublink in 1801 benoemd werd tot lid van het Wetgevend Lichaam, een bestuursorgaan dat maar enkele weken per jaar bij elkaar kwam, verhuisde het echtpaar weer terug naar Stadwijk.

De overlijdensadvertentie in de *Oprechte Haarlemse courant* van 26 april 1806: Heden overleed, tot onze bittere droefheid, ons jongste dochtertje Neelletta Arnoldina, Theodora, byna twee Jaren oud, Amsterdam den 22 april, 1806. Theods. Johs. Weddik, Maria Weddik, geb. Lublink.

In april 1805 kwam er een einde aan Lublinks politieke loopbaan. Hij was bijna zeventig jaar en zijn lichaam begon hem in de steek te laten. Zijn ogen gingen hard achteruit en hij werd in toenemende mate gekweld door gewrichtspijnen. Zijn genootschapsvriend, de arts J.R. Deiman, adviseerde hem om als medicijn met elektriciteit te gaan werken. Lublink volgde zijn raad op, maar de behandeling verlichtte zijn pijn nauwelijks.¹³⁰

In 1809 nam dochter Maria haar ouders op in het door haar gehuurde landgoed Oud-Drakestein in Lage Vuursche.¹³¹ Lublinks geliefde Stadwijk was bouwvallig geworden en werd in 1813 afgebroken. In 1811 konden dochter en schoonzoon de huur voor Drakestein niet meer opbrengen.¹³² Het bejaarde echtpaar betrok nu enkele kamers bij de boekverkoper R. van Otterloo, op de Oude Gracht in Utrecht.¹³³ Daar ontvingen zij bezoek van ‘talrijke lettervrienden’, waaronder de eveneens slechtiende schrijfster Petronella Maria Moens.¹³⁴ Lublink werd daar bij het schrijven onder meer geholpen door Daniel Jacob van Ewijk, die in 1817 tot Secretaris Generaal van het Departement van onderwijs, kunsten en wetenschappen zou worden benoemd. Ook kreeg hij bij het schrijven nog steeds veel steun van zijn vrouw.

In deze jaren ging Lublink lichamelijk sterk achteruit, maar zijn geest bleef helder. In 1816 meldde hij echter aan Jeronimo de Vries dat het ‘in zijne breinkas niet pluis was’ en niet lang daarna stierf hij, ‘geheel rustig en verzoend met de dood’, met zijn vrouw aan zijn zijde. Hij

¹³⁰ Zie hiervoor de briefwisseling met Jeronimo de Vries (aanw. KB).

¹³¹ De latere woning van prinses Beatrix.

¹³² Mededeling in een brief van Lublink aan Van der Palm (3 januari 1811). Per 1 februari 1811 hadden zijn kinderen de huur opgezegd.

¹³³ Verspreide mededelingen hierover in zijn briefwisseling met J.J. Immerzeel (aanw. KB). Hij schrijft hem over zijn gebrek aan financiële middelen, waardoor hij gedwongen is een huurkamer te betrekken.

¹³⁴ Ondanks haar blindheid beschrijft zij Lublinks portret in de *Lofrede* met de volgende woorden: ‘Ziet Nederland Lublinks beeld, zoo zacht, zoo groot, zoo edel’. Het gedicht in *Euphonia* 4 (1817) 435.

werd begraven, op een buitenkerkhof in Zeist, in een graf zonder enig uiterlijk teken.¹³⁵
Cornelis Westerbaen typeerde Lublink na zijn overlijden als volgt:

Menschenliefde was de grondtrek van zijn karakter, - toegevendheid, bescheidenheid, minzaamheid en aangename gezelligheid zijne kroon, weldadigheid zijn wellust.¹³⁶

Lublink stierf straatarm. Dat was onder meer het gevolg van zijn menslievendheid en de daarmee verbonden neiging om andere mensen te helpen, waarbij hij soms te veel gaf, maar soms ook werd bedrogen. Westerbaen schreef over zijn filantropische instelling:

Heeft hij immer, verlangd zijnen tijdelijken voorspoed vermeerderd te zien, wij zijn volkomen overtuigd dat het, inzonderheid was om te onbekrompener te kunnen weldoen. Hierin was hij, soms, ruim en mild boven zijn vermogen, schoon zijne goedheid, vaak, tot zijne smarte, misbruikt was geworden. Al wat deugdzaam en loffelijk verdiende genoemd te worden, trof zijn eierzuchtig hart. Bedrijven van kracht en moed, tot een edel, doel volbragt, verrukten hem. Voorbeelden van ware menselijke grootheid roerden hem, nog in zijnen ouden dag, tot tranen toe.¹³⁷

Westerbaen, die met Lublink had samengewerkt bij de ontwikkeling van een systeem van nationaal lager onderwijs, roemde Lublink vanwege zijn streven naar 'volksverlichting en beschaving'. Lublink had de samenleving door 'veredeling van het verstand en het hart' willen verbeteren. Westerbaen vatte zijn ideologie samen als 'goed stichten en kwaad voorkomen' en beschouwde hem als een voorbeeld van de zorgzame staatsman die zich niet alleen met woorden, maar ook met daden voor het welzijn van de laagste sociale groepen had ingezet. Hij stak daarmee ver boven alle andere 'volksverlichters' uit. Dat wil wel wat zeggen, want bij het voorlezen van deze *Lofrede* in Felix Meritis waren heel wat belangrijke volksverlichters

¹³⁵ Lublink is waarschijnlijk op 'De Oude Begraafplaats' in Zeist ter aarde besteld, waar in deze tijd al buiten wordt begraven. Hij is niet begraven op de begraafplaats van de Hernhutters.

¹³⁶ Westerbaen, *Lofrede*, 14-15.

¹³⁷ Westerbaen, *Lofrede*, 38.

aanwezig.¹³⁸ Vanwege die zorg had hij eerder al de bijnaam ‘Vader Lublink’ gekregen, een eretitel die tot dan toe alleen voor de grote dichter-staatsman Jacob Cats was weggelegd.¹³⁹

G. Kruseman 1815. De blinde Lublink met slaapmuts. Tekening aanwezig UBLeiden. Foto eigen collectie.

¹³⁸ In 1817 waren bekende volksverlichters in Felix Meritis onder meer: C Westerbaen, M.C. van Hall, J.H. van der Palm, Y. van Hamelsveld, W.A. Ockerse, P. van Hemert, C. Loots, J.M. Kemper, J. Kinker, J.F. Helmers, J. Konijnenburg en D.J. van Lennep.

¹³⁹ Die bijnaam circuleerde in ieder geval in 1801 toen Betje Wolff en Aagje Deken ‘Vader Lublink en zyne allerbeminnellykste vrouw’ bezochten. Citaat uit: *Brieven van Betje Wolff en Aagje Deken* (ed. Joh. Dyserinck) (Den Haag 1904) 370. Ook in *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* (1815) 442.

Hoofdstuk 3: Gevoelens, de springveer onzer werkwys

3.1 ‘Een nieuw hart en een nieuwe geest’

Lublink besteedde zijn eigen geld aan het verspreiden van beschaving en cultuur: in eigen beheer gaf hij zijn *Verhandelingen* uit, hij investeerde in de oprichting van diverse genootschappen en bouwde een manege die tegelijkertijd als theater dienst kon doen.¹⁴⁰ Voor iemand die klaargestoomd was om zijn vader in het bedrijf op te volgen, waren dat bijzondere initiatieven. Westerbaen typeerde hem daarbij ook als iemand die zijn ideeën ook daadwerkelijk in de praktijk bracht. Voor iemand die klaargestoomd was om zijn vader in het bedrijf op te volgen, waren dat bijzondere initiatieven. Over de ideologische drijfveren achter zijn streven om de wereld te verbeteren gaat dit hoofdstuk. Ik maak hierin een analyse van zijn denkbeelden en laat zien op welke manier hij een achterban creëerde om hem bij zijn inzet voor een betere wereld te steunen. In het daaropvolgende hoofdstuk zal ik laten zien op welke manier hij aan die achterban een georganiseerde vorm gaf.

In Lublinks publicaties is zijn aandacht voor de waarde en werking van gevoelens een opvallend gegeven. Het beschrijven en het opwekken van gevoelens hoort natuurlijk bij de letterkunde, maar tot halverwege de eeuw werd het beschrijven en het opwekken van gevoelens vooral gewaardeerd wanneer dat in dienst stond van het geestelijk welzijn. De gevoelsrespons die daarbij werd opgewekt, mocht niet al te heftig zijn. Te grote gevoelsreacties vormden een reëel gevaar voor de religieuze en dus ook voor de maatschappelijke stabiliteit van het land.¹⁴¹ Vooral ongeschoolden, vrouwen en kinderen liepen gevaar zich door hun gevoelens te laten meeslepen.¹⁴² Uiteraard waren gevoelens ook potentieel gevaarlijk omdat ze een prikkel tot zelfzuchtig gedrag konden vormen. Nooit mocht de verbeelding ‘te levendig’ worden geprikkeld.¹⁴³ De bekende geschiedschrijver Jan Wagenaar schreef nog in 1747 dat de

¹⁴⁰ Over de waarde van ‘cultural entrepreneurs: G. Sullivan Sorin, L. Sessions (ed.), *Case Studies in Cultural Entrepreneurship: How to Create Relevant and Sustainable Institutions* (Lanham 2015).

¹⁴¹ Over religieuze dweperij halverwege de eeuw: J. Spaans (red.), *Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw* (Hilversum 2001). In de ogen van velen had politieke dweperij in 1748 tot een golf van maatschappelijke onrust geleid. Over de relatie geloof en gevoel bij de gereformeerden: J. van Eck, *In het hart gezien. Geloof en gevoel in het leven van Nederlandse gereformeerden, 1602-1744* (Franeker 2011).

¹⁴² Over de mogelijke gevaren van het opwekken van gevoelens in de letterkunde: D. Sturkenboom, *Spectators van de hartstocht, 171-183*; G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding: van Van Alphen tot Verwey* (Amsterdam 1992).

¹⁴³ Zie bijvoorbeeld: ‘Zie ons vry voor uwe wetsteen aan’. Frans-classicisme en de radicale Verlichting’, in: Johannes, De Kruif en Salman (red.), *Een groot verleden voor de boeg: Cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek* (Leiden 2004) 213-236.

‘hartstochten’ verbonden waren aan het ‘dierlijke en stoffelijke’ in de mens en dat ze daarom het ‘redelijke en verstandelijke’ in de weg zaten.¹⁴⁴

Dat wantrouwen ten opzichte van de hartstochten en de gevoelens begon halverwege de eeuw niet alleen in Nederland maar in de hele Westerse wereld af te nemen. Van dat veranderende inzicht in de waardering van gevoelens zijn de eerste sporen in Nederland rond 1750 terug te vinden. Gevoelens werden langzamerhand steeds meer gewaardeerd, niet alleen wanneer ze in dienst stonden van de religieuze beleving en geestelijk geluk, maar ook wanneer ze de aanzet gaven tot menslievendheid, sociabiliteit en maatschappelijke hulpverlening.¹⁴⁵ Lublink speelde met zijn publicaties en de door hem opgerichte menslievende organisaties een belangrijke rol in de verschuiving van deze waardering.

In de kring van uitgever Pieter Meijer was die waardering al vroeg zichtbaar en dat kan een reden zijn geweest waarom Lublink juist tot deze kring toenadering heeft gezocht. In het eerste project dat Lublink in 1757 in samenwerking met Meijer opstartte, het tijdschrift de *Algemeene Oefenschoole*, nam hij al een bijdrage over het belang van menslievende gevoelens op, met als titel: ‘Vertoog over het medelijden’, geschreven door een anonieme schrijver ‘A.’ In deze bijdrage constateerde hij dat vooral gevoelens van medelijden en naastenliefde belangrijk waren om tot een betere maatschappij te komen. Die gevoelens waren in het verleden met veel meer reserve bekeken werden dan in het heden. De auteur zag deze menslievende gevoelens nu als de uiting van ‘een nieuw hart en een nieuwen geest’ en waardeerde ze vanwege hun maatschappelijke belang. De ‘onuitsprekelyke blydschap’ die bij het geven van hulp gevoeld werd, zag hij als bewijs dat dit ‘nieuwe hart’ en deze ‘nieuwe geest’ verbonden waren met het goddelijke in de mens.¹⁴⁶

Het ervaren van gevoelssensaties werd in deze periode steeds vaker onderwerp van onderzoek. Over de aard van gevoelens en de manier waarop gevoelens in het lichaam

¹⁴⁴ Jan Wagenaar, *De Patriot, of Politieke Bedenkingen over den Staat der Vereenigde Nederlanden* 27 (1747) 227. Vergelijkbare ideeën bij Spinoza: P. Buijs, *Geluk*, 56.

¹⁴⁵ Dit streven naar collectief geluk is een nieuwe ontwikkeling in de Nederlandse filosofie. In *Le Bonheur ou nouveau systeme de jurisprudence naturelle* (Amsterdam 1753), is Elie Luzac de eerste in Nederland die dit streven heeft verwoord. Zie daarvoor P. Buijs, *Geluk*, 172. U. Frevert, *Emotional Lexicons*, 17, schrijft over deze ontwikkeling in de tweede helft van de achttiende eeuw op Europees niveau: ‘There was a unanimous belief that society functioned only if its members fostered public affections, treating each other with sympathy, friendliness, and benevolence. Gratitude, concern for reputation, and love of country were also important, as were honesty, loyalty, and trust.’

¹⁴⁶ A., ‘Vertoog over het medelijden’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 1 (1757) 205. Dezelfde boodschap in ‘De Algemeene Huishouding der menschen hervormd, een droom’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 2 (1758) 30 en in Lublinks verhandeling (ondertekend met L.) ‘Over de gerustheid in het sterven’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 12 (1772) 445. In het ‘Vertoog over den vermaak door den heer Van Haller’, *De Rhapsodist* 3 (1773) 383: ‘Die hartstogten zelfs welke op ’t eerste gezigt eene smartelijke aandoening schijnen te verwekken, hebben, wanneer ze tot welzyn der maatschappij gericht zijn eene verborgen zoetheid in zig [...]’

werkzaam waren, was echter nog veel onbekend. Duidelijk was bijvoorbeeld dat er een verband bestond tussen geestelijke en lichamelijke gevoelservaringen, zoals tranen, kippenvel en allerlei ziekteverschijnselen, maar op welke manier dat gebeurde, was onbekend. De werking van gevoelens (het moderne woord emoties was nog niet gangbaar) werd steeds vaker onderwerp van onderzoek. In dit verband is van Lublink bekend dat hij in 1769 contact zocht met de Zweedse mysticus en spiritist Emanuel Swedenborg. Via hem hoopte hij meer inzicht te krijgen in de manier waarop spirituele gevoelens in de mens werkzaam waren. De bronnen over dat contact zijn bijzonder schaars. Lublink werd bij Swedenborg geïntroduceerd door de koopman en bankier J. C. Cuno. Ook Abraham Grill, lid van zijn genootschap *Diligentiae Omnia* had in deze periode contact met Swedenborg. Het is onbekend of Swedenborg de vragen van Lublink heeft beantwoord.¹⁴⁷ Zeker is dat Lublink ervan overtuigd was dat gevoelens de verbinding vormden tussen de materiële en de geestelijke wereld.

In deze periode werd veel gesproken over het zesde zintuig, het zintuig van het zedelijk gevoel, ook wel aangeduid als het morele zintuig. Over de manier waarop dat zintuig de signalen ontving of doorgaf, werd veel gespeculeerd. Volgens de aloude humoraaltheorie hadden geestelijke aandoeningen niet op ieder mens dezelfde uitwerking. Daarin bepaalde de balans tussen de vier lichaamssappen (humores): bloed, gele gal, zwarte gal en slijm de reactie op een specifiek gevoel. Die benadering voldeed niet meer en men ging op zoek naar andere oorzaken van de verschillen in gevoeligheid. De Duitse arts J.J.G. Schelle deed van zo'n onderzoek verslag in Lublinks tijdschrift de *Rhapsodist*.¹⁴⁸ Schelle had geconstateerd dat de 'gevoelsvezels' van mens tot mens enorm konden verschillen. Die verschillen waren volgens hem van grote invloed op het karakter en gedrag van de onderzochte personen. Hij stelde dat slecht ontwikkelde gevoelsvezels tot ziekten van de geest en asociaal gedrag konden leiden en ter voorkoming daarvan adviseerde hij in de opvoeding de ontwikkeling van het verstand én het gevoel. Gevoelsvezels konden verbeteren door deelname aan het sociale leven, door lichaamsbeweging en door matig te zijn met eten en drinken. Hij was ervan overtuigd dat een dergelijke opvoeding de samenleving en dus ook het algemeen welzijn zou verbeteren en hij hoopte dat mannen en vrouwen daardoor op een dag elkaars gelijken zouden zijn.

¹⁴⁷ Zie daarvoor P.J. Buijnsters, 'Swedenborg in Nederland', *Tijdschrift voor Nederlandse taal-en letterkunde* 83 (1967) 192-224, 203.

¹⁴⁸ J.J.G. Schelle 'Redevoering over de vorming van het Hart, of zy zonder de beschaving van 't verstand mooglyk zy, en tevens over aandoenlykheid, onaandoenlykheid en Enthusiasmus', *Rhapsodist* 6 (1783) 215-268. Over het onderzoek naar de relatie tussen de ontwikkeling van gevoelsvezels en geestesziekten in deze periode: J. Vijselaar, 'Eudoxus over de krankzinnigheid. Laat achttiende-eeuwse ideeën over de behandeling van krankzinnigen in Nederland', *Leidschrift* 2 (Leiden 2014) 109-130.

Daniel Nicolaus Chodowiecki, 'Les effets de la sensibilité sur les quatre différens Tempéramens. - Non omnes pariter tanta infortunia terrent' (De effecten van gevoelens op de vier temperamenten - niet iedereen reageert hetzelfde op het zien van zoveel ongeluk). Vier mannen met vier verschillende temperamenten reageren verschillend op een schilderij, weergevend het afscheid van Calas van zijn familie. De 'affaire Calas' werd ook in Nederland onderwerp van een emotioneel debat. Prent ca. 1767. Collectie Los Angeles County Museum of Art. Publiek domein.

Dat de belangstelling voor de werking van gevoelens en zintuiglijke ervaringen toenam, blijkt ook uit het feit dat Franz Mesmer in de jaren 1780 met zijn genezende magnetisme in Nederland zoveel aanhang kreeg.¹⁴⁹ Het ondergaan van gevoelssensaties werd zelfs een groot vermaak. In de huiskamer verschenen elektriseermachines waarmee die sensaties werden opgeroepen. Een spannend onderdeel daarbij was het ervaren van 'de elektrische kus'.¹⁵⁰ De elektriseermachine kon ook een kunstmatige schrikreactie als kippenvel opwekken. Schrikreacties konden ook worden opgewekt bij voorstellingen met de toverlantaarn,

¹⁴⁹ J. Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen 2001).

¹⁵⁰ D. Sturkenboom, *De elektrische kus: Over vrouwen, fysica en vriendschap in de 18de en 19de eeuw. Het verhaal over het Natuurkundig Genootschap der Dames in Middelburg* (Amsterdam 2004). Ook veel voorbeelden van proeven in: J.W. Buisman, *Onweer – een kleine geschiedenis 1752-1830* (Nijmegen 2019).

bijvoorbeeld door projectie van geesten en geraamtes. Prenten en schilderijen uit de periode tonen aan dat ook het publieke onderzoek van de natuur en de kosmos sterke gevoelsensaties oproep.¹⁵¹ Het ondergaan van deze gevoelens vond vaak plaats in een grotere groep, dus in een redelijk veilige omgeving.

Doelbewust zette men niet alleen in het theater, maar ook allerlei andere vormen van letterkunde in op het oproepen van gevoelsreacties.¹⁵² Uit diverse getuigenissen blijkt dat het theater de ideale plek was om gevoelens te ondergaan. Zowel mannen als vrouwen gaven tijdens de voorstellingen openlijk en heftig uiting aan hun emoties. Die gevoelsuitbarstingen vonden niet alleen plaats bij de lagere sociale klasse, maar ook bij de culturele elite, zoals blijkt uit Lublinks verslag van het door hem geregisseerde stuk *Monzongo* van N. van Winter.¹⁵³

Rienk Jelgerhuis, familieportret van leden van de familie Knoops, met op tafel een elektriseermachine. Ca. 1798. Collectie Arnhems Museum.

[An.] Willem van Barneveld *Geneeskundige Electriciteit* (Amsterdam 1785). Een vrouw wordt onderworpen aan elektriciteit. In het boek beschreef Van Barneveld zijn resultaten: van de 46 behandelde personen waren er twintig genezen, elf gedeeltelijk genezen, tien niet genezen en vijf gestopt met de behandeling. De behandeling begon met 'electrike baden', daarna met een behandeling met vonken en tenslotte een behandeling met schokken.

Dat er in deze periode een grote belangstelling voor de werking van gevoelens en gevoeligheid ontstond, hoeft nog niet te betekenen dat degenen die zich daarmee bezighielden, gevoeliger of menslievender waren dan anderen. Dat is ook moeilijk aan te tonen. Toch is opvallend dat schrijvers van gevoelige en sentimentele literatuur, zoals Johannes Lublink, Gerrit Brender à

¹⁵¹ In zijn vertaling van *The Seasons* van James Thomson als *De Jaargetijden* (Amsterdam 1787) stelt hij dat de natuurbeschrijvingen van Thomson de lezer raken en gevoelsreacties oproepen. In de verhandeling 'Over de Blijmoedigheid' (1789) 11: 'altoos vervult zy [de natuur] het weldenkend menschelyk hart met gevoelens, die zich best door lofgezangen en vreugdtraanen uiten'.

¹⁵² I. Leemans en G. Johannes, *Worm en Donder*, 341-353.

¹⁵³ Over de emotionele uitbarstingen bij *Monzongo*: C. de Vries, 'Traanen bij Monzongo, het eerste anti-slavernij toneelstuk in Nederland', *Historica* 3 (2018) 12-16.

Brandis, Hiëronymus van Alphen, Bernardus Bosch, Adriaan Loosjes en Rhijnvis Feith, om er maar een paar te noemen, zich in diverse utilitaire genootschappen voor de medemens hebben ingezet. Dit lijkt erop te wijzen dat voor hen gevoeligheid en filantropie met elkaar verbonden waren. Dat zou kunnen betekenen dat er achter deze letterkundige gevoelsuitingen ook sociaal-maatschappelijke idealen schuilgingen.

3.2 De gevoelsethiek van Lublink: ‘Het verbeteren van ons hart, van onze wil, is de groote taak’

Al sinds de oudheid was bekend dat niet iedereen op dezelfde manier gevoelig was voor het leed van de medemens, maar dat betekende volgens Lublink niet dat daarin geen sturing mogelijk was. Hij was een groot voorstander van de menslievende gevoelsethiek die geïnspireerd was door de zedenleer van de Duitstalige hoogleraar en filosoof C.F. Gellert, van wie hij diens *Moralische Vorlesungen* (1770), vertaalde als *Zedekundige Lessen* (1774). Gellert was tijdens het schrijven van dit werk overleden, maar Lublink wist het met hulp van de doopsgezinde predikant Pieter Fontein te voltooiën. Met hem schreef hij het hoofdstuk ‘de voortreffelijkheid der Christelijke Godsleer en zedekunde, boven die der oude wijsgeren’.¹⁵⁴ In zijn vertaling werd het werk al snel populair en het zou die populariteit tot diep in de negentiende eeuw behouden.¹⁵⁵ Bernardus Bosch, de predikant die in de gevoelige stijl van de mortuaire literatuur preekte, liet zich bijvoorbeeld met de *Zedekundige Lessen* in de hand portretteren.

In het voorwoord prees Lublink het werk aan omdat Gellert via het hart, het gevoel, de lezer wilde overtuigen. Hierdoor had zijn moraalmeer meer effect dan de gangbare langdradige moraallessen, vol met ‘nauwkeurige uitpluizing van allerlei soorten van pligten.’ In vergelijking met de gebruikelijke moraalfilosofie waren Gellerts lessen ‘als een groene bloemryke beemd boven een dorre zandige hei, waarop zich, hier en daar, een armelyke plant vertoont’. Gellert leerde dat het noodzakelijk was om iedereen tot een menslievende burger op te voeden, omdat daarmee de aanzet tot goed gedrag werd gegeven. Een menslievende levenshouding was een dringende noodzaak, want daadwerkelijk menslievend gedrag was in onbruik geraakt.¹⁵⁶ De

¹⁵⁴ C.F. Gellert, *Zedekundige Lessen* 1, 54-78. Voor de toeschrijving: Westerbaen, *Lofrede*, 77. Deze Nederlandse vertaling bevat dus meer dan het Duitstalige origineel.

¹⁵⁵ Over Gellerts populariteit: Noordhoek, *Gellert* 1928; H. Spoelstra, *De invloed van de Duitse letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18e eeuw* (Amsterdam 1931). Over Gellerts belang voor de ‘empfindsame Aufklärung’: S. Schönborn en V. Viehöver (eds.), *Gellert und die empfindsame Aufklärung. Vermittlungs-, Austausch- und Rezeptionsprozesse in Wissenschaft, Kunst und Kultur* (Berlin 2009).

¹⁵⁶ ‘Hoewel deeze neiging in de menschelyke natuur merkelyk verdoofd is, word zy echter nog gevonden’, C. F. Gellert, *Zedekundige Lessen* 2 (1774) 426.

kern van Gellerts leer was dat het verstand weliswaar tot inzicht en waarheid kon leiden, maar dat dit niets betekende wanneer het hart niet ontwikkeld was:

Men kan het uitmuntendste verstand bezitten, en echter kan het hart van menschlievendheid en vreeze Gods ontbloot zyn. [...] Een verstand hetgeen niets toebrengt om het hart deugdzaam te maaken, is geen zegen, maar veel eerder een vergif voor de ziel en een aanleiding tot ongelooft. ¹⁵⁷

Gellert beschouwde de ontwikkeling van menslievende gevoelens als een noodzakelijke voorwaarde om tot een betere samenleving te komen:

Deeze neiging [is] aan ons harte ingeprent, opdat wy het geluk van anderen zouden bevorderen, hunne ellenden afweeren, en zo veele weldaadige handelingen verrichten als in ons vermogen is, en dit alles zonder eigenbaat, alleenlyk om de goedkeuring van ons geweten en van een' alwetend' getuigen te verwerpen [wschl. drukfout: verwerven]; deeze neiging kan *algemeene goedgunstigheid*, en de oefening derzelve de deugd van *menschlievendheid* en *rechtvaardigheid* genoemd worden. ¹⁵⁸

Via allerlei opvoedkundige boekjes trachtte men de gevoeligheid van kinderen te ontwikkelen. Hier 'Het Medelijden', uit *Proeve van kleine gedichten voor kinderen* (1778) van Hiëronymus van Alphen. Onderschrift: 'Wie dat ik immer smart zie dragen. 'k Heb ook gevoel daarvan.'

¹⁵⁷ C. F. Gellert, *Zedekundige Lessen* 2 (1774) 413.

¹⁵⁸ C. F. Gellert, *Zedekundige Lessen* 1 (1774) 116.

Lublink was ervan overtuigd dat God de mensheid op de jongste dag, de dag des oordeels, op het punt van haar menslievende praktijk zou beoordelen.¹⁵⁹ Menslievend gedrag moest echter niet gezien worden als een garantie op een plaats in de hemel, zoals het katholieke dogma beweerde, maar wanneer de drang tot menslievendheid een natuurlijke neiging was, kon menslievendheid wel gezien worden als een stap naar ‘den graad van onze volmaaktheid dien wij in hogere gewesten zullen bezitten en ondervinden’.¹⁶⁰ De drijfveer om zich voor de medemens in te zetten, mocht nooit voortkomen uit de hoop daar zelf beter van te worden, maar moest een ‘zedelyk genoeg’ zijn:

Zy [de deugd] is de inwendige overeenstemming van onze gevoelens en begrippen; zy is de gegronde waardeering van het waare, van het goede; zy is de overhellende neiging, om dat waare, dat goede, op alle mogelyke wyzen te bevorderen. In deeze gevoelens, in deeze neigingen bestaat het wezen der deugd; en de bewustheid hiervan, is weder de bron van inwendig genoeg en de grond van wáár geluk. Godsdienst is dus iets anders dan Deugd. Godsdienst zonder deugd houdt op. Godsdienst te weezen; hy ontäart dan in bygeloof, dweepery, méchanismus. [...] Hoe beter de mensch het zedelyk genoeg waardeert, hoe sterker zyn neiging is om goed te doen, deste deugdzaamer is hy.¹⁶¹

De deugdzaamheid die Lublink propageerde was niet gericht op een beter leven in het hiernamaals, maar stond in dienst van een betere samenleving. Bij het uitoefenen van zijn menslievendheid ervoer Lublink gevoelens die leken op ‘dat strelend gevoel, ’t welk in een volmaakte gezondheid ons ligchaam aandoet’.¹⁶²

Menslievendheid is in de ideologie van Lublink een werkwoord. In zijn verhandeling ‘Over het verdedigen van den Christelijken Godsdienst’ (1774) beklemtoonde hij dat menslievendheid als kwaliteit of eigenschap, niets betekende als daaraan geen praktijk verbonden was. Lublink zei geïnspireerd te zijn door het voorbeeld van Jezus. Met zijn praktijkgerichte leer had Jezus laten zien hoe de mens moest leven:

¹⁵⁹ In zijn vertaling van Robert Glynn, *The Day of Judgment* (1740), als *De Jongste Dag* op 09 augustus 1770 voorgelezen in *Diligentiae Omnia* en gepubliceerd in *Algemeene Oefenschoole* 6^e afd. 12 (1773).

¹⁶⁰ Verhandeling ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783).

¹⁶¹ Verhandeling ‘Over de belooning der deugd, reeds in het tegenwoordige leven’ (1789) 35.

¹⁶² *Idem*, 51.

Het verbeteren dan van ons hart, van onzen wil, is de groote taak, waaraan wy al onze vlyt moeten te koste leggen. Wat baat ons de zuiverste kennis van het Christendom indien wy het niet door ons gedrag en wandel vertoonen? Wat helpen onze verdedigingen van een' Godsdienst, dien wy door onze bedryven verloochenen? De Theorie heeft hier geen waarde altoos, wanneer de Praktyk ontbreekt. [...] Welään, myn Vrienden! laat ons van onzen kant het ernstig besluit vatten en volvoeren, om, in navolging van den grooten Stichter van onzen Godsdienst, door daaden te leeren en te stichten; en wy zullen zyn leer, op een onweêrstaanbaare wyze, tot ons eeuwig geluk, verdedigen.¹⁶³

Deze neiging om goed te doen werd door Lublink verbonden aan de innerlijke stem, de stem van het zesde zintuig: het zedelijk gevoel. Hij beschreef die innerlijke stem als 'een vriendelijke raadgeever, die ons influisterd, onderricht, bestiert, aanmoedigd en verbied'.¹⁶⁴ Die stem was voor hem een zachte, kracht die in principe in ieder mens werkzaam was. In de verhandeling 'Over de beloning van de deugd, reeds in dit leven' (1789), stelde hij dat dit gevoel de aanzet gaf tot onbaatzuchtig deugdzaam gedrag, dat geen rekening hield met geloof of maatschappelijke status van degene die hulp nodig had. Dit was een stem die 'ons niet een of eenige, maar alle goede gevoelens inboezemt; niet tot deeze en genee maar tot alle goede daaden aanspoort'.¹⁶⁵ De ontvankelijkheid voor die stem noemde *de Rhapsodist* 'de springveer onzer werkwys'.¹⁶⁶ In de verhandeling 'Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen' (1783) schreef Lublink over het belang van dat zintuig: 'Myn eigen geluk, en dat van myne medemenschen, langs den zelfden weg, in den zelfden tyd, wie weet hoe zeer? te vergrooten! -- welk een zaligheid!'¹⁶⁷

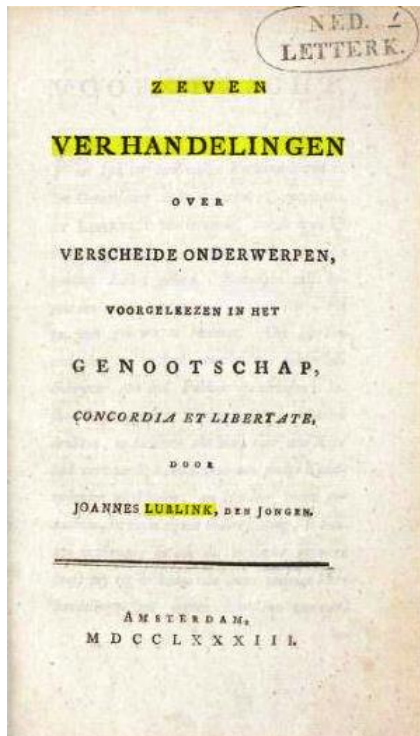
¹⁶³ Over het verdedigen van den christelyken godsdienst (1774) 32.

¹⁶⁴ J. Lublink, *De Jongste Dag*.

¹⁶⁵ Verhandeling 'Over de beloning van de deugd, reeds in dit leven' (1789): 38. Dezelfde boodschap in Lublinks verhandelingen 'Over het verdedigen van den christelijken godsdienst' (1774); 'Over het verdedigen der openbaaring' (1775). Diezelfde boodschap in 'Over de natuurlijke hartstogten', *De Rhapsodist* 1 (1771) 357.

¹⁶⁶ In 'wysgeerige beschouwing van den mensch, aan de Rhapsodisten': *De Rhapsodist* 3 (1773) 5. Een springveer is bijvoorbeeld de aandrijving van een horloge.

¹⁶⁷ Verhandeling 'Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen' (1783) 23. Die boodschap ook in *De Rhapsodist* 3 (1779) 556 en in Lublinks vertaling van G.J. Zollikofer, *Leerredenen* 5 (Amsterdam 1773) 142.

Titelpagina van de Zeven Verhandelingen over verscheide onderwerpen, door Joannes Lublink, den Jongen, in eigen beheer uitgegeven en gedistribueerd onder vrienden.

Het zedelijk gevoel werd in deze periode gezien als een extra zintuig, dat in staat was de werkzame kracht van het goddelijke in de mens te voelen.¹⁶⁸ De ideeën over de werking van dit gevoelszintuig waren in Engeland ontwikkeld op basis van de filosofie van John Locke. Daar hadden filosofen als David Hume, Anthony Shaftesbury, Francis Hutcheson en Adam Smith de waarde van het zesde zintuig voor het morele handelen onderzocht.¹⁶⁹ In zijn verhandelingen noemt Lublink hen niet, maar hun ideeën over het zesde zintuig waren wel degelijk een essentieel onderdeel van zijn filosofie.¹⁷⁰ Lublink baseerde zich vooral op Duitstalige filosofen uit de stroming van de Nieuwe Hervorming, zoals Gellert, Jerusalem, Salzmann, Campe, Lessing en Steinbart, die de Engelse ideeën over het zesde zintuig tot een praktijkgerichte gevoelsethiek hadden uitgewerkt.¹⁷¹ Lublink was in Nederland een belangrijke vertaler van de

¹⁶⁸ Zie voor de internationale context van de ontwikkeling van het morele zintuig F. Baasner, *Der Begriff 'sensibilité' im 18. Jahrhundert: Aufstieg und Niedergang eines Ideals* (Heidelberg 1988) 166 e.v.; Riskin, *Science*.

¹⁶⁹ J. Harris, 'Shaftesbury, Hutcheson and the Moral Sense', in: S. Golob & J. Timmermann (Eds.), *The Cambridge History of Moral Philosophy* (Cambridge 2017) 325-337.

¹⁷⁰ Voor de invloed van de Engelse gevoelsfilosofie op de moraalfilosofen van de Nederlandse verlichting: Kloek en Mijnhardt 2001, 168 e.v.

¹⁷¹ Een goede introductie in: Albrecht Beutel, *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung* (Göttingen 2009). Over deze geloofsvernieuwing in Nederland o.a. V. Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837* (Amsterdam 2009); P. Estié, *Van afgescheiden gemeente tot kerkgenootschap. Geschiedenis van de Hersteld Evangelisch-Luthers in Amsterdam. 1791-1836* (Hilversum 2007); J. van Eijnatten, *Liberty and Concord* 2003; J.J. Bosma: *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (Nieuwkoop 1997).

Nieuwe Hervormers.¹⁷² Nieuwe Hervormers waren er niet op uit om nieuwe geloofsdogma's te formuleren, maar zij streefden naar een begrijpelijk geloof dat teruggebracht was tot de essentie van het christendom, die volgens hen in het Nieuwe Testament was te vinden. Zij hechtten geen belang aan ingewikkelde en onbegrijpelijke dogma's zoals de drie-eenheid of de goddelijkheid van Jezus. Zij benaderden de bijbel als een historische bron en voelden zich vrij de bijbelteksten rationeel te onderzoeken. Die houding was niet nieuw en was in sommige van Lublinks genootschappen al lang gemeengoed. De ideeën van de Nieuwe Hervormers sloten goed aan bij vrijzinnige geloofshouding die er in Lublinks genootschappen heerste.

Aantekening notulenboek Concordia et Libertate: 7-11-1775 Lublink de Jonge, Over de beste wijze om den christelijken godsdienst jegens eerlijke Deïsten te verdedigen.

Deze ideeën zorgden soms wel voor ophef, maar tot een principiële vervolging van deze nieuwe theologie kwam het niet. Slechts één Nieuwe Hervormer werd verboden. Dat verbod trof Lublinks vertaling *Samenstel der zuivere Wijsbegeerte, of Leer der Gelukzaligheid volgens het Christendom* (1781) van de filosoof en hoogleraar G.S. Steinbart.¹⁷³ In dit werk betoogde Steinbart dat het mogelijk is om gelukkig te worden in een samenleving die volgens de menslievende en opofferingsgezinde principes van Jezus was ingericht. De publicatie leidde tot veel ophef en tot de oprichting van het Haagsch Genootschap tot Verdediging van de Christelijke Godsdienst in 1785.¹⁷⁴

¹⁷² Een moderne term voor deze religieuze hervormingsbeweging is de beweging van de Neologie, maar die term is in de kerkelijke geschiedschrijving regelmatig gebruikt voor een beweging die het bestaan van God ontkende. De aanhangers van de Nederlandse 'Nieuwe Hervorming' waren echter diepgelovig. Lublink vertaalde werk van Nieuwe Hervormers als: J.F.W. Jerusalem; A.H. Niemeijer; C.F. Gellert; G.S. Steinbart; G.J. Zollikofer; J.S. Fest; J. J. Spalding.

¹⁷³ De vertaling was anoniem, maar is door C. Westerbaen aan Lublink toegeschreven. Mogelijk vertaalde hij het werk in samenwerking met Paulus van Hemert, Lublinks genootschapsgenoot uit Libertate et Concordia.

¹⁷⁴ Het boek is een vertaling van G.S. Steinbart, *System der reinen Philosophie oder der Glückseligkeitslehre des Christentums* (1778). Over dit werk J. van Eijnatten, *Liberty and Concord* 2003: 336. Even later verscheen een

Lublink haalde zijn inspiratie niet alleen uit het buitenland, maar ook bij Nederlandse filosofen als de doopsgezinde hoogleraar Gerrit Hesselink en de filosoof Frans Hemsterhuis, die beiden ook over de werking van het gevoelszintuig schreven.¹⁷⁵ Hesselink had net als Lublink een grote belangstelling voor natuurwetenschap en was een vurig pleitbezorger voor de oecumene op basis van de leer van Jezus. Lublink bewonderde met name Hesselinks *Uitlegkundig Woordenboek, ter Opheldering van de Schriften des Nieuwen Verbonds* (1792). Hierin bracht hij zijn vrijzinnige theologische opvattingen onder woorden, die grote overeenkomsten vertoonden met de ideeën van de Nieuwe Hervormers.¹⁷⁶

De invloed van Hemsterhuis op de denkbeelden van Lublink is bijzonder, omdat bekend is dat Hemsterhuis een bescheiden filosoof was, die liever niet met zijn ideeën naar buiten trad. In het genootschap Diligentiae Omnia stonden zowel Lublink als Cornelis Ploos van Amstel in contact met Hemsterhuis. Die had zijn esthetische denkbeelden op verzoek van enkele intimi in het Frans op papier gezet, waarna ze in een zeer kleine handgeschreven oplage verspreid waren. Zij bespraken diens ideeën niet alleen in Diligentiae Omnia, maar ook in het veel grotere en invloedrijkere genootschap Concordia et Libertate.

In 1772 en 1777 vertaalde Ploos met medewerking van Lublink twee Franstalige verhandelingen van Hemsterhuis, beide getiteld: ‘Over de Aart en gebruik van ’s menschen zedelijk zintuig’.¹⁷⁷ Daarin schreef Hemsterhuis de ontwikkeling van het zedelijk gevoel belangrijk te vinden omdat daarmee ‘de vereenzelviging met een ander wezen’ tot stand kwam. Het zedelijk gevoel bevorderde wat wij tegenwoordig waarschijnlijk het empathisch vermogen zouden noemen. Dit gevoel zag hij als een ‘verheven’ vermogen dat aanzette tot menslievende handelingen:

vervolg, G.S. Steinbart, *Wijsgerige ophelderingen bij de leer der Gelukzaligheid* 3 dln. (Amsterdam 1782, 1783 en 1787). Beide titels werden door de classis in Haarlem in 1789 verboden. Zie daarvoor T. Jongenelen, *Van smaad tot erger, Amsterdamse boekverboden 1747-1794* (Amsterdam 1998). Voor de reactie van de tegenstanders J.P. Heering, *Op de bres: 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst (1785-1985)* (Den Haag 1985).

¹⁷⁵ Uit Lublinks briefwisseling met Pieter van Winter blijkt dat Hesselink Lublink regelmatig bezocht. Ook met Hemsterhuis heeft Lublink blijkens verschillende opmerkingen in zijn verhandelingen regelmatig contact gehad.

¹⁷⁶ Na de Bataafse Revolutie zou hij politiek actief worden en zat hij onder meer in het bestuur van de stadsarmenschoolen van Amsterdam.

¹⁷⁷ *Proeve eener verhandeling over De Aard en het Gebruik van 's Menschen zedelijk Zintuig* (1772 en 1777). Voor vrienden gedrukt. Een van die kameraden was koopman-filosoof Isaac de Pinto, die in *De Rhapsodist* publiceerde. Bewerking van Frans Hemsterhuis’ ‘*Sophyle ou De la philosophie*’ en ‘*Aristeus of samenspraak tusschen Aristeus en Diocles over de wijsbegeerte*’ een vertaling van *Aristée ou De la philosophie*. Ploos van Amstel vroeg Lublink hem bij de vertaling te helpen. De aantekeningen van Lublink zijn bewaard gebleven in het exemplaar in het archief Diligentiae Omnia. Over het zedelijk zintuig bij Hemsterhuis: J. van Sluis, *François Hemsterhuis, Œuvres philosophiques. Edition critique* (Leiden 2015).

Door dit zedelijke beginsel vereenzelvigd de enkeling zich op enigerlei wijze met een ander wezen, voelt hij wat dit andere wezen voelt en kan hij om zo te zeggen, zichzelf beschouwen vanuit de kern van een andere enkeling. En daaruit ontstaan de gevoelens van deernis, recht, plicht, deugden en ondeugden en tenslotte alle hoedanigheden die de mens van het dier onderscheiden [...].¹⁷⁸

In zijn verhandeling ‘Over de Blijmoedigheid’ (1789) schrijft Lublink door Hemsterhuis geïnspireerd te zijn bij zijn onderzoek naar de effecten van de ‘hartstochten’, op de mens. In deze verhandeling komt hij tot de conclusie dat niet één of enkele, maar alle hartstochten belangrijk zijn voor het functioneren van de mens:

Neen; de hartstochten zyn de zeilen, welke onze levenskiel door de zee der waereld heenesleepen. [...]. Zegt vry tegen den mensch: wees zonder hartstochten! maar denk ’er dan ook by, dat gy met even zo veel recht tegen den vogel zoudt kunnen zeggen: wees vogel, zonder vleugels!¹⁷⁹

Dat betekent echter niet dat men zich maar door zijn gevoelens moest laten leiden. Hartstochten mochten niet ‘gelyk alte dartele paarden, door hun overtollig vuur, voor hunnen ryder gevaarlyk worden’, schreef Lublink. Hij gaf daarom het advies in de opvoeding sommige hartstochten te temperen en andere aan te wakkeren ‘om dus een evenwigt te bevorderen, dat dikwijls voor onze rust, voor ons genoeg, voor ons geluk in deeze waereld zo noodzaaklyk schijnt’.¹⁸⁰ Hartstochten die afbreuk deden aan het welzijn van de medemens moesten getemperd worden en hartstochten die aan anderen ten goede kwamen moesten worden aangewakkerd.¹⁸¹ Gevoelens waren voor Lublink dus niet per definitie goed of slecht. Het ging om de toepassing. Eerlijk en oprecht nadenken over gevoelens was noodzakelijk om ze op hun waarde te kunnen schatten:

Dan moeten wy hierover met ons zelven redentwisten; dan moeten wy ons zelven de gronden van het vóór en tegen (wy spreken altoos van waarheden die op ons

¹⁷⁸ *Proeve eener verhandeling over De Aard en het Gebruik van ’s Menschen zedelijk Zintuig* 2dln. hs.1777 en 1778 (Archief Diligentiae Omnia, KB).

¹⁷⁹ Verhandeling ‘Over de Blijmoedigheid’ (1789) 4.

¹⁸⁰ *Idem*.

¹⁸¹ Vergelijkbare opmerkingen in de verhandeling ‘Over de beloning van de deugd, reeds in dit leven’ (1789); de verhandeling ‘Over de eierzucht’ (1793); ‘Bedenkingen over de zedelijke opvoeding’, *De Rhapsodist* 1 (1771) 357.

wezenlyk geluk invloed hebben) niet bevooroordeeld, maar met alle eerlykheid voorstellen, en dan naar ons beste inzicht, ons zedelyk gevoel, ons geweten beslissen. Dit is ontegenzeggelyk de eenige weg om de twyfelingen die in onzen geest opkomen, die by geen denkend wezen kunnen uitblyven, te overwinnen, en voor ons zelve een stelsel te vormen, een kaart te teekenen, waarop wy gerustelyk durven afzeilen. Oprechtheid, myne Vrienden! oprechtheid jegens ons zelve, is hier de hoofdzaak.¹⁸²

De contemplatie die nodig was om de boodschap van het zedelyk zintuig te ervaren, was van oudsher verbonden aan de piëtistische geloofstraditie die zo oud was als de mensheid, maar in specifiekere zin gezien wordt als een religieuze stroming die naar direct contact met het goddelijke streeft. Deze ondogmatische vorm van geloven werd in het laatste kwart van de achttiende eeuw steeds belangrijker en de verinnerlijking van het geloof werd een centraal thema in het religieuze debat.¹⁸³

Lublink vertaalde de levensbeschrijving van de Zwitserse piëtist J.C. Lavater, die in zijn werk op zoek was naar het goddelijke in de mens en dat goddelijke benoemde als de ‘Menschenliebe’, een kwaliteit die hij in alle mensen wilde ontwikkelen. Zijn werk over de gelaatkunde had in het Duits de veelzeggende ondertitel ‘zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe’. Naast Lublink werden ook andere schrijvers van ‘gevoelige’ letterkunde, zoals Hiëronymus van Alphen en Rhijnvis Feith en de kring rond Margriet, baronesse Van Essen in Barneveld door het piëtisme van Lavater geïnspireerd.¹⁸⁴

In Lublinks vertaling van de *Leerredenen* van G.J. Zollikofer, destijds predikant in Leipzig en bevriend met Lavater, werd het belang van de menslievende hartstochten eveneens onder woorden gebracht:

Ik zie met overtuiging, welke krachtige middelen zy [de hartstochten] zyn konden, en gedeeltelyk inderdaad zyn, om den aanschouwer edele gevoelens in te

¹⁸² In de verhandeling ‘Over de beloning van de deugd, reeds in dit leven’ (1789).

¹⁸³ P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996) 108. Over deze ontwikkeling: J. van Eijnatten *Liberty and Concord*; P. van Rooden, Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw: het voorbeeld van de Republiek, in: N. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 201-236.

¹⁸⁴ Lublink werkte mee aan de vertaling van zijn levensbeschrijving door G. Gessner, *Het Leven van Jan Kaspar Lavater* (4 dln. Amsterdam 1802-1805) (vert. G.H. Reiche). Over Lavaters invloed in Nederland: P. Buijnsters, *Hiëronymus van Alphen (1746-1803)* (Assen 1973). Over Lavater o.a. G. Liagre, ‘Johann Kaspar Lavater en de vrijmetselarij - voedingsbodem van liberté-égalité-fraternité’, in: *Thoth* 5 (2017) 48-53; H. Weigelt, *Johann Kaspar Lavater: Leben, Werk und Wirkung* (Göttingen 1991).

boezemen; de aandoenlykheid van het hart te voeden; menige nog slaapende vermoogens in zyne ziel op te wekken; medelyden, menschlievendheid, grootmoedigheid en menschkunde te bevorderen; de bekoorlykheid der deugd en de schandelykheid der ondeugd in 't licht te stellen.¹⁸⁵

Over de kracht van zijn inspiratie schreef Lublink nog in 1801 in een brief aan Pieter van Winter:

Als wij het toch met innerlijke overtuigingen zeggen: ‘Al wat de hoogste Wijsheid doet; Is altoos wijs en goed.’ (en met de helft van onze waereltkennis, dunkt mij, moeten wij toch tot dat resultaat komen, een axioma, beter dan alle de axiomata van Kant, omdat zonder dit principe, het onverklaarbaar is, dat een waereld met zo veel boosheid zich niet voorlang van zelve zou vernield hebben) dan moet toch de toepassing van die waarheid balsem in ons hart storten. Waarde van Winter! Ik filosofer niet uit gemaaktheid, maar ik heb zo hartelijk over dat ding gezongen, en heb zulk een panaceum gevonden, dat, als ik met zulk een Vrind praat, ik het er moet uitgulpen.¹⁸⁶

3.3 Weerstand tegen de gevoelsethiek

In de kring van Lublink en Meijer werd de waarde van de in het evangelie van Mattheus aan Jezus toegekende woorden ‘al wat gy wild dat u de menschen doen, doet hen desgelyks’, telkens benadrukt. Radicale woorden die de aanzet geven tot een menslievende ideologie en menslievende activiteiten. Deze uitspraak werd de strijdleus van een mens die naar maatschappelijke verbeteringen streefden. Het waren bijvoorbeeld de woorden waarmee N.S. van Winter, schrijver uit de groep van Meijer, het eerste anti-slavernij toneelstuk in Nederland, *Monzongo* (1774) liet eindigen.¹⁸⁷

De *Rhapsodist* constateerde een gebrek aan deze menslievende praktijk en pleitte er zelfs voor om het rooms-katholieke begrip ‘werkheiligheid’ weer in ere te herstellen. Het gebrek

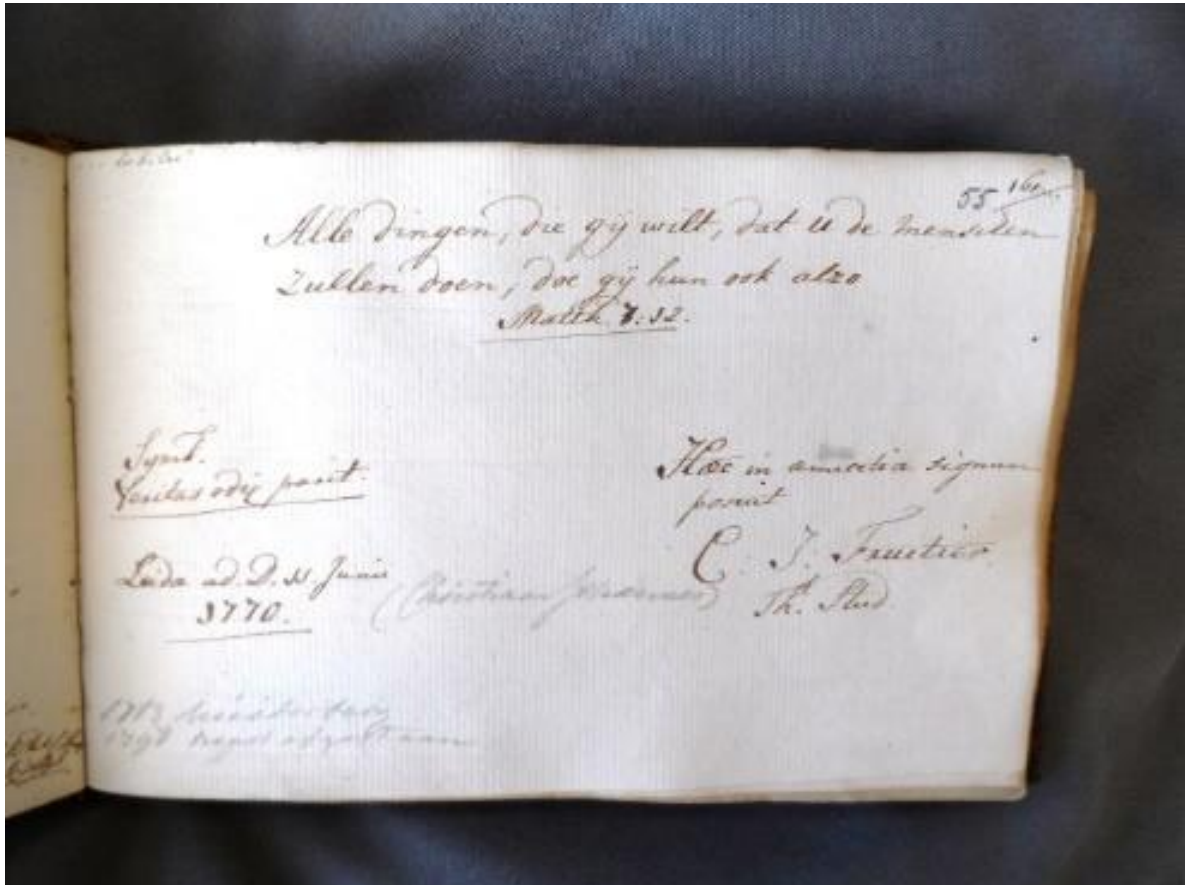
¹⁸⁵ G.J. Zollikofer, *Leerredenen* 5 (Amsterdam 1773) 142.

¹⁸⁶ Brief 30 december 1800 aan Pieter van Winter, collectie Six.

¹⁸⁷ Over het gebruik in *Monzongo*: C. de Vries 2018. De woorden van Jezus in Mattheus 7:12 en Lukas 6:31. In de kring van Meijer was dit blijkbaar een populaire uitspraak, bijvoorbeeld in ‘model eener goede biddag predikatie’, *De Rhapsodist* 2 (1772) 246; ‘Wysgeerige beschouwing van den mensch, aan de Rhapsodisten’, *De Rhapsodist* 3 (1773) 5.

daaraan had de maatschappelijke onrust aangewakkerd en dat had er volgens het tijdschrift toe geleid dat er steeds meer bestuurders naar een ander geloof waren overgestapt:

Alle fatzoenlyke lieden, allen die het roer in handen hebben, verlaaten dezelve [de orthodoxe gereformeerde kerk], omdat zy duidelyk zien en ondervinden, dat de Maatschappyy zonder zogenaamde werkheiligheid 't onderst boven keeren zoude.¹⁸⁸

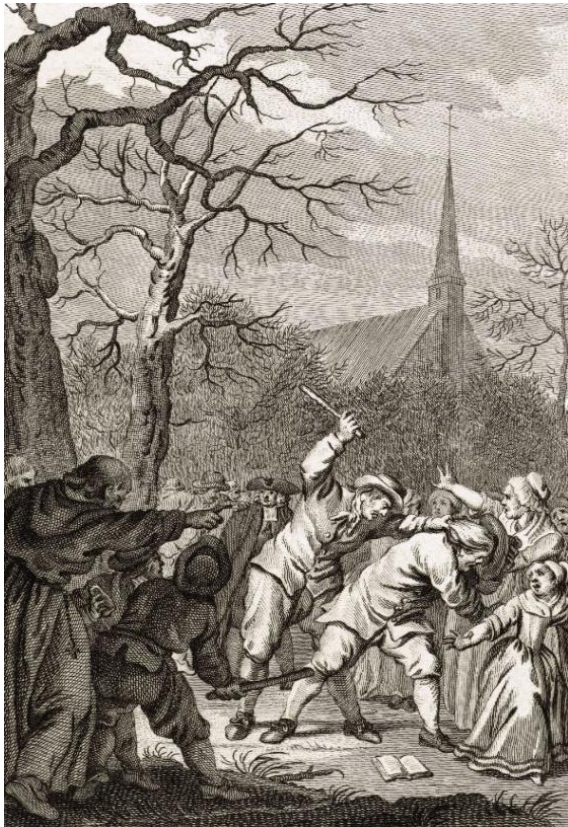

-In het Album Amicorum van de oriëntalist en professor H.A. Schultens, huisvriend van Lublink, wordt de actieve menslievende boodschap van Jezus in Mattheus 7:12 in 1770 herhaald door de student theologie C.J. Fruitier: alle dingen die gij wilt dat u de menschen zullen doen, doe gij hun ook also. Album Collectie Universiteit Leiden.

Duidelijk is dat deze opmerking als pesterij bedoeld was. Het tijdschrift was verwickeld in een heftige polemiek met verschillende orthodoxe predikanten. Die wantrouwden uitgever Meijer sinds hij in 1766 een anonieme vertaling van de roman *Bélisarius* van J. Marmontel had

¹⁸⁸ 'Brief van Zalchun', *De Rhapsodist* 2 (1772) 168. Die constatering verwijst mogelijk naar de ontwikkeling dat een deel van de culturele elite de zondagse eredienst in de Waalse en Engelse kerk bezocht. Een bijdrage van C.O., 'de grootheid van 't geluk 't geen den Christen ontstaat uit de betrachtting van zynen plicht (gedateerd 1766), *Algemeene Oefenschoole*, 6^e afd., 8 (1770) 164: 'Door hen [de armen] aan te merken als onze medebroederen, hebben wy de verwachting om mede te deelen in hunne eer en geluk; en door hen wel [goed] te behandelen als leden van eene maatschappyy, spannen wy te zaamen tot onze eigen veiligheid.'

gepubliceerd, waarin Marmontel de stelling verdedigd had dat ook niet-christenen in de hemel konden komen.¹⁸⁹ Het boek was een pleidooi voor religieuze tolerantie, maar had ook een duidelijke politieke boodschap: kerk en staat moesten gescheiden domeinen vormen.

Dat de tegenstellingen tussen de verschillende geloofsgroepen tot geweld konden leiden, bleek in 1764 in Vaals en Aken. Een roomse priester moedigt de mishandeling aan. De gebeurtenis in: B. Kaplan, *Cunegonde's Kidnapping: A Story of Religious Conflict in the Age of Enlightenment* (New Haven 2014) Illustratie Reinier Vinkeles in: Jacobus Kok, *Vaderlandsch Woordenboek* 29 (Amsterdam 1785-1799). Collectie Rijksmuseum.

Naar aanleiding van deze publicatie brak er een pamflettenstrijd uit die later de Socratische Oorlog is genoemd. Meijer kreeg daarin de bijnaam 'Protector der Toleranten'. Die vrijzinnige reputatie bleef tot diep in de negentiende eeuw aan het fonds van Meijer kleven. In 1861 typeerde Multatuli diens boekhandel op de Vijgendam nog als volgt:

En als deze [de uitgever Günt] niet mogt kunnen helpen, ga dan bij Meijer op den Vijgendam, waar Voltaire te koop ligt, en 't Gebed van den Onwetende, van den

¹⁸⁹ E. van der Wall, *Socrates in de hemel? een achttiende-eeuwse polemiek over deugd verdraagzaamheid en de vaderlandsche kerk* (Hilversum 2000). Het standpunt van de orthodoxie uitgebreid in: C.R. van den Berg, *Ds. Johannes Barueth 1709-1782. Een strijdbaar verdediger van de gereformeerde kerk en staat* (Houten 2003).

krankzinnigen Multatuli, en veel ander zedeloos geschrijf. Bij zulk volk moet ge wezen!¹⁹⁰

Lublink voerde samen met Meijer de redactie over *De Rhapsodist* en al in het eerste deel (1772) verklaarde het blad de oorlog aan de gereformeerde orthodoxie met het argument dat de orthodoxe dogmatiek niet tot een betere wereld leidde. *De Rhapsodist* daarentegen stelde, dertien jaar voordat in Edam de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd opgericht, naar 't nut van 't algemeen' te streven. Die maatschappelijke gerichtheid noemde het tijdschrift 'de ware deugd':

Praal dan, O bitter Tegenschrijver [de orthodoxe predikant J. Barueth, CdV.]
Aan 't hoofd van dit ons Mengelwerk,
Al raast gij met verwoeden ijver,
Op ons als pesten van de kerk,
Gij zult, gij kunt met al uw waken,
Ons boos, noch bang, noch schaamrood maken.

Wy zijn rechtschappen Vaderlanders,
En zoeken 't nut van 't algemeen;
Dus zweren we aan geen andere standerts
Dan dien der ware deugd alleen:
't Verschilt ons niet waar wij haar vinden,
Haar dienaars eeren wij als vrinden. [...]

Kweek, daar ge ons werk bestaat te krenken,
Kweek vrij de leeslust daartoe aan.
Wij schrijven voort gelijk wij denken;
Wij laten U, O Held! begaan,
En zien vernoegd, bij heele hoopen,
Alom den Rhapsodist verkopen.¹⁹¹

Lublink hechtte geen waarde aan geloofsdogmatiek. In zijn verhandeling 'Over het verdedigen van de christelyken godsdienst' (1774) verklaarde hij dat de bijbel niet gelezen kon worden als een 'aanééngeschakeld dogmatiek leerboek'. De bijbel was volgens hem een door mensen aan de omstandigheden van de tijd aangepaste interpretatie van de boodschap van God. De Bijbel was 'mensenwerk, het geen mede tot deeze geschiedenis van den Godsdienst behoorde, maar met de eigenlyke Godlyke Openbaaring, met Gods eigen Woord, nimmer moet worden gelyk

¹⁹⁰ Multatuli, *Minnebrieven* (1861) 15. De uitgeverij van Meijer was in deze periode in handen van R. C. d'Ablaing van Giessenburg, vrijdenker en vrijmetselaar. Zie daarvoor: P. van Aken, 'Multatuli Minnebrieven', in: T. Anbeek, J. Goedgebuure(eds), *Lexicon van literaire werken* 43 (1989-2014) 1-12.

¹⁹¹ Gedicht opgenomen voorafgaand aan de bundeling van de eerste jaargang van de *Rhapsodist* 1 (1772).

gesteld.’ Weliswaar was de ‘Godlyke Openbaaring, Gods eigen Woord’ in de Bijbel verborgen, maar de bijbelteksten waren nooit letterlijk opgeschreven zoals God ze had uitgesproken. Dat was ook helemaal niet mogelijk, schreef Lublink in het door hem vertaalde *Charakterkunde van den Bijbel* (1779) van de Nieuwe Hervormer A.H. Niemeijer. Die schreef dat de ‘stem’ van God nooit reëel gehoord kon zijn omdat God geen aardse gedaante had en dus ook geen aardse stem kon hebben. Die stem moest daarom verklaard worden als de stem van het geweten.¹⁹²

Lublink bepleitte een tolerante geloofshouding, waarin ieder mens voor zichzelf in alle vrijheid de essentie van de Openbaring moest kunnen formuleren. In alle vrijheid betekende voor Lublink dat iemands geloofsovertuigingen geen gevolgen mochten hebben voor zijn maatschappelijke positie. In de *Rhapsodist* nam hij een artikel op met de titel: ‘Over de noodzakelykheid eener volkome vrijheid in het onderzoeken en voorstellen der leere van den Christelyken godsdienst, tot voorstand van deszelfs waarheid’, een vertaling van een geschrift van de controversiële Engelse vrijdenker, filosoof en wetenschapper, Joseph Priestley.¹⁹³ Volgens Lublink was die essentie van de Openbaring, ‘het zakelijke van dat boek hetgeen wij den bijbel noemen’, gelegen in de menslievende boodschap van Jezus.¹⁹⁴ In zijn verhandeling ‘Over het verdedigen van den Christelijken Godsdienst’ (1774) schreef hij:

Is ’er wel iets tegenzeggelykers dan een Godsdienst die broederlyke en algemeene liefde voorschryft, en ondertusschen dragonders tot Apostels, en galgen tot bewyzen gebruikt? Hoe! zouden wy anderen vervolgen, en dat omtrent voorwerpen van het geloof? welk een strengheid! Welk een onbillykheid! — Waarom vervolgt men toch zyn’ medemensch? Om dat hy niet gelooft? ô Neen! maar daaröm, dat hy niet wil schynen te gelooven, het geen hy waarlyk niet gelooft. Zouden wy feilbaare menschen, andere feilbaare menschen om het geloof vervolgen, en hen onze gevoelens en begrippen met geweld opdringen? welk een vermetelheid! welk een uitzinnigheid! — Verre, verre zy dan van ons dit haatelyk gedrag, zo lang het waar is, dat wy niet naar maate van onze verkleefdheid aan eenig byzonder stelsel, maar

¹⁹² Niemeijer staat bekend als mensenvriend, pedagoog en filoloog. Over hem: K. Menne, *August Hermann Niemeyer – Sein Leben und Wirken* (Halle 1928).

¹⁹³ *De Rhapsodist* 2 (1772) 1. Een vertaling van J. Priestley, *A free addres to Protestant dissenters on the subject of the lords supper* (London 1769).

¹⁹⁴ J. Lublink, verhandeling ‘Over het verdedigen van de christelijke godsdienst’ (1774). Dezelfde boodschap in ‘Over het verdedigen der openbaaring’ (1775) en ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783). In *De Rhapsodist* 3 (1773) 149: ‘ik stel vast dat het geloof van een Kristen in het Nieuwe Testament is opgesloten’.

wel van onze bestendige deugd en ongeveinsde Godsvrucht zullen goedgekeurd of gedoemd worden.¹⁹⁵

In de verhandeling getiteld: ‘Over de beste wyze om de Godlykheid der Openbaaring tegens eerlyke Deïsten te verdedigen’ (1775) benadrukte hij dat de opofferingsgezinde boodschap van Jezus in het Nieuwe Testament v er uitstak boven iedere andere moraalleer die hij kende:

Maar nimmer leerden zy [de klassieken, CdV], dat men ook die deugden moest oefenen zelfs dan, wanneer ’er ons belang geen rekening by vond, wanneer niemand onze eerlykheid of oneerlykheid kon nagaan’. [...] Om nu niet eens te spreken van verzoenelykheid en liefde tot de vyanden, deugden waarvan wy in het geheele samenstel der oude Zedekunde zelfs geen schaduw vinden.¹⁹⁶

Lublink was fel tegen de orthodoxe gereformeerde leer omdat die leidde tot een houding van boetedoening en berusting. In de verhandeling ‘Over de blijmoedigheid’ typeerde hij orthodoxe gelovigen als schijn-heiligen:

Die geveinsde vroomen, die zuchtende fynen, welke het hoofd laten hangen als een bieze; die gaarne zak en assche tot den dragt der heiligheid zouden willen maaken; terwyl zy daardoor alleen den onnozelen bedriegen, den Hartenkenner als verloochnen, en den waaren Godsdienst op de schandelykste wyze ont eeren.¹⁹⁷

De zwaarmoedige en afwachtende levenshouding van de gereformeerde orthodoxie hield de gelovigen niet alleen af van het goed-doen, maar zette ook aan tot melancholie en zelfmoord, schreef *De Rhapsodist*: ‘dit [zelfmoord] kon ligtelyk de uitwerking van een stuk der schriften van den Geneefschen Filosooph [Calvijn] zyn, als men het zelve in een aanval van

¹⁹⁵ ‘Over Het verdedigen van den Christelijken Godsdienst’ (1774) 30. In *De Rhapsodist* 5 (1779) 494: ‘Daar is niets dat zo veel bloeds gekost heeft als de menschen tot  e nen Godsdienst te brengen, en daar is in de beschouwing niets gemaklyker; men verpligte slegts de Geestelyken om eveneens te prediken als onze Zaligmaaker, en alle onderscheid van sekten houdt op.’

¹⁹⁶ J. Lublink, verhandeling ‘Over de beste wyze om de Godlykheid der Openbaaring tegens eerlyke Deïsten te verdedigen’ (1775) 59. Dezelfde boodschap onder meer in L. [J. Lublink], ‘Bedenkingen over de vergenoegdzaamheid’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd., 8 (1770) 378.

¹⁹⁷ ‘Over de blijmoedigheid’ (1789) 175. In dezelfde verhandeling: ‘De goede, de on eindig-goedertierene Schepper der Natuur schiep ons tot geluk, (volmaakte liefde toch, kan met het voortbrengen van redelyke wezens, onmogelyk hun ongeluk bedoelen;) plaatste ons op deeze aarde, niet om er het eerste perk van ons bestaan, in louter hartzeer en verdrieten door te brengen; maar, voor verre de meesten en over het algemeen, om ’er de geneugten des levens te smaaken; om ons te overtuigen dat voor zyn schone waereld  e n paradys te weinig was.’

droefgeestigheid las.¹⁹⁸ In zijn verhandeling ‘Over het verdedigen der Openbaring’ (1794) schreef Lublink dat het gereformeerde dogma van de erfzonde strijdig was met de boodschap van Jezus die de leer van de belangeloze hulpverlening had verbreed.¹⁹⁹ Werken in dienst van de samenleving is voor hem het hoogste goed:

Welaan, dat wy dan onze kundigheden vermeerderen, onze grondbeginselen bevestigen, steeds beter menschen, beter Christenen trachten te worden! Wie zo in deugd toeneemt, wordt meer en meer volkomen. En, dat ik eindige met deezē korten, krachtigen en ontegenzeggelyken stelregel: Wie zyn ziel verfraait, verfraait zyn zaligheid.²⁰⁰

De gevoelsethiek van Lublink werd door de orthodoxe tegenstanders ook bestreden omdat men vermoedde dat daarachter een programma van ‘staatzugt’ schuilging: het streven naar verandering van de natuurlijke staat van de wereld en dat was strijdig met de gereformeerde dogmatiek, die stelde dat God onfeilbaar was. *De Rhapsodist* reageerde op die beschuldiging in een levensbeschrijving van James Hervey, het boegbeeld van de mortuaire letterkunde, een genre dat ook door Lublink werd bedreven.²⁰¹ Hervey had zich belangeloos ingezet om de arme mensen in zijn parochie gelukkig te maken en had met dat doel verschillende menslievende organisaties in het leven geroepen. Zijn ‘staatzugt’ had bestaan uit het bevorderen van het welzijn van zijn medemensen.²⁰²

De *Rhapsodist* provoceerde de orthodoxie en riep alle predikanten op om Hervey zowel in zijn preekstijl als in zijn levenshouding na te volgen:

ô Gy, gemeene Predikanten, welken de Voorzienigheid geplaatst heeft, onder die arme en geringe lieden, welken ons de rykdommen en grootheid door hunnen arbeid bezorgen, die de nederige daken moet gadeslaan van waar ons het noodig voedsel en zelfs de stoffen onzer vermaaken en weelde toevloeijen, terwyl daar onder niet

¹⁹⁸ *De Rhapsodist* 2 (1772) 18. Gelijke opmerkingen in V.E., ‘Over het verschil tussen geloof en bijgeloof’, *De Rhapsodist* 3 (1773).

¹⁹⁹ Verhandeling ‘Over het verdedigen der Openbaring’ (1794) 232: ‘Genoeg, dat dit aangeboorene bedorvene, dit gebrekkige, deeze vitiositas, of hoe men het ook gelieft te noemen, door oude en latere schryveren, Cicero, Bollingbroke, Kant en anderen, aan de menschelyke natuur toegeschreven, en door de oude Theologanten vry algemeen reeds op zichzelve als verdoemlyk verklaard, thans, door de meeste raisonabele Godgeleerden, alleen toepasselyk gemaakt worde op eigen moedwillige, opzettelyke zonden.’

²⁰⁰ *Idem*.

²⁰¹ Later meer over dit onderwerp.

²⁰² [Naar Pierre le Tourneur], ‘Levensbeschryving van den Heer Hervey’, *De Rhapsodist* 2 (1772) 525.

zelden armoede en gebrek huisvesten, leest dit leven van Hervey, leest zyne schriften, en volgt zyne grondregels en voorbeeld na.²⁰³

Aan die oproep werd gehoor gegeven. Van verschillende predikanten is bekend dat zij in de gloedvolle ‘verheven’, of ‘Herveyaansche’ stijl hebben gepreekt. Sommige predikanten namen zelfs acteerlessen om het effect van hun preken te vergroten.²⁰⁴ Van verschillende van deze predikanten is ook bekend dat zij zich, in navolging van Hervey, in verschillende utilitaire organisaties ook praktisch voor de medemens hebben ingezet.²⁰⁵

J. Buys, illustratie C.F. Gellert, *Fabelen en vertelsels* 1 (Amsterdam 1772-1774). Een vrome vrouw, een fyne, stuurt tijdens haar maaltijd een arme vrouw weg die om hulp vraagt. Lublink was een van de vertalers. Collectie Rijksmuseum.

3.4 De politieke lading van het welzijnsideaal

²⁰³ *Idem*, 538.

²⁰⁴ H. Roodenburg, ‘Tranen op het preekgestoelte, de achttiende-eeuwse kanselwelsprekendheid tussen toneel en authenticiteit’, *De Achttiende Eeuw* 41,1 (2009) 15-32; H. Roodenburg, ‘Si vis me flere...’ On Preachers, Passions and Pathos in Eighteenth-Century Europe’, in: J. Dijkstra, J. Kroesen, and Y. Kuiper (eds.), *Myths, Martyrs, and Modernity: Studies in the History of Religions in Honour of Jan N. Bremmer* (Leiden 2010) 609-628.

²⁰⁵ J.S. Vernède en Bernardus Bosch,

Lublink propageerde een burgerideaal waarin menslievendheid in de praktijk werd gebracht. Zijn menslievendheid was geen toestand, maar een activiteit. Dat ideaal was halverwege de eeuw aan een onstuitbare opmars begonnen.²⁰⁶ In vooruitstrevende geloofskringen ging dit ideaal gepaard met de opvatting dat God de mens de taak had meegegeven om het welzijn in de samenleving te ontwikkelen. Het begrip welzijn had zowel betrekking op de geestelijke en als op de materiële kant van het leven. Dit ideaal was in eerste instantie niet gericht op politieke veranderingen, maar droeg wel de kern van het latere politiseringsproces in zich mee.²⁰⁷

Een voorbeeld van die politieke lading is te vinden in Lublinks verhandeling ‘Liefde voor het Vaderland’ uit 1772. Hierin koppelde hij het streven naar maatschappelijk welzijn aan de deugden van de stichters van het vaderland: eenvoud, spaarzaamheid, burgerlijke vrijheid en religieuze tolerantie. Het herstel van deze waarden kon het verval van het vaderland keren. Vorige generaties hadden zich nog voor die idealen opgeofferd, maar die idealen waren nu verdwenen. Lublink zag vooral ‘zelfzucht, hovaardy’ en de hang naar ‘het zoet gestreel der uitheemsche dertelheid’, waardoor het welzijn van het vaderland was aangetast, een impliciete kritiek op onverschillige bestuurders die zich niet voor het welzijn van het vaderland hadden ingezet:

Want, zonder liefde voor het vaderland kan geene vriendschap bestaan, vermits de onverschilligheid omtrent den groei en luister des vaderland eene onverschilligheid voor het welzyn van des-zelfs inwooneren met zich sleept.²⁰⁸

Lublinks pleidooi voor het herstel van oude waarden in dienst van het herstel van het vaderland sloot naadloos aan bij het pleidooi van de ‘staatsgezinde’ of ‘republikeinse’ factie die de invloed van de Oranjes en de gereformeerde orthodoxie op het bestuur zo klein mogelijk wilde houden.²⁰⁹ De eerste keer dat Lublink zich republikeins had getoond, was in 1757, in wat later de ‘Wittenoerlog’ is genoemd.²¹⁰ In deze pamflettenstrijd verdedigde hij een vriend, de

²⁰⁶ Ik baseer me hier op Buijs, *Geluk*, 170-174. Daarin wordt *De Berlynsche wysgeer* (1753) genoemd als het tijdschrift dat als eerste in Nederland ‘het welzyn van allen’, het maatschappelijk welzijn, tot doelstelling verhief.

²⁰⁷ N. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 54.

²⁰⁸ An. [J. Lublink], ‘Liefde voor het Vaderland’ (1772) *Letteroëffeningen van het Kunstgenootschap onder de zinspreuk Diligentiae Omnia* (Amsterdam 1774).

²⁰⁹ Zie voor die idealen S. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).

²¹⁰ Over de Wittenoerlog P. Geyl, *De Witten-Oorlog, een pennestrijd in 1757* (Amsterdam 1953); J. de Haan, ‘Van staatsgezind tot liberaal. Over de beeldvorming van Johan de Witt in de revolutietijd (1757-1840)’, *BMGN* 120 (2005) 28-47; R. Prud’Homme van Reine, *Moordenaars van Jan de Witt* (Utrecht 2013).

historicus Jan Wagenaar die – volgens eigen zeggen – door bronnenonderzoek van de ‘geloofwaardigste schrijvers’ en het onderzoek van ‘egte gedenkstukken’ had aangetoond dat de republikeinse waarden van de staatsgezinde factie het land welvarend hadden gemaakt en dat de inperking daarvan het begin van de achteruitgang was geweest. Wagenaar werd in deze polemiek onder meer verdedigd door de hoogleraar Petrus Burman junior, het boegbeeld van de staatsgezinde factie en, zoals ik nog zal laten zien, tevens het ideologische boegbeeld van Lublinks genootschappen.²¹¹

Gevoel en vaderland werden met elkaar verbonden, maar die vaderlandse gevoelens stonden in ‘De liefde tot het vaderland’ uit *Proeve van kleine gedichten voor kinderen* (1778) van Hiëronymus van Alphen niet in het teken van een politieke stellingname.

²¹¹ [J. Lublink en J. Wagenaar] *Aan Philaletes Batavus, Wreeker van de Schimmen der De Witten. Het Latijn van Aristocraticus Belga gevolgd* (Vrijstad 1757) (vert. van gedicht van de lutherse boekhandelaar J. de Groot); Philaletes Batavus is Petrus Burman junior. Vrijstad is Amsterdam. Over Burmans invloed op Lublink later meer.

Lublinks republikeinse vuur laaide enkele jaren later fel op bij het bezoek aan Amsterdam van de Corsicaanse revolutionair Pascal Paoli in 1769.²¹² Paoli had de strijd voor een onafhankelijk Corsica verloren en bracht een aantal maanden in de Republiek door in de hoop voldoende geld in te zamelen om zijn strijd te vervolgen. Hij zou gedurende een maand bij Petrus Burman op zijn landgoed Santhorst logeren. De *Amsterdamse Courant* gaf op 31 augustus een levendig verslag van de manier waarop Paoli als held van ‘vrijheidlievende Amsterdammers’ door aanhangers en nieuwsgierigen belegerd was. Op zoek naar fondsen bezocht hij ook Lublink. Die zag Paoli als een held omdat hij zich zonder enige vorm van eigenbelang had opgeofferd voor het welzijn van zijn volk. Paoli’s ideaal van een vrij en onafhankelijk Corsica, waar een grondwet de burgerlijke en religieuze vrijheden waarborgde, deden Lublink en vele anderen in lofzangen uitbarsten.²¹³

Jacob Houbraken, portret van Pascal Paoli op 45-jarige leeftijd in een ovaal (1770). Collectie Rijksmuseum. Het bijschrift in het Latijn en het Nederlands was van Petrus Burman junior en Jeronimo de Bosch, met Lublink lid van het genootschap Libertate et Concordia. De verering van Paoli had een expliciete politieke lading. De Nederlandse vertaling luidt:

²¹² Westerbaen, *Lofrede*, 83.

²¹³ In verschillende publicaties bejubelde Lublink Paoli’s idealen: in *de Algemeene Oefenschoole* 6^e afd., 9 (1770) 472; Idem, 10 (1770) 19 en 123. Ook leden van de Leidse vrijmetselaarsloge la Vertu en de Santhorster kring barsten in lofzangen uit, met gedichten van Laurens van Santen, Pieter van Braam en Petrus Burman, Cornelis van Hoogeveen. Ook Betje Wolff bewonderde Paoli. Over Paoli’s bezoek: F. de Witt Huberts, ‘Een Corsicaansche vrijheidsheld in ons land’, in: [An], *Historie in Woord en Beeld* 1 (1938-1939) 148-151.

Dit 's Paoli, boven 't lot en al zyn ramp verheven,
Dit 's Pascals beeltenis, dus kunstig afgemaald.
De zucht, om Corsica in vryheid te doen leven,
Bezielt de dapperheid, die uit zyne oogen straalt.
De Dwinglandy gevoel' zich 't hart van schrik beknellen,
Op 't zien des Helds, die zy verwon, maar tot haar schand.
Hem moet de Batavier zich tot een voorbeeld stellen,
Dat hij verwonderd volg', ter liefde van zyn Land.

In Lublinks tijdschrift *De Rhapsodist*, dat het belang van een maatschappelijk gerichte gevoelsethiek propageerde, werd al vanaf de eerste jaargang op gezette tijden pittige kritiek op de politiek van de overheid geleverd. Het tijdschrift uitte bijvoorbeeld zijn ongenoegen over het gebrek aan betrokkenheid en kennis bij de overheid en vroeg om de uitvoering van publieke werken omdat dit de welvaart van het land zou vergroten. In Nederland was het in deze periode nog ongebruikelijk dat de staat grote publieke werken uitvoerde. Moderne staatkunde vereiste een andere aanpak:

Het is een grondregel onzer hedendaagsche Staatkunde, alle middelen te werk te stellen, waardoor eene Natie ryker kan worden; [...] Men behoorde derhalven de vermeerdering der ingezetenen, het beteelen der landeryen, het droogmaaken van meiren en moerassen te bevorderen.²¹⁴

De Rhapsodist bepleitte een goed opgeleid en gemotiveerd bestuur met 'verheven' denkbeelden en een 'levendig' gevoel voor plichtsbetrachting:

Om eerlyke en werkzaame Staatsdienaars te hebben, ben ik vastelyk van gedagten, dat er geen beter middel is, dan er lieden van studie toe te kiezen. Ik zoek de grootste laagheden onder den onkundigsten hoop, terwyl liefhebbers van geleerdheid en weetenschappen uit der aart verhevener denken en werkzaamer zyn; zy hebben leevendiger gevoel van pligt, en zy loopen althans minder gevaar, om de gewigtigste zaaken door loutere werkeloosheid of dierlyken wellust te verwaarloozen.²¹⁵

²¹⁴ 'Invallende gedagten', *De Rhapsodist* 3 (1773) 144. Twee jaar na deze oproep zou Lublink tot de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen toetreden en aan die Maatschappij een 'Oeconomische Tak' toevoegen. Later meer daarover.

²¹⁵ 'Zedelyke Gedagten', *De Rhapsodist* 5 (1779) 500. Die kritiek ook in 'Brief van Zalchun, over de zeden der Europeaanen, en byzonderlijk der Nederlanderen', *De Rhapsodist* 2 (1772) 154-178 en in 'Vertoog over de vermaaken door den heer Van Haller', *De Rhapsodist* 4 (1774) 73-114.

3.5 De verbeeldingskracht als middel: ‘Gevoel zyn jammer angst en smart’

Het bezit van menslievende gevoelens zag Lublink als een voorwaarde voor de totstandkoming van een betere samenleving, waarbij hij tegelijk duidelijk maakte dat menslievendheid lang niet altijd betekende dat er ook daadwerkelijk menslievend handelen uit voortkwam. Maar het begon allemaal met die voorwaarde. In de verhandeling ‘Over het geheugen’ (1783) deed Lublink daarom de aanbeveling de verbeeldingskracht aan te spreken.²¹⁶ Het aanspreken van de verbeeldingskracht werd gezien als het ideale middel om, in een moderne term, het empathisch vermogen op te wekken. Zonder het vermogen zich in een ander te verplaatsen was de gewenste gedragsverandering onmogelijk. Iedere gedragsverandering diende te beginnen met het ‘overnemen van het smartelyke’. De *Rhapsodist* stelde: ‘Het menschlyk gevoel omtrent de onheilen van anderen is een rijke bron van deugdzame neigingen en aandoeningen’.²¹⁷

Die deugdzame neigingen werden niet vanzelf in de praktijk gebracht. Die vertaling van het empathisch vermogen naar praktisch handelen beschreef hij als een constante strijd omdat het ‘zelfverloochening’ en ‘opoffering’ vergde.²¹⁸ De *Rhapsodist* schreef over de maatschappelijke waarde van de vereenzelving met de medemens:

Naar maate nu deze hartstogt [menslievendheid] werkzaamer is onder eene Natie, naar maate elk lid van eenen Staat zig meer met andere leden, en met het geheel identificeert, bloeit de liefde voor het Vaderland, wordt het Regt gehandhaafd, is het volk gevoeliger voor eer.²¹⁹

Het gebruik dat het tijdschrift maakte van het woord ‘identificeert’ [identificeert] is veelbetekenend. Het betekende hier ‘zich vereenzelvigen met’.²²⁰ Het begrip ‘identificeren’ gaat verder dan het hebben van meelevende gevoelens. Medelijden (de letterlijke vertaling van sympathie) en empathie, de identificatie met het slachtoffer, worden hier als verwante, maar verschillende gevoelens gezien. Waar medelijden nog gezien kon worden als een passieve

²¹⁶ ‘Over het geheugen’ (1783) 40. In C. F. Gellert, *Zedekundige Lessen 2* (1774) 384: ‘Om ons verstand te verbeteren, moeten wy, derhalven, ook ons geheugen, onze verbeelding en ons oordeel verbeteren.’ Over het gebruik van de verbeeldingskracht in deze periode: G.J. Johannes 1992.

²¹⁷ *De Rhapsodist 2* (1772) 105. Vergelijkbare opmerkingen in: [An.] ‘Wysgeerige beschouwing van den mensch’, *De Rhapsodist 3* (1773) 206; ‘Over de opvoeding der jeugd door G. Chapman’, *Algemeene Oefenschoole 6^e afd.*, 13 (ca. 1774) 177-184

²¹⁸ ‘Over de beloning van de deugd, reeds in dit leven’ (1789) 41: Zulk een strijd [...] stelt haar echte waarde en roem in het overnemen van het smartelyke, in het vrywillig ontbeeren van geneugten.’

²¹⁹ ‘Wysgerige beschouwing van den mensch’, *De Rhapsodist 3* (1773) 203-204.

²²⁰ Volgens het WNT wordt dit woord identificeren voor het eerst in 1760 aangetroffen.

emotie, was het inlevingsvermogen, de empathie, een veel sterker gevoel omdat het tot handelen aanzette.

De Rhapsodist schrijft dat het deze opvattingen voor het eerst gelezen had in het spectatoriale tijdschrift *De Filosooph*, een tijdschrift dat, niet toevallig, vanaf 1766 door Pieter Meijer in compagnie met de doopsgezinde Cornelis van Tongerlo werd uitgegeven.²²¹ Dat tijdschrift was anoniem verschenen, maar stond, zoals we nu weten, onder redactie van de doopsgezinde predikant Cornelius van Engelen. Enige tijd later zou Van Engelen dezelfde ideeën over het belang van de ‘ontzwaagting’ en ‘ontbolstering’ van het publiek ook in zijn vernieuwende toneeltheorie herhalen.²²²

In Gellerts *Fabelen en Vertelsels*, die onder meer door Lublink in een collectief vertaald waren, stonden allerlei verhalen die de verbeeldingskracht prikkelden en menslievend handelen stimuleerden.²²³ Een beroemd voorbeeld daaruit ter illustratie. Na een schipbreuk was de Engelse koopman Inkle op de Afrikaanse kust terechtgekomen, waar hij werd gered door de inheemse Yariko. Zij verzorgde hem en ze kregen een liefdesrelatie. Inkle bleef echter naar huis verlangen en toen er na twee jaar een schip aan de kust verscheen, stapte hij met Yariko aan boord. Bij de eerste de beste tussenstop ontmoette hij een slavenhandelaar en verkocht hem ‘zijn’ Yariko. Ze smeekte en bad hem dat niet te doen en vertelde hem bovendien dat ze zwanger was en dat hij dus ook zijn ongebooren kind zou verkopen. Inkle was erg blij met dit nieuws, niet omdat hij nu vader werd, maar omdat Yariko nu meer waard was op de slavenmarkt. Dit

²²¹ *De Rhapsodist* 3 (1773) 538: ‘De Filosooph schynt deze waarheid in haar volle uitgestrektheid begrepen te hebben, en heeft, meer dan andere Spectators, het medelyden zoeken te verlevendigen.’ *De Rhapsodist* verwijst ook naar *De Filosooph* 13 (1766) 100, ‘Alphenor. Eene gebeurtenis, waaruit blykt, dat ons geluk alleen uit Weldoen spruiten moet.’ Hetzelfde thema in ‘Droom over het nut onzer driften’, *De Filosooph* 6 (1766). In *De Filosooph* 15 (1766) nam Van Engelen een pleidooi op om te ‘Leven ten nutte van het Algemeen’, twintig jaar voordat de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen werd opgericht. Dezelfde thematiek ook in [C. van Engelen], ‘Brief van den Heer Denkgraag, waarin de werkzaamheid om wel te doen, boven het enkel wel denken word aangepreezen’, *De Denker* 162 (1766). Van Engelen voerde eerder de redactie over het tijdschrift, *De Philanthrope of Menschenvriend* (1757-1762). Over hem: P. Visser, ‘Verlichte doopsgezinden: Cornelis van Engelen (1726-1783) en zijn tijdschrift de Filosooph’, *Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks* 33 (2007) 121-157.

²²² C. van Engelen, ‘De wijsgeerige verhandeling over de schouwburg’ (1775) 47: ‘Het [toneel] bevordert steeds de groote zaak, die vooraf moet gaan om den mensch goed te maaken; het ontzwaagt hem, om zo te spreken, het verwekt aandoeningen in zynen geest, brengt zyne driften in beweging, en levert hem dus ontbolsterd aan den Predikstoel over, want de goede Tooneelist werkt, hoe paradox dit schynen moge, den Prediker in de hand.’ Zie over het belang van ontbolstering en ontzwaagting ook: I. Leemans en G. Johannes, *Worm en Donder*, 341-350.

²²³ Ondanks de hoge prijs werden deze fabels veel gelezen. De vertalers zijn: A. van den Berg, B. de Bosch, J.P. Broeckhoff, J. Lutkeman, J. Lublink de jonge, P. Meijer, L. Pater, H. J. Roullaud, P. van Winter Nz. Lublink vertaalde in deel 1: De Koekoek, Het spook, Het Testament, De Tederminnende Vrouw, De Aangename Droom, De Voorzienigheid, De Goede Raad, De Schilder. In deel 2: De Boer en zijn Zoon, Herodes en Herodia, De Weldaad, Het Hospitaal, De Jonge Geleerde, Alcest, Elmire en Selinde, De Vriendschapsdienst, De Grootmoedige Rover. In deel 3: De Twee Zwarten, Het Gewigtig Geheim, Het Goed Fortuin en de Liefde, De Onbedachttheid. Achter het derde deel zijn nog een aantal vertalingen van leerdichten van Gellert opgenomen. Lublink neemt daarvan het negen pagina’s tellende gedicht ‘De Hoogmoed’ voor zijn rekening.

kleine verhaaltje zou in allerlei variaties in verschillende culturele tijdschriften worden opgenomen en zou later ook op het toneel gebracht worden.²²⁴

Bij de ontwikkeling van het empathisch vermogen was het van belang dat er een juiste balans ontstond tussen het opwekken van gevoelens, het vormen van een oordeel en de handelingen die daaruit voortkwamen. Over de vraag naar de beste manier om dit tot stand te brengen werd veel gediscussieerd. Literatuur toneel waren een goed middel, maar de *Algemeene Oefenschoole* schreef wel dat een teveel aan gevoeligheid een averechts effect kon hebben.²²⁵ De *Rhapsodist* deed schrijvers de aanbeveling om zich te concentreren op de strijd tussen verstand en gevoel:

Niets is aangenaamer en aantreklyker, dan een denkend mensch in de gewigtigste omstandigheden zyns levens, zyne denkbeelden zowel als zyne aandoeningen te zien openleggen; niets is interessanter dan dezen strijd tusschen het verstand en de hartstogten te aanschouwen. [...] Zoo gaat het in de weezenlyke wereld.²²⁶

Christoph Daniel Henning, tweede helft achttiende eeuw. Afbeelding van de traditionele karaktereigenschappen. Vier vrouwen bekijken een schilderij waarop Inkle Yariko verkoopt. De vier temperamenten waarmee de vrouwen de afbeelding bekijken – sanguin, flegmatiek, cholerisch en melancholisch – illustreren dat er volgens de achttiende-eeuwer geen verschil is tussen mannelijke en vrouwelijke temperamenten (vgl. de eerdere prent bij het zien van de veroordeling van Calas). Alleen het cholerische temperament onderneemt actie. Collectie Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel.

²²⁴ Voor een introductie: J.P. Guépin, 'Het roerend verhaal van het Indiaanse meisje Yarico en de Engelsman mr Inkle', *Neerlandica extra Muros* (1994) 20-31.

²²⁵ 'Proeve over den aart en de ongemeene nuttigheid der gaave die men sentiment noemt', *De Algemeene Oefenschoole*, 6e afd., 14 (1782) 241.

²²⁶ 'Over het interesserende in het schrijven', *De Rhapsodist* 3 (1773) 19-58.

Zelf was Lublink erg tevreden over de manier waarop zijn vriend Nicolaas van Winter met zijn anti-slavernij toneelstuk *Monzongo, of de koninklijke slaaf* de strijd tussen verstand en gevoel had uitgewerkt.²²⁷ In zijn verhandeling ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783) hield Lublink een pleidooi om de samenleving te verbeteren door de edelmoedige daden van beroemde mannen te beschrijven die ‘hun medebroeders’ hadden liefgehad en het ‘licht’ hadden verspreid. Beroemde mannen waren immers aansprekende rolmodellen. Welke personen hij tot voorbeeld wilde maken, schreef hij er niet bij, maar in *Concordia et Libertate*, het genootschap waar hij deze woorden uitsprak, was duidelijk dat hij sprak over mannen als Johan de Wit en Hugo de Groot, mannen die de burgerlijke en religieuze vrijheden verdedigd hadden, maar die in 1783 door de Oranjegezinde factie, vanuit zelfzuchtige redenen, niet erg gewaardeerd waren: ‘Alleen de bedrieger, de dwingeland, in Kerk en Staat, heeft ’er belang by, dat de menschen in hun blindheid gehouden worden, beiden uit even verfoeyelyke inzichten, om naamelyk vrye halzen onder het juk van hun gedoemde heerschzucht te doen buigen.’²²⁸ Lublink hoopte dat iedereen die als opvoeder in de publieke ruimte actief was, de praktijkgerichte menslievende levenshouding zou gaan implementeren:

Mogten, uit zulke edele beginselen, tot zulke heerlyke einden, niet alleen byzondere menschen, maar geheele Maatschappyyen de handen in elkanderen slaan! Mogten hiertoe en Hof, en Tempel, en Raadzaal, en Tooneel, en hooge en laage Schoolen, en grootere en kleinere gezelschappen gezamentlijk medewerken!²²⁹

Met een gedicht van eigen hand in de *Algemeene Oefenschoole* gaf Lublink een voorbeeld. In dit gedicht vraagt hij de lezer zich te verplaatsen in het lot van een bedelaar die wanhopig is omdat hij verwacht dat hij vanwege de kou en gebrek aan eten het eind van de winter niet zal halen. Na de beschrijving van zijn ontmoeting met deze man, wendt de auteur zich rechtstreeks tot de lezer en roept hem op de ellende van de bedelaar in te voelen en hem bij te staan:

En gy, gy draalt, gevoelloos hart,
Hem by te staan naar uw vermogen?
Gevoel zyn jammer angst en smart,,
En help hem door uw werkzaam poogen.
Wiens ’s naasten leed geen deernis baart,

²²⁷ Lublink deed daarvan in 1774 verslag aan de schrijver van het stuk, Nicolaas Simon van Winter. Zie daarvoor C. de Vries, *Monzongo*. Over de beste manier om dat via het toneel te doen schreven Lublink en Meijer in deel drie van de derde afdeling van de *Algemeene Oefenschoole* (1782).

²²⁸ ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783) 11.

²²⁹ *Idem*, 27.

Is zelf geluk noch zegen waard'.²³⁰

3.5.1 De mortuaire letterkunde: 'Ontwaak, mijn hart! Ontwaak!'

Ik liet zien dat Lublink de verbeeldingskracht wilde ontwikkelen om daarmee een actieve menslievende houding te stimuleren. Hij bracht dit in zijn literaire werk ook zelf in de praktijk en daaruit bespreek ik een drietal genres waarin dat streven opvallend naar voren komt: de mortuaire letterkunde, de sentimentele briefroman en het kerklied. Lublink beoefende deze genres min of meer gelijktijdig, maar ik zal laten zien dat elk genre weer een ander aspect van zijn gevoelsethiek belicht.

In de periode dat Lublink tot de kring van Pieter Meijer toetrad was hij gegrepen door de poëzie van Edward Young, die met de wat toegankelijker prozaschrijver James Hervey, de belangrijkste vertegenwoordiger was van wat tegenwoordig de 'mortuaire letterkunde' heet, een genre dat in Engeland vanaf de jaren 1740 sterk in opkomst was. De Engelse benaming voor dit genre is de *graveyard school*, en daarom wordt deze stroming in Nederland ook wel de kerkhof- of graf-literatuur genoemd. Niet alleen het onderwerp maar ook de stijl van dit genre was vernieuwend.

De kerkhofliteratuur was in de Republiek door de doopsgezinde uitgeverijen van P. Meijer en F. Houttuyn geïntroduceerd met de vertaling van *Godvruchtige overdenkingen onder het beschouwen der grafsteden van een Bloemhof* (1754) van James Hervey.²³¹ Vooral in dissenterse kringen bleek er veel waardering voor deze nieuwe letterkunde en de meeste vertalers hadden dan ook een remonstrantse of doopsgezinde achtergrond. Al snel na deze introductie werd de graf-literatuur ook in Nederland veel gelezen en nagevolgd.²³²

Voor de schrijvers van de mortuaire letterkunde was het graf een aanleiding om allerlei emoties rondom de grote vragen van het leven te verwoorden. Het kerkhof was voor hen een plaats van tegenstrijdige emoties, waar de nabestaanden geconfronteerd werden met de eigen sterfelijkheid, twijfels aan de wijsheid van God en de eigen tekortkomingen. Tegelijk was het

²³⁰ *De Algemeene Oefenschoole* 6^e afd. 13 (ca 1774) 490. Het gedicht is ondertekend met 'L.'

²³¹ Aan de anonieme vertaling van de *Godvruchtige Overdenkingen* van Hervey ging een gedicht van de gereformeerde koopman-dichter N.S. van Winter vooraf, de latere echtgenoot van Lucretia van Merken. Mogelijk vertaalde Bernardus de Bosch (1709-1786), schrijver in de kring van Meijer het werk. Zie daarvoor een mededeling in: J. van Lennep, *Het leven van mr. Cornelis van Lennep en mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hunne gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hunnen tijd beschouwd* (Amsterdam 1861-62) 67 en Bernardus de Bosch, *Dichtlievende Verlostingen* 2 (1758) 203. Een andere vertaler van James Hervey was de doopsgezinde predikant Martin Schagen (1699-1770). Over Martin Schagen: P. Visser, 'Dopers Zaaigod op gereformeerde akkers – of omgekeerd', *Doopsgezinde Bijdragen* 42 (2016) 181-214.

²³² Geïnspireerd door dit genre schreef Lucretia van Merken *Het nut der tegenspoeden, brieven en andere gedichten* (Amsterdam 1762) een dichtstuk dat zij schreef naar aanleiding van reële overlijdensgevallen in haar directe omgeving. Zij verwoordde daarin haar strijd met de onbegrijpelijkheid van de schepping.

kerkhof een plek waar men de nabijheid en grootsheid van God kon voelen - een plek van verdriet en troost.²³³

²³³ In Engeland was het begraven van de doden op een buitenkerkhof gebruikelijk, maar in Nederland niet. In 1778 werd de eerste buitenbegraafplaats 'Ter Navolging' in Scheveningen geopend. Zie daarvoor D. P. Snoep, 'Sterven en rouwen 1700-1900', in: *Dood en begraven, sterven en rouwen 1700-1900* (Utrecht 1980) 4-73.

Hendrik Pothoven (toegeschreven), portret van Pieter Meijer (1718-81), uitgever en boekverkoper te Amsterdam, werkend aan zijn vertaling van *A Paraphrase on part of the book of Job* van Edward Young.²³⁴ Jaartal onbekend (tussen 1755 en 1781). Collectie Rijksmuseum.

Lublink vertaalde van Edward Young een van de beroemdste gedichten uit de kerkhofliteratuur, *The Complaint, or, Night-Thoughts on Life, Death and Immortality*. Met deze vertaling, getiteld *Nachtgedachten over het Leven, den Dood en de Onsterfelijkheid der Ziele*, werd hij beroemd, maar zelf was hij over de vertaling niet tevreden en hij bleef daaraan schaven, tot hij in 1785 een verbeterde versie uitbracht.²³⁵ Naast het werk van Young vertaalde hij ook een aantal andere werken uit de stroming van de kerkhofliteratuur.²³⁶

Young had het lange gedicht geschreven nadat hij wekenlang met het lijk van zijn stiefdochter door het katholieke Frankrijk had gezeuld op zoek naar een plek waar zij, als presbyter, begraven mocht worden. In dit gedicht beschreef hij de zielenroerselen van een ik-figuur die negen achtereenvolgende nachten op een kerkhof doorbrengt en nadenkt over zijn gevoelens rondom de dood van zijn geliefde familieleden en de zin van het aardse bestaan.²³⁷ Hij was daar in gesprek met zichzelf: hij onderzocht zijn geweten en discussieerde met de fictieve scepticus Lorenzo. In het gedicht uitte hij ook twijfels aan de rechtvaardigheid en de wijsheid van God. Door zijn ziel te onderzoeken hoopte hij tot de geheimen van de schepping door te dringen:

De groote waarde der ziel is de sleutel, welke de geheimen der Schepping ontsluit, en de waare oirzaaken van alle Godlyke handelingen bloot legt. [...] Zy is de groote spil, waar op zich alle omwentelingen der natuurlyke, burgerlyke en Godsdienstige waereld beweegden.²³⁸

Op dat kerkhof was hij op zoek naar zingeving. Troost vond hij uiteindelijk in de gedachte dat hij verbonden was aan een groter geheel dat hem een taak op aarde had gegeven: God had hem

²³⁴ Meijer was jarenlang bezig met de vertaling van dit werk, maar overleed voordat hij die klaar had. Lublink voltooide het en publiceerde het in het *Nieuw Algemeen Magazijn* 1 (1791) en in zijn vertaling van Edward Young, *De Roemzucht, in zeven hekeldichten* (Amsterdam 1793), met vermelding van Meijer als vertaler.

²³⁵ *Nachtgedachten over het Leven, den Dood en de Onsterfelijkheid der Ziele*. Uit het Engelsch van den eerwaarde Heere Eduard Young (Amsterdam 1767) Tweede verbeterde druk 1785. Derde druk. 1831-1832.

²³⁶ J.F. Danneil, *Het Graf, de Opstanding en het Laatste Oordeel* (Amsterdam 1772); J.S. Fest, *Proeve over de Voordeelen van de Rampen en Tegenspoeden des Menschelijken Levens* (Amsterdam 1785). Verwant aan het genre is zijn vertaling van de maatschappijkritische roman van C.G. Sal(t)zmann, *Karel van Karelsberg, of Tafereel van Menschelijke ellende* (6 dln. Amsterdam 1784-1786). Met Meijer vertaalde hij in dit genre: J.J. Dusch, *Zedelijke Brieven tot verbetering van het hart* (1766). Allen waren Duitstalige schrijvers.

²³⁷ Uitgebreid over het gebruik van emoties in dit werk: P. Meyer-Spicks, *Reading Eighteenth-Century Poetry* (Chichester 2009); J. G. Voller, *The Graveyard School: An Anthology* (Richmond 2015); J. Baker, 'The Philosophy of Tears': Sense(s) and sensibility in some graveyard poems', *Études Épistémè* 30 (2016).

²³⁸ *Nachtgedachten* 3 (1766) 411.

de opdracht gegeven de schepping te vervolmaken door zich voor het welzijn van de medemens in te zetten. Het begrip welzijn had hier een dubbele betekenis van geestelijk en maatschappelijk geluk:

Ontwaak, myn hart! Ontwaak! Wat kan u doen ontwaaken, indien gy hierdoor niet gewekt word: 'eene Godheid besteed tot welzyn der menschen' ?²³⁹

Links: Reinier Vinkeles: illustratie bij Edward Young, *Nachtgedachten over het Leven, den Dood en de Onsterfelijkheid der Ziele* 1769: 'Dit, dit is het vrijdenken, – Keer uw gezicht naar boven en beschouw dit nachtoneel', Zevende Nacht. Illustratie uitgave 1795. Eigen collectie.

Rechts: *idem*: Nachtgezicht met een man met op zijn schoot een dode vrouw, los uitgegeven. Collectie Rijksmuseum.

²³⁹ *Nachtgedachten* 1766, 4, 163. In *Nachtgedachten* (1766) 8, 234: 'Het maaken van onze ontwerpen met opzicht tot deeze of de toekomstige waereld, dit is het eenige onderscheid tusschen eenen wyzen en een dwaas.'. Zie voor de maatschappelijke gerichtheid van dit werk: L. Hunt *Inventing Human Rights* 35-70.

Young probeerde zijn lezers via het ‘hart’ van zijn boodschap te overtuigen, maar dat was alleen mogelijk als dat ‘hart’ ook ontvankelijk was voor hartstochten die het werk opriep.²⁴⁰ De persoonlijke, wat extatische toon waarmee de auteurs van de mortuaire letterkunde hun gevoelens en gedachten verwoordden, werd door Lublink gepresenteerd als een authentieke gevoelsuiting, en daarom vond hij het geaccepteerd om de klassieke schrijfconventies te verlaten. In zijn vertaling van de derde nacht van *de Nachtedachten* schrijft hij over die nieuwe stijl: ‘Wie word niet ontvlamd wanneer hy het geen hy zegt gevoelt.’²⁴¹ Deze manier van schrijven werd de ‘verheven’ schrijfstijl genoemd.²⁴² Hij had grote waardering voor deze schrijfstijl omdat die goed bij het onderwerp paste. In de verhandeling ‘Over de goede schrijfstijl’ (1774) merkte hij over dit verband tussen vorm en inhoud op:

De verheven styl is kennelyk aan, en munt uit, door grootschheid van gedachten, rykheid van uitdrukkingen, stoutheid van figuren en levendigheid van beweegingen. De zwier van taal en pracht van cieraaden, dingen hier om den prys. Op den rechten tyd gebezigd, wekt hy verwondering, verbaasdheid en ontroering, en rukt alles gelyk eenen stroom met zich. [...] Wegens den verheven styl, kunnen wy, uit onze gegeeven bepaaling opmaaken: dat dezelve alleen voor grootsche gedachten, voor verheven onderwerpen eigenlyk voegt.²⁴³

Deze stijl noemde hij ‘poëtisch proza’, een stijl die hij waardeerde vanwege de mogelijkheden om daarmee ‘enthusiasmus, vuurige verbeelding, hartstogtelyke trekken en treffende plaatsen’ weer te geven.²⁴⁴ Het was een stijl die de ‘hartstogten’ in beweging bracht en ‘geestelijke aandoeningen’ veroorzaakte.²⁴⁵ Het was Lublink duidelijk dat het niet voor iedereen was weggelegd om deze stijl te hanteren. Het was immers moeilijk om het juiste midden tussen

²⁴⁰ ‘De reden verkiest de middelen, de hartstochten het einde: de middelen zyn van geene waarde wanneer het einde verkeerd is: ons brein is vruchteloos goed, wanneer ons hart kwaad is’, in: *Nachtedachten* 6 (1766) 343.

²⁴¹ *Nachtedachten* 3 (1766) 118. In deel 4, vers 640 van het Engelse origineel schreef Young zelfs: ‘On such a theme, ’tis impious to be calm; Passion is reason, transport temper, here’.

²⁴² Over de ‘verheven’ schrijfstijl van het genre: C. Madelein, *Juigchen in den adel der menschlijke natuur – Het verhevene in de Nederlanden (1770-1830)* (Gent 2010).

²⁴³ ‘Over de goede schrijfstijl’ (1774) 106-108.

²⁴⁴ ‘Over de onderlinge betrekking van wysbegeerte, dichtkunst en welspreekendheid’ 2 (1782) 198.

²⁴⁵ In het voorwoord van *Het Graf, de Opstanding en het Laatste Oordeel, neevens eenige bespiegelingen over verscheide stichtelijke onderwerpen* (1772). R. Feith, *Over het Heldendicht* (1781) 29, deed de aanbeveling om zijn dichtwerk *Het Graf* ’s nachts te lezen ‘by eene flauwe lamp, die een ruim ouwerwets vertrek naauwlyks half verlicht’ omdat dat volgens hem de beste manier was om ‘zachte en vergenoeglijke gewaarwordingen’ te ondergaan.

proza en poëzie te vinden.²⁴⁶ Hij begreep ook heel goed dat niet iedere lezer van deze stijl kon genieten. Daarvoor was het bezit van een ‘teeder en aandoenlijk gemoed’ een noodzakelijke voorwaarde, stelde hij in het voorwoord van *Het Graf, de Opstanding en het Laatste Oordeel, neevens eenige bespiegelingen over verscheide stichtelijke onderwerpen* (1772) van J.F. Danneil, een Duitstalige navolger van de mortuaire letterkunde.²⁴⁷ Met deze opmerking sloeg hij de kritiek de wapens uit handen.

De eerste pogingen om de mortuaire literatuur van Young te vertalen waren sterk afgekeurd. Een recensie uit 1761 in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* besprak een – gedeeltelijke – vertaling van de *Night-Thoughts* van Young als een uiting van ‘vals vernuft’ omdat de schrijver het ‘lage’ en het ‘verhevene’ naast elkaar had gebruikt. De stijl van de vertaling noemde het tijdschrift ‘winderig en gezocht’.²⁴⁸ Dat was tegen het zere been van Lublink, die het werk in de *Haarlemsche Courant* van 26 februari 1761 verdedigde en daarbij zijn eigen integrale vertaling van de *Night-Thoughts* aankondigde.²⁴⁹ Dat Lublink zeer geschikt was voor deze moeilijke taak, blijkt uit de correspondentie van de Leidse textielfabrikant en latere mede-oprichter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, Frans van Lelyveld. Van Lelyveld was een achterneef van Lublinks moeder en had zich, net als Lublink, ten doel gesteld de Nederlandse letterkunde te vernieuwen. Hij werkte samen met Rijklof Michael van Goens, die hij enthousiast meldde: ‘wat komt er tegenwoordig veel uitmuntends zelfs in de Oeffenschool, daer de bazen, de blazende Amsterdammers, zelf de hand in hebben’. Die opmerking dat ‘de blazende Amsterdammers’ zelf veel aan de *Algemeene Oefenschoole* bijdroegen, laat zien dat beide redacteurs zich intensief met de inhoud van het tijdschrift bemoeiden. Over Lublink schreef Van Lelyveld:

²⁴⁶ ‘Over de goede schrijfstijl’(1774) 113-114: ‘Daar is een gemengde soort, het Poëtisch - Prose naameyk; het zy die ontstaa door het vertaalen van een gedicht in Prose, gelyk YOUNGS Nachtgedachten, of dat het oirsprongkelyk opstel zelve zodanig is ingericht, gelyk de Telemachus van FENELON, en Willem de eerste van Bitaubé; welke soort zekerlyk een gepast mengsel van de beide anderen [poëzie en proza, CdV] dient te weezen, en hierom niet weinig arbeids en oordeel verëischt.’

²⁴⁷ Een vertaling van *Der Gottesacker, die Auferstehung und das Gericht* (Quedlinburg 1760) van de Duitse predikant en pedagoog J.F. Danneil. Die had het boek geschreven naar aanleiding van een aantal sterfgevallen in zijn omgeving. In de aanloop naar deze vertaling had Lublink uitgebreid met de schrijver gecorrespondeerd. Danneil had hem de stukken voor de geplande herziene uitgave toegestuurd, maar overleed voordat hij die zelf kon publiceren. Die herziene uitgave in het Duits is er nooit van gekomen.

²⁴⁸ *Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, 1 (1761) 609-614. Andere kritiek op de schrijfstijl van de Nederlandse mortuaire letterkunde in: A. Meijer, *The Pure Language of the Heart*.

²⁴⁹ Hij verwijt daarin de *Vaderlandse Letteroefeningen* een oordeel geveld te hebben op basis van een slecht vertaalde bloemlezing, gebaseerd op een uitgave van Youngs werk uit 1751, terwijl Young in 1758 de *Night-Thoughts* enorm had veranderd.

Hij is een jong heer, van zulk een fatsoen als ik, maer die geen comptoir heeft waer te nemen; hij leeft op zijn plaizier, bij zijn vader in huis ongetrouwt zijnde; hij is een liefhebber van fraeie kunsten en wetenschappen; hij teekent of schildert zeer fraei; hij kent al de moderne talen, en heeft veel eer ingelegd met de vertaling van Young.²⁵⁰

Van Goens, net twintig, besloot tot een bezoek aan de uitgeverij van Meijer om de kwaliteiten van die ‘blazende’ Amsterdammers eens tegen het licht te houden. Na zijn bezoek was hij vol lof. Lublink vond hij echter een beetje ‘pedant’. In zijn antwoord schreef Van Lelyveld geruststellend: ‘Lubling is geen kwaed ventje - en Meijer heeft veel genie.’²⁵¹ Een paar maanden later adviseerde Lelyveld aan Van Goens om zijn letterkundige werkzaamheden onder zijn pseudoniem ‘Philosophe sans Fard’ (filosoof zonder versieringen) in Van Lelyvelds tijdschrift *Nieuwe Bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde*, voort te zetten in de *Algemeene Oefenschoole*. Dat advies volgde Van Goens niet op – waarom is niet bekend, maar het is zeer waarschijnlijk dat de republikeinse signatuur van de kring van Meijer daarbij een rol speelde.²⁵² Aan de andere kant zouden deze Amsterdammers wel toetreden tot de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde die in 1766 in Leiden werd opgericht.²⁵³

²⁵⁰ Van Lelyveld noemt in zijn correspondentie met Van Goens met name Lublinks vertalingen van John Miltons *Paradise Lost* (1678) en zijn vertaling van Edward Youngs *The Complaint; or, Night-Thoughts on Life, Death and Immortality* (1745, verbeterde herdruk 1758). Van Lelyveld was ervan op de hoogte dat Lublink en Meijer de redactie over het tijdschrift voerden. Zie daarvoor: J. Wille, *R.M. van Goens*, 195.

²⁵¹ Geciteerd in Wille 1937: 196.

²⁵² Zoals ik nog zal laten zien stonden politieke idealen van Lublink lijnrecht tegenover die van Van Goens.

²⁵³ Uit de kring van Pieter Meijer traden onder andere toe: Meijer, Sybrand Feitama, Bernardus de Bosch, Pieter van den Bosch, Cornelius van Engelen, Pieter Fontein, Pieter Huizinga Bakker. Lublink werd in 1775 lid.

J. Hervey - *Godvruchtige overdenkingen (...)* uitweiding over de werken der scheppinge gevolgd door *Godvruchtige bespiegelingen over den nacht, den starrenhemel en den winter* (Amsterdam 1754-1756). Gravure Simon Fokke. Eigen collectie. Door naar de sterrenhemel te kijken onderging men een scala aan gevoelens.

Dat er van het genre van de kerkhofliteratuur daadwerkelijk troost uitging, constateerde Lublink toen hij het sterfbed van zijn vriend, de beroemde geschiedschrijver en collegiant Jan Wagenaar bezocht. Hij trof hem lezend in *Het Graf* van J.F. Danneil. Wagenaar, die doorgaans meer van een 'eenvoudigen stijl' hield, vertelde hem dat hij door het boek 'gesticht en opgewekt' was, ook al voelde hij de nabijheid van de dood. Al was het boek misschien geen toonbeeld van 'regtzinnigheid', toch had het hem 'ware troost' geboden.²⁵⁴ Vergelijkbare opmerkingen over de troostende werking van het genre van de mortuaire letterkunde zijn ook terug te vinden in het archief dat Lucretia van Merken aanlegde met reacties op haar *Nut der Tegenspoeden*.²⁵⁵

De opmerking van Wagenaar dat *Het Graf* geen toonbeeld van 'regtzinnigheid' was, verwijst naar de kritiek van de gereformeerde orthodoxie op de kerkhof-literatuur. Weliswaar kon men de doelstelling van het genre, het 'reinigen en verbeteren' van het hart, billijken, maar dat er nauwelijks aandacht was voor de morele verdorvenheid van de mens, was onverteerbaar. Daarnaast werd het genre bekritiseerd omdat het de lezer aanzette tot 'al te droevige en naargeestige denkbeelden, waardoor hy gevaar loopt in een zwaarmoedige en akelige gemoedsgesteltenis te vervallen', schreef Lublink in het voorwoord.²⁵⁶

²⁵⁴ Westerbaen, *Lofrede*, 77.

²⁵⁵ Zo is er een brief bewaard van de doopsgezinde predikant Pieter van den Bosch, medewerker aan de *Algemeene Oefenschool*, die haar bedankt voor de troost die het werk hem tijdens een zware ziekte had geboden. Brief collectie Six.

²⁵⁶ Lublinks voorwoord in: *Nachtgedachten* 1, xxxv. Meer over de mogelijke gevaren van dit werk voor de geestelijke gezondheid in: Jeremy Schmidt, *Melancholy and the Care of the Soul. Religion, Moral Philosophy and*

In dit voorwoord verweerde Lublink zich tegen deze verwijten. Volgens hem leidde het werk helemaal niet tot zwaarmoedigheid, integendeel. Het lezen van de *Nachtgedachten* gaf troost en bood hulp aan de wanhopige. De boodschap was dat God de mens een middel had gegeven om die zwaarmoedigheid te bestrijden: het verbeteren van het welzijn van de mensheid. De boodschap van het werk was juist dat het geen zin had om boete te doen en alleen maar te zwelgen in het eigen verdriet. Diezelfde boodschap verspreidde de *Algemeene Oefenschoole* in diverse besprekingen van de graf-literatuur.²⁵⁷

3.5.2 De gevoelige briefroman: leerschool van het ‘mededogen’

Een tweede literair genre waarmee Lublink de gevoeligheid van het publiek probeerde te ontwikkelen, was de nieuwe literaire stroming van de sentimentele roman, die halverwege de eeuw in Engeland tot ontwikkeling was gekomen. De naamgeving van het genre is afgeleid van het Engelse woord *sentimentalism* en wordt vaak gebruikt voor literatuur waarin gevoelens op een overdreven manier worden beschreven. De term is weinig specifiek. Het verschil tussen ‘gevoelig’ en ‘overgevoelig’ (sentimenteel) is immers gradueel en de waardering van gevoelens verschilt per individu en tijdsgewricht.

Het genre was in de jaren 1760 in Nederland geïntroduceerd en in 1762 was Lublink een vroege pleitbezorger in een anonieme vertaling van een ‘Lofrede op Richardson’, geschreven door Dennis Diderot. In deze Lofrede constateerde de schrijver dat de grondlegger van deze stroming, Samuel Richardson, hem op een heel natuurlijke manier had verleid zich in zijn boeken te verplaatsen. Tijdens het lezen had hij zich met de slachtoffers in het werk vereenzelvigd en had hij zijn leven voor hen willen geven:

De menschen zyn in zyn Werk, gelyk in de wereld, in twee Classen afgedeeld: zy die genieten, en zy die lyden. Het is altyd aan deeze laatsten dat hy my verbint; en het gevoelen van mededogen raakt gaande en versterkt zig, zonder dat ik het bemerkte. (...) Dikwerf heb ik onder ’t leezen gezegd: ik zou gaarne myn leven willen geeven, om naar deeze te gelyken; liever waare ik dood, dan dat ik die was.²⁵⁸

Madness in Early Modern England (Hampshire-Burlington 2007), met name hoofdstuk 6, ‘From Religious Despair to Hypochondria’.

²⁵⁷ Bijvoorbeeld in de ‘Lijkzang op Martinus Martens’, de vertaler van Hervey en lector in de ‘Wis-, Sterre- en Zeevaartkunde’ aan het Athenaeum, *Algemeene Oefenschoole* 6^e afd. 5 (1763) 379; ‘Over de Nagtgedagten van Dr. Young, Allegorische Brief’, *Algemeene Oefenschoole* 6^e afd. 8 (1768) 195.

²⁵⁸ Lublink publiceerde de ‘Lofrede op den Heer Richardson, Schryver van de Pamela, Clarissa en Grandison’, in de *Vaderlandse Letteroefeningen* (1762) 165, een vertaling van D. Diderots ‘Eloge de Richardson’, dat jaar gepubliceerd in het *Journal Etranger* (jan. 1762). De vertaling wordt herdrukt in de *Algemeene Oefenschoole* 6^e afd. 10 (1770) als Meijer de rechten voor de uitgave van Richardson verkrijgt. Deze toeschrijving ook in

Mogelijk was Lublink met deze ‘Lofrede’ in aanraking gekomen via enkele leden van het genootschap Libertate et Concordia, waarvan hij korte tijd later lid zou worden. In dit genootschap vertaalden verschillende leden, onder wie de predikant Johannes Stinstra, de eerste sentimentele briefromans uit het Engels naar het Nederlands.²⁵⁹ In het voorwoord van zijn vertaling van *Clarissa* van Richardson schreef Stinstra eveneens over het effect van zijn schrijfstijl op het gevoel: ‘Het [boek Clarissa] treft ons gemoed veel levendiger; en hetgeen voorheen redelijk en goed was, wordt ons behaagelyk, geheuglyk en beminnellyk.’ Stinstra adviseerde de lezer het werk niet te lezen als een verhaal dat de realiteit weergeeft, maar als een parabel van Jezus, een na te leven voorbeeld.

Het zou nog tot 1780 duren voordat Lublink zelf een sentimentele roman zou vertalen. Uiteindelijk vertaalde hij vier romans die te boek staan als hoogtepunten in de letterkundige stroming van het ‘sentimentalisme’. Het eerste sentimentele werk dat hij vertaalde was *The Man of Feeling* (1771) van Henri MacKenzie, onder de titel *De Man van Gevoel* (1780). In Engeland was deze roman immens populair. De ongelukkige ik-figuur Harley, ‘de man van gevoel’, beschreef zijn leven in dagboekvorm. Het verhaal werd als authentiek gepresenteerd en was volgens het voorwoord op het laatste nippertje van de vernietiging gered. Harley had zijn leven gewijd aan het helpen van blinden, gevangenen en bedelaars. Zijn eigen gevoelens voor zijn jeugdliefde had hij daarbij ondergeschikt gemaakt aan zijn gevoelens voor de medemens. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* prees deze vertaling en constateerde dat dit werk vooral geschikt was om door mensen met ‘een gevoelig hart’ gelezen te worden.²⁶⁰ Ondanks deze aanbeveling sloeg het werk niet aan. In Engeland werd het keer op keer herdrukt, maar in Nederland bleef het bij deze ene uitgave. Wel is er later nog een toneelbewerking van gemaakt.²⁶¹

De tweede roman waarin Lublink menslievende gevoelens propageerde was *Karel van Karelsberg, of Tafereel van Menschelijke Ellende*, waarvan het eerste deel in 1784 verscheen.²⁶²

Heinemeijer, *Das gelehrte Batavien*. Lublink herhaalt zijn bewondering voor Richardson in het voorwoord bij de herziene tweede druk van *Karel Grandison* (1797-1802) onder de titel ‘proeve over de Geschiedenis van Karel Grandison’, ondertekend met L.

²⁵⁹ Over dit genootschap meer in het hoofdstuk over Libertate et Concordia.

²⁶⁰ *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1780-2): 132.

²⁶¹ J.E. de Witte, *Thomas Harley, of de Man van Gevoel* (1793).

²⁶² Een vertaling van C.G. Salzmann, *Carl von Carlsberg oder über das menschliche Elend* (1783). Deze briefroman wordt gezien als een van de eerste maatschappijkritische romans in Nederland. Lublink vertaalde van C.G. Salzmann verder: *Grondbeginselen der Zedekunde voor de Jeugd* (2 dln. Amsterdam 1785-1786). Over zijn opvoedkundige ideeën: R. Lachmann (red.), *Christian Gotthilf Salzmann interdisziplinär. Seine Werke und Wirkungen in Theologie, Pädagogik, Religionspädagogik und Kulturgeschichte* (Jena 2013).

- D. Chodowiecki, illustratie *Carl von Carlsberg*. Een non met de poten van een duivel, toont menslievendheid, maar doet dat zonder enig gevoel. Collectie Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum.

-D. Chodowiecki, illustratie *Carl von Carlsberg*. Karel van Karelsberg ziet hoe ongetrouwde moeders en hun kinderen mishandeld worden omdat ze een zonde hebben begaan. Collectie Rijksmuseum.

Dit was een vertaling van de roman *Carl von Carlsberg* die van C.G. Salzmann speciaal voor jongvolwassenen had geschreven. Salzmann beschrijft hierin de gevoelens van de 23-jarige student Karel en het burgermeisje Henriette tijdens een rondreis door het land. Overal waar zij kwamen zagen zij de maatschappelijke achterstelling van de lagere sociale klassen en zij constateerden daarbij dat de grote kennisachterstand bij het gewone volk daarvan de oorzaak was. Mede daardoor was het gros van de mensen gevoelloos geworden. Onderwijs en opvoeding moesten zich richten op het aanleren van gevoelens van medelijden en naastenliefde. Alleen dan was verandering mogelijk en kon de vicieuze cirkel van maatschappelijke ellende doorbroken worden. Salzmann waarschuwde in zijn voorwoord dat het boek niet voor alle lezers geschikt was omdat hij krachtige taal had gebruikt. Het boek was daarom ‘te gevoelig en te verdorven voor sommige tot wellust overhellende zielen.’

In 1792 werkte Lublink mee aan de hervertaling van de toen al lang beruchte sentimentele briefroman *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) van Goethe, dat als *Het lijden van den jongen Werther* verscheen. In het voorwoord schrijft Lublink dat zijn vertaling noodzakelijk was omdat door de gebrekkige eerdere vertaling de lezer het boek niet op waarde had kunnen schatten. Ook dit werk hield de fictie van authenticiteit in stand. Het was publiekelijk bekend dat het verhaal gebaseerd was op een ware gebeurtenis, de zelfmoord in 1772 van Karl Wilhelm

Jerusalem, een goede vriend van Goethe. Hij was de zoon van J.F.W. Jerusalem, een invloedrijke figuur in de Amsterdamse lutherse wereld, die onder meer door Lublink op handen werd gedragen.²⁶³ In een fragmentarisch verslag, onder andere van de hand van Werther zelf, komt de lezer in dit boek meer te weten over Werthers gevoelens voor Lotte, een arm weesmeisje, dat haar moeder op haar sterfbed heeft beloofd voor haar broertjes en zusjes te blijven zorgen. Werther ontmoet haar op het moment dat zij al voor de welgestelde Albert heeft gekozen. Lotte ontwikkelt nu ook gevoelens voor Werther, maar ze wil haar belofte nakomen en kan niet anders dan voor Albert kiezen. De maatschappelijke positie van Werther is onzeker. Werther wil zijn gevoelens voor Lotte onderdrukken, maar kan zich niet meer van haar losmaken. Als hij haar vraagt hem van zijn gevoelens te bevrijden overhandigt ze hem de pistolen waarmee hij zich, zoals later zal blijken, op een onhandige en gruwelijke wijze van het leven berooft.

In de voorrede bij deze vertaling verdedigde Lublink het boek tegen de kritiek dat het ‘de veerkracht van den geest verslapt’. Volgens Lublink maakte het werk de lezer niet weemoedig, noch zette het aan tot zelfmoord en was het tegendeel eerder waar. Het boek was nuttig, scherpte het verstand en hield de lezer af van een teveel aan ‘zinnelijkheid’. De roman liet het belang van onbaatzuchtige gevoelens zien en waarschuwde tegen een gevoeligheid die niet door het verstand in toom werd gehouden. Wanneer Werther beter naar zijn geweten geluisterd had, zou veel onheil voorkomen zijn. Lublink concludeerde twee zaken:

Behalven het meesterlijke in de behandeling, waarvan Schrijvers en Dichters niet weinig kunnen leeren, gevoelt men bij de doorlezing, en vooral bij het einde van dit opstel, deeze dubbelde les; eerst, hoe allergevaarlijkst het, ook voor het edelste hart is, eenig het minste voedsel te geven aan de hartstocht der liefde omtrent een gehuwd voorwerp [...] ten tweeden, hoe het een grondbeginsel en voorschrift van alle zedelijke deugd is, zorgvuldig naar ons geweten te luisteren; en wanneer dit spreekt, wanneer dit ons waarschouwt, niet alleen geen stap verder voort te treden, maar onmiddelijk, tot ons waarachtig zelfbehoud omtekeeren, en ons door een wijze vlucht te redden.²⁶⁴

²⁶³ Over de bewondering voor Jerusalem in Lublinks kringen later meer. Met zijn jeugdvriend, de makelaar Balthasar Carull, vertaalde Lublink van Jerusalem: *Verzameling van leerredenen* (Amsterdam 1767), 2e druk 1779; *Verhandelingen over de voornaamste Waarheden van den Godsdienst* (3 dln. Amsterdam 1772-1776-1781).

²⁶⁴ Vergelijkbare observaties in Rhijnvis Feith, *Julia* (ed. Kloek en Paasman) (Den Haag 1982) 49.

- Jan Evert Grave 1787, illustratie *Het lijden van den Jongen Werther*. De gevoelige Werther is getroffen door de eenvoud en menslievendheid die hij aantreft en wil dat tekenen. Collectie Rijksmuseum.
- *Idem*. De knecht vindt de stervende Werther.

De vierde sentimentele roman die Lublink vertaalde was *Elisa: oder das Weib wie es seyn sollte* (1795) van Wilhelmine Karoline von Wobeser, met als titel *Elise, of de vrouw zooals zij moest zijn* (1800). Net als zijn Werther-vertaling, was ook deze vertaling nadrukkelijk bedoeld om een eerdere anonieme vertaling te verbeteren. Die eerdere vertaling was van de hand van A. Op ten Noort, die in een brief aan A. Staring schrijft woedend te zijn over deze herziene vertaling, die volgens hem weinig toevoegt.²⁶⁵ In zijn brief vermeldt hij ook dat de hervertaler ‘Lubling’ het werk volkomen ten onrechte aan het werk van Richardson gelijkstelt.²⁶⁶ Hij verdenkt Allart ervan het boek, dat in Duitsland aan zijn zesde druk toe is, louter om commerciële redenen uitgegeven te hebben.

Ook in deze roman wordt de authenticiteit van het verhaal benadrukt. Vanuit het perspectief van de gevoelige, zeventienjarige Elise, wordt haar worsteling met het volwassen leven beschreven. Het gevoelige meisje wordt gedwongen haar jeugdliefde op te geven voor een

²⁶⁵ Zie daarvoor: J.W. Wijnodelts, ‘Het auteurschap van drie anonieme Nederlandsche vertalingen terecht gebracht’, *Het Boek* 5 (1916) 317-319.

²⁶⁶ De naam van de vertaler had hij via zijn uitgever Thieme in Zutphen vernomen.

huwelijk met een hardvochtige, dertigjarige edelman. Het huwelijk is liefdeloos en alleen bedoeld voor de voortzetting van diens stamboom. Na de geboorte van haar kinderen gaat haar man zijn eigen weg, maar Elise weet hem zover te krijgen dat hij een weeshuis en een tehuis voor oude mannen opricht, waar zij gaat werken. Haar echtgenoot neemt een concubine, maar Elise blijft hem trouw en offert zich op voor het geluk van haar kinderen. Een leven vol zwaarmoedigheid en twijfel is het gevolg, maar ze weigert zich over te geven aan zwaarmoedigheid. In allerlei kleine dingen vindt ze het geluk. Na vele jaren krijgt haar man spijt van zijn buitenechtelijke avonturen en keert hij bij haar terug. Dat voelt ze als de beloning voor haar standvastigheid.

Deze vier romans maakten onder meer door het verwijzen naar de echtheid en authenticiteit van de gebeurtenissen, diepe indruk op de lezers. Het centrale thema is de waarde van menslievende gevoelens.²⁶⁷ De fragmentarische opbouw maakte het mogelijk alleen de hoogte- en dieptepunten in het leven van de hoofdpersonen te laten zien. Hun gevoelens hadden echter een andere gerichtheid dan de gevoelens die in de mortuaire letterkunde centraal stonden. Daar stonden gevoelens in het teken van het begrijpen van het hogere, het Goddelijke, maar in deze sentimentele romans staan gevoelens nadrukkelijk in een sociaal-maatschappelijke context. Zelfzuchtige gevoelens worden in deze romans gecontrasteerd met gevoelens van barmhartigheid en opofferingsgezindheid: de hoofdfiguren offeren hun persoonlijk geluk op voor het geluk van de medemens. Deze ontwikkeling verloopt niet zonder slag of stoot en leidt tot een innerlijke strijd die soms tot zwaarmoedigheid en in het geval van Werther zelfs tot zelfmoord aanzet.

Gaat het in *De Man van Gevoel* en *Karel van Karelsberg* vooral om het beschrijven van algemeen menselijk leed, in *Het Lijden van de Jongen Werther* en *Elise*, gaat het vooral om de weergave van het persoonlijke lijden van de hoofdpersonen, waarmee het inlevingsvermogen van de lezer nog sterker wordt geprikkeld. Ondanks hun tragische levensloop worden de gevoelens van de hoofdpersonen nooit in diskrediet gebracht – het bezit van een ‘gevoelige’ ziel is in deze romans een gewaardeerde karaktereigenschap. De door Lublink vertaalde gevoelige romans hebben de boodschap dat het ieders eigen verantwoordelijkheid is om de juiste balans tussen gevoel en verstand te vinden. Ze stimuleren de lezers zich in de beschreven

²⁶⁷ Over de rol van gevoelens in *De Man van Gevoel*: A.J. Van Sant, *Eighteenth-Century Sensibility and the Novel: The Senses in Social Context* (Cambridge 2004); Over de rol van gevoelens in *Het Lijden van den jongen Werther*: J. J. Kloek, *Over Werther geschreven: Nederlandse reacties op Goethes Werther, 1775-1800: proeve van historisch receptie-onderzoek* (Utrecht 1985) en specifiek over Lublinks voorwoord: J. J. Kloek, ‘Metten met twee maten?’; Over de rol van gevoelens in *Elisa: oder das Weib wie es seyn sollte*: H. Fronius, *Women and Literature in the Goethe Era 1770-1820. Determined Dilettantes*. (Oxford-New York 2007).

hoofdfiguren te verplaatsen, maar het wordt aan de lezers overgelaten om na te denken over de keuzes die de hoofdrolspelers gemaakt hebben.

P. Buys, Illustraties bij *Elise*.

3.5.3 Het kerklied: 'Algemeene Menschenliefde'

Lublink gebruikte ook het kerklied als een middel om steun voor zijn idealen te krijgen. In 1770 kreeg hij van zijn lutherse kerkgenootschap de opdracht het bestaande zangboek te vernieuwen. Dat was een buitengewoon eervolle uitverkiezing. Het kerklied was in de lutherse gemeente erg belangrijk, onder meer omdat Luther had gesteld dat liederen rechtstreeks tot het hart spraken. Die taak was veel te omvangrijk voor één dichter en daarom benaderde Lublink de groep remonstrantse en doopsgezinde dichters van de zangbundel 'Laus Deo, Salus Populo' (De lof aan God strekt tot heil van het volk) die een aantal jaren daarvoor in de kring van Pieter Meijer de eerste vernieuwende psalmberijming in Nederland had vervaardigd.²⁶⁸ Die bundel

²⁶⁸ De leden van Laus Deo, Salus Populo, met achter hun naam het aantal bijdragen aan de bundel: N.S. van Winter (24), H. Asschenberg (15), B. de Bosch (10), A. Hartsen (16), L. Pater (19), H. J. Roullaud (19), P. Meijer (6), Lucretia van Merken (later Van Winter-van Merken) (39). Van Winter, Asschenberg, Pater, Roullaud, Hartsen en Hartsinck worden later lid van Diligentiae Omnia, het genootschap dat Lublink in 1765 opricht. R. Bosch, *En nooit meer oude Psalmen zingen. Zingend geloven in een nieuwe tijd 1760-1810* (Zoetermeer 1996) 97. Meer over Laus

bevatte de suggestie dat de mens door goed te doen een plaats in de hemel kon bereiken. In orthodoxe kringen was de bundel slecht ontvangen omdat er veel uitdrukkingen in voorkwamen ‘die zeer beswaarlijk met de ware leere van de verdorvenheid onser nature, de onvolmaaktheid der heiligen in dit leven sijn overeen te brengen.’²⁶⁹

Onder Lublinks leiding berijmde een deel van de Laus Deo dichters 150 oudtestamentische psalmen en 165 gezangen uit de lutherse traditie. Gedurende enkele jaren kwam de groep daartoe tweemaal per week bijeen. Veel liederen werden op bestaande melodieën herdicht, maar sommige psalmen en gezangen voorzag men van nieuwe muziek. Mogelijk had Lublink daar de hand in, mogelijk ook was de muziek geschreven door zijn jeugdvriend Balthasar Carull, een beroemd componist.²⁷⁰ De bundel – die bekend werd als de *Consistoriale Bundel* – was in 1775 gereed, maar kon vanwege allerlei ‘gesteggel’ in het bestuur van de lutherse gemeente pas in 1779 door Meijer op de markt gebracht worden.²⁷¹ De liederen werden anoniem gepubliceerd. Het origineel met de aanpassingen, én de namen van de dichters, stuurde Lublink in 1775 aan Pieter van Winter. Hij schrijft in de begeleidende brief dat hijzelf, Pieter Meijer en Lucas Pater het grootste aandeel in de liedbundel hadden gehad, maar dat naast hen ook Bernardus de Bosch, Pieter van den Bosch, Henri-Jean Roullaud, Johannes Lutkeman, Balthasar Carull, en Van winters vader en stiefmoeder, Nicolaas Simon van Winter en Lucretia van Winter-van Merken een aantal liederen hadden bijgedragen.

Lublink schrijft Van Winter dat hij de enige dichter was geweest van wie de naam, althans officieel, bij het lutherse consistorie bekend was: ‘Ik stond bij mijn Sanhedrin alleen in voor de executie. Men kende de dichters, maar mogt ze niet kennen’.²⁷² In deze brief geeft Lublink

Deo in: Elly van Logchem, ‘Lucretia van Merken (1721-1789) en het dichtgenootschap Laus Deo, Salus Populo’, in: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 6 (1985) 285-360; A. Ros, *David's Soete lier, vijf eeuwen Nederlandse psalmberijmingen* (Apeldoorn 2010); Leemans en Johannes, *Worm en Donder*, 640-643.

²⁶⁹ Vermelding in J. van der Knijff, ‘De staat zorgt voor een psalmboek’, *Reformatorisch Dagblad*, 18 november 2009, 2. Uitgebreid in J. van der Knijff, *Heilige gezangen. Herkomst, ontwikkeling en receptie van de lofzangen in het psalmboek van Dathenus en de ‘Eenige Gezangen’ in de Staatsberijming van 1773* (Apeldoorn 2018).

²⁷⁰ De bundel stond vol aanwijzingen voor de zangers en de begeleidende instrumentalisten op orgel, klavecimbel, fluit en viool. De organist en klavecimbelspeler werden geacht meerstemmig te begeleiden.

²⁷¹ De bundel besloeg uiteindelijk bijna 1000 pagina’s omdat op de liederen ook een aantal kerkelijke leerstukken volgen. De titel luidt *Het boek der Psalmen nevens Christelijke gezangen ten gebruike der Gemeente toegedaan de onveranderde Augsburgsche Geloofsbelijdenis [...]* (Amsterdam 1779). In analyses van deze bundel wordt de menslievende kant van deze kerkliederen nauwelijks opgemerkt. Een bespreking in W.J. Kooiman, *Luthers kerklied in de Nederlanden* (Amsterdam 1943). In verschillende brieven van Lublink aan N.S. van Winter werd het project besproken. In een brief van 15-6-1775 vermeldde hij de afronding. Brieven in collectie Six.

²⁷² ‘Toen het werk verscheen was men minder content. Dit wekte vrij wat krakeel, niet met mij, maar inzonderheid met de vrind Meijer die vooral in zyne laatste dagen, op dat punt wat kitteloorig was. Het resultaat der knorpartij: - dat men dit manuscript nooit uit onze handen zou geven, en tot bij den laatstlevenden bewaard blijven, ten einde men (zo ’er onverhoopt verdere haspelarijen uit mogten ontstaan) aan de waereld met stukken zou kunnen toonen, wat, en hoeveel men er aan gedaan had. Dit plan bleef bij den oudsten berusten, en is zo, van Pater en Meijer op mij gededolveerd. [...] Nu is alles afgestorven en blijft het, op zichzelf, een dichterlijke relieq, die voor u, in verscheidene betrekkingen, nogal niet onaartig is. Genoeg dat er nu althans geen kwaade kuikens van kunnen

enkele details over ‘het gesteggel’ met het luthers kerkbestuur: de vrijzinnige kleur van de bundel was, vlak voor de publicatie, door de kerkenraad bekritiseerd en men had aanpassingen geëist. Die vrijzinnigheid kwam onder meer tot uiting in het verkondigen van de praktijkgerichte menslievende boodschap van het Nieuwe Testament, die, niet verwonderlijk, ook uit de Laus Deobundel had gesproken. Twee willekeurige voorbeelden:

‘Geef, geef dat ik met hart en zin,
Myn naasten als my-zelv’ bemin!’
en

‘Doe ons willig en bereid,
Tot nut des naasten leeven.’²⁷³

Deze bundel werd erg gewaardeerd door de lutherse predikant E. Mutzenbecher, net als Lublink lid van Libertate et Concordia, en toen hij van Amsterdam naar zijn nieuwe standplaats Oldenburg vertrok, vroeg hij Lublink aan een Duitse vertaling mee te werken.²⁷⁴ Naast deze waardering illustreert ook het verzoek van de doopsgezinde predikant Allard Hulshoff aan Lublink en Lucretia van Merken om aan de vernieuwing van de doopsgezinde liedbundel mee te werken, dat de liederen in de smaak vielen.²⁷⁵ Het verzoek vanuit de doopsgezinde kerk is opnieuw een illustratie van het feit dat er in de verschillende dissenterse kringen veel waarde werd gehecht aan een praktijkgerichte geloofshouding.

Lublink was met het resultaat van de *Consistoriale Bundel* niet helemaal tevreden geweest. De kaders die het consistorie had gesteld, waren door hem als beklemmend ervaren.²⁷⁶ Hij wilde zijn persoonlijke religieuze gevoelens in alle vrijheid kunnen verwoorden en componeerde voor eigen gebruik een aantal kerkliederen die hij in 1797 voor eigen rekening, onder de nuchtere titel van *Veertig Gezangen*, uitbracht. In Lublinks necrologie merkte Westerbaen over deze uitgave op: ‘Dit bundeltje verwierf, gelijk omtrent Vader Lublink te verwachten was, zooveel bijval, dat er reeds spoedig eene uitgave voor min gegoede werd verlangd.’ Een paar jaar later

uitgebreed worden.’ Citaat uit een brief van 23-02-1796 aan Pieter van Winter. Brief collectie Six. De liedbundel met daarin de namen van de liedschrijvers heb ik niet in het archief van de lutherse kerk teruggevonden.

²⁷³ Resp. in Boetgezag 147 en Gezag 130, getiteld ‘Om geloof, hoop en liefde’.

²⁷⁴ Verschenen als E. H. Mutzenbecher, *Sammlung der geistlichen Lieder und Psalme, welche in den meisten Evangelisch-Lutherischen Gemeinen der Vereinigten Niederlande, und besonders in Amsterdam [...]* (Oldenburg 1789).

²⁷⁵ Zie daarvoor de brief van Hulshoff aan het echtpaar Van Winter-Van Merken (15-06-1782), collectie Six. Of Lublink aan dat verzoek gehoor geeft, is onbekend.

²⁷⁶ In de voorrede van *Veertig Gezangen. Gedrukt voor vrienden, voor rekening van den auteur* (z.p.) (1797).

verscheen inderdaad een goedkope uitgave, aangevuld met tien nieuwe liederen, onder de titel *Vijftig Gezangen*.²⁷⁷

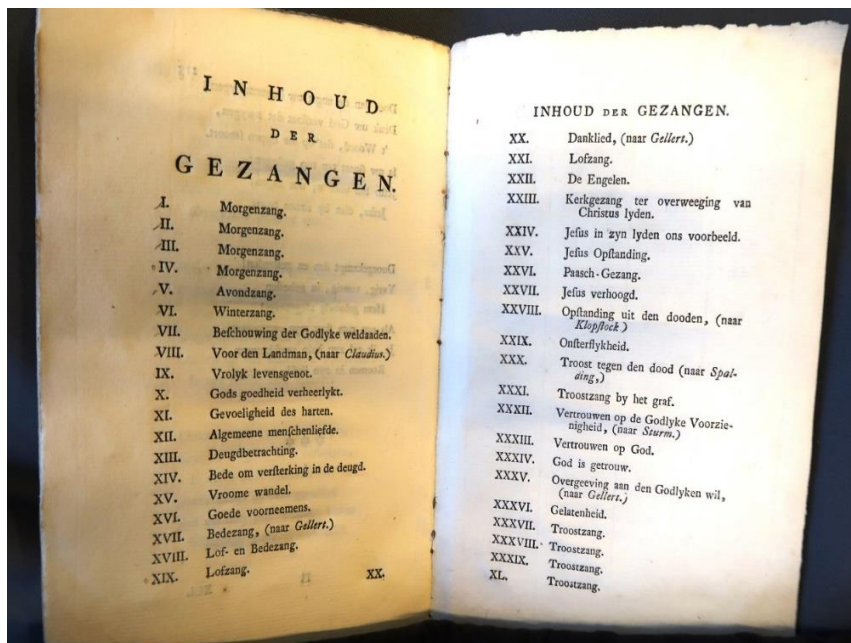
J. Jelgerhuis, interieur van de winkel van boekhandelaar Pieter Meijer Warnars (1792-1869) in 1820. Dit is de plaats waar ‘het Lickersveem’ in de jaren 1760-1780 bij elkaar kwam. Door de deuropening zicht op de Dam. Collectie Rijksmuseum.

In het voorwoord benadrukte Lublink dat de gezangen in deze bundel veel persoonlijker van toon waren dan de gezangen in de *Consistoriale Bundel*. Ze vormden de weerslag van zijn persoonlijke geloofsbeleving en hij wilde met deze gezangen bij anderen gelijksoortige spirituele gevoelens opwekken. Met dat doel had hij zijn ‘gevoelens en zielverheffingen, zoo zinnelijk mogelijk, niet in berijmd prose maar in dichterlijke taal, bevallig, echter duidelijk en eenvoudig’ onder woorden gebracht.

²⁷⁷ In deze bundel waren zeven liederen door Lublink geschreven, de andere liederen waren bewerkingen van Duitstalige originelen. In deze *Vijftig Gezangen* zijn de gezangen 3, 7, 14, 16, 26, 29, 31 origineel. Het is waarschijnlijk dat Lublink voor een aantal van deze gezangen ook de melodie componeerde. In de bundel staan ook specifieke aanwijzingen voor het spelen van de melodie op het orgel of op klavecimbel.

De zangbundel weerspiegelde een aan het piëtisme verwante geloofsbeleving, een geloofsbeleving die gericht was op een direct contact met God. De dichter Rhijnvis Feith, die regelmatig bij Lublink over de vloer kwam, bewonderde de persoonlijke manier waarop Lublink zijn religieuze gevoelens bezong. Ze hadden die liederen samen gezongen. Na Lublinks overlijden schreef Feith daarover in een brief aan de dichter W.H. Warnsinck:

Gij loopt hoog met LUBLINK, o! ik niet minder. Hij is een van mijne oudste Vrienden geweest, en hoe menigmaal heb ik aan zijn huis, onder muzyk en Godsdienstig gevoel, de zaligste stonden doorgebracht! Ja, in den volsten zin van het woord, was hij een Christen; en niemand dan een Christen kon, met die gelatenheid, zijne laatste, jammer- en kommervolle dagen, zoo als hij deed, gedragen hebben. Zijne nagedachtenis zal, als die des Regtvaardigen, bij mij in zegening blijven.²⁷⁸

Inhoudsopgave Veertig Gezangen. De thema's zijn: hoop, dankbaarheid, troost en 'gevoeligheid des harten'. Foto eigen collectie.

De boodschap van een praktijkgericht christendom, is in deze liederen minstens zo belangrijk als de verheerlijking van God. Alleen al de titels van deze gezangen illustreren de maatschappelijke boodschap van zijn geloofsopvattingen. De titel van gezang twaalf is: 'Algemeene menschenliefde' en in het door hemzelf geschreven en gecomponeerde lied 'Morgenzang', zingt hij tot God: 'schenk mij een hart, altoos genegen tot 's naasten hulp en

²⁷⁸ W.H. Warnsinck, 'Rhijnvis Feith geschetst uit zijn gemeenzame brieven', in: *Gedenkzuil voor Rhijnvis Feith* (Leeuwarden 1825)117. Warnsinck was in 1782 geboren, dus van een latere generatie dan Lublink en Feith.

waar geluk'. Veel van Lublinks gezangen kwamen terecht in de lutherse zangbundel die in 1826 voor algemeen gebruik in de lutherse kerk werd ingevoerd. In deze bundel was Lublink samen met de dichteres Petronella Moens de best vertegenwoordigde dichter, met 30 gezangen uit de *Vijftig Gezangen* en 22 uit de *Consistoriale Bundel*.²⁷⁹ In de *Lutherse Zangbundel* van 1865 was Lublink zelfs met 56 gezangen en psalmen vertegenwoordigd.

3.6 Conclusie

In zijn moraalfilosofische publicaties ontwikkelde Lublink een maatschappijvisie waarin hij de ontwikkeling van de 'zachte' krachten, een onbaatzuchtige menslievendheid, als middel inzette om tot een betere wereld te komen. De ontwikkeling van gevoelens van naastenliefde en medelijden was een voorwaarde om dat ideaal te bereiken. Lublink hanteerde in deze gevoelsethiek een ondogmatische, maar religieus geïnspireerde levenshouding. Uitgaande van de boodschap van Jezus in het Nieuwe Testament trok hij de conclusie dat God de mensheid de opdracht had meegegeven zich voor de medemens in te zetten en zijn schepping te vervolmaken. Ieder mens was in principe in staat die boodschap te voelen. De 'springveer' achter dit maatschappelijke programma waren de gevoelens die het nieuwe 'zesde zintuig', het zintuig van het zedelijk gevoel, veroorzaakte. Dit morele zintuig zette aan tot menslievend gedrag, opofferingsgezindheid, matigheid en verder alles wat aan de medemens ten goede komt. Lublinks welzijnsidealen waren nauw verbonden met de gevoelsethiek van de Nieuwe Hervorming die in de lutherse wereld opgang deed. Die vernieuwende geloofsbeweging propageerde een tolerant christendom, bood ruimte aan een persoonlijke geloofsovertuiging en streefde naar een eerlijke en rechtvaardige maatschappij. Deze invulling van het christendom achtte Lublink ver verheven boven iedere andere moraal. De waarde van deze ethiek werd bevestigd door de gelukservaring die ieder mens bij het verrichten van goede werken ondervindt. Lublink vond het van het allergrootste belang dat iedereen die in het publieke domein werkzaam was, deze gevoelsethiek zou verspreiden.

Het zedelijk gevoel was weliswaar in ieder mens aanwezig, maar was niet bij iedereen in gelijke mate ontwikkeld en daarom bepleitte Lublink een publiek programma om dat gevoel te cultiveren. Via letterkunde, toneel, kerklied of preek kon de mens 'ontzwaagd' of 'ontbolsterd' worden. Deze media hadden de kracht om medelijden (sympathie) op te wekken

²⁷⁹ J.C. Schultz Jacobi, F.J. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis van het godsdienstig gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden* (Utrecht 1843).

en het inlevingsvermogen (empathie) te versterken, waarmee de voorwaarde werd vervuld om daadwerkelijk tot maatschappelijke hulpverlening over te gaan.

Lublink gebruikte verschillende literaire genres om de gevoeligheid van het publiek te ontwikkelen. In de mortuaire letterkunde combineerde hij een nieuwe, sterk emotionerende manier van schrijven met de boodschap dat schepping niet volmaakt is en dat de mensheid de opdracht heeft meegekregen zijn schepping te vervolmaken. Het genre was gericht op het accepteren van de onbegrijpelijke grootheid van God en verkondigde de boodschap dat de mens zich actief moest richten op het verbeteren van het aardse welzijn.

De sentimentele romans die Lublink in de jaren na 1780 vertaalde, problematiseerden de waarde van gevoelens in de maatschappelijke realiteit. Anders dan in de mortuaire letterkunde waren de menslievende gevoelens niet langer onderdeel van het begrijpen van het goddelijke plan, maar waren ze gericht op sociaal-maatschappelijke verbeteringen. Deze romans waren toegankelijker dan het poëtisch proza van de mortuaire letterkunde, en speelden ook nog eens in een herkenbare maatschappelijke setting. Ze waren geschreven in een meeslepende stijl die opzettelijk werd ingezet om de verbeeldingskracht van de lezers te stimuleren. Die stijl vergemakkelijkte het identificatieproces van de lezers met de hoofdpersonen en was gericht op de versterking van het empathisch vermogen. De hoofdfiguren waren liefdevol, barmhartig, en cijferden zichzelf weg voor het grotere belang: het nastreven van het welzijn van de medemens was belangrijker dan het nastreven van het eigen geluk. Dat leidde niet automatisch tot geluk, maar veroorzaakte allerlei tegenstrijdige emoties en moeizame sociale interacties.

In zijn kerkliederen gaf Lublink uiting aan zijn religieuze gevoelens. Hij loofde daarin de grootheid en de wijsheid van God omdat hij voelde dat God hem inspireerde zich voor de samenleving in te zetten. Nadrukkelijk gebruikte hij daarbij een persoonlijke en eenvoudige schrijfstijl, waarvan hij hoopte dat zijn lezers zich daarmee in zijn gevoelens konden inleven.

De gevoelsethiek die uit Lublinks publicaties naar voren komt, lijkt op het eerste gezicht onschuldig, maar die ethiek had naast een culturele en sociaal-maatschappelijke kant óók een politieke dimensie. Lublink wilde een overheid die deze ethiek in de praktijk bracht. Hij streefde naar een overheid waarin bekwame bestuurders zich belangeloos voor het welzijn van de samenleving zouden inzetten. De eis van bekwaamheid vond hij belangrijker dan een gereformeerde geloofsovertuiging of afkomst. In zijn opvattingen was een ongelijke behandeling op basis van geloof of geboorte onbestaanbaar. Grote bezwaren had hij tegen de gereformeerde dogma's die uitsluitend gericht waren op het zielenheil van de individuele gelovige. Die dogma's zorgden voor een afwachtende levenshouding, vol lijdzaamheid en zondebesef, en daarmee nauwelijks bijdroegen aan het verbeteren van de samenleving.

Hoofdstuk 4 **Genootschappen als middel: het organiseren van maatschappelijke betrokkenheid**

4.1 Introductie

In het vorige hoofdstuk liet ik zien dat Lublink met zijn letterkundige werk een achterban voor zijn maatschappelijk gerichte welzijnsidealen trachtte te creëren. De organisatievorm die Lublink voor zijn welzijnsidealen inzette was het genootschap. In dit hoofdstuk onderzoek ik de manier waarop hij die welzijnsidealen in de genootschapscultuur een georganiseerde vorm gaf. De gevoelsethiek die hij propageerde leidde immers niet noodzakelijkerwijs tot sociaal-maatschappelijke veranderingen. Naast een ideologie was daar ook een vorm van organisatie voor nodig.

Collectieve burgerlijke organisaties speelden in de Nederlandse cultuur al sinds mensenheugenis een belangrijke rol. Burgers waren vanouds onder meer verenigd in gilden, rederijkerskamers, waterschappen en besturen voor armenzorg. Collectiviteit hoorde bij de Nederlandse samenleving, waarbij wel opgemerkt moet worden dat de meeste organisaties alleen toegankelijk voor mannen waren. Vrouwen organiseerden zich vooral in zorgorganisaties en met name in organisaties die de zorg voor andere vrouwen op zich namen.²⁸⁰

Met de introductie van de vrijmetselarij in Nederland halverwege de achttiende eeuw, kwam er in Nederland een vernieuwing van de genootschapscultuur op gang.²⁸¹ Deze vernieuwing was in de hele westerse wereld zichtbaar. De vrijmetselarij kenmerkte zich door een besloten cultuur waarin de leden, na een initiatierite, elkaar over allerlei maatschappelijke en religieuze zaken onderhielden. Onder de noemer van zelfonderzoek onderzochten de deelnemers de mogelijkheden om tot een betere wereld te komen. De ideologie van de vrijmetselarij was niet gekoppeld aan een specifieke geloofsovertuiging. In deze periode ontstonden naast de oudere vormen van burgerlijke collectiviteit, ook nieuwe organisatiestructuren met namen als: kring, gezelschap, genootschap, loge, club, sociëteit, maatschappij of fonds.²⁸² De genootschapscultuur was niet eenvormig en kende grote verschillen in maatschappijvisie, doelstelling of organisatie-model, maar daarnaast zijn er ook grote overeenkomsten te constateren.

Onderzoek naar deze vernieuwing van de genootschapscultuur in Nederland heeft aangetoond dat daar een nieuw burgerschapsideaal tot ontwikkeling kwam. De ideologische

²⁸⁰ Over de participatie van vrouwen in de genootschapscultuur: C. Baar-de Weerd, *Uw sekse en de onze: vrouwen en genootschappen in Nederland en in ons omringende landen (1750 ca.1810)* (Hilversum 2009).

²⁸¹ Over de ontwikkeling van de Nederlandse genootschapscultuur: Kouwenberg, *De kennis der Duitse taal*, 33-55.

²⁸² J. Geerlings, 'Hoe verlicht waren de genootschappen?'

drijfveren achter die ontwikkeling zijn beschreven als een streven naar ‘gezelligheid’ in de betekenis van sociabiliteit, en naar beschaving en ontwikkeling. De laatste jaren is er vooral in buitenlandse studies op gewezen dat de genootschapscultuur ook van invloed was op de sociaal-maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van de periode. Over de sociaal-maatschappelijke en politieke drijfveren van de Nederlandse genootschappen is nog maar weinig bekend. Wél is vastgesteld dat het begrip vaderlandsliefde in een aantal genootschappen tot een politiek beladen thema uitgroeide.²⁸³

Bekend is dat de overgrote meerderheid van de deelnemers aan de genootschapscultuur een dissenterse achtergrond had. Bij elkaar vormden zij in Lublinks genootschappen vaak meer dan 50% van de leden, terwijl deze groep in het dagelijks leven maar zeer klein was. Bij de eerste landelijke volkstelling in 1809 was slechts 1,4% doopsgezind, 2,8% luthers, 0,2% remonstrants.²⁸⁴ In Amsterdam lagen die percentages echter wat anders. Daar was 0,9% doopsgezind, 16,5% luthers (waarvan 6% conservatief luthers), en 2,7% remonstrants. In Amsterdam woonden dus naar verhouding zeer veel lutheranen.²⁸⁵ Omdat dissenterse groeperingen van bestuursverantwoordelijkheid waren uitgesloten, is het aannemelijk dat hun deelname aan de genootschapscultuur niet alleen werd ingegeven door een drang naar ‘gezelligheid’, maar dat de deelname ook onderdeel was van een streven naar emancipatie en politieke gelijkstelling van deze groepen. Naar dat proces van emancipatie en politieke gelijkstelling binnen de genootschappen en naar de invloed van dat proces op de revoluties van 1787 en 1795 is nog maar weinig onderzoek gedaan.

De grondlegger van de Nederlandse genootschaphistoriografie, Wijnand Mijnhardt, verdeelde de vernieuwde genootschapscultuur in drie categorieën: het formeel-wetenschappelijke genootschap, het wetenschappelijke-dilettantengenootschap en het utilitaire genootschap.²⁸⁶ Tijdgenoten hanteerden een iets andere indeling.²⁸⁷ Lublink heeft aan meerdere vormen van genootschappelijkheid deelgenomen. Hij was mede-oprichter van vier genootschappen, was lid van twaalf genootschappen, en heeft in zeven genootschappen een

²⁸³ N. van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 246 e.v.

²⁸⁴ J. van Eijnatten, F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 253.

²⁸⁵ De cijfers voor Amsterdam in: W.J. Kooiman, ‘Het ontstaan van de Herstelde Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam’, *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 48 (1956) 172-209.

²⁸⁶ W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdom*, 44 e.v.; A. Kouwenberg, *De kennis der Duitsche taal*, 36.

²⁸⁷ Tijdgenoten verdeelden de genootschapscultuur in twee categorieën: de ‘oeffenende’ (ook ‘leerzame’ of ‘weetenschaplievende’) genootschappen en ‘nuttige stichtingen’. Zie daarvoor de prijswinnende verhandeling uit 1790 van A. Bonn over de mogelijkheid tot classificatie en fusie van de verschillende genootschappen: A. Bonn, ‘Prijswinnend antwoord op de vraag welke schikkingen kunnen er, door de gezamenlijke maatschappijen in ons vaderland, gemaakt worden ter [...] bevordering van de bloei en de uitbreiding der Kunsten en Wetenschappen?’, in: *Verhandelingen uitgegeven door het Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen* 14 (Middelburg 1790).

bestuursfunctie vervuld. In de genootschappen waarin hij in het bestuur heeft gezeten was hij één van de actiefste leden. Van een eervolle bestuursfunctie in het Zeeuws Genootschap zag hij af.²⁸⁸ Vanwege zijn activiteiten en zijn bovengemiddelde deelname kwalificeerde cultuurhistoricus J.J. Kloek hem als de personificatie van het genootschap in de achttiende eeuw.²⁸⁹

Het zogenaamde formeel-wetenschappelijke genootschap was in Nederland geïntroduceerd met de oprichting van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen in Haarlem (1757). Deze Hollandsche Maatschappij was opgericht als een aanvulling op het, voornamelijk op theorievorming gerichte, onderwijs op universiteit en hogeschool en had als belangrijke doelstelling dat de Maatschappij zich maatschappelijk nuttig wilde maken. Men werd lid aangenomen als beloning voor een verhandeling in antwoord op een prijsvraag die door de Maatschappij was uitgeschreven. Dat was niet in alle formeel-wetenschappelijke genootschappen het geval. Deze leden kwamen nooit bij elkaar, maar stonden formeel onder leiding van een bestuur. Alleen het bestuur vergaderde op geregelde basis.

In de jaren 1760 ontstond een nieuwe loot aan de genootschapsboom: het wetenschappelijke-dilettantengenootschap. In deze vorm van genootschappelijkheid participeerden hoogopgeleide burgers die op een geregelde basis, meestal eens per veertien dagen, bij elkaar kwamen en dan, meestal in de vorm van een lezing, over hun studies spraken. Een bijzondere vorm van het wetenschappelijke-dilettantengenootschap waren de letterkundige genootschappen die zich toelegden op literaire vernieuwing.

Deze genootschappen combineerden intellectuele ontwikkeling met ‘gezelligheid’ – een combinatie die werd aangeduid als het streven naar beschaving.²⁹⁰ Zoals ik nog zal laten zien, was dit beschavingsideaal in de jaren 1780 sterk gericht op sociaal-maatschappelijke verbeteringen.²⁹¹ Die praktijkgerichtheid was ook in de formeel-wetenschappelijke genootschappen terug te vinden, maar was daar geen vanzelfsprekendheid. Over de vraag of het genootschap zich moest bezighouden met zuivere wetenschapsbeoefening of zich moest

²⁸⁸ C. Westerbaen, *Lofrede*, 62.

²⁸⁹ J. Kloek, ‘Het genootschap Nederland’.

²⁹⁰ Dat streven naar beschaving is voor de letterkundige genootschappen uitgebreid aangetoond in M. de Vries, *Beschaven!* (Nijmegen 2001).

²⁹¹ Die gerichtheid blijkt uit verhandelingen in bekende Amsterdamse wetenschappelijke-dilettanten genootschappen als Concordia et Libertate, de Vaderlandsche Sociëteit en Felix Meritis, maar ook in het veel kleinere Tot Leerzaam Vermaak. Over dat laatste genootschap: I.H. van Eeghen, ‘Het genootschap ‘Tot Leerzaam Vermaak’, *Maandblad Amstelodamum* 47 (1960) 8-16. De verhandelingen die Pieter de Clercq jr. daar hield, zijn bewaard in het Stadsarchief Amsterdam.

richten op maatschappelijke verbeteringen ontstonden bijvoorbeeld in het formeel-wetenschappelijk Provinciaal Utrechts Genootschap heftige discussies.²⁹²

Een derde categorie wordt gevormd door de utilitaire genootschappen die halverwege de jaren 1760 beginnen op te komen.²⁹³ Deze, vaak landelijk georganiseerde genootschappen, gaven de voorstellen die in de wetenschappelijke genootschappen waren ontwikkeld een praktische invulling. Vooral in deze genootschapsvorm was Lublink bijzonder actief: hij stond aan de basis van een van de eerste utilitaire genootschappen in Nederland, de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, maar was ook sterk betrokken bij de oprichting van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en bij de oprichting van de Kweekschool voor de Zeevaart.

Deze utilitaire genootschappen, of maatschappijen, konden in hun organisatievorm enorm verschillen: sommige waren besloten en hadden geen leden, terwijl andere juist zoveel mogelijk betalende leden wilden hebben. Die laatste organisatievorm werd enorm populair. Aan de vooravond van de Patriotse Revolutie van 1787 hadden de twee grootste utilitaire genootschappen – de Oeconomische Tak en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen – bij elkaar opgeteld ongeveer drieduizend leden. Daadwerkelijk actief waren vooral de bestuurders. In het topjaar 1782 telde de Oeconomische Tak op drieduizend leden ongeveer tweehonderd bestuursleden, die in een roulerend systeem na twee jaar aftraden. Dit om de kans op belangenverstrengeling zo klein mogelijk te maken. Mijn inschatting is dat er aan de vooravond van de Patriotse Revolutie in 1787 maximaal duizend individuele bestuurders actief zijn geweest, maar waarschijnlijk ligt dat aantal lager omdat een aantal van hen in meerdere utilitaire organisaties actief was. Op een totaal van twee miljoen inwoners lijkt dit een weinig indrukwekkend getal, maar in de praktijk betekende dit wel dat in veel steden en dorpen een organisatie werkzaam was die zich met praktische hulp voor het welzijn van de bevolking inzette. Deze utilitaire organisaties lieten zien dat verlichte burgers, afkomstig uit de plaatselijke elite, zich daadwerkelijk voor sociaal-maatschappelijke verbeteringen inzetten. De utilitaire genootschappen die Lublink hielp oprichten bleven tot in de moderne tijd bestaan.²⁹⁴

²⁹² W. Mijnhardt, *Tot heil van 't mensdome*, 106-108.

²⁹³ De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen (1765); de Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw (Amsterdam 1766); het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte (Rotterdam 1769); het Geneeskundig Genootschap (Amsterdam 1775); het Natuurkundig Gezelschap (Utrecht 1777); de Oeconomische Tak (1777); Teylers Godgeleerd Genootschap (Haarlem 1778); de Geneeskundige Correspondentie-Sociëteit (Den Haag 1779). De opsomming in: J. F. Martinet, *Historie der Waereld* (Amsterdam 1784). In 1784 werd de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen opgericht, die vooral na 1787 sterk begon te groeien.

²⁹⁴ Hij stond aan de wieg van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, was betrokken bij de oprichting van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en was betrokken bij de oprichting van de Kweekschool voor de Zeevaart. Deze organisaties zijn tot in de moderne tijd van waarde gebleken. De Oeconomische Tak bestaat sinds 1921 als de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel; de

Over de participatiegraad aan de genootschapscultuur in Amsterdam valt het volgende op te merken. Voor het jaar 1787 zijn de volgende ledentallen bekend: Concordia et Libertate 75; Libertate et Concordia 15; Felix Meritis 80; de Vaderlandsche Sociëteit 246 (waarbij opgemerkt moet worden dat het ledenverloop daar erg groot was, waarschijnlijk was het genootschap niet veel groter dan ongeveer 60 deelnemers). De utilitaire genootschappen de Oeconomische Tak en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen hadden bij elkaar bijna 400 leden. In totaal zijn in de periode 1777-1787 ongeveer honderd individuele bestuurders actief geweest. Naast genoemde genootschappen bestonden er in de stad nog verschillende vrijmetselaarsloges die een groot verloop kenden.²⁹⁵ Daarnaast waren er nog verschillende letterkundige genootschappen actief die niet al te groot waren. Complicerende factor bij de inventarisatie van het totale aantal actieve genootschapsleden is dat veel deelnemers gelijktijdig lid van meerdere genootschappen waren. Mijn voorzichtige inschatting is dat er in Amsterdam rond 1787 nooit meer dan vijfhonderd individuele personen daadwerkelijk aan de activiteiten in een genootschap hebben deelgenomen. Op een getal van 200.000 inwoners is dat nog geen procent van de volwassen mannelijke bevolking.²⁹⁶ Zoals ik nog zal laten zien, zal deze relatief kleine groep een zeer grote invloed op de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van de periode gaan uitoefenen.

In mijn onderzoek naar de manier waarop Lublink de genootschapscultuur inzette om zijn ideologische programma naar de praktijk te vertalen, staan de zeven genootschappen waarin hij een bestuursfunctie vervulde centraal.²⁹⁷ Al deze organisaties ontstonden vanuit een burgerlijk initiatief, waarbij de deelnemers zelf de organisatie en de financiering van het genootschap op zich namen. Ik heb voor de bespreking van deze genootschappen gekozen omdat het aannemelijk is dat de leden Lublinks ideologisch perspectief deelden. Met het begrip ideologisch perspectief bedoel ik een coherent geheel van ideeën over de manier waarop de mens in de samenleving hoort te functioneren. Door ook de leden bij dit onderzoek te betrekken,

Maatschappij tot Redding van Drenkelingen en het Vaderlandsch Fonds bestaan nog steeds. De Kweekschool voor de Zeevaart is opgegaan in de Hogere Zeevaartschool Amsterdam. Het internaatgedeelte werd echter in 2000 gesloten.

²⁹⁵ In totaal hebben er in Amsterdam in de periode 1734-1787 ongeveer 33 genootschappen bestaan. Zie daarvoor: H. Reitsma, 'De belangrijkste uitvinding van de achttiende eeuw', in: H. Brokken, W. Frijhoff (red.), *Idealen op leven en dood*, 8-27.

²⁹⁶ Daarbij ga ik ervan uit dat er ongeveer 65.000 volwassen mannen in de stad wonen.

²⁹⁷ Vanuit deze overwegingen heb ik mijn onderzoek beperkt tot: Diligentiae Omnia; de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen; Libertate et Concordia; Concordia et Libertate; de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen; de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en het Vaderlandsch Fonds/ Kweekschool voor de Zeevaart. Lublink was geen bestuurder van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen; de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde; het Gezelschap ter Beoefening der Proefondervindelijke Natuurkunde en de Tweede klasse van het Koninklijk Instituut.

wordt het mogelijk Lublinks ideologische opvattingen te contextualiseren. Omdat er vanwege een gebrek aan archiefmateriaal vooral in algemene termen over het ideologisch perspectief van deze genootschappen geschreven is, zal ik daar wat uitgebreider bijilstaan.

De genootschappen van Johannes Lublink de Jonge											
1765	1770	1775	1780	1785	1790	1795	1800	1805	1810	1816	
1765-1775 Oprichter & bestuur Diligentiae Omnia. Amsterdam											
Ca. 1766-1806 Bestuur Libertate et Concordia (De Dinsdag). Amsterdam											
Ca. 1767-1806 Bestuur Concordia et Libertate (De Vrijdag). Amsterdam											
1767- 1816 Oprichter & bestuurder Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Amsterdam											
		1775-1806 Lid Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Leiden									
1775-1816 Bestuur Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen. Haarlem											
		1778-1784 Oprichter & bestuur Oeconomi- sche Tak dep. Amsterdam.									
			1782-1816 Lid Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Utrecht								
			1785-1816 Bestuur Vaderlandsch Fonds en Kweekschool voor de Zeevaart. Amsterdam								
			1788-1808 Lid Maatschappij Felix Meritis dep. Letterkunde. Amsterdam								
							1796-1802 Lid Gezelschap ter Beoefening der Proefondervindelijke Natuurkunde. Den Haag				
										1809-1816 Correspon- derend lid 2 ^e klasse Koninklijk Instituut Amsterdam Afdeling Letterkunde	
Legenda											
genootschapssoorten:											
Formeel-wetenschappelijk											
Wetenschappelijk-dilettanten											
Utilitair											

Fig. 1: chronologische weergave van de genootschapsdeelname van Johannes Lublink. In het schema van Lublinks deelname aan de genootschapscultuur heb ik zijn deelname gecategoriseerd volgens de in de genootschaphistoriografie gebruikelijke indeling van de formeel-wetenschappelijke, de wetenschappelijke-dilettanten- en de utilitaire genootschappen.

Wat in deze grafiek opvalt is dat Lublink op sommige momenten van zeven genootschappen tegelijk lid was. Opmerkelijk is dat Lublink geen lid van een vrijmetselaarsloge is geweest. Dat is des te opmerkelijker omdat enkele van zijn intiemste vrienden in de Amsterdamse vrijmetselarij een vooraanstaande positie innamen.²⁹⁸ Een mogelijke verklaring daarvoor is dat hij lid was van een loge waarvan het ledenbestand niet bewaard is gebleven. Aannemelijker is het dat hij niet voor de vrijmetselarij koos omdat hij vond dat de loges te weinig op de maatschappelijke praktijk gericht waren. Hoewel de vrijmetselarij in de negentiende eeuw claimde aan de basis van talrijke maatschappelijke organisaties te hebben gestaan, zal ik laten zien dat die claim niet valt hard te maken.²⁹⁹ Soms waren vrijmetselaars actief in een utilitair genootschap, maar dat betekent zeker niet dat ze door de vrijmetselarij zijn opgericht.

Afbeelding in *Feestviering der L. La Bien Aimée: ter gedachtenis van het 110jarig bestaan* (Amsterdam 1835) De loge La Bien Aimée (de geliefde) is een toonaangevende Amsterdamse loge. Op de erezuil voor deze loge staan de volgende namen gebeiteld, waarschijnlijk in chronologische volgorde: Maatschappij Redding van Drenkelingen; Kweekschool voor de Zeevaart; Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; Instituut voor doofstommen; Genootschap Felix Meritis; Genootschap Arbeid en Vlijt; Instituut voor Blinden; De Maatschappij van Weldadigheid; Het genootschap tot Nut en Beschaving. Eigen collectie.

²⁹⁸ Voor gegevens: Cultureel Maçonniek Centrum Den Haag. Voor de namen van de vrijmetselaars in Lublinks netwerk: Bijlage 1 Overzicht persoonlijk netwerk Johannes Lublink.

²⁹⁹ Zie voor die toe-eigening: [An.] *Feestviering der L. La Bien Aimée: ter gedachtenis van het 110jarig bestaan* (Amsterdam 1835). Alleen de Oeconomische Tak ontbreekt.

4.2 Het doel van de genootschapscultuur: ‘nut der Maatschappij en wezenlyk geluk’

In verschillende publicaties schreef Lublink over de doelstellingen van de genootschapscultuur. Deelname aan een genootschap lag voor hem in het verlengde van het ontwikkelingsopdracht die God de mensheid had meegegeven:

Wat toch, bid ik u, is het zichtbaare doel van onze verkeerung op deeze waereld? wat de waare verordening van alle menschen? Is het niet dat wy ons hier, op deezen trap van ons bestaan, naar alle onze vermogens, zullen bevlytigen om van zinnelyke redelyke schepselen te worden.³⁰⁰

Het schrijven van verhandelingen in genootschappelyk verband zag Lublink als de ideale methode om het hart en het verstand te vormen. De beste mogelijkheid daartoe was door wetenschappers te bestuderen ‘wier hart zo wel als hun verstand eerbied verdiende’.³⁰¹ Lublink moest echter herhaaldelyk constateren dat het schrijven van verhandelingen niet door alle leden belangrijk werd gevonden. Bij zijn afscheid van *Diligentiae Omnia* schreef hij teleurgesteld te zijn omdat de animo voor het houden van een verhandeling sterk was teruggelopen. In 1795 constateerde hij tot zijn grote afschuw dat sommige verhandelaars in *Felix Meritis* zelfs spookschrijvers hadden ingehuurd.³⁰²

In een toespraak tot de leden van *Concordia et Libertate* stelde hij dat zij niet de illusie moesten koesteren dat zij de samenleving tot een perfecte maatschappij konden omvormen, want perfectie was op aarde onmogelyk. Op aarde was er naast het goede immers ook altijd het slechte: een perfecte wereld ‘zou een schilderij weezen zonder schaduwen; dit zou ’t bestaan van ’t zedelyke kwaad op deeze waereld tegenspreken’.³⁰³ Lublink streefde naar een samenleving waarin ieder mens zich inspande om zichzelf en daarmee ook de wereld te vervolmaken. Ter ondersteuning citeerde hij de toneelschrijver en filosoof G.E. Lessing, die had gezegd: ‘God zal ons eerder honderd dwaalingen in het verstand, dan één gebrek in den wil

³⁰⁰ Verhandeling ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783) 8. Dezelfde boodschap in ‘Vertoog over de gelukzaligheid der waarheidlievende’ (door ‘L.’), *Algemeene Oefenschoole* 5 (1767) 439-449. In de inleiding van het (eerste) *Zevental Verhandelingen*: ‘Het uitbreiden van kundigheden, naar onze beste vermogens, is een pligt welke de verstandige Maatschappij met alle recht van ons kan vorderen’. Deze opvatting bijvoorbeeld ook bij I. Kant (1724-1804) in ‘Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?’, *Berlinische Monatschrift* 4 (1784) 481-494, die samenvattend zegt: ‘Sapere aude! Habe Muth dich deines eigenen Verstandes zu bedienen! ist also der Wahlspruch der Aufklärung’.

³⁰¹ Verhandeling ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783) 11. Dezelfde boodschap heeft genootschapsgenoot H.J. Roulland, in ‘Over de waare grootheid’ (1782), *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Konst en Smaak* 2 (1786) 173.

³⁰² Brief Lublink aan P. van Winter 02 januari 1795, collectie Six.

³⁰³ ‘Over de beloning van de deugd, reeds in dit leven’ (1789) 41

vergeeven' en 'wy zullen geoordeeld worden, niet naar hetgeen wy weten, maar naar hetgeen wy zouden hebben kunnen weten'.³⁰⁴

Het genootschap was voor hem de ideale omgeving omdat de deelnemers daar vrij en in een onbevooroordeelde omgeving over hun denkbeelden en onderzoek konden spreken. Deelname aan een genootschap stond in dienst van 'het nut der Maatschappij, het wezenlyke geluk van ons zelve en dat der geheele nakomelingschap'.³⁰⁵ Daar kwam men tot 'een verlicht verstand, en verbeterde smaak, wier zegennyke vruchten niet dan nut en liefelykheid ademen'.³⁰⁶ De omgang tussen de leden leidde onmiskenbaar tot 'een levendig gevoel voor het schoone en nuttige, en een sterken afkeer van het afschuwelyke en booze'.³⁰⁷ Een van de taken die de leden zich moesten stellen, was de ontmaskering van misleidende wetenschap. Zelf deed Lublink dat door de argumenten van David Hume in zijn *Essay on Miracles* tegen het bestaan van wonderen te ontkrachten.³⁰⁸

Het is een werk van waarlyk groote mannen, zo veel in hun vermogen is, het ryk der domheid te beperken, en heilige fielen, zoo wel als fielen aan het hof, het masker, dat ze voor hunne tronie dragen, af te rukken, en hen voor de voeten te werpen. Aanzien des persoons mag hier in geen aanmerking komen.³⁰⁹

Deelname aan het genootschapsleven stond niet alleen in dienst van de ontwikkeling van het verstand, maar ook van het hart. Gevoelens waren voor Lublink een belangrijke bron van kennis. Buiten het genootschap (lees Concordia et Libertate) zag hij 'armzalige koppen' en 'ingebeelde wyzen', die weliswaar zeiden 'liefelyke' bedoelingen te hebben, maar tot conclusies kwamen die het tegendeel bewezen. Dat kwam omdat ze de uitkomsten van hun onderzoek niet aan het criterium van menslievendheid toetsten. Dat toonde hij aan met het voorbeeld van drie vooraanstaande Franse filosofen, Rousseau, Voltaire en Linguet, alledrie buiten het genootschapsircuit werkzaam. Rousseau had gesteld dat de wereld door kennis ongelukkiger was geworden; Voltaire had bewezen dat godsdienst schadelijk was en Linguet

³⁰⁴ 'Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen' (1783) 14. Lublink verwijst hier naar G.E. Lessings verhandeling *Eine Duplik* (1778). Over die verhandeling W. Stoker, *De christelijke godsdienst in de filosofie van de Verlichting. Een vergelijkende studie over de geloofsverantwoording in het denken van Locke, de deïsten, Lessing en Kant* (Assen 1980) 117-133.

³⁰⁵ 'Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen' (1783) 26.

³⁰⁶ *Idem*, 20.

³⁰⁷ Inleiding bij de verhandeling 'Over de onderlinge betrekking van wijsbegeerte, dichtkunst en welspreekendheid' (1781). Vergelijkbare woorden in 'Over de kritiek' (1793) 161-171.

³⁰⁸ 'Bedenkingen over de tegenwerping van Hume dat geen wonderwerken ooit door getuigenis bewezen kunnen worden', *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 14 (1773) 265-272.

³⁰⁹ 'Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen' (1783) 19.

had beweerd dat een slaaf gelukkiger was dan een vrije boer. Alledrie hadden ze volgens Lublink met de logica gegoocheld. In een genootschappelijke omgeving hadden ze naar hun ‘hart’ geluisterd en deze conclusies nooit getrokken.³¹⁰

De soms gehoorde kritiek dat men alleen lid was om aanzien te krijgen en dat de verhandelingen geen wetenschappelijke waarde hadden, vond Lublink maar onzin.³¹¹ Die kritiek ging voorbij aan het werkelijke doel van de genootschappen: het streven naar ‘het goede, het nuttige’. Misschien was de kwaliteit van de verhandelingen niet altijd even hoog, maar specialisatie kon dat gebrek verhelpen.³¹² Hij vond de opbrengst in ieder geval zeer de moeite waard en daarom stimuleerde hij zijn mede-genootschappers hun verhandelingen naar buiten te brengen: ‘Wy moeten dien schat niet slechts voor onszelven trachten op te spooren; wy moeten den toegang ook voor anderen gemakkelyk maaken.’³¹³ Een ‘verlichte’ wereld was immers ver te prefereren boven een onverlichte wereld.³¹⁴

4.3.1 Het genootschap *Diligentiae Omnia* (lid-bestuurder van 1765-1772)

Organisatie en ontwikkeling

Het eerste genootschap dat Lublink gebruikt heeft om zijn idealen te verspreiden was een genootschap dat hij zelf oprichtte. In 1765 nam hij het initiatief voor een letterkundig genootschap met de naam *Diligentiae Omnia* (Alles met Toewijding). Het genootschap wordt gezien als het eerste dat werd opgericht met het doel de Nederlandse letterkunde uit het slop te

³¹⁰ ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783) 11.

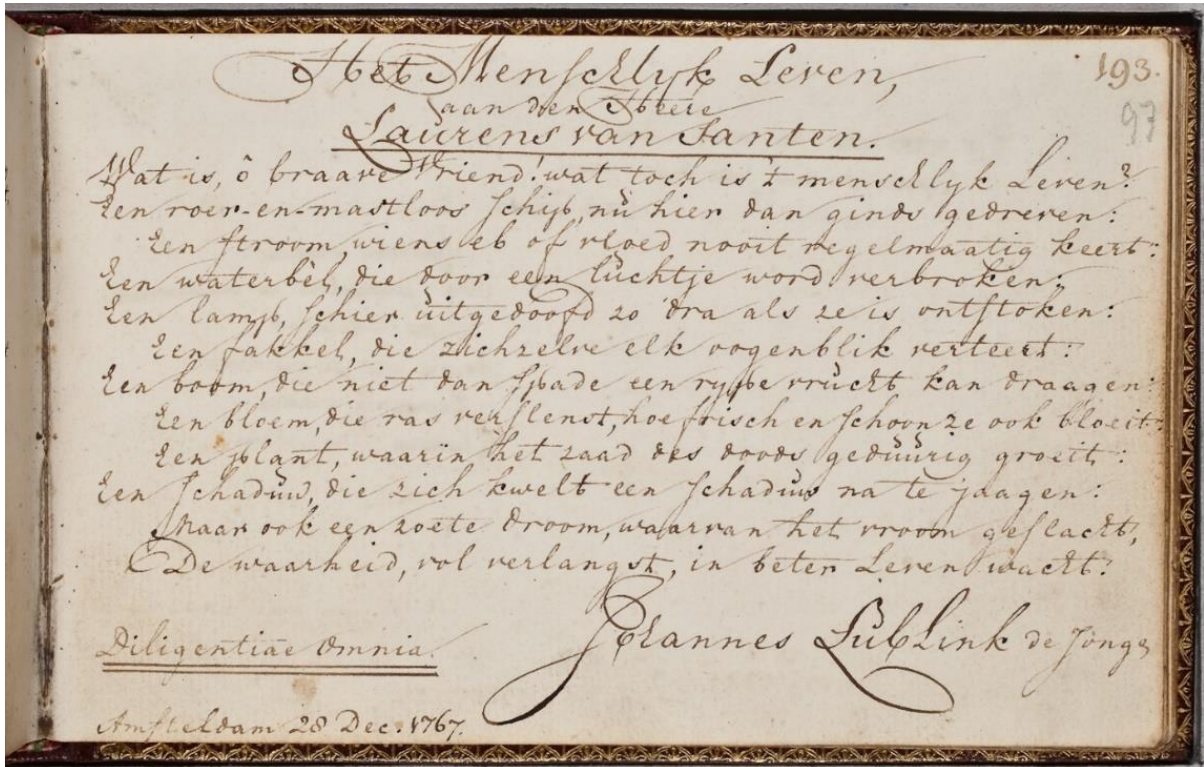
³¹¹ Lublink reageert op een prijswinnende verhandeling van de Zwitserse wiskundige Jean Trembley, die stelde dat de leden van een genootschap lid zijn om daarmee aanzien te verkrijgen. Zie daarvoor: *Verhandelingen Uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Wetenschappen* 20 (Haarlem 1781). Pikant detail: Lublink is zelf lid van het dagelijks bestuur van de Hollandsche Maatschappij.

³¹² ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783) 15.

³¹³ Idem, 9. Gelijke geluiden in de verhandeling ‘Over het patriotisme’ (1784) 149, waar hij schrijft: ‘Dat wy ons slechts bevytigen, hoofd voor hoofd, elk in zynen kring, het algemeene nut, door spreken en zwygen, door lessen en voorbeeld, uit alle krachten te bevorderen’.; in de verhandeling ‘Over de goede schrijfstijl’ (1774) 125 schrijft hij: ‘en laat dit u overhaalen, om, met my, onbezweken, elk naar zyne vermogens, elk in zynen kring, waar het te pas komt, in ons studeervertrek, in de samenleving, in dit loffelyk Genootschap, den bloei van kunst en geleerdheid (...) te bevorderen’.; in de verhandeling ‘Over de eerezucht’ 1793 92: ‘wat zal dit alles [de ontwikkeling van kennis, CdV] baaten, indien andere menschen onze bekwaamheden niet kennen.’

³¹⁴ ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783) 19.

halen.³¹⁵ Diligentiae Omnia ging vrijwel gelijktijdig van start met de Leidse Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (1766), die met hetzelfde doel werd opgericht.

Bijdrage van Lublink in Album Amicorum van Laurens van Santen, als medelid van Diligentiae Omnia. Aanwezig collectie Koninklijke Bibliotheek. Het gedicht is gedagtekend 28-12-1769.

De leden spraken af om per seizoen twintig eigen verhandelingen en gedichten gezamenlijk te bespreken. Mogelijk was die afspraak geïnspireerd door de vrijmetselarij.³¹⁶ In een (niet bewaard gebleven) bestuurlijk reglement legde men de taken van de voorzitter, de thesaurier (penningmeester) en de secretaris vast. Een bijzonderheid in het reglement was de afspraak dat de leden voorafgaand aan een lezing een schriftje met de kladversie van de verhandeling rondstuurden, met het verzoek op de blanco gelaten rechterpagina's commentaar te geven.³¹⁷

³¹⁵ Over dit genootschap o.a.: C. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam 1991); De Vries, *Beschaven!*; G. Ploos van Amstel, *Portret van een koopman en uitvinder Cornelis Ploos van Amstel. Maatschappelijk, cultureel en familielevens van een achttiende-eeuwer* (Assen 1980); T. Mattheij, *Leerschool der Liefde. Burgerlijk drama en de Amsterdamse Schouwburg 1738-1788. Geschiedenis, Repertoire, Receptie* (Houten 2010). De bevindingen in deze studies zijn, waar vermeld, met eigen onderzoek aangevuld.

³¹⁶ In de loges was het gebruikelijk om elkaar in de vorm van 'bouwstenen' te verlichten. Een aantal leden had connecties met de vrijmetselarij. De eveneens naar vernieuwing strevende Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in Leiden koos voor het model van de prijsvragen.

³¹⁷ Zoals te zien is in de bewaard gebleven verhandeling van C. Ploos van Amstel 'Over de Aard en het Gebruik van 's Menschen zedelijk Zintuig' (aanw. S.A.A.), waarin de commentaren van Lublink en A. Lange op Van Amstels vertaling van het origineel van Hemsterhuis zijn aangetekend.

Na het voorlezen van de verhandeling besprak men de verhandeling ‘op een eerlijke en ongedwongen manier’, schreef J. Lutkeman.³¹⁸ Na verwerking van alle op- en aanmerkingen werd de definitieve verhandeling in het net overgeschreven en in het genootschapsarchief opgeborgen. Dit archief is gedeeltelijk bewaard gebleven.³¹⁹ Een nevendoelstelling van het genootschap was het ontwikkelen en stimuleren van nieuw schrijverstalent. Zo inspireerde het genootschap bijvoorbeeld de jonge dichter Laurens van Santen door herhaaldelijk zijn neolatijnse poëzie te bespreken.

Het is onbekend hoeveel mensen Lublink benaderd heeft met de vraag of ze wilden deelnemen, maar het genootschap zou niet meer dan vijftien leden gaan tellen. In totaal hebben vijfentwintig individuele personen aan het genootschap deelgenomen.³²⁰ Zij waren lang niet allemaal werkzaam in de letterkundige kring rondom uitgever Pieter Meijer. Een van de opvallendste leden was een aanstormend talent, de toneelschrijver Johannes Nomsz. Zijn deelname leidde al snel tot aanvaringen met de gevestigde toneelschrijvers van het genootschap ‘Oefening Beschaaft de Kunsten’, dat in zijn geheel tot *Diligentiae Omnia* was toegetreden. Nomsz bleek een ongeleid projectiel. Hij streek iedereen tegen de haren in. Voorzitter Lublink vroeg Nomsz zijn gedrag aan te passen, maar die waarschuwing had geen effect. Na een tweetal vervolggesprekken die op niets uitliepen, was hij gedwongen Nomsz te royeren.³²¹ De ruzie

³¹⁸ Schrijft J. Lutkeman in de verhandeling ‘Over het nut der genootschappen ter bevordering van kunsten en wetenschappen’ (1767), aanw. KB, archief *Diligentiae Omnia*.

³¹⁹ In de KB. bevindt zich onder nr. KA CLXXX, een verzameling lezingen, en een (summiere) agenda van het verhandelde in *Diligentiae Omnia*. In totaal zijn er ongeveer tachtig verhandelingen bewaard gebleven, waarmee *Diligentiae Omnia* een van de best gedocumenteerde genootschappen is. Na 1772 komen alleen nog lezingen van C. Ploos en van zijn neef A. de Lange in dit archief terecht. Een klein aantal lezingen is aanwezig in het Stadsarchief Amsterdam en in de collectie Six. Gedurende de hele periode van het bestaan van *Diligentiae* is H-J. Roullaud secretaris geweest ‘en onzen vriend [Pieter] van Winter, heeft uit die nalatenschap [van Roullaud] een menigte manuscripten gehaald. Ik heb die zelf bij hem gezien en vond er nog van mijn eigen vaersjes onder, waarvan ik nooit copy, gehouden heb’. (vermelding in brief Lublink aan J. de Vries, uit 1805, aanwezig in de KB). Via Van Winter zijn ze in de collectie Six terechtgekomen.

³²⁰ Details in Bijlage 2 *Diligentiae Omnia*.

³²¹ Over deze valse start van het genootschap: Th. Laurentius, J.W. Niemeijer en G. Ploos van Amstel: *Cornelis Ploos van Amstel 1726-1798. Kunstverzamelaar en prentuitgever* (Assen 1980).

werd vervolgens door beide partijen via op straat aangeplakte briefjes uitgevochten.³²² Twee daarvan zijn hieronder weergegeven.

In 1768 verscheen een pamflet, mogelijk van Oefening Beschaaft de Kunsten, gericht tegen het toneelstuk *Zoroaster* van J. Nomsz. Collectie Zicht op Theater Universiteit Amsterdam.

Johannes Nomsz liet in 1770 een beledigend kaartje drukken en aanplakken bij de opvoering van Mahomet, geschreven door 'Oefening Beschaaft de Kunsten', dat in zijn geheel deel uitmaakte van *Diligentiae Omnia*. Collectie Zicht op Theater Universiteit Amsterdam.

Tijdgenoot en literair-historicus Witsen Geysbeek, kwalificeerde Nomsz als 'wetenschappelijk ijdel, aanhoudend aangevuld door eene groote mate van laatdunkendheid en verwaandheid', die in zijn werk aan een 'poëtisch egoïsmus' leed.³²³

Twaalf van de vijftien deelnemers aan *Diligentiae Omnia* behoorden tot een dissenterse geloofsgroep. Verschillende leden hadden een achtergrond in de vrijmetselarij en C.J. van der Lijn en H-J. Roullaud hadden in de Amsterdamse loges een leidinggevende positie.³²⁴ Verschillende deelnemers waren tegelijkertijd lid van het genootschap 'Oefening Beschaaft de Kunsten', dat zich toegede op het schrijven en vertalen van toneelstukken. Drie leden hadden een bestuursfunctie in de Amsterdamse schouwburg.³²⁵ Omdat een groot gedeelte van de opbrengst van de schouwburg ten goede kwam aan de armenzorg, was *Diligentiae Omnia* via hen indirect betrokken bij het stedelijke welzijnswerk. Ook verschillende andere leden waren actief in het welzijnswerk.³²⁶

³²² Details in: 'Memorie betreffende geschillen met Nomsz' (1770) (manuscript S.A.A.).

³²³ Witsen Geysbeek, 515.

³²⁴ J. Helvetius wilde voor zijn 25ste verjaardag worden ingewijd, maar dat werd niet toegestaan. De aanvraag van J. Nomsz trof, na zijn aanvaring met Roullaud c.s., een veto. Gegevens: archief La Bien Aimée, Maçonniek centrum Den Haag.

³²⁵ J.J. Hartsinck, C.J. van der Lijn en H-J. Roullaud.

³²⁶ Zie daarvoor Bijlage 2 *Diligentiae Omnia*.

Het genootschap werd bij de buitenwereld bekend toen het in 1771 het initiatief nam om in de gereformeerde Nieuwe Kerk op de Vijgendam een gedenkteken voor Joost van den Vondel op te hangen.³²⁷ Dit was een zeer opmerkelijk initiatief, want het was in deze periode niet gebruikelijk om een schrijver op dergelijke wijze te eren. Daar kwam nog bij dat Vondel in gereformeerde kringen een omstreden figuur was vanwege zijn tolerante geloofsopvattingen. Hij was nooit gereformeerd geweest en vóór zijn overgang tot het katholicisme was hij doopsgezind. Diligentiae Omnia vroeg het stadsbestuur om Vondels monument te plaatsen ‘zoo naby mogelijk de plaats, daar hij begraaven ligt’ en dat was pal in het zicht van de preekstoel.³²⁸ Het voorstel was een rechtstreekse provocatie. De reacties waren hevig en het genootschap besteedde twee bijeenkomsten aan de commotie die het voorstel had veroorzaakt. Dankzij de steun van burgemeester Egbert de Vrij Temminck werd het monument toch op de gevraagde plaats opgehangen.

H.P. Schouten (1795), Het interieur van de Nieuwe Kerk. In het midden tegen de pilaar het gedenkteken voor Joost van den Vondel (geplaatst in 1771). Een echtpaar met hond bekijkt het monument. Collectie Stadsarchief Amsterdam Beeldbank.

³²⁷ In 1772 had Lublink het genootschap verlaten, maar in zijn afscheidsbrief zegt hij toe het beeld mede te financieren. De namen van de schenkers: J. Lublink de Jonge, C. J. van der Lijn, H. J. Roulland, C. Ploos van Amstel, J.W. Roskam, J. Ploos van Amstel, H. de Melander, A. de Lange, J.J. Hartsinck, L. van Santen, L. Pater, J. Lutkeman, H. Asschenberg, A. Hartsen, H.G. Oosterdijk, A. Grill, J. Helvetius. E. de Vrij Temminck, fiat 10 Juli 1771. Opgenomen in: L. van Nierop, ‘Ter nagedachtenis van Vondel’, *Amstelodamum* 24 (Amsterdam 1937) 123.

³²⁸ Details in: M. de Vries, ‘Over eerzucht en onsterfelijkheid in de achttiende-eeuwse literaire genootschappen. Dichten voor de eeuwigheid’, *Literatuur* 12 (Amsterdam 1995).

Diligentiae Omnia was opgericht met het doel de letterkunde van een nieuwe impuls te voorzien: ‘Wy wenschen dat de zucht tot het beoefenen van Fraaije Kunsten en Weetenschappen meer en meer in ons Vaderland, en in ’t byzonder in deeze aanzienlyke Stad, mooge toeneemen’, schreef het genootschap in de enige genootschapsbundel.³²⁹ Over de manier waarop die vernieuwing tot stand gebracht moest worden, deed Lublink de volgende uitspraak:

Het is even zeker dat onder alle middelen, ter bereiking van dit oogmerk [de ontwikkeling van de letterkunde], voornaamelyk uitmunt die handelwyze, waarvan een gezonde wysbegeerte zo dikwerf gebruik maakte, om, naamelyk, haare besluiten en redeneeringen te bouwen, niet op enkele denkbeelden en herssenschimmen, maar op de ondervinding der zaaken en gebeurtenissen zelve.³³⁰

Met de oproep om meer ‘ondervinding der zaaken en gebeurtenissen’, bedoelde Lublink waarschijnlijk dat de deelnemers niet van normatieve theorieën moest uitgaan, maar hun werk aan de realiteit moesten koppelen. Als na te volgen voorbeeld noemde hij de romans van Richardson:

’t Is waar, myn Vrienden! de vaerzen, de denkbeelden, de schilderingen van VIRGILIUS zyn heerlyk; maar waarom zou het niet mogelyk weezen, nóg meerder fictie, verschillender karakters, grooter verrassingen, verbaazender en tevens natuurlyker gebeurtenissen voort te brengen? Ik geloof dat de proeven van verbeeldingskracht en vernuft, welken een enkele RICHARDSON heeft opgeleverd, dit buiten allen twyfel stellen.³³¹

Het genootschap stimuleerde ook nieuw talent. C. Ploos van Amstel ontdekte, in zijn hoedanigheid van bestuurder van het weeshuis De Oranjeappel, de aanleg van Aagje Deken die een ‘metaphysies versje’ had vervaardigd. Ook de andere leden zagen daarin haar ‘toekomstige

³²⁹ Citaat uit voorwoord bij [An.] *Letteroefeningen van het kunstgenootschap onder de zinspreuk: Diligentiae Omnia* (Amsterdam 1774).

³³⁰ [An.] J. Lublink, ‘De verscheiden lotgevallen der geleerdheid en weetenschappen’, in: *Letteroefeningen Diligentiae Omnia* (1774) 91.

³³¹ *Idem*, 124.

uitmuntende genie.’ Om haar te stimuleren overhandigde Lucas Pater haar in 1770 uit naam van het genootschap de *Proeve van taal- en dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde herscheppingen van Ovidius* (1730) van Balthasar Huydecoper, waarin hij een speciaal voor deze gelegenheid geschreven gedicht had geschreven. Vele jaren later stuurde Lublink de twee gedichtjes waarin Aagje Deken het genootschap bedankte, als een ‘suikerpeertje’ toe aan Jeronimo de Vries, die op dat moment een geschiedenis van de Nederlandse letterkunde schreef. Dat Aagje rond 1770 nog veel moest leren, blijkt uit Lublinks opmerking dat hij haar bedankjes van ‘de wanstalligste kunstfouten’ had gezuiverd, zodat ze niet voor gek zou staan.³³²

In 1769 constateerde Lublink een terugloop in de animo van de leden. Daarom deed hij in een verhandeling, getiteld ‘Over de waare bloei eener geleerde maatschappy’, het voorstel de letterkundige doelstelling van het genootschap uit te breiden tot het hele gebied van ‘nuttige geleerdheid en fraaije weetenschap’. Hij hoopte het genootschap daarmee om te vormen tot ‘een ijzerkraam of Neurenberger winkel, waarin ontelbaare soorten van kraamerijen verkogt worden’. Die verruiming van de doelstellingen hielp niet veel. In 1772 verliet een teleurgestelde Lublink zijn eigen genootschap, omdat de leden een gebrek aan inzet en enthousiasme vertoonden:

Zedert een geruimen tijd ontdekte men in deeze letterkundige maatschappij bij veelen haarer leeden een verbaazende onverschilligheid en traagheid, zo in het bijwoonen onzer vergaderingen als in het vervullen der spreekbeurten, op den tijd daartoe lang genoeg vooraf bepaald.³³³

Er waren leden die het genootschap als een ‘salet of speelcollegie’ beschouwden en liever de boete van een gouden dukaat betaalden, dan een verhandeling te schrijven. Het enige waarin ze nog excelleerden was uitstelgedrag. Lublink kondigde aan naar een actiever en breder georiënteerd genootschap over te stappen en vermoedde dat het einde van *Diligentiae* nabij was: ‘alle werkzame byen [zullen] van deze korf wegvliegen en het geheel zonder honing laten’.³³⁴ Veel leden traden inderdaad toe tot het genootschap *Concordia et Libertate*.

³³² Brief van J. Lublink aan J. de Vries (26-07-1807). Het exemplaar van Aagje Deken, inclusief het ingeplakte gedicht van Pater, in de collectie Universiteitsbibliotheek Leiden.

³³³ Opzeggingsbrief 14 mei 1772, collectie Six.

³³⁴ Uit de ledenlijst van *Concordia et Libertate* blijkt dat de uitstroom van *Diligentiae* naar dat genootschap in 1772 al lang op gang is gekomen.

Lublinks klacht over het gebrek aan inzet kwam niet uit de lucht vallen. Herhaaldelijk was een lezing niet doorgestaan en als gevolg daarvan hadden de leden de avond doorgebracht met ‘ombre en quadrilje spelen’.³³⁵ Op de bijeenkomst van de elfde van de elfde 1770, ter ere van de jaarlijkse ‘collegie-maaltijd’, eindigde een (anoniem overgeleverde) voordracht met de titel ‘de Vaderlandse vrijheid tot Kaartspelen’ met een lange neus naar de voorzitter, met de opmerking dat het gezelschap deze avond plezier ging maken met het spelen van ‘ombre en jassen’.³³⁶

Lublinks afscheid betekende echter niet dat hij de banden met ‘zijn’ genootschap verbrak. Hij werkte bijvoorbeeld nog met medelid C. Ploos van Amstel aan diens vertalingen van het werk van Frans Hemsterhuis en hij verscheen ook elk jaar nog op de feestmaaltijd van het genootschap.³³⁷ Bij de maaltijd van 1774 hield hij zelfs een rede waarin hij vol zelfspot grappen maakte over de argumenten die hij eerder aanvoerde om zijn vertrek te rechtvaardigen.³³⁸ Hij stelde het gebrek aan activiteit nu veel beter te begrijpen. Het letterkundige werk kostte immers veel tijd en moeite en was te vergelijken met ‘galeiroeijen of houtzaagen in het Rasphuis’. Het schrijven van kwalitatief hoogstaand werk leverde daarbij ook nog eens veel kritiek op. ‘Prulschrijvers’ hadden het veel gemakkelijker, want die trokken zich immers nooit iets van kritiek aan: ‘de domheid zal voor haar vervolging nimmer beeven’. Hij begreep heel goed waarom de leden zich liever bezighielden met het vertalen van de ‘fabeltjes van Gellert’, want ‘dit toch geschied met groot gemak, in ’t hoekje van den haart en bij een pijp tabak en ’t doet ons bij ’t Publiek ook nog al roem behalen’. Een grap, want Lublink was, met een aantal leden van Diligentiae, zelf een van de vertalers van deze fabeltjes.³³⁹

4.3.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’

Als doelstelling formuleerde het genootschap de wens dat het wilde aanzetten tot kennisontwikkeling en wederzijdse hulpverlening, omdat daarmee het algemeen welzijn werd bevorderd. Die doelstelling verwoordde Pater in 1767 in een van de eerste redevoeringen die in het genootschap gehouden werden:

³³⁵ C.J. van der Lijn had eerder, in 1769, de plagerige opmerking gemaakt dat de voorzitter zich ergerde wanneer iemand zich weer eens aan een verhandelingsbeurt onttrok. Zie daarvoor zijn verhandeling ‘A. Hoogvliet beschrijving van de Hemelsche Stad verdedigd’ (27 april 1769), archief Diligentiae Omnia, KB. Ook toen was men al overgegaan tot ‘een vriendelijke maaltijd om daarna een partijtje ombre en quadrilje te spelen.’

³³⁶ De anonieme verhandeling in het genootschapsarchief in de KB.

³³⁷ Op een presentielijstje van D.O. uit 1773 in de collectie Six staan vermeld: Lublink, Hartsinck, Roullaud, Roscam, Lutkeman, Pater, J. en C. Ploos van Amstel, Helvetius, Van der Lijn, Lange, H. de Melander, Johan Grill, Van Santen, Van Lennep en P.N. Arntzenius. Dit betrof een feestelijk samenzijn.

³³⁸ De feestrede in collectie Six.

³³⁹ Ten tijde van deze redevoering is Lublink samen met het grootste gedeelte van de aanwezigen betrokken bij de vertaling van de *Fabelen en Vertelsels* van C.F. Gellert (Amsterdam 1772-1774).

De een moet van den andere leeren; de een moet den ander behulpzaam zijn; ieder bijzonder lid der menschelijke Maatschappij moet iets uitwerken tot welzijn van het algemeen.³⁴⁰

Dat ‘algemeen welzijn’ werd volgens J. Lutkeman bevorderd door genootschappen die zich toelegden op de verbetering van verstand, maar ook van het ‘hart’, het gevoel. De ontwikkeling van het gevoel stond in het genootschap dus in dienst van het maatschappelijk welzijn.

Het oprichten van genootschappen, waarin de wetenschappen geöfend, de Kunsten beschaafd, het verstand aangekweekt, het oordeel gepolijst, en ’t hart verbeterd wierd, was en blijft niet alleen geoorloofd, maar is zelfs van de grootste nuttigheid voor de menschelijke Samenleving.³⁴¹

Dat de leden de maatschappij wilden verbeteren door gevoelens van naastenliefde en medelijden te stimuleren, blijkt niet alleen uit de beginselverklaring van Lutkeman, maar ook uit de redevoeringen die verschillende leden in hun vrijmetselarij-loges hebben gehouden. Het belang van menslievendheid, gelijkheid en tolerantie waren daar belangrijke onderwerpen.³⁴² Diligentiae-lid Van der Lijn sprak in 1773 in de loge La Bien Aimée een verhandeling uit die tot onderwerp had ‘het menschelijk geslacht gelukkig maken én een weg tot ware vriendschap te banen’. In het notulenboek tekende men aan dat deze redevoering een pleidooi was voor broederschap, gelijkheid en tolerantie. Dat de redevoering de aanwezigen ook emotioneel raakte, blijkt uit de aantekening dat deze verhandeling ‘cierelyk en aandoenelyk’ was geweest.³⁴³

³⁴⁰ Citaat Lucas Pater in ‘Redevoering over het nut der vriendschap ter bevordering van kunsten en wetenschappen’ (1767), Stadsarchief Amsterdam inv. no. S. 953.102. Pater is een van de dichters met wie Lublink in de kring van Meijer samenwerkt.

³⁴¹ Citaat J. Lutkeman, ‘Verhandeling over het nut der genootschappen ter bevordering van kunsten en wetenschappen’ (1767). Manuscript archief Diligentiae Omnia, K.B.

³⁴² Zie daarvoor: K. van Geemert, *Broederschap of jongensclub. Een wandeling langs het pad van drie Amsterdamse vrijmetselaarsloges 1755-2005* (Amsterdam 2005) en F. Meijer, *Gedekt voor het oog der ongewijden*. *Vrijmetselarij in Amsterdam 1756-1800* (Amsterdam 2003). Die menslievende gerichtheid van de loges blijkt bijvoorbeeld uit de naamgeving van verschillende loges: La Philanthrope in Middelburg en La Charité in Amsterdam. In La Charité werd er iedere bijeenkomst gecollecteerd voor het ‘armenkasje’.

³⁴³ In notulenboek, aanw. Maçonniek centrum, doos 4337, inv. nr. 41:8, f. 101. Een vergelijkbare boodschap van broederschap, gelijkheid en tolerantie bij de leden C. van der Lijn, C. van Lennep en H-J Roullaud in de vrijmetselaarsuitgave [An.] *Gedenkteeken bye ene plegtige gelegenheid opgerecht* (Amsterdam 1773), verschenen ter gelegenheid van de inwijding van de zoon van Van der Lijn.

In *Diligentiae Omnia* was het onderzoek naar de rol en het belang van gevoelens een belangrijk thema. Men besprak bijvoorbeeld het belang van het gebruik van emoties in de welsprekendheid en naar de beste manier om die emoties in te zetten bij het overtuigen van het publiek. Die inzet was bijvoorbeeld het onderwerp van de redevoering ‘Aanmerkingen over de uiterlijke welsprekendheid’ waarmee Lublink op tien maart 1766 de allereerste bijeenkomst van het genootschap opende.³⁴⁴ Kunsthandelaar Aarnoud de Lange deed in drie verhandelingen, getiteld over ‘de uitwendige werking der Hartstogten’, verslag van de manier waarop gevoelens via het toneel opgewekt konden worden.³⁴⁵ De leden onderzochten hun inzichten en ideeën in door henzelf geschreven toneelstukken. Soms speelden zij daarin zelf een rol, zo ook Lublink.³⁴⁶ Waarschijnlijk werden die toneelstukken opgevoerd in Lublinks eigen theatertje *Utile et Amusant*, dat hij boven ‘zijn’ manege in de Utrechtsedwarsstraat had laten bouwen. Na opvoering werden de stukken becommentarieerd en eventueel aangepast.³⁴⁷

Het streven naar ‘nut en welzijn’, dat het genootschap zo belangrijk vond, was een cultureel ideaal, maar dit ideaal had in dit genootschap ook een uitgesproken politieke kant. In de bundel *Letteroefeningen van het kunstgenootschap onder de zinspreuk: Diligentiae Omnia* (1774) droegen de leden overduidelijk een staatsgezinde ideologie uit.³⁴⁸ Dat is niet zo verwonderlijk, want zeker acht leden maakten deel uit van het ‘Santhorster kuddeke’, de staatsgezinde kring rondom hoogleraar Pieter Burman junior die bijeenkwam in de buitenplaats Santhorst bij Leiden. Een van die leden was Anthony Hartsen, de vaste vertaler van de in het Latijn schrijvende Burman. In die kring verdedigde men alles wat als een aanval op de staatsgezinde

³⁴⁴ Deze redevoering verscheen in *De Algemeene Oefenschoole*, 3^e afd, 3 (1782). Andere verhandelingen over de welsprekendheid: H. Asschenberg, ‘Verhandeling over de uiterlijke welsprekendheid op den kansel en voor de Balie’ 1767. Over ditzelfde onderwerp schreef het lid J. Ploos van Amstel, *Aanleiding tot de uiterlijke Welsprekendheid, op den Kansel, voor de Balie, in 't bijzonder leven, doch voornaamelijk op het Tooneel* (1769), samengesteld uit het werk van verschillende auteurs.

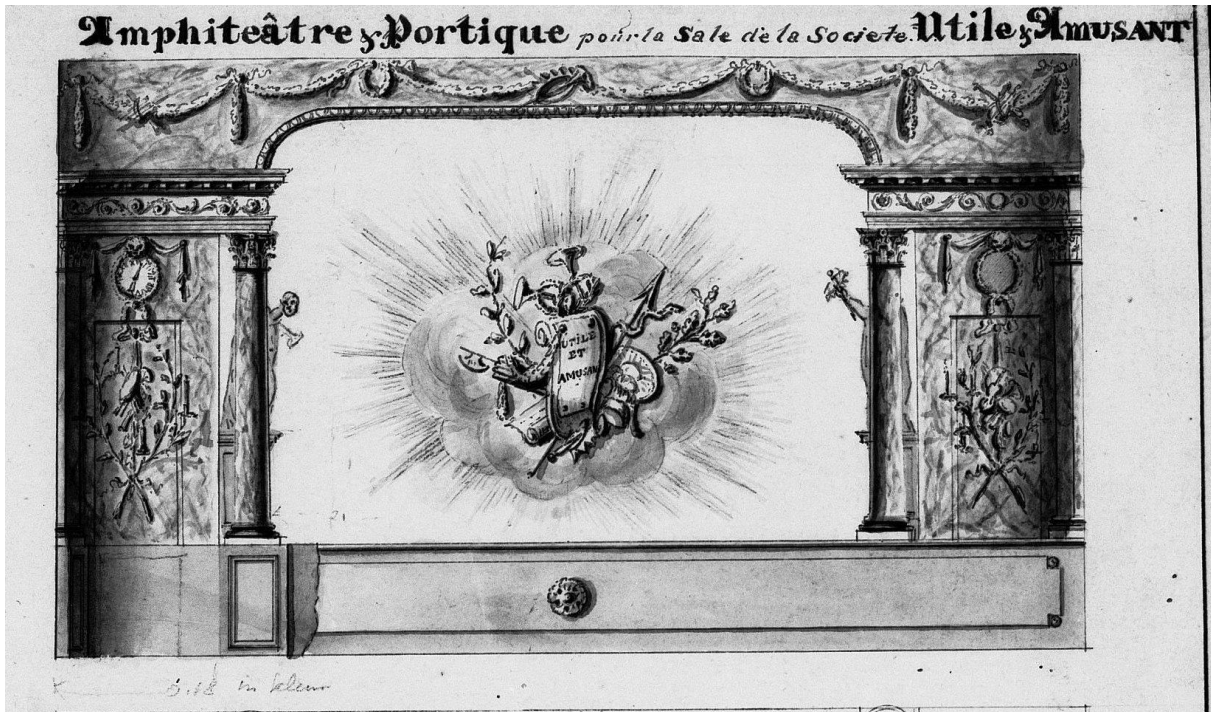
³⁴⁵ A. de Lange zou die verhandelingen later in het genootschap Concordia et Libertate opnieuw voordragen. Lublink en Meijer schreven over dat onderwerp in deel drie van de derde afdeling van *de Algemeene Oefenschoole* (gebonden 1782).

³⁴⁶ Lublink speelde onder meer de rol van graaf in H. Asschenbergh, *De deugdzaame galeiroeijer, of de beloonde vaderliefde* (Amsterdam 1769), een vertaling naar het origineel van Jean François Marmontel; de rol van Arsames in *Rhadamistus en Zenobia* van P.J. de Crebillon en in 1713 vertaald door A. Bogaert; de rol van Seid in *De dwepery, of Mahomet de Profeet*, in 1770 vertaald door A. Hartsen naar het origineel van Voltaire; de rol van Zamor in *Alzire, of de Amerikanen*, in 1770 vertaald door S. Feitama naar het origineel van Voltaire; de rol van Gustavus in *Gustavus*, in 1761 vertaald door Lucas Pater naar het origineel van A. Piron; welke rol hij speelde in *Zaire* van Voltaire, vertaald door G. Klinkhamer, is onbekend. Zie voor zijn rollen ook: C. Westerbaen, *Lofrede*, 55. J. Lublink, verhandeling ‘over de betaamelijkheden en onbetaamelijkheden in de schouwburg’ (in 1774 in Concordia et Libertate uitgesproken als ‘Het geoorloofde en ongeoorloofde in de schouwburg in een samenspraak tussen Cajus en Lucius’ (20 december 1774), aanw. collectie Six.

³⁴⁷ Zie daarvoor C. Ploos van Amstel (8 oktober 1767), ‘Aanmerkingen over de Geschiedenis, Karakters en Uitvoering van het Treurspel Rhadamistus en Zenobia’, in archief *Diligentiae Omnia*, KB.

³⁴⁸ De verdediging van die waarden in [Hermanus Asschenberg], ‘Cassander en Statira, twee brieven’; [Jacobus Ploos van Amstel], ‘Redevoering voor het oprichten van een gedenkteken aan Joost van den Vondel’; [J. Lublink de jonge], ‘De Liefde voor het Vaderland (...)’; [Anthony Hartsen], ‘Brief van Brutus aan Cicero (...)’.

waarden ‘Vaderland, Vrijheid, Vriendschap, Vrede en Verdraagzaamheid’ opgevat kon worden.³⁴⁹ Onder die leus bestreden de deelnemers de invloed van de gereformeerde orthodoxie en de stadhouder op de politiek van de Republiek.

Het logo van Utile et Amusant op de ontwerptekening van de verbouwing in 1783. Na de verbouwing is er plaats voor bijna 300 bezoekers. Collectie stadsarchief Amsterdam.

De staatsgezinde gerichtheid met haar pleidooi voor burgerlijke gelijkheid, tolerantie, rechtvaardigheid, eerlijkheid, vriendschap en trouw, komt niet alleen in de genootschapsbundel sterk tot uiting, maar is ook zichtbaar in de toneelstukken die de leden schreven.³⁵⁰ Zeer regelmatig verpakten de leden die boodschap in het genre van het burgerlijk toneelstuk.³⁵¹ In deze toneelstukken toonden de hoofdfiguren veel emoties op cruciale momenten in hun leven. Vaak waren zij buiten hun schuld en veelal als een gevolg van vooroordelen, in moeilijkheden

³⁴⁹ De vijf V's van Burman worden bijvoorbeeld verdedigd in J-W. Roscam, 'Morgenwekker van de Staat' (1772), in archief Diligentiae Omnia, KB; Over de Santhorster kring: C. de Vries, 'Laurens van Santen: de vrijheid beminnen op Santhorst', *Mededelingen JCW* 35-2 (2012) 164-175; A. Hanou, *De Onveranderlyke Santhorstsche Geloofsbelijdenis, door E. Wolff Bekker* (1772) (Leiden 2000). Voor de deelnemers uit Diligentiae Omnia: Bijlage 2 Diligentiae Omnia.

³⁵⁰ Bijvoorbeeld in [An.] Oefening Beschaafde de Kunsten, *Olimpia* (1764) van F. Voltaire; A. Hartsen, *Mahomet* (1770) van F. Voltaire; A. Hartsen, *De adelyke landman* (1779); in J. Lutkeman, *Zama* (1777). Uit al deze stukken spreekt een boodschap van burgerlijke en religieuze vrijheid.

³⁵¹ Deze boodschap o.a. in: *De wedergevonden zoon* (Amsterdam 1759), *De moeder, vertrouwde van hare dochter* (Amsterdam 1762); *De deugdzaame galeiroeijer, of de beloonde vaderliefde* (Amsterdam 1769); *De deugdzaame zoon en de edelmoedige vrienden*, voorgelezen in het Genootschap ter zinspreuk voerende: Diligentiae Omnia. (Amsterdam 1770); *Deugdzaame jalouzie of beloonde vaderliefde* (Amsterdam 1779); *Zarucma* (Amsterdam 1765); *De Pagie* (1777) een vertaling van Lublink. Ander werk van deze groep op www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton.

gekomen. De gevoelens van vreugde en geluk bij de goede afloop contrasteerden sterk met de eerdere gevoelens van wanhoop. De moraal van deze stukken bleef meestal impliciet. Het werd aan het publiek overgelaten de voor de hand liggende conclusies te trekken.³⁵²

4.3.3 Besluit

Voor Johannes Lublink was *Diligentiae Omnia* een middel om zijn idealen een georganiseerde vorm te geven. Vernieuwend was de maatschappelijke gerichtheid van het genootschap. Men streefde naar een menslievende samenleving. De manier om die te bereiken was door het publiek via het verstand en via het ‘hart’ te ontwikkelen. Veel aandacht ging uit naar de manier waarop gevoelens en emoties een boodschap konden versterken. Onderzoek naar de werking van gevoelens en emotionaliteit in redevoeringen en toneelstukken, moest die ontwikkeling versnellen.

In de toneelstukken die de leden schreven, koppelden zij een boodschap van humaniteit aan een pleidooi voor de burgerlijke en religieuze vrijheden. De morele waarden van rechtvaardigheid, eerlijkheid, vriendschap en trouw die deze stukken propageerden, hadden een staatsgezinde ondertoon. Door het opwekken van een emotionele reactie bij het publiek probeerden deze toneelstukken de publieke moraal te beïnvloeden. Over de vraag of het genootschap daarin slaagde, valt alleen te speculeren. De schouwburg werd in ieder geval door alle lagen van de bevolking bezocht. Omdat de stukken in het hele land werden opgevoerd, bleef deze boodschap in ieder geval niet beperkt tot Amsterdam.

4.4.1 *Concordia et Libertate* (lid-bestuurder van 1767-1806)

Organisatie en ontwikkeling

Het tweede genootschap dat Lublink zou gebruiken om zijn welzijnsidealen aan de man te brengen was het Amsterdamse genootschap *Concordia et Libertate* (eendracht en vrijheid). De exacte datum van Lublinks toetreden is onbekend, maar ergens in het jaar 1767 heeft hij de ballotageprocedure met succes doorlopen. Naar het genootschap is regelmatig onderzoek gedaan, maar vanwege een gebrek aan gegevens is er vooral in algemene termen over geschreven.³⁵³

³⁵² Over het burgerlijk toneel: Mattheij, *Leerschool der Liefde*; K. Groot, *Geliefd en gevreesd. Duits toneel in Nederland rond 1800* (Hilversum 2010).

³⁵³ Over *Concordia*: P. van der Goor, ‘Van geleerde Kezen en deugdbeminnende burgers’, *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam* 63 (1976) 58-65; Van Hattum, *Lezingen en verhandelingen*; A. Hanou, *De Sluiers van Isis* (Deventer 1988) en De Vries, *Beschaven!*.

De naam van het genootschap heeft in het verleden nogal voor verwarring gezorgd, omdat die erg lijkt op Libertate et Concordia, eveneens een Amsterdams genootschap waarvan niet alleen Lublink, maar ook een aantal andere leden van Concordia et Libertate lid waren. Om verwarring te voorkomen noemden de leden Concordia et Libertate ‘De Dinsdag’ en Libertate et Concordia ‘De Vrijdag’, naar de vergaderdagen.

Concordia et Libertate was in 1748 opgericht door drie leden van de vrijmetselaarsloge ‘Ridders van het Heelal’. Toen deze door ‘tuimelgeest en partijschap’ uiteengevallen was, waren de overblijvende leden als een ‘mathematisch genootschap’ doorgeslagen, maar hadden ze het vrijmetselaarsgebruik van het houden van verhandelingen (in vrijmetselaarsjargon ‘bouwstenen’ genoemd) voortgezet.³⁵⁴ Uit de eerste twintig jaar van het genootschap is er nauwelijks bronnenmateriaal overgeleverd; er bestaat nog een schriftje met summier genoteerde genootschapswetten en ook zijn de titels van enkele verhandelingen bekend.³⁵⁵

Vanaf 1767, het jaar van Lublinks toetreden, zijn de titels van de meeste verhandelingen, inclusief de namen van de sprekers, bewaard gebleven. Lublink was een fanatieke organisator, maar het is onbekend of hij in de betere administratie de hand heeft gehad. Uit de bewaard gebleven ledenlijsten valt af te leiden dat het genootschap in de eerste twintig jaar van zijn bestaan een groot ledenverloop kende. In de periode na Lublinks toetreden bleef men veel langer lid.³⁵⁶ In het jaar dat Lublink toetrad, telde het genootschap ongeveer 35 leden, waarvan een zevental tegelijkertijd lid was van Diligentiae Omnia. Bijna de helft van de leden was lid van een vrijmetselaarsloge. Toen na de verbouwing van 1775 het aantal leden kon verdubbelen, bleef die verhouding bestaan.³⁵⁷

Het intellectuele niveau van de deelnemers was hoog en vanaf de jaren 1770 werden steeds meer geleerden en wetenschappers lid. Op de ledenlijst uit 1773 staan vooral artsen, makelaars, advocaten, kooplieden, bankiers en fabrikanten. Ook namen verschillende stadsbestuurders,

³⁵⁴ In een advertentie in de *Oprechte Haerlemsche Courant* van 8 oktober 1754 noemt het genootschap zich ‘een sociëteit van mathematische liefhebbers te Amsterdam, genaamd Concordia et Libertate’. Andere details over de oprichtingsfase in: H. Zuidervaart, H. Rulkens, ‘De Amsterdamse mathematicus Jan van den Dam (1706-1770) en zijn vernuftige planetaria’, *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 106 (2015) 120-163.

³⁵⁵ De wetten in het Stadsarchief Amsterdam. In de collectie Six zijn enkele titels uit de begintijd bewaard. Dat zijn o.a. J.J. Marcus, ‘Over de wraak’ (1754); P.B. Bunel, ‘Over de inbeelding’ (1755); Castricum, ‘Over de omgang tussen mensen met verschillende religies’ (1755); R.L. Brouwer, ‘Over het Niets’ (1756), een bijdrage die later zal opduiken in *De Denker* 59 (1764); J.A. Helvetius, ‘Over de zedelijke oorzaken van de onvruchtbaarheid van Palestina (1757); P.B. Bunel, ‘Over het karakter van een eerlijk man’ (1758); P.B. Bunel, ‘Over het verliezen van de vrijheid’ (1760); J. Schreuder, ‘Over de nieuwsgierigheid’ (1762); F. Rijk, ‘Over de beleefdheid’ (1765); J.J. Scheele, ‘Over de onvergenoegdheid’ (1765).

³⁵⁶ De deelnemers in chronologische volgorde in Bijlage 4 Leden Concordia et Libertate.

³⁵⁷ Belangrijke vrijmetselaars in Concordia et Libertate rond 1770: J. Kleuker, J. Schreuder, C. Vollenhoven, H. van Santen, P. B. Bunel, D. H. Kruijmel, A. Mesterton, A. Valckenier, H. Oosterdijk, H-J. Roullaud, J. Douwes. Gegevens Maçonniek Centrum Den Haag. Over het belang van de vroege vrijmetselarij in Nederland: M. Jacob, *Living the Enlightenment. Freemasonry and politics in eighteenth-century Europe* (New York & Oxford 1991)

hoogleraren en dissenterse predikanten aan het genootschap deel. Ook traden verschillende stadsbestuurders toe, zoals Hendrik en Nicolaas Calkoen, Matthys Temminck en Cornelis van Lennep. In de jaren 1770 en 1780 groeide Concordia et Libertate uit tot het belangrijkste Amsterdamse genootschap. Deze vooraanstaande positie zou het genootschap na de oplevering van het prestigieuze gebouw van concurrent Felix Meritis in 1787 langzaam kwijtraken. Toen het genootschap in 1810 vanwege de aansluiting van Nederland bij Frankrijk tot sluiting gedwongen werd, dichtte Lublink:

Concordia is obiit;
Libertas ook - wat slag is dit!
De hemel toch beware ons allen
Voor meerder zulke sterfgevallen!³⁵⁸

Concordia et Libertate werd in 1813 heropgericht en zou nog tot 1825 blijven bestaan.³⁵⁹ In principe stond het lidmaatschap voor iedereen open. Dat uitgangspunt leidde volgens de arts H.G. Oosterdijk tot een grote diversiteit. In 1773 constateerde hij in de feestbundel bij het 25-jarig bestaan: ‘Men ziet hier den aanzienlyksten en den geringeren burger, den ryken en den minvermogenden, als broeders van een huisgezin met elkanderen verkeerren.’³⁶⁰ Bij het 50-jarig jubileum schreef de arts Ph. Themmen over de leden:

Men vraagt, noch vroeg immer met oogmerk ter goed- of afkeuring by 't voorstellen van iemand tot medelid, wat is de staatkundige denkwyze van dien man? is hy van groote afkomst? vermogend? of wat rang bekleed hy? maar men vraagt slechts, zal hy een nuttig lid, zal hy een bekwaam medewerker zyn? en zo ja, wierd zelden iemand afgewezen, ten zy men begreep, dat hy voor ons Genootschap ongeschikt was, of dat er byzondere redenen waren, waarom men hem niet konde aanneemen.³⁶¹

Beide artsen doen het voorkomen alsof de sociale positie van de deelnemers geen enkele rol bij de toelating speelde, maar een nadere beschouwing van de ledenlijsten laat een ander beeld

³⁵⁸ Opgenomen in *Euphonia* 2 (1822) 64. Met Libertas verwijst hij óf naar de vrijheid, óf naar Libertate et Concordia, waarvan hij óók lid was.

³⁵⁹ H.J. Koenen, *Levensbericht van M.C. van Hall* (Leiden 1859), vermeldt dat het genootschap vanaf de inlijving met Frankrijk in 1810 in het geheim vergaderde bij de weduwe Klasing en de weduwe A. Beusman.

³⁶⁰ H.G. Oosterdijk, *Redenvoering en Feestzang ter gelegenheid der vijftiengste verjaaring des Genootschaps onder de zinspreuk Concordia et Libertate* (Amsterdam 1773).

³⁶¹ P.H. Themmen, *Feestviering, ter vyftigste Verjaaring van het Genootschap Concordia et Libertate* (Amsterdam 1798). Themmen was een zeer menslievend man, die als eerste arts in Amsterdam de koepokinenting toepaste en de kinderen van de armen gratis vaccineerde.

zien. Van ‘geringeren burgers’ en ‘minvermogenden’ was geen sprake. De ballotageprocedure die in het genootschap werd gehanteerd zorgde ervoor dat alle leden afkomstig waren uit de sociaal-culturele elite van de stad.³⁶²

Wanneer iemand door de ballotage kwam, was hij verplicht een eed van geheimhouding te zweren. Niets uit het genootschap mocht naar buiten komen. Die eed was erop gericht de leden ‘ongeveinsd’ te laten spreken.³⁶³ Deze belofte is in de 75-jarige geschiedenis van het genootschap nooit gebroken. Toch was het genootschap niet helemaal besloten. Bezoekers van buiten waren welkom wanneer ze door de redenaar van de avond waren uitgenodigd. Verder hadden de burgemeesters van de stad altijd het recht de bijeenkomsten te bezoeken. De leden kozen uit hun midden een bestuur dat uit vijf leden bestond, waaronder een bibliothecaris-secretaris en een penningmeester. Johannes Lublink was in 1774, 1775 en 1782 assessor (assistent van de voorzitter) en in 1783 praeses (voorzitter).

Nieuwe leden waren verplicht om binnen de eerste zes jaar van hun lidmaatschap drie lezingen te houden. Na die zes jaar kon men de spreekbeurten afkopen, maar dat deed bijna niemand, want ‘door de gewilligheid van verscheiden Leden, om iets in het midden te brengen, [werd] de Lyst der Intekeninge zeer gereedelijk voltallig’, schreef Simon Stijl in 1792.³⁶⁴ Op deze intekenlijst schreven de leden de datum en het onderwerp van hun verhandeling. Per seizoen las men ongeveer 20 verhandelingen voor. Buiten het verhandelingseizoen organiseerden de leden elke eerste woensdag van de maand een gezelligheidsavond.

Pas bij het vijfentwintigjarig bestaan in 1773 zou het genootschap voor het eerst openlijk naar buiten treden en nam de publieke bekendheid sterk toe.³⁶⁵ Concordia et Libertate vergaderde in een zaal op de hoek van de St. Luciënsteeg en de Pijpenmarkt tegenover het Burgerweeshuis. In de zaal stond een lange tafel met aan het hoofdeinde het spreekgestoelte. In 1775 werd de vergaderplek van Concordia et Libertate verbouwd waardoor het ledental kon verdubbelen tot bijna tachtig. Bij de verbouwing waren er langs de wanden nissen gecreëerd om daar op een wat informelere manier van gedachten te kunnen wisselen, was de ruimte beter verlicht en kon er beter geventileerd worden. Tenslotte kwam er ook meer ruimte voor proefnemingen en

³⁶² Bij stemming deed men een driehoekige of een ronde penning in een collectezak. Bij de verhouding van één driehoekige tegen vier ronde penningen was het aspirant-lid afgewezen. Een gouden rijder in de collectezak betekende sowieso een veto. Toestemming van het bestuur was vereist om een aspirant-lid tot de ballotageprocedure toe te laten.

³⁶³ Themmen, *Feestviering*.

³⁶⁴ [An.] S. Styl, *Amsterdam, in zijne opkomst ten volve op Wagenaar 4* (Amsterdam 1788) 509

³⁶⁵ De *Groninger Courant* 02 november 1773 meldde bij het 25-jarig bestaan: ‘gisteren heeft alhier [Amsterdam] op de oude doelen het gezelschap onder de zinspreuk Concordia et Libertate de vijfentwintigste verjaaring zijner oprichting gevierd door eene redevoering en feestzang in tegenwoordigheid van veele heren en dames van distinctie en ander talrijk gezelschap.’

experimenten.³⁶⁶ Tijdens de bijeenkomsten werd er gegeten, gedronken en gerookt. Er was ook een bediende die toezicht hield op het boekenbezit en assistentie verleende bij de natuurwetenschappelijke experimenten.

P. C. la Fargue, interieur van de zaal van het genootschap ‘Kunst wordt door Arbeid verkregen’ te Leiden 1780. Collectie Rijksmuseum. De opstelling van de lange tafel is vergelijkbaar met de zaal van Concordia et Libertate, die echter ‘aan het Noordeinde van denzelven een Leesgestoelte’ bezat.

Opvallend is dat Concordia et Libertate na 1770 een belangrijke leverancier werd voor bestuursfuncties in utilitaire genootschappen. Van de 146 leden in de periode 1748-1797 zijn zeventig leden in een utilitaire organisatie actief geweest – vaak in een bestuursfunctie.³⁶⁷ Een ander belangrijk kenmerk was de politieke betrokkenheid van de leden. In de jaren 1780 kreeg het vanwege de deelname van een aantal belangrijke Amsterdamse patriotten de reputatie een ‘Keezengenootschap’ te zijn.³⁶⁸ Dit maakte het lidmaatschap voor andere patriotten zeer gewild, maar door ruimtegebrek was het onmogelijk om het genootschap uit te breiden. Die

³⁶⁶ Themmen, *Feestviering*.

³⁶⁷ Voor de banden tussen Concordia et Libertate en de utilitaire genootschappen: Bijlage 4, Leden Concordia et Libertate.

³⁶⁸ Later meer over dit onderwerp.

patriotten weken daarom noodgedwongen uit naar verwante populairwetenschappelijke genootschappen, zoals de Vaderlandse Sociëteit, die in 1783 werd opgericht.

4.4.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’

In Concordia et Libertate bestudeerden de leden ‘bijna alle takken, zo van geleerdheid als van kunsten, wetenschappen en aangeborene geniebegaafdheden’.³⁶⁹ Het genootschap had dus een brede oriëntatie. De onderwerpen die aan de orde kwamen, varieerden van de werking van elektriciteit tot de verdiensten van Socrates.³⁷⁰ Men besprak onderwerpen uit de godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid, genees- en heelkunde, wijsbegeerte, natuurkunde, vestingbouw, historiekunde, beeldhouwkunst en de letterkunde. Uit de bewaard gebleven titels van de verhandelingen blijkt dat de ‘mathematische’ en natuurwetenschappelijke belangstelling in de loop der jaren wat verflauwde, maar nog steeds belangrijk was.³⁷¹ Net als in Diligentiae Omnia stonden ook de werkzaamheden in Concordia et Libertate in het teken van het maatschappelijk nut en het verbeteren van het algemeen welzijn.³⁷²

Die gerichtheid blijkt al uit de oudst bewaard gebleven verhandeling van Jan Pieter Huydekooper, de latere bewindvoerder van het slavenfort Elmina, getiteld ‘Redevoering in Concordia et Libertate over de nuttigheid der wetenschap’ (1751).³⁷³ De maatschappelijke gerichtheid van het genootschap viel ook de Zweedse oriëntalist J. Björnstahl op.³⁷⁴ In het genootschap was Lublink een van de werkzaamste leden: hij hield er veertig verhandelingen:

05-12-1769	Historische schets van de loop der geleerdheid.
06-02-1770+	De oorzaken van de oorsprong, wasdom, bloei en verval der kunsten en wetenschappen.
11-12-1771+	Over het vergelijken der werken van de oude en hedendaagsche dichters.
22-01-1772+	Idem, deel 2.
27-02-1772+	Idem, deel 3.
31-03-1772	De Liefde voor het Vaderland. Het tweede eeuwfeest van de grondlegging der Nederlandsche Vrijheid, of de verovering van Den Briel.
24-11-1772+	Over de eigenschappen en het regt gebruik der Gelykenissen.

³⁶⁹ Themmen, *Feestviering*, 22.

³⁷⁰ Pieter Cramer, ‘electrische proeven’ (29 oktober 1771); J. Verschuur, ‘de lof van Socrates’ (02 maart 1773).

³⁷¹ Een van de mathematici in het genootschap was de altijd actieve wiskundige Benjamin Bosma. Een andere natuurwetenschapper was R.L. Brouwer (geboren 1727) die in 1756 als lid van Concordia et Libertate wordt vermeld. In 1754 was hij lid van de vrijmetselaarsloge La Bien Aimée. In 1772 en 1774 publiceerde hij over het belang van ‘de vuurmachine’. Dit is waarschijnlijk dezelfde Rhijnse Lieuwe Brouwer die in opdracht van de bankier Hope in Heemstede in 1781 een van de eerste werkzame stoomgemalen in Nederland construeerde.

³⁷² H.G. Oosterdijk (1773), ‘de uitbreiding van onze kennis het doelwit van ons genootschap’; J. van der Laan, ‘de noodzakelijke vereisten om vordering te maken in de wetenschappen’ en ‘het nut der wijsbegeerte’ (1773 en 1774); J. Schreuder, ‘wens dat werkzaamheid van geest en lichaam beide heilzaam zijn’ (1774); J. Otten Husl(e)y, ‘het nut der kunsten en wetenschappen in de maatschappij’ (1776); F. Rijk, ‘de lof en het nut der wijsheid’ (1776); G. Titsingh, ‘De nuttige invloed der beschavende wetenschappen op de zeden’ (1778).

³⁷³ De verhandeling aanwezig UBLeiden.

³⁷⁴ J. Björnstahl, *Briefe auf Reisen durch Frankreich, Italien, die Schweiz, Deutschland, Holland, England, und einen Theil der Morgenlander* 5 (Stralsund, Rostock, Leipzig 1777-83) 444-488. Waarschijnlijk was hij aanwezig bij de verhandeling van J-H. Stuyver, ‘de algemeene verpligting der menschen om de vermogens hunner ziele uit te breiden, te verbeteren en te beschaven’ (1782), *Algemeen Magazijn van Kunsten en Wetenschappen* 1 (1785).

13-04-1773	Over de Nedrigheid.
08-02-1774+	Over de goede Schrijfstijl.
08-11-1774+	Het verdedigen van den Christelijken Godsdienst.
20-12-1774	Verhandeling bij wijze van Zamenspraak over het, geoorloofde en ongeoorloofde in de schouwburg (in manuscript collectie Six).
07-11-1775(+)	De beste wijze om de Godlykheid der Openbaaring tegen eerlijke Deïsten te verdedigen.
31-11-1776	Het nuttig tijdgebruik aangeprezen.
06-01-1778	Aanmerkingen over eenige schoonheden in de Nachtgedachten van Young.
15-12-1778+	Over het nut en den invloed van de Orde in de samenleving.
21-12-1778	Vervolg op de Aanmerkingen over eenige schoonheden in de Nachtgedachten van Young.
19-12-1780	De Nedrigheid. (mogelijk herhaling van 13-04-1773).
4-12-1781+	De onderlinge betrekking der Wijsbegeerte, Dichtkunde en Welsprekendheid.
8-12-1782+	Idem, deel 2.
12-3-1783+	Idem, deel 3.
22-10-1782+	Over de Spreekwoorden.
31-12-1782	Over het nuttig tijdgebruik (mogelijk herhaling van 31-11-1776).
21-10-1783+	Het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen.
25-11-1783+	Het Geheugen.
27-04-1784	Sluiting.
12-10-1784+	Het Patriotismus, of de waare-liefde voor 't Vaderland.
13-12-1785+	Over het kunstig Navolgen der Schoone Natuur.
23-01-1787+	Over het Vertaalen.
26-09-1788	De verschillende characters der Natiën.
10-02-1789+	De Blijmoedigheid aangeprezen.
01-12-1789+	De Belooning der Deugd, in dit leven.
21-12-1790+	Het Punt dicht.
13-12-1791+	Den Ouderdom.
29-01-1793+	De Eerzucht.
24-12-1793+	De Kritiek.
28-01-1794	De Kritiek en derzelver gebruik in de Heilige Schrift.
----- 1794+	Het verdedigen der Openbaring, een vervolg op de verhandeling uit 1775.
24-02-1795	Proeven van de Nederduitsche Taalverrijking.
17-11-1795	Het Allegorisch schilderen.
20-03-1798	De voornaamste vereischten van de Bijschriften, Graftschriften en het Lierdicht.

Figuur 2 Verhandelingen van Johannes Lublink, gehouden in Concordia et Libertate. De met een + aangeduide verhandelingen zijn opgenomen in de *Drie Zeventallen Verhandelingen*. De naamgeving van de gepubliceerde verhandeling kan iets afwijken.

Uit deze lijst blijkt dat Lublinks verhandelingen, naar goed genootschappelijk gebruik, een veelheid aan thema's bestreken: kunst en cultuur, religie, ethiek, menskunde en de Nederlandse taal.

De bewaarde lijsten met de verhandelingen maken het mogelijk om een aantal anoniem gepubliceerde verhandelingen van andere leden op te sporen. Die bleken vooral te publiceren in tijdschriften die aan de uitgeverij van Meijer verbonden waren, zoals de *Philosooph*, de *Denker*, de *Algemeene Oefenschoole*, de *Rhapsodist* en na zijn overlijden in het *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Konst en Smaak* en zijn opvolgers, dat zich in het eerste deel de opvolger van de *Rhapsodist* en de *Algemeene Oefenschoole* noemt.³⁷⁵

³⁷⁵ In de eerste twee jaargangen van het *Algemeen Magazyn* zijn bijdragen opgenomen van de leden Lublink, A. Paets van Troostwijk, J. de Bosch, J.R. Deiman, L. Bousquet, A. de Lange, J. Otten Husl(e)y en H-J. Roullaud. Verhandelingen uit Concordia et Libertate zijn verder gepubliceerd in *Letteroefeningen van het Kunstgenootschap*

Uit de gepubliceerde verhandelingen blijkt dat de leden van Concordia aan de eigen praktijkervaring grote waarde hechtten. De medici in het genootschap hielden bijvoorbeeld verhandelingen over hun ervaringen met ziektes en stervensbegeleiding en deden op grond van hun ervaringen ook voorstellen tot verbetering van de gezondheidszorg.³⁷⁶ Zij waren niet de enige leden die aanbevelingen deden om tot maatschappelijke verbeteringen te komen.³⁷⁷ In 1773 hielden Titsingh en Calkoen zelfs verhandelingen over de bordelen in de stad.

In het genootschap was ruimte voor natuurwetenschappelijke experimenten en er werd geëxperimenteerd met zelf aangeschafte instrumenten. In andere Amsterdamse genootschappen was dat niet het geval en ook op universiteit en hogeschool stond het verrichten van empirisch natuurwetenschappelijk onderzoek nog in de kinderschoenen. Pas met de oplevering van het nieuwe gebouw van Felix Meritis in 1787 konden die proeven ook in dat genootschap worden uitgevoerd. Het natuurwetenschappelijk onderzoek in Concordia et Libertate zorgde voor belangrijke nieuwe inzichten, vooral op scheikundig gebied. Een aantal leden zou zich na enige tijd verenigen in een groep Hollandsche Scheikundigen die volgens de laatste wetenschappelijke inzichten experimenten uitvoerde en daarbij belangrijke ontdekkingen deed.³⁷⁸

Onbekend is of Lublink in Concordia et Libertate de vernieuwende esthetische experimenten van de filosoof Frans Hemsterhuis heeft herhaald. Bekend is wel dat hij bij verschillende van diens experimenten aanwezig was en in zijn verhandelingen verwijst Lublink ook regelmatig naar diens werk.³⁷⁹ Hemsterhuis bedacht een methode om de criteria te onderzoeken waarmee het publiek de vorm van vazen waardeerde. De proefpersonen oordeelden eerst bij daglicht over de vazen en 's avonds projecteerde hij de silhouetten op de wand en liet die door dezelfde

Diligentiae Omnia; De Philanthrope of Menschenvriend (1756-1762; het *Nieuw Algemeen Magazijn* en het *Vaderlandsch Magazijn* (1785-1812). Enkele verhandelingen zijn zelfstandig gepubliceerd.

³⁷⁶ De arts J.R. Deiman sprak over 'de opgeklaardheid en levendigheid van geest bij het sterven' (1776); H.G. Oosterdijk, 'Gods wijsheid en goedheid kenbaar in de zieken' (1769); H. ten Oever, 'de zekere weg van kennis van de weg die God in de natuur tot 's mensen ware gelukzaligheid heeft geopenbaard' (1775); F. Willet, 'Over middelen die in de menselijke natuur gevonden worden tot behoud van het leven, de gezondheid en de genezing der ziekten' (1780); J. Michel, 'Over de ziektes die in Amsterdam voorkomen in relatie tot de ligging van de stad' (1782).

³⁷⁷ J.H. Bagman, 'verval van de koophandel en middel tot redres' (1781); H. Calkoen, 'het tegenwoordig verval' (1782); J. Husl(e)y 'Over de middelen om de hoge vloed in de Zuiderzee te voorkomen' (1778); C. Krayenhoff, 'Over het plaats van (bliksem) afleiders' (1785); W. de Reus, 'Over de voor- en nadelen van vroegtijdig onderricht wgens de voortteling' (over seksuele voorlichting) (1787).

³⁷⁸ Verhandelingen die waarschijnlijk met experimenten gepaard gaan: Van Santen, 'Over de zouten' (1764); J. Ploos van Amstel, 'Over de zon' (1770); Cramer, 'electrische proeven' (1772); Willet, 'De Scheikunde' (1775 en 1776); J.R. Deiman, 'Het overeenstemmende in licht, vuur, electriciteit en magneetkracht' (1783); A. Paets van Troostwijk, 'Over de lucht' (1784). Meer over de proeven van de scheikundigen in het genootschap in: A. Weber, *Hybrid Ambitions: Science, Governance, and Empire in the Career of Caspar G.C. Reinwardt (1773-1854)* (Leiden 2012) 46.

³⁷⁹ Over deze Amsterdamse connectie van Hemsterhuis is niet eerder bericht. Lublink was ook betrokken bij de vertaling van diens werk door C. Ploos van Amstel.

mensen beoordelen. Alle aanwezigen ‘zelfs onbeschaafde lieden’, stemden overeen in hun oordeel over wat de eenvoudigste en wat de mooiste vorm was.³⁸⁰

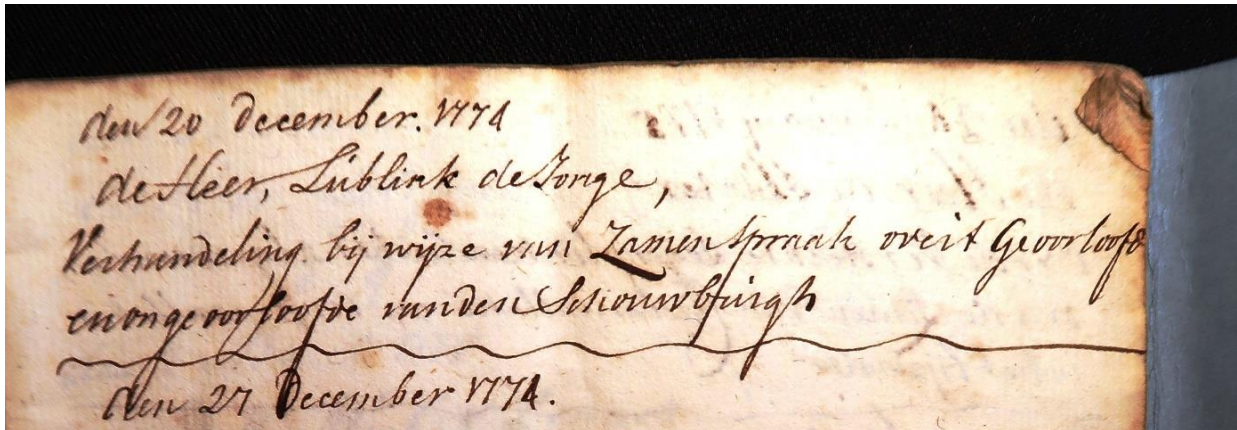
[An.] Prent naar schilderij van Joseph Wright of Derby 1768. Veel onderzoek werd gedaan naar de samenstelling van gassen. Hier wordt de lucht weggezogen onder een stolp waarin zich een kaketoet bevindt, waardoor hij niet meer kan vliegen. De wetenschapper staat op het punt weer lucht in de pomp te blazen, maar onduidelijk is of het beestje het experiment zal overleven. Het schilderij toont een scala aan emotionele reacties bij het publiek. Collectie Rijksmuseum.

Een ander kenmerk van de verhandelingen in *Concordia et Libertate* is de sterke maatschappelijke gerichtheid. De leden hadden dezelfde staatsgezinde overtuigingen als *Diligentiae Omnia*, maar in *Concordia et Libertate* hechtte men veel meer waarde aan een nieuw burgerideaal: het ideaal van de maatschappelijk betrokken burger.³⁸¹ Veel verhandelingen gaan

³⁸⁰ In het tijdschrift *De Wijsgeer der Negentiende Eeuw* 2 (Leiden 1845) een beschrijving van de esthetische proeven die Lublink samen met Hemsterhuis en waarschijnlijk C. Ploos van Amstel uitvoerde. De anonieme schrijver van dit tijdschrift, vermeldt dat hij in zijn studententijd erg geïnteresseerd is geweest in de esthetica, en dat hij daarover veel gesproken heeft met J. Lublink de jonge: ‘Ik hoorde dit van wijlen de beroemden J. Lublink den jongen, toen ik nog student was. Deze had zulke kunstbeschouwingen bij Hemsterhuis meermalen met groot genoegen bijgewoond. Naar zijne, nauwkeurige beschrijving heb ik een dergelijk (projectie)toestel vervaardigd.’ Het tijdschrift heeft niet lang bestaan, maar stond volgens de catalogus van de UvA onder redactie van Jacob Nieuwenhuis, luthers predikant, wiskundige, bewonderaar van Gellert en in zijn jeugd bevriend met Lublink. De beoefening van de esthetica stond op dat moment nog in de kinderschoenen. Zie daarvoor G.J. Johannes, *De lof der aalbessen*, 35 en P.C. Sonderer, *Het sculpturale denken. De esthetica van Frans Hemsterhuis* (Leende 2000).

³⁸¹ Onder meer in: H-J. Roulland, ‘Het nut der kunsten en wetenschappen voor alle mensen, in welke stand ook’ (1772), *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Konst en Smaak* 2 (1786) 173; J. Lublink ‘Over de beste wyze om de Godlykheid der Openbaaring tegens eerlyke Deïsten te verdedigen’ (1775); W. Thierens, ‘De heilzame invloed der christelijke godsdienst op de burgermaatschappij, tegen Rousseau’ (1777), *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Konst en Smaak* 1 (1785); J.H. Stuyver, ‘De algemene verplichting de vermogens der ziel uit te breiden, te verbeteren en te beschaven’ (1782).

over het verband tussen geloof, moraal en maatschappij. Dat onderzoeksthema is niet uniek voor Concordia et Libertate, maar was in vrijwel ieder Nederlands genootschap zichtbaar. Het doopsgezinde Teylers Godgeleerd Genootschap, opgericht in 1778 in Haarlem, maakte het onderzoek naar dit verband zelfs tot zijn doelstelling.³⁸²

Op 20 december 1774 hield Lublink een verhandeling 'Over het geoorloofde en ongeoorloofde in de schouwburg'. De verhandeling werd nooit gedrukt, maar is aanwezig in de Collectie Six.

Rond 1775 had bijna de helft van alle verhandelingen in Concordia et Libertate betrekking op gevoelens en eigenschappen die in dienst van het welzijn in de samenleving stonden. Menslievende gevoelens en eigenschappen als vriendschap, werklust, medelijden, gezelligheid, beleefdheid, nieuwsgierigheid (weetgierigheid), dankbaarheid en vaderlandsliefde werden gewaardeerd.³⁸³ Negatief beoordeeld werden gevoelens en eigenschappen die de sociabiliteit in de weg stonden, zoals hebzucht, hoogmoed, jaloezie, haat, luiheid, naargeestigheid, angst en genotzucht.

Lublink was niet de enige die in zijn verhandelingen naar een betere maatschappij streefde. Dat deed bijvoorbeeld ook de makelaar Louis Bousquet, die in zijn verhandeling 'de Liefde voor het Vaderland' (1775) de 'drift' van vaderlandsliefde wilde aanwakkeren omdat dat gevoel 'het mensdom tot bevordering van deszelfs geluk is ingeplant'. Hij verbond daarin het begrip vaderlandsliefde met een oproep tot 'weldadig' gedrag (goed-doen). Omdat niet ieder mens

³⁸² P. Visser, 'Teyler en liefdadigheid, onbepaalde verdraagzaamheid en zedelijk gemak', in: B. Sliggers en K. Evers, *De idealen van Pieter Teyler: Een erfenis uit de Verlichting* (Haarlem 2006): 127-146.

³⁸³ Een paar voorbeelden, uit Van Hattum (1983): H. Calkoen, 'Het bevorderen van het welzijn onzer medemenschen, het voornaamste middel om onze aardse zaligheid te vergroten' (1770); F. Rijk, 'De Liefde' (1771); H. Ogelwight 'Over het waare vergenoegen op deeze wereld' (1774); L. Bousquet, 'De liefde voor het vaderland' (1775); H-J. Roullaud, 'Het mededogen' (1775); C. van Lennep, 'Over de middelen om Gelukkig te zijn' (1778); C. van der Hoop, 'De vermogens van de mens om gelukkig te kunnen zijn' (1780); H-J. Roullaud, 'Het Medelijden in dichtmaat' (1780) en (1783); I.G. Thin van Keulen, 'De Hartstochten' (1782); Lublink, 'Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen' (1783); J. Lugt, 'Lierzang op de menslievendheid' (1784); J. Kantelaar en D. Deutz, 'Over het onderscheid tussen de zogenaamd sentimentele en de ware teergevoeligheid' (1792).

deze neiging voelde, hield hij een pleidooi voor het aanleren van de ‘edelmoedige driften’, zoals werklust, leergierigheid en dapperheid. Bousquet bepleitte een beschavingsconcept waarin alle inwoners van het vaderland zich belangeloos voor het welzijn van hun medemensen inzette zonder daarbij te letten op sociale achtergrond of geloofsovertuiging.³⁸⁴

Het streven naar volksverheffing was een belangrijk thema in *Concordia et Libertate*, lang voordat in 1785 de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen met dat doel werd opgericht.³⁸⁵ Zo schreef Barend zur Mühlen bijvoorbeeld over ‘De plicht van de mensen om hun eigen geluk en het geluk hunner medemens te vergroten’ (1781).³⁸⁶ Hij verkondigde daarin de boodschap dat alleen die mens gelukkig worden ‘die de gulde les onuitwischbaar in zijn hart graveerd: hetgeen gij wilt dat de menschen u doen, doet gij hun ook alzo.’³⁸⁷ Zur Mühlen, die een belangrijke bestuurder van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen zou worden, schreef een gedicht over de burger die zijn medemens probeert bij te staan:

Al moet hij zelfs op doornen treden,
Zijn hart bezwijkt geenzins bij ’t woên der tegenheeden,
Hij ’s mensch! - dit ’s hem genoeg, en dit gevoel alleen
Leert hem de trouwste zorg voor ’t heil van ’t algemeen;
De elend’ling vindt in hem een’ raader,
De weêuw een’ man, de weez’ een vader,
En de armoê, die, gedrukt, aan zijnen boezem schreit
vindt aan dien boezem troost, - deelt in zijn tederheid,
Hem roept het algemeen tot lastige eerepligten (...).³⁸⁸

Een vergelijkbaar pleidooi voor een praktijkgerichte, op het algemeen welzijn gerichte menslievendheid is te vinden in de verhandeling ‘Over de waare grootheid’ (1782) van de hugenoot Henri Jean Roullaud, oud-lid van *Diligentiae Omnia*, vooraanstaand vrijmetselaar en

³⁸⁴ De verhandeling werd anoniem gepubliceerd in *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Konst en Smaak* 1 (1785).

³⁸⁵ Die boodschap komt in een groot aantal verhandelingen terug: H-J. Roullaud, ‘Het nut der kunsten en wetenschappen voor alle mensen, in welke stand ook’ (1772), *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Konst en Smaak* 2 (1786) 173; H. Calkoen, ‘Het bevorderen van het welzijn onzer medemensen het voornaamste middel om de aardse deugd te bevorderen’ (1770); B. zur Mühlen, ‘De plicht van de mensen om hun eigen geluk en geluk hunner medemens te vergroten’ (1781); J. Lublink, ‘Over de waarheid’ (1783); J. Lublink, ‘Over het patriotisme’ (1784); J. Lublink, ‘Over de beloning der deugd in dit leven’ (1789); L. van Limburg, ‘Het geluk van een staat in de deugd der burgers gelegen’ (1788).

³⁸⁶ Gepubliceerd in: *Redevoeringen en inspraaken, door de Maatschappij: Tot Nut van ’t Algemeen* 2 (1791). In Felix Meritis las B. zur Mühlen ‘Over het gedrag van de rijke en het handelen van de arme’ (1781), gevolgd door dezelfde verhandeling die hij in *Concordia et Libertate* had voorgelezen: ‘s Menschen verplichting om zijn geluk en dat van zijn medemens te bevorderen’ (1781).

³⁸⁷ Dit was dezelfde boodschap van anticiperende en praktische menslievendheid die ook door de kring van uitgever Pieter Meijer werd uitgedragen. Dit illustreert hoe in de genootschappen Felix Meritis, *Concordia et Libertate* en in de letterkundige kring van Pieter Meijer dezelfde sociaal-maatschappelijke idealen leefden.

³⁸⁸ B. zur Mühlen ‘De plicht van de mensen om hun eigen geluk en het geluk hunner medemens te vergroten’, in: [An.] *Redevoeringen en inspraaken, door de Maatschappij: Tot Nut van ’t Algemeen* 2 (1791) 156. Tien jaar daarvoor uitgesproken in *Concordia et Libertate*.

lid van de Oeconomische Tak. Het onderwerp van deze verhandeling, de ‘ware grootheid’ definieerde hij als de ‘belangeloze’ inzet voor het welzijn van de medemens. Hij propageerde een burgerschapsideaal waarin de burger zich liet leiden door zijn gevoelens van ‘menschlievendheid, standvastigheid en trouw, belangeloosheid en grootmoedigheid’.³⁸⁹ Opvallend genoeg eindigde hij zijn betoog met de oproep deel te nemen aan een ‘nuttige instelling’, een utilitair genootschap. Aan deze oproep gaven de leden van Concordia et Libertate massaal gehoor. Velen werden lid van de Oeconomische Tak toen die in 1777 werd opgericht, en toen in 1787 de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen naar Amsterdam verhuisde, traden er ook veel leden tot deze organisatie toe. Concordialid Barend zur Mühlen werd daar tot voorzitter gekozen en las bij die gelegenheid zijn eerder in Concordia et Libertate voorgelezen verhandeling over het nut van volksverheffing voor. Volksverheffing werd door deze menslievende leden van Concordia et Libertate echter niet gebruikt om te pleiten voor een herverdeling van de welvaart. G. Titsingh sprak in Concordia et Libertate bijvoorbeeld over de rechtvaardiging van inkomensongelijkheid in ‘Over de handelwijze van het opperwezen in de onderscheiden bedeling der goederen gerechtvaardigd’ (1771).

In Concordia et Libertate hielden de leden er ondogmatische geloofsovertuigingen op na.³⁹⁰ Het genootschap was van mening dat wetenschap en religie elkaar nooit konden tegenspreken. Met Lublink bepleitten verschillende leden een rationele benadering van de bijbelboeken.³⁹¹ Men voelde zich ook vrij om de relatie tussen het ‘geopenbaarde’ christendom en de ‘natuurlijke’ godsdienst van de niet-christelijke volken te onderzoeken.³⁹² In hun religieuze overtuiging was God niet de wrekende God van het oude testament, maar de God van liefde en bezieling. Men hechtte vooral waarde aan de boodschap van Jezus in het Nieuwe Testament.

³⁸⁹ ‘Over de waare grootheid’ (1782), *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Konst en Smaak* 2 (1786) 173. Over het belangeloze streven naar hulp aan de medemens werd veel gesproken: H. Ogelwight, ‘Het geluk en de gelukzaligheid naar de regels van de waarheid en de deugd gegrond op zeden en godsdienst’ (1774); H.H. ten Oever, ‘De zekere kennis van de weg die God in de natuur tot ’s menschen ware gelukzaligheid heeft geopenbaard’ (1775); J. Douwes, ‘Wie ben ik? Waar ben ik? Tot wat einde? En wat zal van mij worden?’ (1775); C. van Lennep, ‘De middelen om gelukkig te zijn’ (1778); D. Wendorp jr., ‘Bewijs dat de deugd de gezellin der vreugde is’ (1779); C. van der Hoop, ‘Het vermogen van de mens om gelukkig te kunnen zijn’ (1780); J. Luden, ‘De zelfkennis als bron en oorzaak van het geluk’ (1780); H. Wessels, ‘De deugd is verknocht aan het geluk van het menselijk leven en de ondeugd brengt daar nadeel aan toe’ (1781); B. zur Mühlen, ‘De plicht van de mensen om hun eigen geluk en het geluk hunner medemens te vergroten’ (1781).

³⁹⁰ J. Lublink, ‘Over het verdedigen van de Christelyken Godsdienst’ (1783); G-J. van Rijswijk, ‘De natuurlijke godsdienst en zijn grondwaarheden’ (1789), *Algemeen Magazijn* 5 (1790) 175; H-J. Roullaud, ‘Het nut der kunsten en wetenschappen voor alle mensen, in welke stand ook’ (1772); J. Lublink, ‘de beste wijze om de christelijke godsdienst tegen eerlijke Deïsten te verdedigen’ (1775); J.R. Deiman, ‘De nadelige invloed van vooroordelen op de menselijke kennis’ (1778); H.G. Oosterdijk, ‘De uitwendige zinnen en zintuigen als onwraakbare bewijzen van Gods goedheid, wijsheid en almacht’ (1783).

³⁹¹ Bijvoorbeeld J. Adami, ‘De stilstand van de zon en de maan ten tijde van Josua geen wonderwerk’ (1776).

³⁹² J. de Bosch, ‘De zedekunde der heidenen’ (1769); J. Schreuder, ‘De waarde der deugden van de heidenen’ (1769).

Deze boodschap stond volgens hen immers in dienst van een betere wereld en bood troost bij rampspoed, wanhoop en twijfel.³⁹³ Belangrijk element in die boodschap was dat ieder mens gelijkwaardig was en dat ieder mens het recht had om zijn eigen geloofsovertuigingen te volgen. Het genootschap was dan ook fel gekant tegen eventueel maatschappelijk onrecht ten gevolge van geloofsovertuiging of afkomst.³⁹⁴ Met deze opvattingen stond het genootschap lijnrecht tegenover de gereformeerde orthodoxie en de politieke praktijk.³⁹⁵

Wat zich allemaal binnen de muren van het genootschap heeft afgespeeld, is altijd geheim gebleven. Bij de toelating zwoeren alle leden een eed van geheimhouding en die eed is nooit geschonden, ook niet toen het genootschap was opgeheven. De enige die over het genootschap heeft geschreven is een buitenstaander, de vrijzinnige Duitse filosoof C.F. Bahrtdt die het genootschap in 1779 bezocht.³⁹⁶ Zijn beschrijving heeft in de genootschapshistoriografie echter tot behoorlijk wat verwarring geleid. Bahrtdt schreef namelijk in de uitgave van zijn dagboek dat hij op een vrijdagavond in Amsterdam door de hoogleraar Oosterse talen H.A. Schultens in een – niet bij name genoemd – genootschap was geïntroduceerd. Hierdoor wordt de suggestie gewekt dat Bahrtdt ‘De Vrijdag’, het genootschap Libertate et Concordia, bezocht.³⁹⁷ Die conclusie lijkt echter onhoudbaar wanneer ik de door hem verstrekte details over dit bezoek vergelijk met de gegevens die over dit ‘Vrijdaggenootschap’ bekend zijn. Uit de door hem verstrekte feiten moet wel geconcludeerd worden dat hij Concordia et Libertate beschreven heeft.³⁹⁸

Hij beschrijft Concordia et Libertate als een vrijzinnig genootschap dat vanwege zijn onorthodoxe geloofsopvattingen in het verborgene moest opereren. Daarom werd de plaats van de bijeenkomst pas een uur van tevoren vastgesteld.³⁹⁹ Dat is een merkwaardige opmerking,

³⁹³ H.G. Oosterdijk, ‘Gods wijsheid en goedheid kenbaar in de zieken’ (1769); J. Hageman, ‘De rampen en onheilen des levens’ (1771); G-J. van Rijswijk, ‘De theorie van Villaume over de oorsprong van het kwaad’ (1788), waarin Villaume aantoonde dat de schepping veel meer positieve dan negatieve kenmerken heeft.

³⁹⁴ Die boodschap niet alleen in de verhandelingen van Lublink, maar ook in J.W. Thierens, ‘De heilzame invloed der christelijke godsdienst op de burgermaatschappij, tegen Rousseau’ (1777), *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Konst en Smaak* 1 (1785); J-H. Stuyver, ‘De algemeene verpligting der menschen om de vermogens hunner ziele uit te breiden, te verbeteren en te beschaven’ (1782), *Algemeen Magazijn van Kunsten en Wetenschappen*, 1 (1785).

³⁹⁵ De bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk kon echter pas in 1795 openlijk ter discussie worden gesteld. Die discussie ging uit van Teylers Godgeleerd Genootschap. De prijsvraag ‘Of en hoedanig het burgerlijk bestuur eenigen invloed mag uitoefenen op zaken van Godsdienst’ werd gewonnen door de remonstrantse predikant B. van Rees. Tweede prijs ex-aequo was voor R. Feith, de remonstrantse predikant C. Rogge en doopsgezind hoogleraar G. Hesselink.

³⁹⁶ D. Carl Friedrich Bahrtdts *Geschichte seines Lebens, seiner Meinungen und Schicksale. Von ihm selbst geschrieben* 3 (Berlin 1791) 280 e.v.

³⁹⁷ Zie voor de verwarring die Bahrtdt met zijn opmerkingen teweegbracht: Hanou, *Sluiers van Isis*, 1, 516-520.

³⁹⁸ Schultens is zowel lid van ‘de Dinsdag’, Concordia et Libertate, als ‘De Vrijdag’.

³⁹⁹ C.F. Bahrtdt, *Geschichte seines Lebens*: ‘Denn die klugen Leute leben da so stil und einsam, wie wenn sie ihre eigne Existenz verbergen müßten, um nicht als kluge Leute entdeckt und, beintoleranzt zu werden. Wir giengen

want niet alleen is het onwaarschijnlijk dat er in Amsterdam op het laatste moment een geheime locatie voor vijftig mensen beschikbaar was, maar het is ook onwaarschijnlijk dat het genootschap in het tolerante Amsterdam voor vervolging te vrezen had. De gegevens komen wél overeen met de vergaderplaats van Concordia et Libertate, achterin wat nu de St. Luciënsteeg heet, maar niet met die van Libertate et Concordia. Dit laatste genootschap had nooit meer dan zeventien leden en vergaderde bij de leden thuis, en die woonden allemaal op vooraanstaande plekken in de stad. Het belangrijkste bewijs dat Bahrtd Concordia et Libertate beschreef, komt van iemand met wie hij bevriend was, de lutherse predikant E.H. Mutzenbecher, die in deze periode lid was van Libertate et Concordia. Mutzenbechers constateerde dat Bahrtd zich vergist moest hebben, want dat genootschap was zó besloten dat daar nooit een bezoeker ontvangen was.⁴⁰⁰

-De omslag van de feestbundel bij het vijftientwintigjarig bestaan in 1773. De zinspreuk: Door Eendracht altijd sterk; en Vrijheid altoos blij; wordt Duurzaamheid beloofd; Aan deezee Maatschappij. Foto eigen collectie.

des Abends um sieben Uhr erst an den Versammlungsort, weil um sechs Uhr die Zusammenkunft festgesetzt war. Es war ein Zimmer in einem Hintergebäude, so abgelegen und stil als möglich.'

⁴⁰⁰ Zie daarvoor A. von Mutzenbecher, *Zur Erinnerung an den Generalsuperintendenten Esdras Heinrich Mutzenbecher in Oldenburg* (Oldenburg Leipzig 1897).

Volgens Bahrtdt hing er in Concordia et Libertate een buitengewoon vrijzinnige en gezellige sfeer. Bij zijn binnenkomst werd hij hartelijk begroet door een – tot op heden ongeïdentificeerde – zeventigjarige advocaat La Fontaine, met de vraag: ‘Mein Herr Bahrtdt! — sagen Sie uns, giebt's bei Ihnen noch die eine Dreieinigkeit glauben?’⁴⁰¹ Bahrtdt was blij dat hij in Amsterdam een groep onorthodoxe denkers ontmoette, want hij had zich tot dan toe stierlijk verveeld. De blijdschap was wederzijds geweest: ‘Alle schienen sich zu freuen, einen Kezzer mehr in ihrem Cirkel zu sehen’. Bahrtdt kwalificeerde het genootschap als een tempel van gezond verstand en na afloop was hij als een ‘Schwärmer’ zo blij geweest.⁴⁰²

De warme sfeer in Concordia et Libertate had Bahrtdt verrast. Uitgaande van de traditionele typering van de Hollanders als rustige en bedaarde kooplieden die zich, behalve over hun inkomsten, nergens druk over maakten, merkte hij op dat deze Amsterdammers in gedrag én psychische gesteldheid van deze stereotypering verschilden. In het genootschap was men vriendelijk en enthousiast: ‘Als ich eintrat, erblickte ich lauter frohe und freundliche Gesichter, wie ich auf keinem Kaffee hause gefunden hatte. (...)’. In hoeverre dit een betrouwbare karakterisering van de sfeer in het genootschap was, valt natuurlijk niet meer te achterhalen.

Uit een andere bron is bekend dat de deelnemers aan het genootschap zeker geen koude kikkers waren. In zijn bijdrage aan de feestbundel bij het vijftigjarig bestaan in 1798 meldt Ph. H. Themmen dat de leden zich niet schaamden hun tranen te laten vloeien. Terugblikkend op de afgelopen vijftig jaar schrijft hij dat verschillende lezingen ‘de gevoelige harten’ van de leden hadden ‘doen bloeden’ en daarbij ‘tranen van erkentlykheid’ [dankbaarheid] hadden opgewekt:

Dan weder doet de dichtkunst, door haaren Godlyken invloed, ons van verrukking verbaasd staan, wanneer zy, met verhevene klanken, de schoone bevalligheden der deugd, of het afgrysselyke der ondeugd ons levendig voor den geest brengt; of onze gevoelige harten doet bloeden, als zy de ontmenschte wreedheden des oorlogs op eene beklaglyke wyze voorstelt; of ons traanen van erkentlykheid doet storten, als

⁴⁰¹ De identiteit van deze advocaat is tot op heden niet achterhaald. In de ledenlijst van Concordia et Libertate, noch in de ledenlijst van Libertate et Concordia komt deze naam voor. De dichter Pieter Fontein was het zeker niet, meldde Mutzenbecher, want die was in 1775 al bijna blind en ook nog eens stokdoof. Mogelijk wordt hier I. de la Fontaine bedoeld die met Lublink in 1773 tot executeur van het testament van Pieter Meijer werd benoemd. Hij was makelaar, lid van de Vaderl. Soc. en luitenant Schutterij.

⁴⁰² C.F. Bahrtdt, *Geschichte seines Lebens*: ‘Das war der einzige selige Abend, den ich in Amsterdam genoss. ... Denn der Versammlungsort dieser Brüder war mir wie ein Tempel gewesen, wo die Vernunft als Gottheit verehrt wurde, und wo ich meinen so langen Durst nach Ergiessungen des gesunden Menschenverstandes endlich einmal wieder hatte löschen können.’

zy de dappere daaden der vaderlandsche helden uitbazuint; of de menschlievende verrichtingen der palinuuren [bestuurders] van stad, of land, of staat, met dankbaare toonen uitgalmt.⁴⁰³

Bij welke verhandelingen die tranen gevloeid hebben, is niet bekend. Wél zijn er enkele verhandelingen bewaard gebleven die dappere daden van vaderlandse helden beschrijven.⁴⁰⁴ Bekend is verder dat er in het genootschap verschillende sentimentele gedichten zijn voorgedragen.⁴⁰⁵ Ook werden er verhandelingen gehouden waarin overleden genootschapsvrienden werden herdacht.⁴⁰⁶

4.4.3 Patriots activisme in Concordia et Libertate

In Concordia et Libertate spraken de leden regelmatig over het belang van burgerlijke vrijheid, religieuze tolerantie en de noodzaak van democratische invloed.⁴⁰⁷ Vaak was die boodschap verpakt in verhandelingen over historische figuren die zich in het verleden voor die waarden hadden opgeofferd.⁴⁰⁸ In het genootschap heerste een patriotse sfeer, waardoor het bekendstond als het ‘Keezengezelschap’.⁴⁰⁹ Aan het genootschap waren vijf ‘goede regenten’ verbonden: C. van Lennep, D. Hooft, C. van der Hoop, L. Hovy en M. Temminck. Zij stonden te boek als ‘goede regenten’ omdat ze in de 36 leden tellende Raad van Amsterdam openlijk de eis van de burgerij voor democratische invloed ondersteunden.

⁴⁰³ Themmen, *Feestviering*.

⁴⁰⁴ Enkele historische verhandelingen zijn bewaard: H. Calkoen, ‘De luister des vaderlands, en de verdiensten der Nederlanders (1776), in *Algemeen Magazijn* 2 (1) (1786); L. Bousquet, *De lt. admiraal M.A. de Ruiter geschetst in eene redevoering uitgesproken in het genootschap Concordia & Libertate* (1777) is als zelfstandige publicatie uitgegeven in 1781.

⁴⁰⁵ P. van Winter vertaalde het sentimentele gedicht *De Alpen* van A. van Haller (11-11-1788). De leden J. Lugt (1786) en H.-J. Roullaud (1783) schreven verschillende gedichten over menslievendheid en medelijden, die mogelijk ook sterk op de gevoelens van de toehoorders hebben ingespeeld.

⁴⁰⁶ Hiëronymus (Jeronimo) de Bosch, *Levensbeschrijving van de arts H.G. Oosterdijk* (Amsterdam 1795).

⁴⁰⁷ H. Calkoen, ‘Het vrijheidsstreven van de Amerikanen’(1780) (‘which he read with applause’, schreef John Adams in een brief d.d. 4 september 1782 aan secretaris Livingstone, opgenomen in: *The Works of John Adams* 7); M. Temminck, ‘Het onbillyk en schadelyk verzuim der beoefening van onze oude vaderlandse wetten en keuren’ (1781); W.H. Nolthenius, ‘Betoog dat een kundig en braaf staatsman meer tot het welzijn van het algemeen toebrengt [...] dan de dapperste krijgsheld’ (1783); H. Calkoen, ‘Aanmerking op de tweede brief van de Vaderlandsche Brieveschrijver’ (1784); J. Lublink, ‘Over het Patriottisme’ (1784); P. Rendorp, ‘De invloed der zeden op het behoud van de burgerstaat en de middelen om die aan te bevelen’ (1785); H. Calkoen, ‘De staatkundige hoogmoed’ (1785).

⁴⁰⁸ Enkele voorbeelden: D. Deutz, ‘De lof van Van der Werff’ (1781); H. Calkoen, ‘De afzwering van de grafelijke regering’ (1781) D. Hooft de jonge, ‘De lof op graaf van Egmond’ (1781); F.H. Morees, ‘Verdedigen van Marcus Brutus ombrengen van Caesar’ (1781); J.W. Thierens, ‘Over de omwenteling die het Romeinse rijk verwoestte’ (1782); D. Hooft de jonge, ‘Cats als staatsman en als dichter’ (1783).

⁴⁰⁹ J. van Lennep 2, *Het leven van mr. Cornelis van Lennep*, 215.

De Goede Regent werd een begrip. Hier een goede regent afgebeeld op het Vaderlandsch werpspel uit 1786.

Een aanzienlijk deel van de leden zou zich in de jaren 1780 politiek activistisch opstellen, waarmee ik bedoel dat zij zich openlijk voor politieke veranderingen hebben ingezet. Zes leden waren bijvoorbeeld in 1785 betrokken bij de oprichting van een aanvankelijk nog geheim Nationaal Fonds: J. d'Amour, E. Ebeling, D. Hooft, C. van der Hoop, R.J. Schimmelpenninck en N. van Staphorst. Het 'Nationaal of Vaderlandsch Fonds, tot een Nationaalen onderstand, ter bevordering van de gewigtigste belangen des Vaderlands', zoals het fonds officieel heette, was opgericht om de militaire tak van de patriotten – de vrijkorpsen en de exercitiegenootschappen – financieel te ondersteunen. Dit Nationaal Fonds vormde in Amsterdam de kern van de patriotse factie en had waarschijnlijk vertakkingen in het hele land.⁴¹⁰ Het fonds zorgde voor de aankoop van vaandels, uniformen en wapens en ondersteunde de 'vliegende' legertjes van de patriotten.

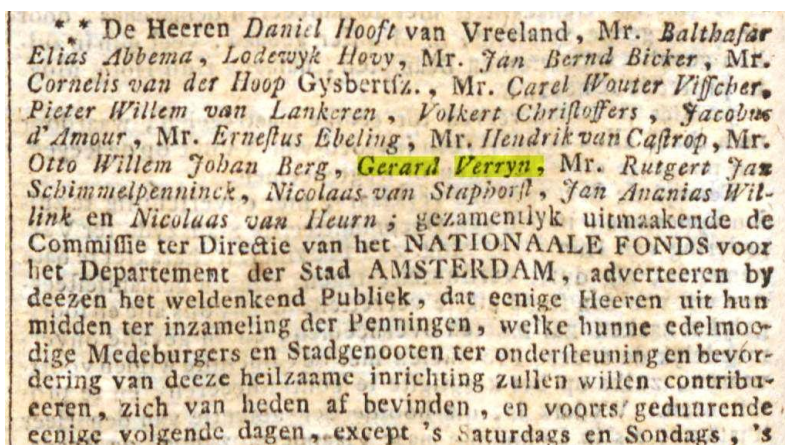
Sommige leden wierpen zich ook fysiek in de strijd. Een van hen was hoogleraar H.A. Schultens, huisvriend van de Lublinks. In Leiden, waar hij op dat moment doceerde, braken met enige regelmaat rellen uit tussen de voornamelijk orangistische bevolking en de voor het grootste deel patriots georiënteerde studenten. Tijdens een van die rellen kwam Schultens oog in oog te staan met een groep woeste Leidenaars, die een groep patriotse studenten bedreigde.

⁴¹⁰ Over het Nationaal Fonds: F. Grijzenhout, 'Een nationaal monument. Otto Willem Johan Berg en het gedenkteken voor Joan Derk van der Capellen tot den Pol', in: F. Grijzenhout, P. Raedts (eds.), *Deze lange eeuw. Metamorfosen van het vaderland 1780-1950*. (Amsterdam 2015) 17-32.

Zijn biograaf, de gereformeerde predikant Jacobus Kantelaar, eveneens lid van Concordia et Libertate, beschreef de situatie als volgt:

Eenige jongelingen, door eene oproerige menigte vervolgd, zochten hulpe by Schultens, die zy elders niet hadden kunnen erlangen. Ten aanhooren van het woedend gepeupel, gebodt hy, met eene donderende stem, den bevelhebber der binnenwacht, om geweld met geweld te keeren. De geheele menigte, schoon grimmende van nyd, en brandende van begeerte, om hem aan te vallen, die aan hunne woede weerstand dorst bieden, was verpletterd door de majesteit van zyne stem en houding; in één oogenblik zweeg het getier des raazenden hoops; en Schultens, in het midden deezer doldriftige bende, scheen een magtig Vorst te zyn, omstuwd door zyn gehoorzaam Volk.⁴¹¹

Schultens redde zijn studenten, maar zou als gevolg van zijn patriotse overtuigingen op allerlei manieren worden tegengewerkt, meldt zijn biograaf, die overigens ook zelf de wrange vruchten van zijn patriotse houding plukte. Hij werd in 1787 uit zijn functie gezet, onder meer omdat hij in Almelo de patriotten had aangemoedigd toen zij tegen de Pruisen ten strijde waren getrokken.

* * De Heeren Daniel Hooft van Vreeland, Mr. Balthasar Elias Abbema, Lodewyk Hovy, Mr. Jan Bernd Bicker, Mr. Cornelis van der Hoop Gysbertsz., Mr. Carel Wouter Visscher, Pieter Willem van Lankeren, Volkert Christoffers, Jacobus d'Amour, Mr. Ernestus Ebeling, Mr. Hendrik van Castrop, Mr. Otto Willem Johan Berg, **Gerard Perryn**, Mr. Rutgers Jan Schimmelpenninck, Nicolaas van Staphorst, Jan Ananias Wil-link en Nicolaas van Heurn; gezamenlyk uitmaakende de Commissie ter Directie van het NATIONAAL FONDS voor het Departement der Stad AMSTERDAM, adverteeren by deezen het weldenkend Publiek, dat eenige Heeren uit hun midden ter inzameling der Penningen, welke hunne edelmoo-dige Medeburgers en Stadgenooten ter ondersteuning en bevör-dering van deeze heilzaame inrichting zullen willen contribu-eeren, zich van heden af bevinden, en voorts gedurende eenige volgende dagen, except 's Saturdays en Sondags, 's

Advertentie waarin wordt opgeroepen het Nationaal Fonds te ondersteunen. In het land waren verschillende departementen van het fonds opgericht.

Ook andere leden van het genootschap stelden zich activistisch op. Het Amsterdamse 'volk' koos vijftien geconstitueerden om met het stadsbestuur over zijn eisen te onderhandelen en vier van hen waren afkomstig uit Concordia et Libertate: E. Ebeling, J. d'Amour, J. Luden, J. Croon.⁴¹² In Concordia et Libertate waren ook verschillende andere leden actief in

⁴¹¹ In J. Kantelaar, *Lofreden op H.A. Schultens* (Amsterdam 1794).

⁴¹² De afgevaardigden waren: D.J. van Hogendorp; E. Ebeling; L. van Wijk junior; S. Donker; H. Blomberg; S. Bos; W. Slicher; J. d'Amour; P. Nauta Beukens; O.W.J. Berg; E. Lijnslager; J. Luden Hendricksz.; P. Witmond;

burgercomités, exercitiegenootschappen en vrijkorpsen. In totaal zouden tijdens de patriotse woelingen twintig van de vijfenzeventig leden tot een vorm van politiek activisme overgaan.⁴¹³

C. Bogerts naar Jacobus Buys Plechtige ceremonie voor een groot publiek op de Dam voor het stadhuis bij de verkiezing van twee nieuwe patriotsgezinde burgemeesters te Amsterdam, 7 juli 1787. Collectie Rijksmuseum.

In 1786 en 1787 schaarde het genootschap zich als organisatie openlijk achter het patriotse streven naar verandering. De patriotse voorman, burgemeester Hendrik Hoofd Danielsz., werd op 14 maart 1787 in het genootschap uitgenodigd aanwezig te zijn bij het voorlezen van het gedicht 'de sesentwintigste february 1787', geschreven door P.J. Uylenbroek. Aan de voorlezing ging een lofrede op zijn optreden vooraf. In zijn gedicht herdacht Uylenbroek de

J. van Staphorst; J. Croon. Vier van waren lid van Concordia et Libertate (Ebeling, J. d'Amour, J. Luden en J. Croon). Vier anderen zijn lid van de net naar Amsterdam verhuisde Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Wijk; Bos; Berg; Lijnslager). Beukens Nauta is lid van Felix Meritis. Details in [An.] *De Beroerten in de Vereenigde Nederlanden, van den Jaare 1300 tot op den tegenwoordigen Tyd. Geschetst ter Waarschuwing van derzelver tegenwoordige Burgers en Leden van Regeering* 11 (1789) 178.

⁴¹³ Hun namen zijn opgenomen in Bijlage 8 Politiek activisme Patriotse Revolutie 1787.

dag waarop de patriotse eisen op het stadhuis, onder meer door de ‘held’ Hooft waren ingewilligd. Hooft werd door zijn medestanders als ‘menslievend’ bestempeld omdat hij zich voor de eis van democratisering van de Amsterdamse burgers inzette, maar ook omdat hij besloot zijn Surinaamse slaven vrij te laten.⁴¹⁴ Duidelijk is dat Concordia et Libertate een belangrijke rol in de patriotse oppositie heeft gehad, met een aantoonbaar aandeel in het activisme in Amsterdam. Mogelijk is het aandeel groter geweest, maar de namen van de meeste activisten zijn niet bekend.

4.4.4 Besluit

Toen Lublink rond 1767 tot Concordia et Libertate toetrad, was dit de plek waar de culturele, wetenschappelijke en politieke elite van Amsterdam bij elkaar kwam. Het genootschap fungeerde als een broedplaats van ideeën en in de bijeenkomsten discussieerden invloedrijke figuren op hoog niveau over de nieuwste wetenschappelijke inzichten. Het lidmaatschap bracht de leden niet alleen in aanraking met nieuwe ideeën, maar het betekende ook een uitbreiding van de eigen sociale kring. Door met elkaar in alle vriendschap de verhandelingen te bespreken ontstond er zoiets als een communis opinio en in deze sociale omgeving ontwikkelden de deelnemers zowel hun gevoel als hun verstand. Hierdoor werd men behoed voor misstappen en was iedere deelnemer gericht op het bevorderen van het algemeen welzijn.

De eerste twintig jaar van het bestaan is het genootschap nauwelijks naar buiten getreden, maar in de jaren na Lublinks toetreden veranderde dat. De bijdragen van de leden werden deels gepubliceerd. Dat gebeurde aanvankelijk anoniem, later ook openlijk, in de toonaangevende culturele tijdschriften van de periode. In Concordia et Libertate was Lublink een van de gezichtsbepalende figuren. Met de uitgave in eigen beheer van zijn verhandelingen gaf hij het goede voorbeeld en stimuleerde daarmee anderen om eveneens voor hun denkbeelden uit te komen. De leden kwamen tweewekelijks bij elkaar en bespraken dan een verhandeling die door een van hen was voorbereid. Zij combineerden theoretisch onderzoek met verhandelingen waarin de eigen ervaring centraal stond. Het overgrote deel van de leden had een dissenterse achtergrond, wat zich uitte in een ondogmatische geloofshouding en een grote intellectuele nieuwsgierigheid. Het interessegebied van de leden was zeer divers, maar vanaf de jaren zeventig lag de focus op het onderzoek naar de relatie tussen moraal, religie en maatschappelijk

⁴¹⁴ Over hem: [An] *Bataafsche groet aan de twee eerwaardigste, grijsaarts ... Hendrik Hooft Danielsz. en Isaac van Goudoever* (z.p. 1792). Het is zeer waarschijnlijk dat Lublink onder zijn pseudoniem Batavus meerdere gedichten ter ere van deze ‘goede regent’ publiceerde. Het is overigens een gemis dat er van deze patriotse aanvoerder nog geen biografie beschikbaar is.

welzijn. De maatschappelijke gerichtheid van het genootschap, en met name de gerichtheid op volksverheffing, was een opmerkelijke gezamenlijke eigenschap.

Het genootschap werkte in de traditie van de vrijmetselarij. Dat betekende, naast de verplichting tot het houden van verhandelingen, onder meer een strenge ballotageprocedure en een eed van geheimhouding, waardoor de inhoud van de bijeenkomsten binnenskamers bleef. Het fungeerde als een plek waar men veilig over allerlei nieuwe ideeën kon discussiëren. Op politiek gebied verdedigde het de staatsgezinde ideologie en de burgerlijke en religieuze vrijheden. Daarmee kreeg het beschavingsideaal dat de leden propageerden een politieke lading. Dat leidde ertoe dat individuele leden van het genootschap een belangrijke rol gingen spelen in het patriotse streven naar sociaal-maatschappelijke en politieke veranderingen.

4.5.1 Libertate et Concordia (lid-bestuurder van 1766-1806)

Organisatie en ontwikkeling

Het derde genootschap dat door Lublink gebruikt werd om zijn welzijnsidealën te verspreiden, was *Libertate et Concordia*, een zeer besloten genootschap dat zich ter onderscheid van het ‘Dinsdaggenootschap’ *Concordia et Libertate*, ‘De Vrijdag’ noemde.⁴¹⁵ Het genootschap was in 1734 opgericht, maar zou pas in 1784 voor het eerst in de openbaarheid treden. Tot die tijd was het bestaan van dit genootschap alleen bij een kleine groep ingewijden bekend. De belangrijkste archivalia betreffen de ledenlijsten die bij het vijftig- en vijfenzeventigjarig bestaan zijn gedrukt. Bij die gelegenheden zijn er ook enkele gedichten verschenen, onder andere van de hand van Lublink.⁴¹⁶ Bij het vijftigjarig bestaan vierde het genootschap een groot feest, waarbij ook de echtgenotes van de leden aanwezig waren, en ook het vijfenzeventigjarig jubileum werd groots gevierd, opnieuw in aanwezigheid van de echtgenotes van de leden. Daarna raakte het genootschap in de versukkeling. Uiteindelijk zou het in 1834, vlak na de viering van het 100-jarig bestaan, na een ‘allernaangenaamst gehaspel’ definitief ter ziele gaan.⁴¹⁷

⁴¹⁵ Over *Libertate et Concordia* vooral: De Vries, *Beschaven!*; Hanou, *Sluiers van Isis*.

⁴¹⁶ In de *Naamlijst der leden van het Vrijdag's gezelschap, opgericht te Amsterdam den 17 december van het jaar MDCCXXXIV onder de zinspreuk: Libertate et Concordia. En eenige Gedichten daartoe betrekkelijk* zijn een aantal gedichten van Lublink zijn opgenomen. Op de ledenlijst van 1811 staan de namen van achtenzeventig leden sinds 1734 in chronologische volgorde vermeld, waaruit valt af te leiden dat Lublink vermoedelijk rond 1766 tot dit genootschap is toegetreden.

⁴¹⁷ J. van Lennep, *Het leven van mr. Cornelis van Lennep*, 195. Waarover men zo ‘haspelde’ vermeldt Van Lennep niet.

Over dit ‘geheime’, of op zijn minst geheimzinnige genootschap heeft behalve de lutherse predikant Mutzenbecher, lid van 1780 tot 1789, niemand iets naar buiten gebracht.⁴¹⁸ Mutzenbecher besprak *Libertate et Concordia* in zijn eigen genootschap te Oldenburg, waar hij in de jaren 1790 als predikant werkzaam was. Zoals ik eerder schreef, deed hij dit naar aanleiding van de publicatie van het dagboek van C.F. Bahrtdt.

De leden vergaderden iedere week op de vrijdagavond om zeven uur en de bijeenkomst werd opgebroken wanneer er om elf uur op de genootschapsgong werd geslagen. Opvallend is dat de bijeenkomsten ook in het zomerseizoen doorgingen, wanneer de andere genootschappen gesloten waren. De vergaderingen vonden plaats in een roulerend systeem bij een van de leden thuis, waarbij een eenvoudige broodmaaltijd met rode wijn werd geserveerd.⁴¹⁹ Omdat de ruimte daar beperkt was, telde het nooit meer dan zeventien leden.

Mutzenbecher kwalificeerde *Libertate et Concordia* als een discussiegenootschap, waar op hoog niveau over allerlei actuele zaken werd gesproken. Dat deden de leden naar aanleiding van (soms zelfgeschreven) pamfletten en wetenschappelijke publicaties uit binnen- en buitenland, die ze zelf inbrachten. Verder deed men ook regelmatig verslag van buitenlandse reizen, waarbij men zaken besprak die volgens Mutzenbecher niet in boeken te vinden waren. De discussies die daar gevoerd werden waren van een hoog niveau en hij had zich erover verbaasd dat de niet aan een universiteit of hogeschool verbonden leden – hij noemt daarbij specifiek Johannes Lublink, Hiëronymus de Bosch en de rector van de Latijnse school Richeus van Ommeren – zich moeiteloos konden meten met het niveau van de hoogleraren in dit genootschap.⁴²⁰

Libertate et Concordia was zeer besloten en hanteerde een ballotageprocedure waarbij alle leden het vetorecht hadden. Mutzenbecher schreef dat die ballotageprocedure zo streng was omdat de leden beslist niet wilden dat hun ideeën op straat kwamen te liggen. Nieuwe leden beloofden geheimhouding. Dat was volgens Mutzenbecher ook de reden waarom gereformeerde predikanten nooit werden toegelaten – die vertrouwde men niet.⁴²¹

⁴¹⁸ A. von Mutzenbecher, *Zur Erinnerung an den Generalsuperintendenten Esdras Heinrich Mutzenbecher in Oldenburg* (Oldenburg Leipzig 1897). Mutzenbecher was in Oldenburg lid van het verlichte Literarischen Gesellschaft.

⁴¹⁹ Op grote feesten ging een speciale gouden drinkbeker rond. Welke feesten dat waren, vermeldt Mutzenbecher niet. De drinkbeker is niet bewaard gebleven.

⁴²⁰ Mutzenbecher vertaalde van Jeronimo de Bosch diens verhandeling ‘Over de Ilias van Homerus’ als ‘*Ueber Homers Ilias*’ (Amsterdam 1788). Mutzenbecher zou de door Lublink samengestelde lutherse gezangbundel in het Duits vertalen.

⁴²¹ ‘Von selbst waren alle Holländische reformirter prediger von ihr ausgeschlossen.’, in: A. von Mutzenbecher, *Zur Erinnerung*.

R. Vinkeles, Portret van de Amsterdamse predikant Esdras Heinrich Mutzenbecher (1784) Collectie Rijksmuseum.

Mutzenbecher vermoedde dat zijn Oldenburgse genootschap wel geïnteresseerd zou zijn in *Libertate et Concordia*, met name omdat hij aan dat genootschap met Johannes Lublink had deelgenomen. Over hem had hij in het genootschap al vaker gesproken met betrekking tot diens verdiensten voor het lutherse kerklied en zijn vertalingen van lutherse kerkvernieuwers naar het Nederlands. Hij beschouwde Lublink als een van de drijvende krachten, ‘ein thätiges mitglied’, hardwerkend en intelligent:

Der auch in dieser Gesellschaft mehrmals genannte Jan Lublink de jonge, ein sehr arbeitsames und thätiges Mitglied, ein Mann, der sich auch durch eignen Fleisz vom Tabacksspinner - und dieses Spinnen machte ihn doch zum Rentenirer - zu einem fruchtbaren Schriftsteller, vorzüglich zum Uebersetzer deutscher Schriften in Fache der philosophischen Wissenschaften, umgeformt hat.⁴²²

Uit de chronologisch opgestelde ledenlijst die bij het vijftigjarig jubileum is gedrukt, blijkt dat *Libertate et Concordia* in 1734 werd opgericht door de schatrijke doopsgezinde zijdekoopman Joshua van der Poorten, opperbewindhebber en gouverneur-generaal van de V.O.C. In de eerste

⁴²² Idem.

dertig jaar kwamen er uitsluitend doopsgezinden en remonstranten door de ballotageprocedure. Van beroep waren zij hoogleraar, predikant, arts, advocaat en koopman.⁴²³ Halverwege de eeuw traden er doopsgezinde en remonstrantse letterkundigen uit de kring van Meijer toe. Vanaf de jaren 1770 werden er ook andere dissenterse groeperingen, met name lutheranen, tot het genootschap toegelaten.⁴²⁴

Kelkglas van het genootschap Libertate et Concordia. Gegraveerd door Simon Jacob Sang. (1764). Collectie Rijksmuseum.

Opvallend is dat er in dit genootschap altijd internationaal vermaarde filologen met een specialisatie in de Oosterse talen aanwezig waren: J.J. Wettstein, Tj. Nieuwenhuis, P. Burman jr., A.A. van der Meersch, H.A. Schultens en P. van Hemert. Met hun publicaties over bijbelteksten veroorzaakten ze regelmatig opschudding onder de gereformeerde orthodoxie. Zij waren van mening dat de bijbel niet gelezen moest worden als het letterlijke woord van God, maar als een verzameling van door mensen geschreven teksten, die bovendien lang niet altijd juist vertaald waren. Die houding karakteriseerde het genootschap: de leden waren in religieus opzicht ondogmatisch en onderzochten de bijbel op een open en onbevooroordeelde manier. Zelfs de ideeën van Spinoza werden er besproken.⁴²⁵ In de jaren 1790 introduceerden Paulus

⁴²³ Zie daarvoor Bijlage 5 Libertate et Concordia. Aan de lijst is de predikant van de Waalse kerk J.S. Vernède toegevoegd omdat hij door Mutzenbecher als lid wordt genoemd. Zijn naam staat niet op de officiële ledenlijst van Libertate et Concordia.

⁴²⁴ Met de instroom van de predikanten Mutzenbecher en Baum, de kooplieden J. Adami, J. Lublink, de arts J.R. Deiman en rector R. van Ommeren.

⁴²⁵ Zie daarvoor: J. Israel, *Failed Enlightenment: Spinoza's Legacy and the Netherlands (1670–1800)* (Wassenaar 2007). Libertatelid Th. De Smeth was Spinozist en zag in die leer overeenkomsten met de leer van Hemsterhuis.

van Hemert en Jan Rudolf Deiman er de ideeën van Immanuel Kant.⁴²⁶ Van Hemert was net als Lublink overtuigd van ‘de waarheid, en godlijkheid, van het zedelijk gevoel’, omdat dit de aanzet gaf tot ‘belangloze goedwilligheid’, een houding die overeenkwam met de opofferingsgezinde boodschap van Jezus in het Nieuwe Testament.⁴²⁷

Vanaf de jaren 1770 traden vermaarde natuurwetenschappers toe. De leden A. Paets van Troostwijk, N. Bondt, P. Nieuwland en J. R. Deiman richtten de vereniging van Hollandsche Scheikundigen op, die tot ver over de grens bekend werd. Het lidmaatschap was zeer aantrekkelijk voor de Amsterdamse intellectuele elite. Oud-lid en gerespecteerd politicus Maurits van Hall zou op latere leeftijd weemoedig terugdenken aan de gesprekken in het genootschap, dat hij beschreef als ‘een kring van kundige en verdienstelijke mannen, onder welke vele die in godsdienstige en staatkundige verlichting hun tijd ver vooruit waren.’⁴²⁸

Gedurende de veertig jaar dat Lublink deelnam, heeft het genootschap ongeveer tachtig leden gehad. Bijna een derde van hen was tegelijkertijd lid van het genootschap Concordia et Libertate.⁴²⁹ Ongeveer een kwart was tegelijkertijd lid van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen.

4.5.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’

De gepubliceerde ledenlijsten verschaffen de ingang om meer te weten te komen over de ideologie die in het genootschap heerste. De ideologie van een aantal individuele leden blijkt uit hun publicaties in een aantal culturele tijdschriften van de periode: P.A. Verwer en N. Bondt publiceerden in *De Philanthrope of Menschenvriend* (1756-1762); N. Bondt en A. van der Meersch in *De Denker* (1763-1774); J. Lublink in de *Algemeene Oefenschoole* (1757-1782) en *De Rhapsodist* (1771-1783); A.R. Falck en D.J. van Lennep in *De Arke Noachs* (1799-1800); J.F. Helmers en J. Kinker in *Sem, Cham en Japhet* (1800). Andere bekende publicisten in het

⁴²⁶ Over de filosofie van Kant in Libertate et Concordia, onder meer A. Kouwenberg, *De kennis der Duitse taal; Hanou, Sluiers van Isis*.

⁴²⁷ De remonstrant Van Hemert over dit onderwerp in: *Verhandeling betreffende het bestaan van beginzelen eener belangloze goedwilligheid in het menschelyk hart* (Amsterdam 1798), een antwoord op een prijsvraag van Teylers Godgeleerd genootschap. Hij wordt verdedigd door een Cosmopoliet (mogelijk J. Kinker) in: *Tafreel van de zeden, opvoeding, geleerdheid, smaak, en verlichting, in het voormalig gewest van Holland, aan het einde der agttiende eeuw. Eene bijdrage tot de hervorming, van opvoeding en schoolwezen, in de Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1798) 28.

⁴²⁸ M.C. van Hall, *Mr. Jan Bondt en diens vader mr. Nicolaas Bondt* (Amsterdam 1845) 8 en in *Dichterlijk Geschenk, gedrukt voor zijne vrienden* (Amsterdam 1854) 225.

⁴²⁹ Namen in Bijlage 4 Leden Concordia et Libertate.

genootschap: J. Stinstra, P. Burman jr., P. Camper, H. de Bosch, P. Nieuwland, J. van Swinden, J.R. Deiman, P. van Hemert, M. van Hall.⁴³⁰

Net als in *Concordia et Libertate*, schreven ook zij regelmatig over het maatschappelijk belang van de ‘zachte’ gevoelens.⁴³¹ In *De Denker* deed bijvoorbeeld een heer ‘Denkgraag’ verslag van zijn ervaringen met de nieuwe praktische gevoelsethiek waartoe dit tijdschrift hem had aangezet.⁴³² Een ander voorbeeld uit dit tijdschrift:

Een edelmoedig mensch [...] merkt het belang van 't algemeen als zyn byzonder aan, en blaakt van verlangen, om aan zyne mede menschen zyne uitgestrekte goedhartigheid te doen blyken, den nood van anderen te verligten, de behoefkens van verlegenen te vervullen, elendigen by te springen, de regtzaak van weduwen en weezen te bepleiten, jammer en gekryt te weeren; met één woord, zich zelve als eene andere goeddoende Godheid op aarde te gedraagen, yder te verpligten, en daar voor geene andere belooning te vorderen, dan de inwendige voldoening, welke de bewustheid van zyn loflyk gedrag in zyn eigen boezem uitstort. Ziet daar het beminnyk karakter van een edelmoedig mensch.⁴³³

Diezelfde praktijkgerichte gevoelsethiek spreekt ook uit de vertalingen die *Libertate et Concordia*-lid Johannes Stinstra gedurende zijn lidmaatschap heeft vervaardigd.⁴³⁴ De

⁴³⁰ Over het auteurschap van *De Denker*, T. Jongenelen, ‘Kakera Akotie, Cornelis van Engelen en Christiaan Hagerop’, *Mededelingen van de stichting JCW* 39-1 (2016) 17-28.

⁴³¹ *De Rhapsodist* publiceerde over dit onderwerp o.a. ‘Nadere aanspraak aan de Meêdoogenden, zo weinigen als 'er onder onze Lezers zich bevinden’, *De Rhapsodist* 1 (1772): 200; ‘Het gedrag van een tederhartigen Zoon en Broeder [naar Smollet, *The Expeditions of Humphry Clinker*], *De Rhapsodist* 2 (1772) 540; ‘Sidnei en Silli, of de weldaaidigheid en de dankbaarheid’, *De Rhapsodist* 3 (1773) 221; ‘De Historie van het Medelyden; op een vryen trant overgezet naar a tale van Miss Aitkin’ [Aitkin, *Miscellaneous Pieces in Prose*], *De Rhapsodist* 4 (1774) 289; ‘Redevoering over 't regt gebruik der Geluksgoederen, uit het Latyn van B. Nieuhoff’, *De Rhapsodist* 6 (1783) 169; ‘Redevoering over de vorming van het Hart, of zy zonder de beschaving van 't verstand mooglyk zy, en tevens over aandoenlykheid, onaandoenlykheid en Enthusiasmus, door J.J.G. Schelle’, *De Rhapsodist* 6 (1783) 215.

⁴³² *De Denker* 162 (03 februari 1766). ‘Brief van den Heer Denkgraag, waarin de werkzaamheid om wel te doen, boven het enkel wel denken word aangepreezen’. Achter dat pseudoniem verschuilt zich waarschijnlijk K. van den Bosch een van de laatste collegianten in Nederland. Zie hiervoor T. Jongenelen, ‘Kakera Akotie.

⁴³³ ‘Over de edelmoedigheid’, *De Denker* (1764) 310. Het tijdschrift had een humanitaire boodschap en schreef onder meer over betere leefgewoontes, verbeteringen in de landbouw, de humanisering van gevangenzorg, de invoering van zwemonderwijs, het belang van menslievend gedrag, de gruwelen van de slavernij en over verbeteringen in de gezondheidszorg.

⁴³⁴ *Libertate* lid Johannes Stinstra vertaalde de romans van Richardson, maar P.A. Verwer ging hem vooraf met menslievend werk van Sarah Fielding, de (anoniem schrijvende) zus van Henry Fielding, zoals *Historie van het verlatene en gelukkige Weeskint Charlotte Summers* (Amsterdam 1751). Lublink verdedigde het werk van Richardson in 1762 en vertaalde een groot aantal werken die een gevoelsethiek propageerden. Van der Meersch vertaalde een van de eerste maatschappijkritische romans in Nederland: *Het Leven en de gevoelens van den Eerwaarde Heer Sebaldu Nothanker* (Amsterdam 1776) van F. Nicolai.

doopsgezinde predikant Stinstra was in deze periode geschorst vanwege zijn pleidooi voor godsdienstvrijheid en de beschuldiging dat hij er socianistische ideeën op na zou houden.⁴³⁵ Hij zocht in deze jaren contact met Samuel Richardson en vertaalde *Clarissa* (1752-1755) en *Karel Grandison* (1756-1757) en ontving daarbij waarschijnlijk steun van enkele leden van Libertate et Concordia. In het voorwoord van *Clarissa* schreef hij namelijk dat de vertaling in groepsverband tot stand was gekomen en dat hij die hulp had verwelkomd omdat anderen in deze groep het Engels beter beheersten dan hijzelf. De vertalers wilden anoniem blijven. Bekend is dat de kennis van het Engels in dit genootschap behoorlijk hoog was, terwijl in Nederland nog maar een beperkt aantal mensen kennis van het Engels bezat.⁴³⁶

De praktijkgerichte gevoelsethiek spreekt ook uit de ideologie die de lutherse predikanten in Libertate et Concordia vanaf de jaren 1770 uitdroegen. Die ideologie was voor hen verbonden met de theologische stroming die in Nederland bekend werd als de Nieuwe Hervorming.⁴³⁷ Lublink was een van degenen in het genootschap die deze ideeën voor het Nederlandse publiek toegankelijk heeft gemaakt. Hij vertaalde bijvoorbeeld het werk van ‘abt’ J.F.W. Jerusalem die veel aanzien genoot in de Amsterdamse lutherse gemeenschap.⁴³⁸ Jerusalem was de man die Mutzenbecher in 1779 overhaalde om in Amsterdam te gaan werken. Die had eerst geweigerd omdat hij zijn Amsterdamse collega’s veel te behoudend vond, maar toen de vrijzinnige predikant J.D. Deiman, de broer van Libertate et Concordialid J. R. Deiman, naar Amsterdam

⁴³⁵ Over hem Chr. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd* (Amsterdam 1865). Over het socianisme: J.C. van Slee, *De geschiedenis van het Socianisme in de Nederlanden* (Haarlem 1914). Het socianisme accepteerde de leer van de drie-eenheid niet en bepleitte een praktische geloofshouding.

⁴³⁶ Zie daarvoor H. Hulshof, E. Kwakernaak, F. Wilhelm, *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland. Onderwijs in de moderne talen van 1500 tot heden* (Groningen 2015). De leden Pieter Fontein en Tjerk Nieuwenhuis hadden enige tijd in Engeland gestudeerd; Job Sieuwertsz Centen was vaak in Engeland in verband met zijn handelscontacten en was met medelid Abraham van Loon de mogelijke vertaler van het fysico-theologische werk van W. Derham. De arts Van Loon wordt bovendien genoemd als vertaler van *Paradise Lost* van John Milton. P.A. Verwer vertaalde de romans van Sarah Fielding. Deze observaties rondom de introductie van het werk van Richardson zijn een aanvulling op T. Matthey, ‘De ontvangst van Richardson in Nederland (1750-1800)’, *Spektator* 8 (1978-1979) 142-157.

⁴³⁷ Buiten dit genootschap waren lutherse predikanten als Augustus Sterk, P. Stadius-Muller en Johannes Petsch ook actief in de verspreiding van de Nieuwe Hervorming en de gevoelsethiek die daarin werd gepropageerd. Zie voor hun activiteiten: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*. Dit ter aanvulling op A. Kouwenberg, *De kennis der Duitse taal*.

⁴³⁸ Over de ideologie van Jerusalem: W. Müller, *Johann Friedrich Wilhelm Jerusalem: eine Untersuchung zur Theologie der ‘Betrachtung über die vornehmsten Wahrheiten der Religion’* (Berlin-New York 1984); C. Spehr, *Reunionsversuche zwischen Katholiken und Protestanten im deutschsprachigen Raum des späteren 18. Jahrhunderts* (Tübingen 2005). Jerusalem wilde de christelijke geloofsgroepen op basis van de leer van Jezus herenigen. Zijn *Bedenkingen over de kerk vereniging* (Utrecht 1774) verscheen zonder naam van de vertaler. De leer van Jezus beschrijft hij als ‘dat ernstige streven om aan God, in zijn algemeene liefde tot het Goede, gelijk te worden’. Het verrichten van goede werken is voor hem het kenmerk van het ware geloof. Hij streefde naar een doorvoeld en praktijkgericht geloof. Lublink vertaalde van hem met Balthasar Carull: *Verzameling van Leerredenen* (Amsterdam 1767) en *Verhandelingen over de voornaamste Waarheden van den Godsdienst* (3 dln. Amsterdam 1772-1781).

vertrok, nam hij zijn benoeming aan. In Libertate et Concordia trof hij verschillende vrijzinnige lutheranen, naast Lublink ook de vrijzinnige lutherse predikant J. C. Baum.

De ideeën van de Nieuwe Hervormers leidden in 1791 tot een kerkscheuring waarbij de lutherse gemeente uiteenviel in een conservatieve groep ‘Oud-Lichters’ en een vrijzinnige groep ‘Nieuw-Lichters’.⁴³⁹ Dankzij de pamfletten van de ‘Oud-Lichters’ tegen de predikanten in Libertate et Concordia krijgen we een inkijk in de geloofsopvattingen van deze vrijzinnige lutheranen. In die, uiteraard gekleurde, pamfletten stond de klacht centraal dat deze predikanten veel te veel aandacht schonken aan de ‘zedelijke gewaarwordingen’ (het zedelijke gevoel, het geweten). Die nieuwlichters bespraken de bijbel als een historisch document en preekten alleen nog maar over matigheid, verzoening, vaderlandsliefde en het verrichten van goede daden. Hun opvatting dat het verrichten van goede werken in de ogen van God altijd ‘aangenaam en behaaglijk’ was en dat iedereen die goede werken verrichtte een plaatsje in de hemel verdiende, leidde tot veel commotie omdat dit in strijd was met bijbelwoord.⁴⁴⁰ Libertate-lid Baum stelde bovendien dat het lutherse geloof niet per se zaligmakend was en dat iedere gelovige zich eerst bij andere religieuze groeperingen moest oriënteren voordat hij zich aan een kerkgenootschap bond. Mutzenbecher schokte de gemeente met de uitspraak dat Jezus en God niet aan elkaar gelijkgesteld mochten worden: volgens hem was Jezus een mens die goddelijke krachten had bezeten.⁴⁴¹ De predikant Augustus Sterk, geen lid van Libertate et Concordia, maar zeer goed bevriend met Lublink en Mutzenbecher, had zelfs gezegd dat Jezus niet meer op aarde werkzaam was.⁴⁴² Uiteraard verdedigden de leden van Libertate et Concordia deze predikanten.⁴⁴³

De deelnemers aan Libertate et Concordia beleden hun ideologie niet alleen met de mond, maar ook met de daad. Zo bood de stad Groningen op aandringen van Petrus Camper in 1763 als eerste stad in Nederland gratis medische zorg aan voor de allerarmsten.⁴⁴⁴ Ook andere

⁴³⁹ Over de kerkscheuring bij de lutheranen: Estié 2007.

⁴⁴⁰ Jesaja 64:6 ‘Doch wij allen zijn als een onreine, en al onze gerechtigheden zijn als een wegwerpelijk kleed; en wij allen vallen af als een blad, en onze misdaden voeren ons henen weg als een wind.’

⁴⁴¹ *Bewijs van de klagten welke op den 4 oktober 1786 in het weleerwaarde consistorium van de Luthersche gemeente door ondergeteekende leeden derzelve gemeente is overgereikt geworden* (Amsterdam 1786). De bezwaren ook in *Redenen die een groot aantal leden der Luthersche Gemeente binnen Amsterdam bewoogen hebben, om zich van dezelve af te zonderen* (Amsterdam 1791).

⁴⁴² Sterk kwam in 1783 naar Amsterdam en Lublink zou het bijschrift bij zijn portret vervaardigen.

⁴⁴³ In S.A.A. 213: Archief van de Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam; Kerkenraad en Ouderlingen, inv. nr. 99, in een petitie opgesteld door Lublink, zijn kameraad B. Carull en Libertatelid J. Adami (1786), wordt de kerkenraad opgeroepen op te treden tegen de twistzieke orthodoxe Lutheranen.

⁴⁴⁴ Zie daarvoor W. Los, *Opvoeding tot Mens en Burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Hilversum 2005) 214.

deelnemers maakten zich in verschillende utilitaire genootschappen verdienstelijk voor het algemeen welzijn.⁴⁴⁵

Anonieme prent, weergevend het verschil tussen het oude en het nieuwe licht. Prent naar aanleiding van de scheuring in de Lutherse gemeente te Amsterdam in 1791. De conservatieve gelovigen scheidde zich van de verlichte gelovigen af. De oud-lichters lezen zelf in de bijbel en trekken bij het licht van een kaars hun eigen conclusies. De nieuwlichters lezen onder leiding van een ontwikkelde predikant bij het felle licht van een moderne lamp. Collectie Rijksmuseum.

Op politiek gebied was het genootschap staatsgezind. Met de hoogleraar Burman junior in de gelederen was het duidelijk dat het genootschap, net als eerder *Diligentiae Omnia* en *Concordia et Libertate*, pal stond voor de verdediging van de burgerlijke vrijheden en de religieuze tolerantie, en zich verzette tegen iedere vorm van dwingelandij. Verschillende leden namen deel aan de staatsgezinde bijeenkomsten op de buitenplaats Santhorst van Burman en publiceerden over hun politieke stellingnames in *De Denker* en *De Rhapsodist*.⁴⁴⁶ Vanaf de jaren 1780 werden deze staatsgezinde idealen onderdeel van de idealen van de patriotse factie. In die periode kreeg het genootschap een ‘politischen Tick’, schreef Mutzenbecher.⁴⁴⁷ In de aanloop naar de Patriotse Revolutie zou het een belangrijke rol gaan spelen.

⁴⁴⁵ Voor details verwijs ik naar Bijlage 5 *Libertate et Concordia*.

⁴⁴⁶ Bijdragen over het belang van de vrijheid van drukpers in de *Denker* 24 (1763) en de *Denker* 364 (1769); de ‘aanspraak van Pascal Paoli aan Nederland’ in de *Denker* 354 (1769). Over de staatsgezinde orientatie van de *Rhapsodist* schreef ik hierboven.

⁴⁴⁷ A. von Mutzenbecher, *Zur Erinnerung*.

- Gezicht op het kampement van het Vliegend Legertje opgezet in een weiland buiten Delft met de tenten van de vrijkorpsen uit verschillende plaatsen, augustus 1787. Links een laan met bezoekers en rijtuigen. Aquarel P.A. Robard. Collectie Rijksmuseum.

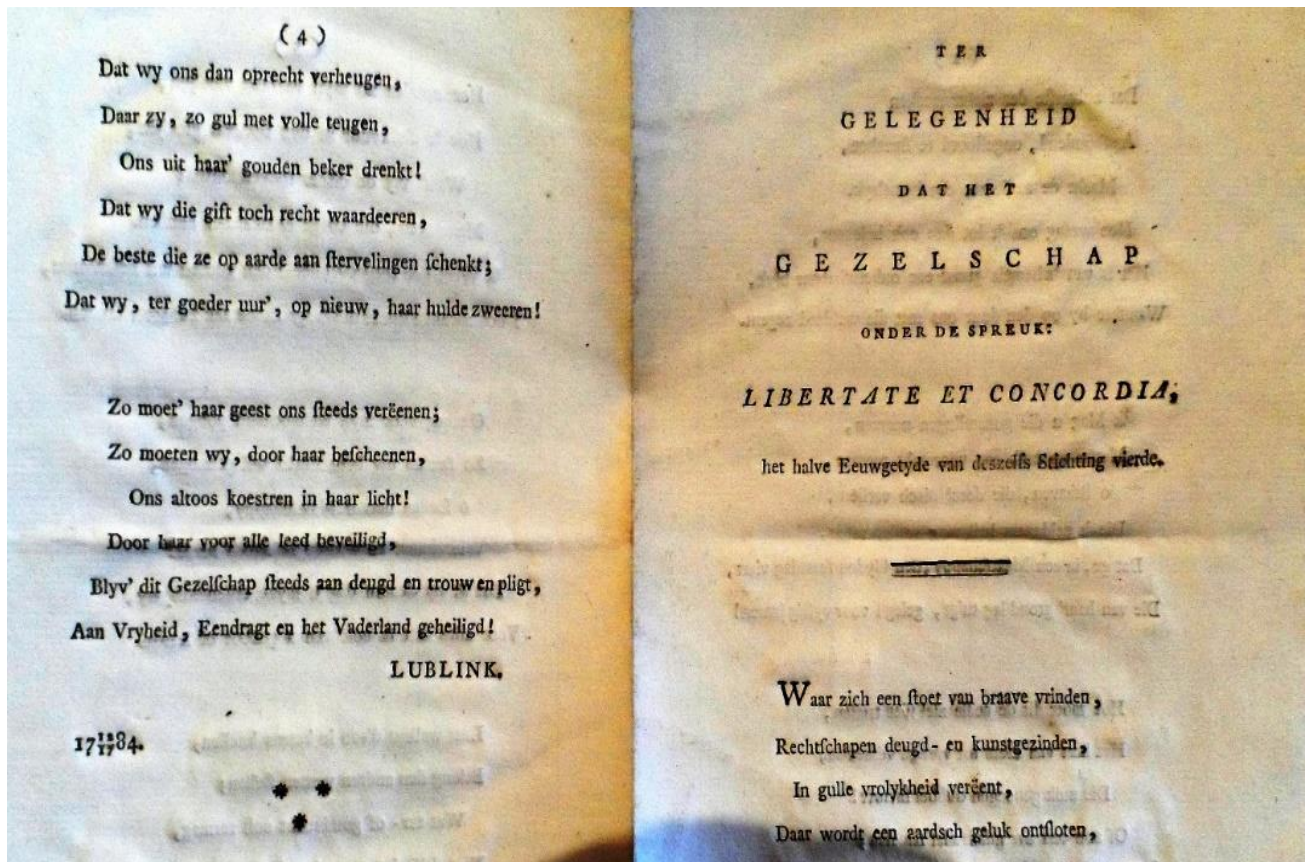
4.5.3 Patriots activisme in *Libertate et Concordia*

In 1784 trad *Libertate et Concordia* voor het eerst in zijn 50-jarig bestaan naar buiten. In het feestbundeltje dat bij die gelegenheid verscheen, presenteerde het zich als een staatsgezind genootschap in de traditie van de in 1778 overleden hoogleraar Burman junior.⁴⁴⁸ Dat *Libertate et Concordia* juist in 1784 met deze boodschap naar buiten trad, illustreert het toenemende politieke zelfbewustzijn van de deelnemers. Mutzenbecher constateerde dat het genootschap in de jaren 1780-1787 betrokken was bij de strijd voor sociaal-maatschappelijke en politieke veranderingen. Twee deelnemers die zich niet in de patriotse sfeer thuisvoelden, H. Tollius en P. Camper, verlieten het genootschap.⁴⁴⁹ Sommige leden zouden de gewapende strijd van de patriotten openlijk ondersteunen, terwijl anderen zich beperkten tot ideologische ondersteuning, maar niemand hield zich afzijdig: ‘Wir waren alle selbst spieler und nicht bloss zuschauer des

⁴⁴⁸ In een speciaal voor de gelegenheid uitgebracht feestbundeltje staan bijdragen van onder meer J. Lublink, P. Burman en J. Bosch. *Libertatelig Nicolaas Bondt* was een belangrijke vertaler van het werk van P. Burman junior.

⁴⁴⁹ Tollius werkte aan het stadhoudelijk hof als opvoeder van de toekomstige koning Willem I. Lublink bleef goed bevriend met Tollius, die hem ook regelmatig bezocht op Stadwijk. Toen eind 1794 het Franse leger voor de tweede keer voor de grote rivieren stond werd een regiment Engelse soldaten op Stadwijk werden ingekwartierd, vroeg Lublink Tollius om bescherming. Camper had aanvankelijk geen partij willen kiezen, maar nam steeds meer een orangistische positie in.

aufgeführten Schauspiels', schreef Mutzenbecher. Binnen het genootschap liepen de discussies over het patriotisme soms hoog op, maar nooit liepen ze uit de hand.

Een van Lublinks bijdragen in de *Naamlijst der leden van het Vrijdag's gezelschap, opgericht te Amsterdam den 17 december van het jaar MDCCXXXIV onder de zinspreuk: Libertate et Concordia. En eenige Gedichten daartoe betrekkelijk* (Amsterdam 1811). Foto eigen collectie.

Veel is nog onzeker over de rol van het genootschap in deze periode. Wél is bekend dat er geruchten de ronde deden dat de lutherse predikanten in het genootschap de patriotse factie met grote geldbedragen ondersteunden. Zij zouden fl. 70.000 aan de patriotse zaak hebben geschonken.⁴⁵⁰ Alleen al het feit dat die geruchten de ronde deden, laat zien dat de buitenwereld, de vrijzinnige geloofsopvattingen van de lutherse predikanten aan de patriotse idealen koppelde.

Achter de schermen ontwikkelde Libertate et Concordia zich tot een van de belangrijkste patriotse genootschappen in de stad. Zes van de zeventien leden zouden openlijk optreden als vertegenwoordigers van de patriotse factie: J. Alstorpius, H. Calkoen, E. Craeyvanger, J.R.

⁴⁵⁰ Over deze steun: W. Broes, *Geschiedkundig onderzoek over de vereniging der Protestanten in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1822) 261. Gereformeerd predikant Broes schreef dat een groep gereformeerde dominees in de jaren 1780, regelmatig bij elkaar kwam om de orthodoxe lutheranen geldelijk te ondersteunen in hun verzet tegen de nieuwlichters, de verlichte predikanten van Libertate et Concordia.

Deiman, R.J. Schimmelpenninck, M. Temminck.⁴⁵¹ Met uitzondering van Alstorpius waren zij tegelijkertijd lid van Concordia et Libertate. Schimmelpenninck was ook een van de oprichters van het patriotse Nationaal Fonds, wat nog eens laat zien welke centrale positie hij in de patriotse beweging innam.

Bij de contrarevolutie van 1787 verlieten de meeste leden van Libertate et Concordia voor kortere of langere tijd het land. Mutzenbecher vermeldt dat het genootschap na de overwinning van de Pruisische troepen nog maar uit drie leden bestond: Mutzenbecher zelf, J. Adami en R. van Ommeren. Van Ommeren was volgens Mutzenbecher alleen maar aanwezig omdat hij principieel weigerde voor een dictator te vluchten. Liever werd hij martelaar.⁴⁵²

4.5.4 Besluit

Het genootschap Libertate et Concordia was een discussiegenootschap waar men de actualiteit besprak. Die actualiteit werd door de leden zelf, op een informele manier, ingebracht. Het genootschap speelde via de verbonden publicisten een belangrijke rol in de Nederlandse Verlichting, waarbij Lublink een van de aanjagers was. In de periode dat Lublink tot het genootschap toetrad, heerste er daar op religieus gebied een ideologische sfeer die zo mogelijk nog vrijzinniger was dan de sfeer in Concordia et Libertate. In het genootschap stond men open voor nieuwe ideeën en sprak men onbevooroordeeld en ongedwongen over nieuwe ontwikkelingen op het gebied van religie, filosofie, wetenschap en politiek. Het niveau van deze discussies was hoog, mede door de inbreng van de wetenschappers in het genootschap. Op religieus gebied waren de leden voorstander van het recht op een persoonlijk, ondogmatisch geloof, waarin aan de innerlijke stem, de stem van het geweten, een belangrijke plaats werd toegekend. Die ideeën waren niet nieuw, maar werden al honderden jaren uitgedragen in de verschillende dissenterse groepen in Nederland. De leden ondersteunden in woord en geschrift de religieuze vernieuwingsbeweging van de Nieuwe Hervorming die in de Duitstalige landen een vergelijkbare boodschap verkondigde. Het genootschap was een belangrijke intermediair tussen deze vernieuwingsbeweging en Nederland. Het genootschap bracht zijn idealen ook in de praktijk. Het vulde de welzijnsidealen in langs de lijnen van de staatsgezinde ideologie van hoogleraar Pieter Burman junior. Dat betekende onder meer een eis van religieuze en

⁴⁵¹ Zie voor details Bijlage 8 Politiek activisme Patriotse Revolutie 1787.

⁴⁵² Van Ommeren, rector van de Amsterdamse Latijnse school, werd volgens Mutzenbecher na de studie van moderne Duitstalige filosofen een felle patriot. Mutzenbecher schreef dat hij na het mislukken van de revolutie ziek werd van het verdriet daarover en kort daarna overleed.

burgerlijke gelijkstelling en een pleidooi voor een zo klein mogelijke rol van de stadhouder en de gereformeerde orthodoxie. In de aanloop naar de patriotse revolutie speelde het genootschap op de achtergrond een zeer belangrijke rol.

4.6.1 De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen (bestuurslid van 1767-1816)

Organisatie en ontwikkeling

Lublink gaf zijn welzijnsidealen een praktische vorm met de oprichting van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen in 1767.⁴⁵³ Dergelijke praktijkgerichte associaties worden tegenwoordig aangeduid als utilitaire organisaties. In Nederland, maar ook in de rest van Europa, waren dergelijke associaties een nieuw verschijnsel.⁴⁵⁴ De organisatie was gericht op verbetering van het algemeen welzijn en dat was bijzonder in een tijd waarin bijna alle hulpverlening gericht was op de eigen geloofsgroep en de eigen omgeving. Deze utilitaire genootschappen werden opgericht om op welzijnsgebied een gat te dichten dat de overheid liet vallen:

Daar [in de nuttige genootschappen] ijvert men voor het welzijn van haare medeburgers en doet men uit zucht voor het algemeenen best, datgeene wat in andere Staaten aan het goedvinden der Regeering overgelaaten wordt.⁴⁵⁵

Verschillende oprichters waren eerder in andere genootschappen actief geweest, vooral in het Genootschap van Liefhebbers van den Landbouw in de Vereenigde Nederlanden.⁴⁵⁶ Alle oprichters behoorden tot de sociaal-economische elite van Amsterdam – van beroep waren ze bankier, koopman, predikant, arts en uitgever – die tijd, geld en energie investeerden om de

⁴⁵³ Over de oprichtingsperiode: [anoniem] *Wegens de Historie van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen zedert haar eerste Opkomst in Augustus 1767 tot haar bestendige Stigting in January 1769* (aanwezig archief Maatschappij). Een overzicht in: H.M. Brokken en W.Th.M. Frijhoff (ed.) *Idealen op leven en dood. Gedenkboek van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen 1767-1992* (Den Haag 1992).

⁴⁵⁴ Andere utilitaire genootschappen in de periode: Het Genootschap van Liefhebbers van den Landbouw (1762); Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw (Amsterdam 1766); Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte (Rotterdam 1769); Geneeskundig Genootschap (Amsterdam 1775); de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Sociëteit (Den Haag 1779); Natuurkundig Gezelschap (Utrecht 1777); Teylers Godgeleerd Genootschap (Haarlem 1778); Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Edam-Amsterdam 1784).

⁴⁵⁵ *Nieuw Algemeen Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak* 1, 1792: 941.

⁴⁵⁶ Zie daarvoor Bijlage 3 Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Drie oprichters zijn lid van Libertate et Concordia; vier zijn lid van het Genootschap van Liefhebbers van den Landbouw in de Vereenigde Nederlanden en twee leden zijn bestuurslid van vrijmetselaarsloge la Bien Aimée.

Maatschappij tot een succes te maken.⁴⁵⁷ Met uitzondering van de arts Schlosser behoorde niemand van hen tot de gereformeerde kerk.⁴⁵⁸ De oprichters hadden hun inspiratie uit Engelse initiatieven gehaald. Dergelijke initiatieven waren op het vasteland van Europa nog onbekend:

Thans kunnen wij roemen op eene Maatschappij die haar geld, tijd en moeite gereed heeft om het welzyn haarer landgenoten op de belangelooste wijze te bevorderen [...]; Thans boogen wij op een Genootschap van menschen-vrienden, waarvan misschien geen land, geene eeuw een dergelyk voorbeeld uitlevert.⁴⁵⁹

De aanleiding voor de oprichting was duidelijk. De verdrinkingsdood was in de achttiende eeuw een reëel gevaar: kades, waterkanten en bruggen waren zelden voorzien van een afscheiding, er was nauwelijks straatverlichting en lang niet iedereen kon zwemmen. Bovendien bepaalde de wet dat een bewusteloos geraakte drenkeling wel aan de kant gebracht mocht worden, maar met de benen in het water moest blijven liggen om de kans op beroving te verkleinen. Soms probeerde men een bewusteloze drenkeling te reanimeren, maar dat gebeurde dan meestal zo ruw ‘dat men er van tien, welken men hadt kunnen behouden, misschien negen onbarmhartig onder de Aarde stopt’, merkte mede-oprichter Van Engelen in *De Filosooph* op. Vanuit het idee dat de drenkelingen vol water zaten, verrichtte men handelingen die averechts werkten:

Men hangt hen by de Beenen op, men rolt hen op een Ton, men schudt en sleurt hen, men belemmert de Longen, die men moest ontladen, men overlaadt de harsenen, die men moest verligten, en men solt de rampzalige slagtoffers eener onkundige hulpe dood.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Details in: H.S. van Lennep, ‘Bestuurderen van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen’, in: H. Brokken en W. Frijhoff (eds.) *Idealen op leven en dood*. Een overzicht van de leden tot 1800 in Bijlage 3, Maatschappij tot Redding van Drenkelingen.

⁴⁵⁸ De drie doopsgezinde initiatiefnemers waren Jacob de Clercq (1710-1777), zijn zwager Gysbert Antwerpen Verbrugge (van Freijhoff) (1717-1777) en predikant Cornelius van Engelen (1726-1793). Ze vonden steun bij Johann ‘baron’ Goll van Franckenstein (1722-1785) (wschl. luthers); Claude Noortwijck (1709-1797) (Waals); Cornelis Vollenhoven (1723-89) (doopsgezind); Jean Scipion Vernède (1714-1779) (Waals predikant); de arts Johannes Albertus Schlosser (1733/34-1769) (gereformeerd); Pieter Meijer (1718-1781) (doopsgezind) en Johannes Lublink de Jonge (1736-1816) (luthers).

⁴⁵⁹ *De Filosooph* 88 (1767) 281. *De Filosooph* 86 (1767): ‘Het zyn tot nog toe vreemde Natiën, en byzonderlyk de Engelschen geweest, waar onder wy de treffendste blyken eener zonderlinge Grootmoedigheid gingen zoeken ...’. Over deze filantropische instellingen: D. Andrew, *Philanthropy and Police. London Charity in the Eighteenth Century* (Princeton-Oxford 1989).

⁴⁶⁰ *De Filosooph* 88 (1767) 266.

De aanleiding voor de oprichting van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen was een verdrinkingsgeval waarbij het ‘domme en bijgelovige’ publiek niet had geweten wat te doen. Het hoofddoel van de Maatschappij was het aanleren van reanimatiemethoden. Die methoden konden behoorlijk controversieel zijn. Een van de technieken was het blazen van tabaksrook in het ‘fondament (den aarsdarm)’ van het slachtoffer. Andere technieken waren opwarming van het slachtoffer via direct lichaamscontact en door mond-op-mondbeademing.

[An.] Toepassing tabaksklisteermethode (ca. 1767) Collectie Maatschappij tot Redding van Drenkelingen.

Het tweede doel van de Maatschappij was het bestrijden van wat de oprichters het ‘bijgeloof’ noemden. Veel mensen geloofden namelijk dat een bewusteloze drenkeling niet gered mocht worden, omdat de dood immers deel uitmaakte van het goddelijke plan met de mensheid. De Maatschappij wilde daarnaast ook de wetgeving veranderen die voorschreef dat naar de kant gehaalde, levenloze drenkelingen met de benen in het water moesten blijven liggen en dat was niet bevorderlijk voor de overlevingskansen.

Voor het nemen van preventiemaatregelen hadden de oprichters de steun van de overheid nodig en die steun kreeg men. Op diverse plekken werden brugleuningen en straatlantaarns geplaatst, bijvoorbeeld bij een steegje dat van de Zeedijk naar het Binnen-IJ liep waar in 1769,

tijdens zware mist, zes mensen waren verdronken.⁴⁶¹ Ook kreeg de Amsterdamse ratelwacht al snel de beschikking over lange lijnen waaraan kurken en dreggen waren bevestigd.

Opvallend element in de oprichting was dat de oprichters van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen hun initiatief niet alleen nationaal, maar ook Europees wilden opzetten. Daartoe verstuurdde de initiatiefnemers tienduizend exemplaren van het oprichtingsontwerp aan hun binnenlandse en buitenlandse netwerk.⁴⁶² Het initiatief sloeg aan en werd door vooraanstaande wetenschappers, predikanten en bestuurders overgenomen.⁴⁶³ Van Venetië tot St. Petersburg en van Bordeaux tot Wenen werden dependances opgericht. De bekendste is de nog steeds bestaande (Royal) Humane Society in Londen.⁴⁶⁴ Alle dependances, ook de buitenlandse, beschouwden de Amsterdamse Maatschappij tot Redding van Drenkelingen als de moedermaatschappij.

Met een uitgekiende strategie probeerde de Maatschappij haar doelen te bereiken. In koffiehuisen en tapperijen werden pamfletten opgehangen die uitleg gaven over de aanbevolen reanimatiemethoden. Het uitloven van een beloning in de vorm van een gouden medaille of zes gouden dukaten voor iedereen die kon bewijzen een bewusteloze drenkeling gered te hebben, vormde een extra stimulans.⁴⁶⁵ Tegelijkertijd publiceerde mede-oprichter Van Engelen in zijn tijdschrift *De Philosoph* een aantal bijdragen die de vooroordelen en het bijgeloof ten opzichte van het redden van schijndode slachtoffers moesten wegnemen.

Het bestuur van de Maatschappij kwam iedere twee weken bij elkaar, maar de dagelijkse gang van zaken werd geregeld door de twee secretarissen: Johannes Lublink en Jean Scipion Vernède, predikant van de Waalse kerk, beiden lid van Libertate et Concordia. Beide mannen hadden veel gemeen. Net als Lublink had Vernède zich op het vertalen van de Engelse mortuaire letterkunde toegelegd. Lublink was een bewonderaar van zijn preken, waarvan hij er verschillende vertaalde. Beiden bewonderden de praktijkgerichte, menslievende boodschap van

⁴⁶¹ H. Booy, *Grepen uit twee eeuwen geschiedenis der Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* (Amsterdam 1967) 124.

⁴⁶² Pieter Meijer drukte de *Bekendmaking, van de onlangs opgerichte Maatschappij ter behoudenis van drenkelingen*. (Amsterdam 16-12-1767). Secretaris Lublink beheerste zeven talen en had contacten in het Oostzeegebied; Schlosser had contacten aan het Russische hof en was lid van de Royal Society; Goll en Verbrugge hadden contacten met het Oostenrijkse hof; Vernède had contacten in Frankrijk en Noortwijk in Londen.

⁴⁶³ In Nederland bijvoorbeeld door de arts G. Stinstra in Harlingen; hoogleraar P. Camper in Groningen; predikant E. M. Engelberts in Hoorn; predikant J.F. Martinet in Zutphen; filosoof en wetenschapper Simon de Vries in samenwerking met de predikant van de Waalse kerk Jean Zollikoffer in Deventer. Bestuurders die het initiatief omarmden waren de baljuw van Amstelland, Abraham Calkoen, de hoofofficier van justitie in Amsterdam Isaac Sweers en de Utrechtse griffier H.H. van den Heuvel.

⁴⁶⁴ Overigens kan de samenwerking met een andere provincie in Nederland formeel al als ‘internationaal’ worden gezien. Alle buitenlandse dependances worden genoemd in: [An.] *Verslag van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen bij het 50-jarig bestaan* (Amsterdam 1817).

⁴⁶⁵ De waarde daarvan is anno 2020 ongeveer €3000. Zie daarvoor: <http://www.iisg.nl/hpw/cpi.php>

Jezus.⁴⁶⁶ Als secretaris onderhield Lublink de contacten met alle dependances in binnen- en buitenland, ontving hij bezoekers die hij de door de Maatschappij geïnitieerde preventie maatregelen toonde. Verder correspondeerde hij met artsen uit heel Europa over hun ervaringen met verschillende reddingsmethodes.⁴⁶⁷ Succesvolle reanimaties werden jaarlijks gepubliceerd in de *Historie- en Gedenkschriften van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen*, die zowel in een Nederlandstalige versie verschenen, geschreven door Lublink, als in het Frans door Vernède.⁴⁶⁸

Bij de oprichting maakten de bestuursleden afspraken over de organisatie. Zo legden zij statutair vast dat nieuwe bestuurders alleen benoemd zouden worden op basis van aantoonbare kwaliteiten, dit om belangenverstremming en favoritisme te voorkomen. Kwalitatief goede bestuurders vond men de eerste jaren vooral in Concordia et Libertate, Libertate et Concordia en iets later ook uit verwante wetenschappelijke genootschappen als Felix Meritis, de Vaderlandsche Sociëteit en Doctrina et Amicitia. Opvallend was het besluit geen katholieken in het bestuur aan te stellen; waarom is onduidelijk.

Vergaderplaats en secretariaat van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen werd de centraal gelegen boekhandel van Meijer aan de Vijgendam. Al gauw bleek die keuze niet zonder risico, omdat sommige mensen hun teleurstelling niet konden verwerken wanneer hun claim op een beloning werd afgewezen. In de notulen van augustus 1768 noteerde Lublink dat er ‘verscheidene wanorders gepleegt waren aan ’t huis van de heer Meijer door slegte lieden, die onregtvaardiglijk en op onbeschaamde manier geld eisten en dat diergelijke onbillijke eisen ook door de ratelwachts waren gedaan.’⁴⁶⁹

De bestuurders financierden de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen uit eigen middelen. Zij betaalden jaarlijks vijf gouden ridders en beloofden eventuele tekorten uit eigen middelen aan te vullen.⁴⁷⁰ Toen de Maatschappij na enkele jaren aan het succes ten onder dreigde te gaan, schreef het bestuur een zogenaamde tontine uit, een collectieve levensverzekering op basis van

⁴⁶⁶ Lublink vertaalde zijn *Drie Leerredenen over de Voorzienigheid* (Amsterdam 1771). Vernède had eerder fragmenten van de kerkhof-literatuur vertaald als *Pensées Angloises sur divers sujets de Religion et de Morale* (Amsterdam 1760). Ook schreef hij preken over de bergrede van Jezus (1779) die het jaar daarop anoniem in het Nederlands werden vertaald.

⁴⁶⁷ Een aantal van deze brieven is nog aanwezig in het archief van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen in Amsterdam.

⁴⁶⁸ [J. Lublink de jonge, J. S. Vernède], *Historie- en Gedenkschriften van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* 12 dln. (Amsterdam (1768-1797) De Franse titel: *Histoire et Memoires de la société en faveur des Noyés*. Hun taak werd in 1778 overgenomen door Andreas Bonn en halverwege de jaren tachtig door een professionele kracht.

⁴⁶⁹ Directeur Vernède besprak dit met Isaac Sweers, hoofdofficier van Amsterdam en opzichter over de ratelwachten. Beiden waren lid van Libertate et Concordia. Sweers nam maatregelen en sprak af dat de ratelwachten geen beloning mochten eisen zonder instemming van hun kapitein en Sweers zelf.

⁴⁷⁰ Vijf gouden ridders vertegenwoordigen een bedrag tussen de €8000,- en €10.000 in 2020.

een kanscontract, waarop iedereen kon inschrijven. Meedoen was een mix van filantropie en belegging: in principe was het mogelijk om winst te maken, maar de winstkans was niet al te groot.⁴⁷¹ Dat weerhield de beleggers niet om deel te nemen: er werd fl. 100.000 opgehaald. Daarmee was het voortbestaan van de maatschappij verzekerd en kon ze haar werk voortzetten. Bij het vijftigjarig bestaan van de organisatie was de beloning voor het redden van een drenkeling 1400 keer uitgedeeld. Inmiddels was de taak van de secretarissen door een betaalde kracht overgenomen en begin negentiende eeuw betrok de Maatschappij een pand aan het Rokin in Amsterdam, van waaruit de Maatschappij tot op de huidige dag haar activiteiten ontplooit.

- Het door Lublink begonnen register van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, inclusief de toegepaste reddingsmethoden, aanwezig Stadsarchief Amsterdam. Foto eigen collectie.
- Zware mist te Amsterdam op 31 december 1790. Gezicht op de Keizersgracht voor Felix Meritis. Mensen lopen over straat met fakkels, een rijtuig is in de gracht gereden. Door Cornelis Brouwer. Collectie Rijksmuseum.

4.6.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’

De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen was een concretisering van de praktijkgerichte menslievende idealen die Lublink en verschillende andere oprichters hadden gepropageerd Naast Lublink, Meijer en Vernède was ook Cornelius van Engelen zeer begaan met het lot van de hulpbehoevende medemens. Hij was verbonden aan de uitgeverij van Meijer

⁴⁷¹ De directeuren belegden 400 aandelen van 250 gulden per stuk, waarvan 25% van de renteopbrengst aan de Maatschappij toeviel. Het fonds had een lijfrenteconstructie: bij overlijden viel de interest van de overleden deelnemer aan de overblijvende deelnemers toe. De Maatschappij bezat één aandeel. Bij een daling tot minder dan 20 deelnemers werd onder hen, naar rato 50.000 gulden verdeeld en kreeg de Maatschappij alles wat overbleef.

en had zich enorm ingezet bij de organisatie van de hulpverlening na de grote brand in Hilversum (1766).⁴⁷²

In *De Filosooph* schreef Van Engelen een aantal bijdragen waarin de oprichting van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen aan bod kwam. Daarbij maakte hij duidelijk dat de Maatschappij onderdeel was van een algemeen ideologisch programma dat de ontwikkeling van de ‘beminlyke hartstogten van Grootmoedigheid, Medelyden en Menschenliefde’ tot doelstelling had.⁴⁷³ Die gevoelens waren ‘ons ter bevordering van het algemeen belang ingeschaapen.’

Van Engelen verzette zich tegen het idee dat God een bewusteloze drenkeling had voorbestemd om te sterven.⁴⁷⁴ De kennis van het toepassen van reanimatietechnieken was immers ook een onderdeel van de Goddelijke voorzienigheid. Die hulp mocht niemand onthouden worden en hij was ervan overtuigd dat zelfs ‘het redden van een dronkeman of een zelfmoordenaar de Engelen verheugt’.⁴⁷⁵ Van Engelen zag in de oprichting van de Maatschappij was een perfecte aanleiding om de verbeeldingskracht en de gevoelens van de lezer aan te spreken. Op die manier wilde hij het publiek gevoelig maken en de aanzet geven tot menslievend gedrag.

In de *Philosooph* vroeg hij de lezer bijvoorbeeld zich te verbeelden aanwezig te zijn bij een echtgenote die zojuist het bericht had gekregen dat haar man verdronken was. Hij ziet haar wanhoop en intense verdriet. Een ‘vloed van bittere traanen’ en haar geschreeuw en gekrijs bezorgen hem rillingen. Ze is wanhopig omdat ze ook beseft tot de bedelstaf veroordeeld te zijn en haar kinderen nu niet meer kan voeden. Ze trekt zich de haren uit het hoofd en krabt ze haar ‘bangen boezem’ open. Op het hoogtepunt van haar verdriet bereikt haar echter het bericht dat haar man weer een teken van leven had vertoond. Omstanders hadden hem uit het water gehaald en ze hadden, dankzij de voorlichting van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen, geweten hoe te handelen. Uitzinnig van vreugde valt ze op haar knieën om de ‘Alzegenaar’ te

⁴⁷² Van Engelen was schrijver van *De Philanthrope of Menschevriend* (Amsterdam 1757-1762), van *De Denker* (jaargang 1765) en *De Filosooph* (1766-1769). Hij stapte in 1765 over naar de uitgeverij van Meijer na het overlijden van zijn uitgevers Houttuin en Van Tongerlo. Over Van Engelen: T. Jongenelen, ‘Kakera Akotie’; K. Sprunger, ‘Frans Houttuyn, Amsterdam Bookseller: Preaching, Publishing and the Mennonite Enlightenment’ *The Mennonite Quarterly Review* 78-2 (2004) 165-184; W. van Bunge, *Dictionary*; P. Visser, ‘Verlichte doopsgezinden: Cornelis van Engelen (1726-1783) en zijn tijdschrift de Filosooph’, *Doopsgezinde Bijdragen* 33 (2007); N.C.H Wijngaards, *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen* (1972).

⁴⁷³ *De Filosooph* 88 (1767). Enkele andere bijdragen met dezelfde boodschap: ‘Over het nut van de driften die de mens begeesteren’, *De Filosooph* 8 (1766); ‘Over de toenemende armoede in het land’, *De Filosooph* 76 (1767); In *De Filosooph* 87 (1767) droomt de schrijver over een maatschappij waarin de zachtmoedige gevoelens de boventoon voeren. In *De Filosooph* 82 (1767) wijst de schrijver op het belang van publieke werken voor het maatschappelijk welzijn. Ook in Vna Engelens toneeltheorie komt deze boodschap nadrukkelijk terug.

⁴⁷⁴ *De Filosooph* 86, 88 en 94 (1767).

⁴⁷⁵ *De Filosooph* 94 (1767).

danken. Als haar man even later halfdood wordt binnengedragen, werpt zij zich op zijn ‘leevend Lyk’ en verwarmt zijn lichaam door naakt op hem te gaan liggen, zoals de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen had aanbevolen. Als hij weer bij zijn positieven is gekomen, springt zij de redders om de nek en looft de ‘verheven Zielen’ van de directeuren van de Maatschappij ‘aan welker edelmoedige instelling zy de behoudenis van alles wat haar op aarde dierbaar was, te danken had’.⁴⁷⁶

Ook het gedicht dat Lucretia van Merken ter gelegenheid van de oprichting van de Maatschappij schreef, deed een rechtstreeks beroep op de verbeeldingskracht van het publiek. Het gedicht werd opgenomen in het eerste deel van de *Historie en Gedenkschriften van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* en het werd door Vernède vertaald in de Franstalige versie van de *Gedenkschriften*. Hieronder een fragment:

Van hier, van hier, verdoolde stervelingen,
Wier wreed en onbewoogen hart,
Gevoeleloos voor 's naasten smart,
Nooit deelt in hun bekommeringen.
Neen; kooft, ai kooft, slaat uw gezicht
Op 't geen Barmhartigheid verricht;
Ziet haar, gesterkt door trouw en pligt,
Den Dood zijn' veege prooi ontwringen.
Zij, die van ouds, in 't bloeiend Nederland
De troost was van onnoozle Weezen,
Der Armen krankheên hielp geneezen,
Haar steeds ter hulp gereede hand
Den Ouden stok heeft aangeboden,
Den Vreemdling schraagde in alle nooden,
Ontrukt thans 't gaapend graf de Dooden
En red hen door haar' onderstand.

De tekst op de reddingsmedaille was van Pieter Burman junior en Lublink beschreef de afbeelding op de medaille, door Reinier Vinkeles ontworpen, als volgt:

De Dood, die zich reeds gevleid had hem te doen sneuvelen, ryst uit het water, en tracht, door het treffen met zyn zeissen, hem nog den levensdraad aftesnyden. Maar de Menschlievendheid, tot redding van den Drenkeling toegeschoten, weêrhoud met haare linkerhand dat moorddaadig werktuig; terwyl zy met haar rechter, het

⁴⁷⁶ *De Filosooph* 88 (1767).

hart van dien ongelukkigigen bedekt, zich gereed maakende om alle de behoorlyke middelen in het werk te stellen, welken hem in het leven konnen herroepen.⁴⁷⁷

Afbeelding reddingsmedaille. De tekst van Pieter Burman: redditur hic enectus aquis patriaeque suisque, betekent: Deze in het water gestorvene wordt teruggegeven aan zijn vaderland en de zijnen.

4.6.3 Patriots activisme in de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen

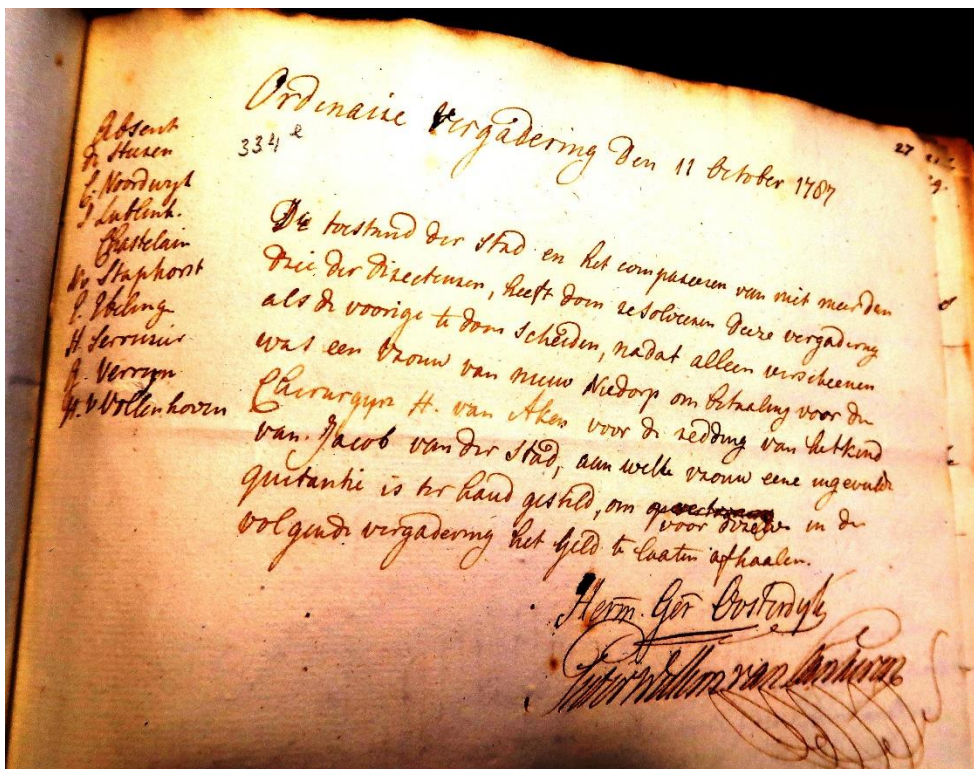
In de aanloop naar de Patriotse revolutie werden de utilitaire genootschappen steeds vaker geassocieerd met het patriotse streven naar verandering, zoals onder meer blijkt uit verschillende patriotse bordspelen die in 1786 werden uitgegeven.⁴⁷⁸ Hierdoor werden ze door de overheid tegengewerkt. Dat overkwam volgens de arts L. Bicker, bestuurder van de Rotterdamse afdeling, ook de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Hij stelde dat het stadsbestuur, het 'Hoog Gezach', van Rotterdam, in de restauratieperiode de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen had tegengewerkt.⁴⁷⁹

⁴⁷⁷ *Historie- en Gedenkschriften, van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen*, 1 (1768), voorwerk.

⁴⁷⁸ Zie de afbeelding bij hoofdstuk Oeconomische Tak.

⁴⁷⁹ Dat citaat is afkomstig van de, opgenomen in: *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken, of Vervolg der merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zyn in de Zeven Provinciën [...]* 30, 7 (1795) 5549.

Het bestuur van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen bestond in de jaren voorafgaand aan de Patriotse revolutie helemaal uit patriotsgezinden. Twee bestuurders die zich niet meer in deze sfeer thuisvoelden, Petrus Camper en Herman Tollius, beiden ook lid van Libertate et Concordia, hadden zich teruggetrokken.⁴⁸⁰ Negen bestuurders waren aan de vooravond van de revolutie lid van de op politieke veranderingen gerichte Vaderlandsche Sociëteit.⁴⁸¹ Oprichter van het eerste uur, Cornelius van Engelen, was in Leiden een van de aanvoeders van de patriotse factie.⁴⁸² Vijf andere bestuursleden waren in het najaar van 1785 betrokken bij de oprichting van het Nationaal Fonds, dat opgericht was om de gewapende tak van de patriotten te ondersteunen: Ernestus Ebeling, Pieter van Lankeren, Nicolaas van Staphorst, Gerard Verriijn en Jan Ananias Willink. Daarmee was een derde van de bestuursleden van dit Nationaal Fonds verbonden aan de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Zoals eerder opgemerkt, vormde het Nationaal Fonds in Amsterdam het hart van de patriottenbeweging.

Afwezig op de presentielijst van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen van 20 september 1787. De vergadering ging niet door vanwege de afwezigheid van de meeste directeuren. Alleen Oosterdijk en Van Lankeren

⁴⁸⁰ Over hun motieven, schreef ik in de paragraaf over het activisme in Libertate et Concordia.

⁴⁸¹ Op een totaal van 18 bestuurders. Van de 29 bestuurders die sinds 1766 werkzaam waren, waren er inmiddels 9 overleden en Camper en Tollius hadden zich teruggetrokken.

⁴⁸² Van Engelen verschijnt in de anti-patriotse geschriften van LeFrancq van Berkhey en in 1784 in een lied van de Leidse Weevers waarin hij wordt opgevoerd naast bekende Leidse patriotten als F.A. van der Kemp, P. Vreede, J. de Kruyff junior, C.P. Chastelein, K. de Pecker en P. van Schelle.

waren present. Afwezig waren Noortwijk, Lublink, Chastelain, Van Staphorst, Ebeling, Serrurier en Van Vollenhoven. Foto eigen collectie.

In totaal gingen in de revolutiedagen van 1786 en 1787 acht directeuren tot een vorm van publiek politiek activisme over, op dat moment bijna de helft van alle directieleden.⁴⁸³ Drie van hen werden gekozen om als afgevaardigde van de burgerij met het bestuur van de stad Amsterdam te onderhandelen: E. Ebeling, J. Goll van Frankenstein en N. van Staphorst.⁴⁸⁴ In het jaar na de Pruisische inval van 1787 zouden de meeste directeuren niet meer bij de vergaderingen aanwezig zijn. Lublink was een van hen. Pas eind 1788 werden de vergaderingen weer door Lublink en de overige niet gevluchte directeuren bezocht.

4.6.4 Besluit

De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen was een van de eerste utilitaire genootschappen in Nederland. In deze verschijningsvorm van de genootschapscultuur vertaalden de oprichters hun welzijnsidealën naar de praktijk. Dergelijke, op het algemeen welzijn gerichte hulporganisaties, waren, ook in Europees verband, nieuw. Het initiatief was afkomstig van een groep welvarende dissenters en Johannes Lublink speelde in de organisatie van de Maatschappij een centrale rol. Van de meeste oprichters is bekend dat zij er vrijzinnige, tolerante en menslievende denkbeelden op na hielden.

De Maatschappij begon haar werkzaamheden met een uitgekiende actiestrategie. Met een uitgebreid publiciteitsoffensief, gepaard aan een geldprikkel, probeerden de oprichters de publieke opinie rond het redden van drenkelingen te beïnvloeden. Nieuw was ook dat de Maatschappij over de grenzen van de eigen stad en provincie heen keek. Het feit dat de oprichters dit initiatief in heel Europa hebben geïmplementeerd, is bij mijn weten de eerste keer in de geschiedenis van Europa dat een organisatie tot internationale samenwerking kwam. Het warme onthaal dat dit initiatief in binnen- en buitenland ontving, illustreert dat het beschavingsideaal van de gevoelsethiek niet alleen in Nederland, maar in heel Europa leefde.

Al had de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen een schijnbaar beperkte doelstelling, vanwege het grote succes was de organisatie voor velen een inspiratiebron. Het feit tenslotte dat de openvallende plaatsen in het bestuur vanaf de jaren 1780 door bestuursleden uit genootschappen als Concordia et Libertate en de Vaderlandsche Sociëteit werden opgevuld,

⁴⁸³ Zie daarvoor Bijlage 3 Maatschappij tot Redding van Drenkelingen.

⁴⁸⁴ Van koopman Nicolaas van Staphorst is bekend dat hij samen met zijn broer Jacobus grote bedragen in de nieuwe Verenigde Staten had geïnvesteerd. Met de firma Van Staphorst deed de firma Lublink zaken, maar die verliepen, na het mislukken van de revolutie en de gedwongen vlucht van de gebroeders Van Staphorst, niet altijd even soepel, meldt Lublink in een brief aan Pieter van Winter d.d. 10 augustus 1792 (aanw. Collectie Six).

laat zien dat in de maatschappelijke betrokkenheid van de bestuurders ook een politiserend aspect besloten lag. Aan de vooravond van de patriotse revolutie werd dat duidelijk zichtbaar toen ongeveer de helft van alle bestuurders zich daadwerkelijk als patriots activist manifesteerde.

4.7.1 De Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (bestuurslid 1778-1784)

Organisatie en ontwikkeling

Een ander welzijnsinitiatief waarbij Lublink een belangrijke rol speelde was de oprichting van de Oeconomische Tak, een afdeling van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen. De Oeconomische Tak werd in 1777 opgericht met het doel het ‘oeconomische’ welzijn van het land te verbeteren. De term ‘oeconomisch’ had destijds niet alleen betrekking op wat tegenwoordig de economie genoemd wordt, maar was ook gericht op de ‘huishoudkunde’, de manier waarop huisgezin, nijverheid en maatschappij georganiseerd waren.⁴⁸⁵

Met een prijswinnende verhandeling over het ontstaan van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen was Lublink in 1775 lid geworden van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem. Dat lijkt een beetje een doorgestoken kaart geweest te zijn, want onmiddellijk daarna werd hij benoemd tot lid van het dagelijks bestuur, waarvoor het lidmaatschap een vereiste was. Dit dagelijks bestuur had onder meer tot taak de prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen uit te schrijven en was ook verantwoordelijk voor de beoordeling van de antwoorden. Lublink was daarvoor benaderd door de voorzitter van dit bestuur, de lutherse predikant C.C.H. van der Aa. Van der Aa was ontevreden geweest over de resultaten van de Hollandsche Maatschappij en met het doel het maatschappelijke effect van de prijsvragen te vergroten, had hij verschillende nieuwe bestuursleden aangetrokken. Lublink beloofde in zijn acceptatiebrief in 1775 dat hij hoopte ‘om, ten algemeenen nutte, door daadlyke preuven’ te kunnen werken.⁴⁸⁶

Het dagelijks bestuur bestond ten tijde van Lublinks toetreden uit maximaal tien leden.⁴⁸⁷ Dat jaar waren vier van hen afkomstig uit Lublinks kleine letterkundige genootschap

⁴⁸⁵ Zie daarvoor E. Koolhaas-Grosfeld, ‘De verbeelding van broederschap in de laat achttiende-eeuwse genreschilderkunst, in het bijzonder van Adriaan de Lelie’, *De Achttiende Eeuw* 28 (1996) 143. Voorbeelden in onder meer Wolff en Deken, *Oeconomische Liedjes* (Den Haag 1781).

⁴⁸⁶ Aanwezig in archief Hollandsche Maatschappij, Spaarne 17, Haarlem.

⁴⁸⁷ Hun namen en enkele bijzonderheden in de Bijlage 6a Dagelijks bestuur Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen 1775-1780.

Diligentiae Omnia en vijf waren actief in de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen.⁴⁸⁸ In dit dagelijks bestuur zaten gezichtsbepalende figuren van de Nederlandse Verlichting, onder hen J.F. Martinet, J. Petsch, E.M. Engelberts en iets later H.H. van den Heuvel.⁴⁸⁹ Zij publiceerden regelmatig over het belang van sociaal-maatschappelijke verbeteringen.

Het dagelijks bestuur vergaderde om de week en in de periode 1775-1780 was Lublink bij vrijwel alle vergaderingen aanwezig.⁴⁹⁰ Al snel uitte hij kritiek op de normale gang van zaken. Het bestuur maakte zich zorgen om het teruglopende aantal antwoorden op de prijsvragen – in 1775 waren dat er gemiddeld tien – en over de kwaliteit van die antwoorden. Als oorzaak daarvan wees Lublink op het reglement van de Hollandsche Maatschappij, waarin was vastgelegd dat de ruim honderd leden van de Hollandsche Maatschappij waren uitgesloten van deelname aan de prijsvragen. Die vormden met elkaar natuurlijk een belangrijk gedeelte van de intellectuele elite en het was jammer dat zij niet mee mochten denken. Lublink, Johannes Petsch en Christiaan Brunings vroegen daarom het hoofdbestuur de prijsvragen ook voor leden open te stellen.⁴⁹¹ Het hoofdbestuur dat gezamenlijk de zorg droeg voor de financiering van de Hollandsche Maatschappij nam het voorstel na enige discussie aan.

Opvallend is het dat het dagelijks bestuur aan de vooravond van de oprichting van de Oeconomische Tak prijsvragen uitschreef waarin de verslechterende economische positie van het land en het daaraan gekoppelde armoedeprobleem centraal stonden. De prijswinnende antwoorden waren allemaal begaan met het lot van de kansarme paupers en deden allerlei voorstellen in dienst van de volksverheffing. Het bestuur had dit aangemoedigd door in de prijsvragen bijvoorbeeld het terugdringen van het maatschappelijk verval te koppelen aan de vraag of daarbij het gevoelsleven, het ‘hart’, en de moraal van de laagste sociale klassen betrokken moest worden. Een voorbeeld van een prijsvraag uit 1777:

⁴⁸⁸ Lublink en I. Sweers in Amsterdam en J.F. Martinet in Zutphen, E.M. Engelberts in Hoorn en H.H. van den Heuvel in Utrecht.

⁴⁸⁹ Veel over hun menslievende doelstellingen is te vinden in C. C. H. van der Aa, *Onderzoek der hoofdoogmerken van onzen Heer J.C., in eenige der voornaamste gevallen zijns levens* (Haarlem 1755); C. C. H. van der Aa, *De Mensch als Gods beeld beschouwd* (Haarlem 1769); J. Petsch, *Briefwisseling over de Leer van het zedelijk gevoel* (Utrecht 1771); J. Petsch, *De Onderzoeker* (1768-1772) en *De Opmerker* (1772-1778); J. Martinet en Engelberts [met A. van den Berg], *De Vaderlander* (1775-1779) en [An., vermoedelijk H.H. van den Heuvel], *De Borger* (1778-1780).

⁴⁹⁰ Van de notulen van de vergaderingen zijn de presentielijsten bewaard. De vergaderingen werden telkens door zes tot tien leden bezocht. De verslagen zelf zijn zeer onvolledig bewaard.

⁴⁹¹ Brunings was in 1769 benoemd tot Inspecteur-Generaal van 's Lands Rivieren. Hij zou in de Bataafse Republiek als waterbouwkundige een belangrijke rol spelen als hoofd van het Bureau voor Waterstaat (1798). In deze functie zorgde hij onder meer voor een verhoging van de rivierdijken en voor het graven van het afwateringskanaal van de Oude Rijn bij Katwijk. In 1806 zat Lublink in de commissie die de prijs van 200 gouden dukaten voor de biografie van Brunings uitdeelde.

Welken zijn de geschikste en gereedste middelen in ons land ter verbetering 1) van het verstand en 2) van het hart en de zeden van geringe lieden, zoo in de steden als ten platten lande? Byzonder om denzelven daartoe tot meerder naarstigheit aan te moedigen en te gewennen.

De prijswinnende antwoorden koppelden het creëren van werkgelegenheid aan opvoeding en ontwikkeling van de allerarmsten in de samenleving. Hieronder waren, niet al te verrassend, ook de voorstellen van twee leden van het dagelijks bestuur: C. Ploos van Amstel en H.H. van den Heuvel.⁴⁹² Hiermee slaagde het dagelijks bestuur erin het algemeen bestuur te overtuigen van het nut van de oprichting van een op ‘oeconomische’ verbeteringen gerichte afdeling van de Maatschappij. Het 25-jarig bestaan van de Hollandsche Maatschappij in 1777 was een mooie gelegenheid om een Oeconomische Tak op te richten.⁴⁹³ Net als alle andere genootschappen waaraan Lublink deelnam, functioneerde ook de Oeconomische Tak onafhankelijk van kerkelijke instanties of overheid. De organisatie was gericht op het herstel van de ‘oeconomie’ van het hele vaderland en dat vereiste niet alleen dat er geïnvesteerd moest worden, maar ook een nieuwe ‘oeconomische’ mentaliteit.

De Oeconomische Tak had geld nodig, maar wilde ook zoveel mogelijk mensen bij het initiatief betrekken⁴⁹⁴ Anders dan bij de Hollandsche Maatschappij, kon iedereen die contributie betaalde lid worden, al betekende een jaarlijkse contributie van twee dukaten in de praktijk wel een behoorlijke drempel. Voor het eerst in de geschiedenis van Nederland konden ook Joden en katholieken lid van een publieke organisatie worden en werden vrouwen verwelkomd als donatrice met het recht de jaarvergaderingen bij te wonen. Verschillende katholieken werden in een bestuursfunctie benoemd.⁴⁹⁵ De namen van de leden werden gepubliceerd. Alle leden en donateurs hadden vrij toegang tot de vergaderingen en konden daar

⁴⁹² Voor een bespreking van dit initiatief in internationale context: Stapelbroek, Marjanen (eds.) 2012. Prijswinnende verhandelingen waren er onder meer van de hand van C. Ploos van Amstel, H. H. v. d. Heuvel, A. Rogge en C. Zillesen.

⁴⁹³ Over de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij: F. Westerouwen van Meeteren, ‘Voor hondert vijftientig jaeren’, *Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid* 43 (1903) 3-44; J.A. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*. (Haarlem 1952); J. de Vries, *De Economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Leiden 1968) (tweede dr.); J.G. de Bruijn, *Inventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917* (Haarlem 1977); N. Lans, *225 jaar Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, Per traditie vernieuwend* (Den Haag 2002); E. Koolhaas-Grosfeld, *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800* (Zutphen 2010); J.A. Vrolijk, *Nog een en ander over onze Maatschappij* (z.p. z.j). Deze bevindingen zijn met eigen onderzoek aangevuld.

⁴⁹⁴ Zie daarvoor C. Zillesen in *Onderzoek naar de oorzaaken van de opkomst, het verval en herstel der Vereenigde Nederlanden* (6 dln. Utrecht 1781-84). Hierin bouwde hij voort op zijn eerdere prijswinnende betoog.

⁴⁹⁵ Zie daarvoor Bijlage 6b bestuurders Oeconomische Tak dep. Amsterdam 1777-1785.

hun stem laten horen.⁴⁹⁶ Donatrices werden door de schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken in een gedicht nog eens extra in het zonnetje gezet. Ook benadrukten zij dat vrouwen, in hun rol van echtgenote en moeder, van grote oeconomische betekenis waren:

Onze moed is juist niet minder; hy is van een ander soort,
Dan de moed der andre Sexe. Mannen steunen op hunn' kragt,
Op hunn' sterkgespierde leden; Vrouwen zyn gedwee en zagt.
En 't is juist die vriendelyke zoete, stille, blyde aart,
Die den moed om groote zaaken uit te voeren in ons baart.
Zien wy een beklaglyk voorwerp? Aanstonds zyn wy aangedaan;
Aanstonds yvrig, aanstonds bezig om dat Voorwerp by te staan!⁴⁹⁷

In *Nederlands verpligting tot het handhaaven der nuttige Maatschappijen en Genootschappen in ons vaderland* bezongen Wolff en Deken alle 'nuttige Maatschappijen' en in het bijzonder de Oeconomische Tak (door hen de 'Huishoudelijke Tak' genoemd). Dankzij deze organisatie konden mannen én kinderen 'met hun tedre handjes' weer aan het werk.⁴⁹⁸

De leden financierden de projecten van de Oeconomische Tak voor het grootste deel zelf. Daarnaast ontving de Tak bijdragen van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en van diverse overheden. Driekwart van het beschikbare budget werd besteed aan prijsvragen, scheikundige en natuurkundige proefnemingen, uitvindingen, tentoonstellingen en de vertaling van buitenlandse oeconomische publicaties waarin nieuwe uitvindingen en productiemethodes werden besproken. Het overige kwart kwam terecht in een fonds dat bedoeld was om paupers via een leer-werktraject uit de armoede te verheffen.⁴⁹⁹

De Oeconomische Tak bedacht een uitgekiende strategie die erg leek op die van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. Het grote publiek werd met een combinatie van rationele en gevoelsargumenten van het nut van de organisatie overtuigd, maar er werden ook beloningen voor succesvolle ideeën uitgelooft.⁵⁰⁰ Met financiële prikkels, een

⁴⁹⁶ De leden zijn opgenomen in de gepubliceerde *Naamlysten van leden van de Oeconomischen Tak*.

⁴⁹⁷ B. Wolff en A. Deken, *Nederlands verpligting tot het handhaaven der nuttige Maatschappijen en Genootschappen in ons vaderland* (Hoorn 1779).

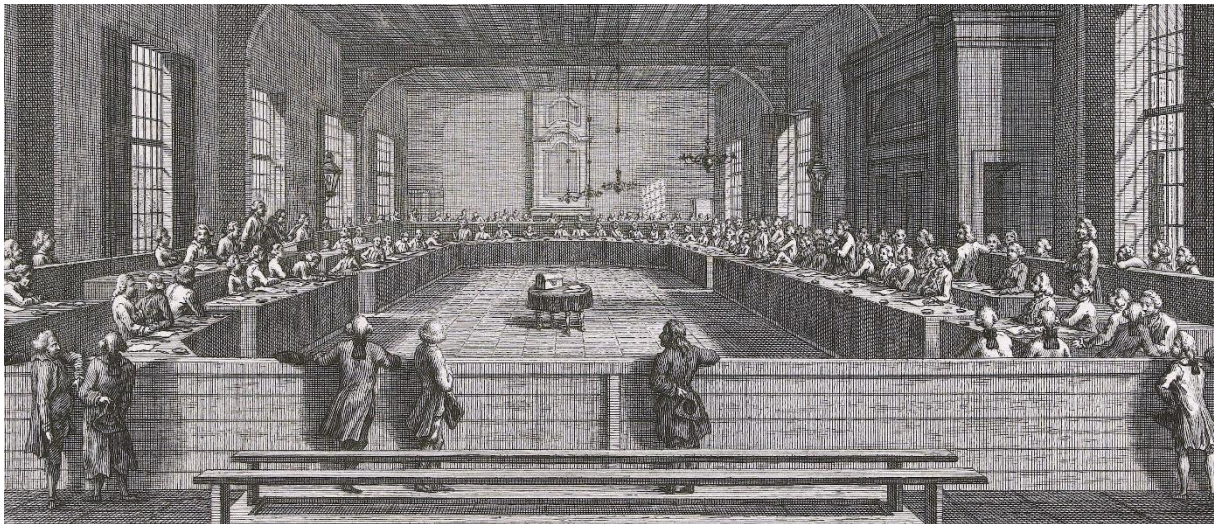
⁴⁹⁸ *Idem*: 64. Dezelfde boodschap sprak ook uit hun *Oeconomische Liedjes*. Het enthousiasme waarmee in deze liedjes werd gesponnen, gestoft, gezorgd, gekookt, gekarnd en in de Bijbel gelezen, stond allemaal in dienst van de maatschappelijke vooruitgang.

⁴⁹⁹ Vanaf 1785 doneerde de Tak bijvoorbeeld een jaarlijks bedrag van vierduizend gulden om honderd jongens uit de lagere standen op te leiden voor de zeevaart.

⁵⁰⁰ Een voorbeeld is het tijdschrift *De Oeconomist*, dat in 1778 verscheen als 'eene byeenzaaming van vertoogen, gesprekken, voorstellen en proeven tot welzyn van het vaderland'. Over dit tijdschrift: *Encyclopedie Nederlandstalige Tijdschriften. Nederlandstalige periodieken tot aanvang Koninkrijk der Nederlanden (tot 1815)* (ENT) op <https://www.ent1815.nl>.

publiciteitsoffensief, tentoonstellingen, prijsvragen, maar ook met beloningen voor goed presterende arbeiders, fabrikanten en boeren werden de ideeën en projecten van de Oeconomische Tak gerealiseerd. Nooit eerder in de geschiedenis van het land was het belang van de nijverheid op die manier belicht.

Net als de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen streefde de Oeconomische Tak naar een nationale implementatie van het initiatief en richtte daarom in alle provincies, de Generaliteitslanden én in de koloniën departementen op. Van die dependances werd nadrukkelijk verwacht dat ze het landsbelang en het algemeen welzijn voorrang zouden geven boven de lokale belangen. Eens per jaar kwamen de lokale afdelingen in Haarlem bijeen om de voortgang van de werkzaamheden, de initiatieven en de strategie te bespreken.

An. Gezicht op de eerste algemene vergadering van de nieuwe Oeconomische tak van de Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, gehouden op 15 september 1778 in de zaal van het Diaconiehuis te Haarlem. In het midden de geldkist. Collectie Rijksmuseum.

De Oeconomische Tak propageerde het binnenlands gefabriceerde product. In de publiciteit rond de oprichting werd het kopen en vervaardigen van een Nederlands product aangeprezen als een oeconomische daad, dat wil zeggen als een uiting van menslievendheid en vaderlandsliefde. De term ‘oekonomisch’ sloeg aan.⁵⁰¹ Het dragen van oeconomische kleding

⁵⁰¹ In 1780 wordt ‘De Oeconomische Societeit van Gezondheid’ opgericht onder de zinspreuk ‘Gezondheid is de grootste schat’, een soort ziekenfonds; in 1784 wordt in Amsterdam een Oeconomische winkel geopend die ‘inlandsche’ tapijten en vloerkleden verkoopt ‘die de kwaliteit van Smyrna vér overtreffen’ (adv. *Diemermeersche Courant* 3 november 1784); wed. J. Dekkers verkoopt ‘Oekonomisch gestikte rokken’ die de Engelse kwaliteit ver overtreft en voor een ‘civiele’ prijs te koop zijn (advertentie *Diemermeersche Courant* 13 oktober 1786); Rosier fabriceert zeer goed bevallende ‘oekonomische pitten’ (‘brengt meer licht als 2 kaarsen’. ‘Ze verteeren maar 1 stuiver oly in 5 uren, en ze behoeven maar eens gesnoten te worden.’) (advertentie *Diemermeersche Courant* 18 december 1786). Verder maken de kranten in deze periode melding van ‘oekonomisch’ porcelein en van ‘oekonomisch’ zwartsel.

werd zelfs een (kortstondige) mode, en de negenjarige prins Willem, de latere koning Willem I, gaf daarbij het goede voorbeeld. Tegen ‘commissionairs’ die in buitenlands fabricaat (lees: Engelse producten) handelden werd campagne gevoerd.⁵⁰²

Bij de oprichting van de Amsterdamse afdeling op 22 februari 1778 werd Lublink benoemd tot een van de tien directeuren die, samen met de thesaurier en de secretaris, de ‘Commissie der Directie’ vormden.⁵⁰³ Al snel telde de Amsterdamse afdeling 738 leden en tegelijkertijd stond de landelijke teller op 3000. Die aantallen stabiliseerden zich, om na twee jaar langzaam af te nemen. In 1785 had de Oeconomische Tak in Amsterdam 435 leden en in 1795 honderd. Landelijk gezien nam het ledental in deze periode af van 1500 in 1785 tot 274 in 1795.

Volgens de statuten mochten de directeuren niet langer dan twee jaar achter elkaar in functie blijven om corruptie en belangenverstrengeling te voorkomen. Met datzelfde doel benoemde men alleen welgestelde personen tot directeur. Direct na zijn benoeming probeerde Lublink een plaats te veroveren in het hoofdbestuur van de Hollandsche Maatschappij, maar tot zijn grote verontwaardiging werd hij afgewezen.⁵⁰⁴ In 1781 was hij statutair verplicht zich terug te trekken, maar een jaar later werd hij opnieuw tot directeur benoemd. Na 1784 keerde hij niet meer in het bestuur terug.

In zijn periode als bestuurder van de Amsterdamse afdeling (1777-1784) waren daar 45 verschillende bestuurders actief. Allen behoorden tot de sociaal-economische bovenlaag van de stad. Voor een belangrijk hadden zij een dissenterse achtergrond. In het bestuur zaten naast gereformeerden en dissenters ook een zestal katholieken. Twaalf bestuurders zaten in deze periode in het stadsbestuur.⁵⁰⁵ Zeventien directeuren waren tegelijkertijd actief in een van de andere genootschappen waarin Lublink een bestuursfunctie vervulde.⁵⁰⁶

De werkzaamheden van het bestuur waren complex. Het fabriekswerk was niet populair bij de lagere sociale klassen en vanuit de sociale bovenlaag werd er nauwelijks in industrie en in industriële vernieuwing geïnvesteerd. De Oeconomische Tak zette zich daarom in om het imago

⁵⁰² De Oeconomische Tak eist een bewijs van Nederlands fabricaat voor de kopers. Deze ‘oconomische briefjes’ worden na goedkeuring stevig aan het product vastgehecht. Probleem is echter dat er te weinig Nederlands fabricaat voor handen is.

⁵⁰³ De namen van de Amsterdamse directie gedurende Lublinks directie in Bijlage 6b. Het archief van de Amsterdamse afdeling van de Oeconomische Tak is helaas voor een groot gedeelte verloren gegaan. Lublinks herverkiezing wordt vermeld in de *Noordhollandsche Courant* van 08 januari 1782. Waardevol is S.A.A. nr 102: Archief van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel; Departement Amsterdam. Protocol van de notulen der bestuurs- en ledenvergaderingen (1778-1779).

⁵⁰⁴ In maart 1778 deed hij het verzoek om tot het hoofdbestuur te worden toegelaten, maar dit werd afgewezen op grond van de statuten waarin bepaald was dat een lid nooit tot directeur benoemd kon worden. Waarschijnlijk heeft hij met dit verzoek zijn invloed op de Hollandsche Maatschappij willen vergroten.

⁵⁰⁵ Hun namen in Bijlage 6b bestuurders Oeconomische Tak departement Amsterdam.

⁵⁰⁶ Dertien van hen waren lid van Concordia et Libertate, vier van hen waren lid van Libertate et Concordia. Vier van hen waren ex-lid van Diligentiae Omnia.

van het fabriekswerk te verbeteren. Iedereen werd uitgenodigd voorstellen te doen om de ‘oeconomie’ te verbeteren en een goed voorstel werd beloond. De Tak beloonde verbeteringen in machines en productiemethoden en stimuleerde allerlei initiatieven die de welvaart konden verbeteren. Om de voorstellen zo goed mogelijk te kunnen beoordelen, splitste de directie van de Amsterdamse afdeling haar werkzaamheden op in de categorieën landbouw, koophandel en koloniën, handwerken en fabrieken, werktuig- en scheikunde, zeevaart en visserij, en de restcategorie ‘nuttige voorstellen’. De directeuren verzetten bergen werk en hadden daarbij nauwelijks administratieve ondersteuning. Het bestuurswerk was onbezoldigd en vond plaats naast de eigen werkzaamheden. Ondanks deze beperkingen slaagde de Amsterdamse afdeling erin de Oeconomische Tak tot een succes te maken.⁵⁰⁷

N. van der Meer naar een tekening van J. Buys. Prent uitgegeven ter gelegenheid van de oprichtingsvergadering van de Oeconomische Tak. De gepersonifieerde Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen is gezeten op een troon, waarop de stadswapens van Haarlem en Amsterdam zijn aangebracht. Bij de troon staat Ceres, godin van de landbouw, met een korenschoof en een sikkel. Rechts de zittende Mercurius met zijn overal toegang gevende caduceus in zijn hand. Op de voorgrond buigen twee putti zich over een bouwtekening. Op de achtergrond schepen op het water. Collectie Rijksmuseum.

Lublink investeerde ook zelf in ‘oeconomische’ projecten.⁵⁰⁸ Zo trad hij in 1778 in contact met de glasblazer Nicolaas Kroon ‘wegens de nieuwe uitvinding van bemesten’. Kroon had ontdekt

⁵⁰⁷ Een verslag van de oeconomische successen in Amsterdam in: Le Moine, de l’Espine en Le Long, *De koophandel van Amsterdam en andere Nederlandsche steden* (Amsterdam 1801).

⁵⁰⁸ Naast Lublink investeerde bijvoorbeeld ook J.F. Martinet, directeur van de afdeling Zutphen, in nieuwe industrieën. Zie daarvoor A. van den Berg, *Levensberichten van J.F. Martinet* (Amsterdam 1796).

dat het restproduct van zijn glasfabriek Padang in Nijkerk, de ‘keetassche’ die in de stookovens overbleef, als kunstmest kon dienen en had dat aan de Oeconomische Tak gemeld. Lublink wilde hem voor die ontdekking belonen.⁵⁰⁹ Een paar jaar later, in 1783, nam Lublink met drie andere investeerders de glasfabriek over. Bij de overname spraken de nieuwe eigenaars af de producten te moderniseren.⁵¹⁰ In de praktijk bleek dat niet zo eenvoudig.⁵¹¹ Regelmatig was Lublink gedwongen zijn ‘glashut’ te bezoeken om er problemen tussen de Nederlandse en Westfaalse werknemers op te lossen. Over de productie van de glasfabriek is niet veel bekend. Wél schreef Lublink in 1791 dat de as (de koolensintels of schreuwen) gelijk met een lading van 40.000 flessen, in één schuit naar Amsterdam verscheept werd.⁵¹² Omstreeks 1813 ging de glasfabriek failliet.

Onbekende maker. Glasfabriek Padang aan de Westkadijk, in Nijkerk, opgericht 1765. Voor de fabriek op de grond ligt de ‘keetassche’. Foto: Gemeente Nijkerk.

⁵⁰⁹ In het protocolboek van de Oeconomische Tak Amsterdam dd. 25 augustus 1778: ‘De Heer Lublinck had gesproken met den Glasblaaser Croon te Nykerk en bevonden dat de Keet Assche der Glasblaseryen voor eene uytnemende mest verstreckte, dan dat hy (Croon) nog een andere kunstmest meende gevonden te hebben’.

⁵¹⁰ De geschiedenis van de fabriek wordt o.a. behandeld in G. Beernink, ‘Een glasfabriek te Nykerk’: *Bijdragen en Mededeelingen der Vereeniging Gelre*, dl. 17 (1914): 153-187. Lublink koopt met A. Dull, Dirk Westrik, en Adolph Baart, (alle vier kooplieden te Amsterdam) de glasblazerij ‘Padang’ in Nijkerk: S.A.A., Notarieel Archief 15758, inv. nr. 548, d.d. 4 maart 1783. In de koopakte namen ze op dat de productie zich moet gaan richten op de huishoudelijke markt. Voor de financiering van deze nieuwe opzet, schreven zij een geldlening uit, ter waarde van fl., 40,000, tegen 4% rente.

⁵¹¹ Zie daarvoor Lublinks brieven aan Pieter van Winter in de collectie Six.

⁵¹² In zijn briefwisseling met N.S. van Winter, in de collectie Six, bijv. brief d.d. 12 augustus 1791.

Lublink investeerde ook in de ultramoderne textielfabriek die zijn achterneef Frans van Lelyveld in 1784 in Amersfoort bouwde.⁵¹³ Van Lelyveld was naar Amersfoort vertrokken omdat hij daar in alle vrijheid, zonder bemoeienis van het Leidse lakengilde, een fabriek kon opzetten. Hij haalde uit Engeland een ervaren bedrijfsleider die de Nederlandse textielindustrie op Engelse leest moest schoeien. Van Lelyveld wilde, in lijn met de ideeën van de Oeconomische Tak, ook een leer-werktraject aan de fabriek verbinden en vroeg daartoe subsidie aan bij het stadsbestuur van Amersfoort. Het veelbelovende project ging echter op het laatste moment niet door vanwege het overlijden van Van Lelyveld.⁵¹⁴ Andere ‘oeconomische’ investeringen deed Lublink in veenafgravingen in de Krimpenerwaard en een zandwinningsproject bij Naarden.⁵¹⁵

4.7.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’

Alle afdelingen van de Oeconomische Tak waren verplicht zich aan de regels van de Haarlemse moedermaatschappij te houden. Dat betekende bijvoorbeeld dat iedere afdeling zich niet alleen voor de verbetering van de plaatselijke oeconomie inspande, maar ook voor de provinciale en de landelijke economie. Dit streven wordt in de genootschapshistoriografie ‘oeconomisch patriottisme’ genoemd: werken in dienst van de welvaart en het welzijn van het vaderland.⁵¹⁶ Sommige voorstellen vanuit de Oeconomische Tak vergden medewerking van de overheid, maar die bleek weinig daadkrachtig.

De welzijnsidealën van de Oeconomische Tak kregen steun van talloze publicisten en wetenschappers uit binnen- en buitenland. Een van hen was de Zwitser Isaak Iselin, die een vergelijkbaar initiatief, het ‘Gesellschaft zur Aufmunterung und Beförderung des Guten und Gemeinnützigen’ in 1777 in Zwitserland van de grond had getild.⁵¹⁷ In zijn *Träume eines Menschenfreundes* (1776), in Nederland anoniem vertaald als *Droomen van eenen Menschenvriend* (1780) ontvouwde Iselin een toekomstideaal van een maatschappij waarin iedere inwoner zich voor het welzijn van zijn medemens inzette, want ‘Eene algemeene neiging

⁵¹³ Meer hierover in: C. Smit, *Ondernemers en Geleerden, Leiden 1778-2003* (Leiden 2003) 35-56. Via de Oeconomische Tak was Lelyveld in contact gekomen met de Engelsman Matthew Wilcock die in Amersfoort nieuwe, door waterkracht aangedreven, machines bouwde die ‘Manchester fluweel’ zouden produceren. Voor de details: Höweler, *De lakenfabriek Frans van Lelyveld*.

⁵¹⁴ Van Lelyveld overlijdt 8 april 1785.

⁵¹⁵ De veenontginning in R. van der Schaaf, ‘Wakkerendijk 44a t/m 52: Stadwijk en Koetshuis’: *HKEN* (Historische Kring Eemnes) (1999) 4: 259-273. De bemoeienis met de zandafgraving, door Lublink de ‘Naarder landhistorie’ genoemd, in de briefwisseling met P. van Winter in de jaren 1786-1788, bijv. op 9 juli 1786. Brief collectie Six.

⁵¹⁶ Verschillende van deze voorstellen in het *Algemeen register op de uitgeschreven prijsvragen en toegekende medailles en premies 1778 – 1848 voor de afdeling Amsterdam*, aanwezig S.A.A. nr. 102.

⁵¹⁷ Lid van dit genootschap was de Waalse predikant J.S. Vernède, met Lublink een van de oprichters van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen en deelnemer aan Libertate et Concordia.

tot weldoen, maakt derhalven 's menschen geluk en waarde volkomen.'⁵¹⁸ In deze nieuwe maatschappij was iedereen geneigd om:

Al dat geene te doen en te bevorderen, waar door de meestmogelyke menigte van de natuurlyke producten en van kunstwerken, tot genot van het grootstmogelyke aantal menschen onderhouden word; en al dat geene natelaaten en te verhoeden, waardoor de menigte dier goederen en der menschelyke genietingen verminderd raaken kan.⁵¹⁹

In een recensie van de toespraak van H.H. van den Heuvel bij de oprichting van de Utrechtse afdeling van de Oeconomische Tak werd diens 'oeconomische' ideologie gelijkgesteld aan die van Iselin.⁵²⁰ Eenzelfde boodschap sprak uit de verhandeling 'Over 't Regt Gebruik der Geluks-Goederen' van de Harderwijkse hoogleraar filosofie Bernard Nieuhoff, die door Lublink in *De Rhapsodist* werd opgenomen.⁵²¹ Daarin betoogde Nieuhoff dat het streven van de Oeconomische Tak in lijn was met het Goddelijke plan de mensheid vooruit te helpen, waarbij hij zijn betoog eindigde met de oproep de Oeconomische Tak te steunen, want:

Door haar wordt de koophandel, landbouw, landwerken, kunsten, zuinigheid, matigheid, waare en bestendige liefde tot 't vaderland, de naarstigheit, de vryheid, de opvoeding, ja de Godsdienst zelve opgewekt, aangekweekt en vermeerderd: deeze zijn de regte grondslaagen van een bestendig geluk, en deeze alle[e]n heeft de waare kunst van 't genieten op 't oog.⁵²²

⁵¹⁸ I. Iselin, *Droomen van eenen Menschenvriend* ('s-Gravenhage 1780) 47.

⁵¹⁹ *Idem*: 41. Iselin ziet de ontwikkeling van de mensheid als een ontwikkeling van een natuurstaat naar een menslievende samenleving. Over Iselin: B. Kapossy, *Iselin contra Rousseau: Sociable Patriotism and the History of Mankind* (Basel, 2006); L. Gisi, W. Rother, *Isaak Iselin und die Geschichtsphilosophie der europäischen Aufklärung* (Basel 2011).

⁵²⁰ *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1780) 263 in een dubbelrecensie van het werk van Iselin en H. van den Heuvel, *Verhandeling over de noodzaaklijkheid van het ondersteunen der gemeene industrie en de middelen daartoe dienende, met betrekking tot ons vaderland* (Utrecht 1780).

⁵²¹ *De Rhapsodist* 6 (1783) 211. De verhandeling was in 1780 verschenen als *Pro arte fruendi bonis Fortuna, tum privatae tum Publica*. De vertaling was eerder ook apart uitgegeven.

⁵²² De redevoering wordt besproken in P. Buijs, *Geluk*, 179-180. De opvattingen van Nieuhoff, en Iselin zijn een voorafschaduwing van het utilitarisme zoals dat enige tijd later door de Engelse filosoof J. Bentham wordt gepropageerd in *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (1789), waarin hij het utilitarisme omschreef als een ethische stroming die de morele waarde van een handeling afmeet aan de bijdrage die deze handeling levert aan het algemeen nut, dat wil zeggen, het welzijn en geluk van de samenleving

Diezelfde boodschap klonk bijvoorbeeld door in het anoniem gepubliceerde pamflet ‘De voordeelen van den Oeconomischen Tak’ (1779).⁵²³

Duidelijk was dat veel leden de verheffing van het volk nastreefden. Armoede was een groot probleem en er bestonden families die van generatie op generatie in grote armoede leefden. Voorzitter Van der Aa sprak daarover in de oprichtingsvergadering. In die toespraak deed hij een direct beroep op de verbeeldingskracht van de aanwezigen:

Jaa, laat my toe, Myne Heeren! dat ik voor uwe gedagten brenge, zoo veel *elendige huisgezinnen*, zoo veele braave, maar buiten hunne schuld, verarmde *Ingezetenen* deezer Gewesten, die met tranen de noodzakelykheid tegemoet zagen, om van de algemeene Aalmoesen te leven; - zoo veele *ongelukkigen*, die door het onbruikbaar worden van hunne *Landen*, door het verval van de *Zeevaart*, van den *Koophandel*, van de *Fabrycquen* en *Handwerken*, reeds in de diepste armoede *gedompeld*, alleen door het *gerucht* van Uwe poogingen, hunne *hangende* hoofden opheffen, [... ..] die zonder uwe hulp gevaar loopen, van genoodzaakt te worden, om *ook* van aalmoesen te moeten leven, voor hunnen ondergang te hoeden, en te zorgen, dat dezelve niet behoeven, even gelyk als zy, op algemeene kosten onderhouden te worden.⁵²⁴

Gezonde mensen werden door de Oeconomische Tak alleen geholpen in ruil voor een tegenprestatie in de vorm van arbeid. Daarmee verschilde deze hulpverlening van de traditionele armenzorg die gezonde mensen ondersteunde zonder daarvoor enige tegenprestatie te vragen. Die vorm van armenzorg vergeleek de Oeconomische Tak met slavernij omdat het de armen niet alleen lui, maar ook afhankelijk maakte.⁵²⁵ In een redevoering voor de donateurs

⁵²³ In: [An.], *De voordeelen van den Oeconomischen Tak voorgesteld en aangedrongen* ('s-Gravenhage 1779) ‘De zaak zelve is echter voor elk welmeenend Vaderlander, voor elk oprecht menschenvriend, ja, wat zeggen wy? voor ieder Christen (want het is immers, in weerwil van alle Bybelbedillers, reeds lang uitgemaakt dat en het Patriotismus, en het Christendom in het naauwste verband staan) van niet weinig aanbelang.’

⁵²⁴ C.C.H. van der Aa, *Aanspraaken, gedaan op de eerste Algemeene vergaderinge des Oeconomischen taks van de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem. Op den 15. en 22. September 1778* (Haarlem 1778). De culturele tijdschriften van de periode geven zeer veel aandacht aan het armoedeprobleem, bijvoorbeeld in: ‘Hoe schadelijk het is bedelaars in een land te dulden’, *De Opmerker* 46 (1772) 361; ‘De verpligting om te werken tot welzijn der maatschappij. Anderen gelukkig te maken strekt tot ons eigen geluk’, *De Opmerker* 5 (1777) 177; ‘De mensch doet nooit meer kwaad, dan wanneer hij niets, of niet genoeg te doen heeft’, *Algemeene Oefenschoole* 6^e afd. 11 (1770-71) 353; ‘Gedagten over het ondersteunen der behoeftigen’, *Algemeene Oefenschoole* 6^e afd. 14 (1782) 89; Over het armoedeprobleem ook: [E.M. Engelberts, A. van den Berg en J.F. Martinet], *De Vaderlander* 4 (1778); [An.] *De voordeelen van den Oeconomischen Tak voorgesteld en aangedrongen* ('s-Gravenhage 1779).

⁵²⁵ Daarover onder meer H. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor ‘onnutte’ Nederlanders in de Republiek, 1760-1795. Een mentaliteitsgeschiedenis* ('s-Gravenhage 1977).

van de Oeconomische Tak, benadrukte de directeur van de Utrechtse afdeling, de bekende schrijver Hiëronymus van Alphen, dat de organisatie zich alleen inspande voor mensen ‘die, door naarstigheid en deugd/ Zig voor andren waardig maken’. Uiteraard konden zieken, bejaarden en zuigelingen altijd op hulp rekenen, maar – zo verzekerde hij – in de Oeconomische Tak ‘klinkt nimmer het fluweelen zakje voor de luiheid’.⁵²⁶ De pauperkinderen die ook bij de vergadering aanwezig waren, zodat de donateurs goed konden zien voor wie ze zich inspanden, moedigde hij aan met de volgende regels:

Vaart gij voort met lust te werken, eet met vreugde uw eigen brood;
’t Is niet edel, dat gij bedelt om eene aalmoes, als uw mond
Door die handjes zich kan voeden: foei! ’t is laag en ongezond.
Leert ge nu gewillig werken, dan hangt ge ook van niemand af;
Luiheid deed u zeker kwijnen, en veracht zijn tot in ’t graf.
Laghen u verdwaasde kinders om uw naarstigheid eens uit,
Och! beklagt ze, maar verandert daarom geenszins van besluit.⁵²⁷

Alleen scholing, het aanleren van een vak en het creëren van werkgelegenheid konden de vicieuze armoedecirkel doorbreken. De rest van de maatschappij zou daarvan profiteren. In de arbeidsintensieve textielindustrie zag de Oeconomische Tak de beste mogelijkheden om werk en opleiding met elkaar te verbinden. De Tak probeerde daarom rijke mensen over te halen in textiel fabrieken te investeren. Als richtinggevend voorbeeld propageerde men het initiatief van de doopsgezinde predikant Cornelis Ris die in 1777 in Hoorn een opvoedings- annex werkgelegenheidsproject had opgericht onder de naam ‘Vaderlandsche Maatschappij van Rederij en Koophandel ter Liefde van ’t Algemeen’.⁵²⁸ Deze maatschappij, die door de burgers van Hoorn gefinancierd werd, bestond uit een armenschool, een werkhuis, fabrieken en een rederij. De productie bestond uit vloerkleden, kousen, zeildoek en behang. In dit project leerden de paupers én hun kinderen een vak en kregen ze tegelijk les in lezen, schrijven en rekenen. Na het werk mochten de werkers een spinnewiel mee naar huis nemen om, ter aanvulling van hun

⁵²⁶ In H. van Alphen, *By gelegenheid van de uitdeling der prijzen op het spinnen op 5-4-1781* (Utrecht 1781). Een vergelijkbare boodschap in: H.H. van den Heuvel, *Verhandeling over de noodzaaklijkheid van het ondersteunen der gemeene industrie en de middelen daartoe dienende, met betrekking tot ons vaderland* (Utrecht 1780); ‘Middelen tot herstel van ons gemeenebest, gesteld in het herleeven van de algemeene werkzaamheid der natie’, *De Borger* 5 (1778) 37.

⁵²⁷ H. van Alphen, *By gelegenheid*, 13.

⁵²⁸ Over dit werkhuis o.a. J. Kloek en W. Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 291. De ontwikkeling van de industrie is inmiddels in het buitenland en met name in Engeland, volop in gang gezet. Het tijdschrift *Algemeene Oeconomische Bijdragen* (1778) bespreekt deze buitenlandse ontwikkeling tot in detail als na te volgen voorbeeld.

inkomen, thuiswerk te verrichten. In 1780 ontving Ris voor dit initiatief de gouden medaille van de Oeconomische Tak.

R. Vinkles, man met brood helpt arm gezin, opgenomen in *Magazijn van Geschiedenissen, romans en verhalen* 25 delen. Rotterdam: Jan Meyer, 1790-1798. Collectie Rijksmuseum.

De ‘Vaderlandsche Maatschappij’ van Ris werd door verschillende schrijvers bezocht, bijvoorbeeld door Betje Wolff en Aagje Deken, die in het werkhuis de opvoering van het toneelstuk ‘De behoefte tot beter staat gebragt’ bijwoonden. Die voorstelling riep veel emoties op.⁵²⁹ Ook Rhijnvis Feith, een van de oprichters van het departement Zwolle van de Oeconomische Tak, bezocht het werkhuis en na dat bezoek schreef hij zijn prijswinnend

⁵²⁹ Zie daarvoor P. Buijnsters, *Wolff & Deken. Een biografie* (Leiden 1984). Vermoedelijk was Aagje Deken de schrijfster van *Het Nut der Vaderlandsche Maatschappye van Redery en Koophandel* (Hoorn 1779).

gedicht, ‘Menschlievendheid’. Het gedicht werd gevolgd door een verhandeling over het streven van de Oeconomische Tak om overal in het land dergelijke werkhuisen op te richten.⁵³⁰ In het gedicht ‘Het nut der vaderlandsche maatschappij van rederij en koophandel te Hoorn’ beschreef Feith de emoties die hij bij zijn bezoek aan de werkinrichting had ondergaan. Hij was blij geweest bij het zien van de frisse werkruimtes, maar hij had op de gezichten van de paupers nog wél de ‘tekens van gebrek, van lang gedraagen angst’ gezien – de herinneringen aan een vroeger bestaan. In hun ogen ontdekte hij de hoop op een beter leven. Die aanblik ontroerde hem:

Nog is mijn geest van zijne ontroering niet bedaard;
'K voel nog mijn hart vergeefs naar stille ruste hijgen;
Hoeverre is niet den mensch van zijnen aart ontaart,
Die zag het geen ik zag, en 't mogelijk vond te zwijgen!
O edle Menschenliefde! o zucht voor 't Vaderland!
Wie kan uw' invloed, wie uw werking wederstreeven?
Gij werkt op onze ziel, maar ook op ons verstand,
Door u bevondren wij 't genoeg van ons leven.⁵³¹

Feith zou willen dat hij zijn lezers dezelfde gevoelens kon laten ervaren:

O, vonden we ons in staat, geëerde Burgerij!
Om 't geen wij voelden, ook in uwe ziel te drukken!
[...]
Hier had menschlievendheid de hoofdrol, en scheen vuur,
Geest, houding, pracht en spraak aan andren meê te deelen;
Het was, *Behoeftigheid tot beter staat gebragt.* [cursief Feith]⁵³²

In navolging van het Hoornse initiatief begon Lublinks Amsterdamse departement van de Oeconomische Tak met de bouw van ‘het Nieuwe Werkhuis’ (1782), in de volksmond het Oeconomisch Werkhuis geheten, gelegen aan de Muidergracht, nu de Roetersstraat.⁵³³ Het Nieuwe Werkhuis was opgericht om een eind te maken aan het ‘krielen van de schamele gemeente’, waarmee de bedelaars en zwervers in de stad bedoeld werden. Paupers zonder vaste woon- of verblijfplaats – volgens de pamfletten uit die periode ‘onwilligen tot den arbeid’ –

⁵³⁰ De prijs wordt in 1779 uitgereikt door het Leidse genootschap Studium Scientiarum Genetrix.

⁵³¹ Opgenomen in: R. Feith, *Poetisch Mengelwerk* (Amsterdam 1788) 187

⁵³² *Idem*, 188.

⁵³³ Zie daarvoor F. Schmidt, ‘Armoede en verlichting. Het nieuwe werkhuis in Amsterdam en Abraham van der Hart’, *De Achttiende Eeuw* 35 (2003) 89-122 en F. Schmidt, *Paleizen voor prinses en burgers, architectuur in Nederland in de achttiende eeuw* (Zwolle 2006). Cijfers over die verpaupering onder meer in H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860* (Amsterdam 1985) 137.

verlieten bij de bekendmaking van de verordening dat zij verplicht in het Nieuwe Werkhuis moesten gaan werken, massaal de stad.⁵³⁴ Daarentegen bleken paupers met een vaste woon- of verblijfplaats wel bereid om mee te werken. De regenten schreven in november 1782 trots ‘dat veele hadden verzogt om vrijwillig in het werkhuis te komen’. Onder relatief goede omstandigheden verrichtte men daar textielarbeid in ruil voor kost en inwoning, een vakopleiding en lessen in de beginselen van schrijven en rekenen.⁵³⁵ De moderne inrichting, het sanitair, de verwarming, het rioleringsysteem en het systeem van luchtverversing werd door bezoekers geprezen. Het was er schoon en de kwaliteit van het eten was goed. In het werkhuis gingen disciplineren, werkgelegenheid en sociale zorg hand in hand. Een dergelijke aanpak van het armoedeprobleem was in het buitenland totaal onbekend.⁵³⁶

Het Nieuwe Werkhuis 1782. Naar tekening van: Hermanus Petrus Schouten. Collectie Rijksmuseum.

In het werkhuis was plaats voor achthonderd mensen. Driehonderd plekken waren bestemd voor criminelen afkomstig uit het ‘oude werkhuis’. Die plekken waren afgeschermd van de vijfhonderd plaatsen die bestemd waren voor de armen uit de stad. Mannen en vrouwen werkten

⁵³⁴ In verschillende pamfletten worden zij bespot, o.a. in [An.] *Afscheidsmarsch van Zwarte Klaas en onnosele Lulla en menigte andere welbekende bedelaars, oft De Liederen van de bedelende affaire op de vlugt*, (Amsterdam 1782); [An., z.p, z.j.] *Van de klagende en luije bedelaars, die te lui en te traag zijn om zich in het Nieuwe Oeconomische Werkhuis te begeven*.

⁵³⁵ Men leerde er hekelen; kaarden; het spinnen van vlas, wol en koehaar; het weven van linnen, wollen en koeharen kleden; breien; naaien en touwpluizen.

⁵³⁶ In 1789 schreef een anonieme Franse reiziger verbaasd over zoveel menslievendheid. ‘En tout, cet établissement fait le plus grand honneur a l’humanité et il est modèle de tous les autres qui méritent aussi beaucoup d’éloges’, in: F. Schmidt, *Paleizen voor prinses en burgers* (Zwolle 2006) 175.

in gescheiden ruimtes. Om de goede naam van de deelnemers aan het project te beschermen kregen de armen bij hun ontslag een schriftelijke verklaring mee waarin stond dat zij vrijwillig aan het werkhuisprogramma hadden deelgenomen en niet als crimineel tot het werkhuis waren veroordeeld.

De combinatie van werkgelegenheid en filantropie leverde uiteraard ook problemen op. De bestuurders vonden de filantropische en opvoedende kant van het oeconomische werk belangrijker dan de commerciële kant. De producten die het werkhuis afleverde waren vaak onaantrekkelijk vormgegeven en bovendien veel te duur, omdat een gedeelte van de kosten voor inwoning en onderwijs in de prijs was verrekend. Men kon niet met de veel goedkoper producerende Engelse textielindustrie concurreren. Om de producten goedkoper te maken vroeg bestuurder Van den Heuvel de stedelijke en kerkelijke armenbesturen om de werkhuisen te subsidiëren. Het geld dat deze armenbesturen nu kwijt waren aan hulpverlening konden zij immers net zo goed aan oeconomische projecten besteden. Op de lange termijn zouden de armenkassen daar alleen maar profijt van hebben, maar aan deze oproep gaven de armenbesturen nauwelijks gehoor.

Het 'oeconomisch patriottisme' was in naam politiek neutraal, maar de voorstellen die de Oeconomische Tak deed, raakten regelmatig aan de manier waarop het land bestuurd werd. De organisatie deed namelijk naast de voorstellen voor verbetering van watermolens, de oprichting van vuurtorens, de opleiding van vroedvrouwen, de verbetering van het maten- en gewichtenstelsel, de drinkwatervoorziening en de ontginning van woeste gronden, ook voorstellen voor wijziging van het belastingstelsel en liberalisering van de economie.⁵³⁷ Het streven naar oeconomische vernieuwingen raakte daarmee ook aan de bestaande sociaaleconomische structuur en daarmee ondervond de Oeconomische Tak min of meer automatisch tegenwerking vanuit de gevestigde maatschappelijke belangen.⁵³⁸

Ook binnen de muren van de organisatie konden voorstellen op hevige weerstand stuiten. Er werd veel gediscussieerd over de vraag of de steun aan het fabriekswerk en de nijverheid niet ten koste ging van de handel en de koopvaardij, maar ook over de vraag of de overwegend katholieke Generaliteitslanden aanspraak konden maken op de uitgelopen 'praemiën' voor nieuwe fabrieken. Daarmee zou de invloed van het katholieke volksdeel te groot kunnen worden. Vijf jaar na de oprichting begon het aantal donateurs van de Oeconomische Tak in Amsterdam langzaam maar zeker terug te lopen. Als gevolg daarvan ging het ook met het

⁵³⁷ Verschillende van deze voorstellen in het 'Algemeen register op de uitgeschreven prijsvragen en toegekende medailles en premies 1778 – 1848 voor de afdeling Amsterdam', aanwezig S.A.A. nr. 102.

⁵³⁸ H. van den Eerenbeemt, Armoede en arbeidsdwang, 223.

Nieuwe Werkhuis in Amsterdam steeds slechter. Na het neerslaan van de patriotse opstand in 1787 verlieten veel donateurs het land en was er minder geld beschikbaar. De woon- en werkomstandigheden versoberden en er meldden zich steeds minder paupers aan. In de Bataafse Republiek zou het Nieuwe Werkhuis concurrentie ondervinden van andere Amsterdamse initiatieven, waarna het in 1806 gesloten werd.⁵³⁹

C. Andriessen, '23 Meij voor de tafel stond Fine het meisje van Alting; Het Spin en Werkhuis bezigtigt'. Links de werkende vrouwen. Blad uit 1803 uit het getekende dagboek van Christiaan Andriessen. Collectie Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

4.7.3 Patriots activisme in de Oeconomische Tak

Het utilitarisme van de Oeconomische Tak was aanvankelijk zowel door orangisten als door patriotten ondersteund, maar de verdiensten van de Oeconomische Tak werden in de jaren 1786 en 1787 vooral door de patriotse groeperingen geclaimd. Veel gereformeerden wantrouwden de voorstellen om fabrieken in het achtergestelde katholieke zuiden te bouwen en van orangistische zijde klonk de beschuldiging dat de Oeconomische Tak zich als een 'regering in

⁵³⁹ Rond 1811 werd het Nieuwe Werkhuis ingericht als een penitentiaire inrichting waar rond de 1200 bedelaars werden opgesloten die daar onder primitieve omstandigheden voor de Franse overheid moesten werken. Paupers werden nu door de Franse bezetters hardhandig van straat geplukt. Van opvoeding of onderwijs was geen sprake meer.

eene regeering' gedroeg. Men begon de initiatieven van de Tak tegen te werken. Daarover schreef E.M. Engelberts bij het 25-jarig bestaan:

Den grootsten schok leeden wij in 't jaar 1786 en 1787. Zij, wien de invloed van dien Tak leed was, maakten denzelven verdacht, als enkel met een partijdig oogmerk, om nieuwigheid en verandering in de Regeeringsvorm te bevorderen, opgericht.⁵⁴⁰

Illustratief voor de afkeer van 'oeconomische' initiatieven waren de reacties bij de oprichting in 1786 van het eerste stoomgemaal in Nederland door het Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam. De lokale bevolking had volgens bestuurder L. Bicker, op de plaatsing gereageerd met de woorden: 'Het is een Keezen ding, en dat moeten wij niet hebben'.⁵⁴¹ Die tegenwerking leidde ook in eigen kring tot heftige discussies. Omdat veel orangisten zich nu als lid terugtrokken, liepen de inkomsten terug en werd het moeilijker de plannen te realiseren.⁵⁴²

De patriotse gezindheid van de Amsterdamse afdeling van de Oeconomische Tak werd in de jaren 1786 en 1787 duidelijk zichtbaar. In de periode dat Lublink directeur was van de Amsterdamse afdeling van de Oeconomische Tak (1777-1784) waren daarin 44 directeuren actief. Van hen gingen vijftien directeuren in de aanloop naar de patriotse revolutie openlijk over tot politiek activisme. Een aantal van hen behoorde tot de patriotse kopstukken.⁵⁴³ Bij de restauratie ontvluchtten velen het land, anderen werden uit hun functie ontheven.

4.7.4 Besluit

Net als de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen was ook de oprichting van de Oeconomische Tak een burgerlijk initiatief dat tot doel had de genootschappelijke

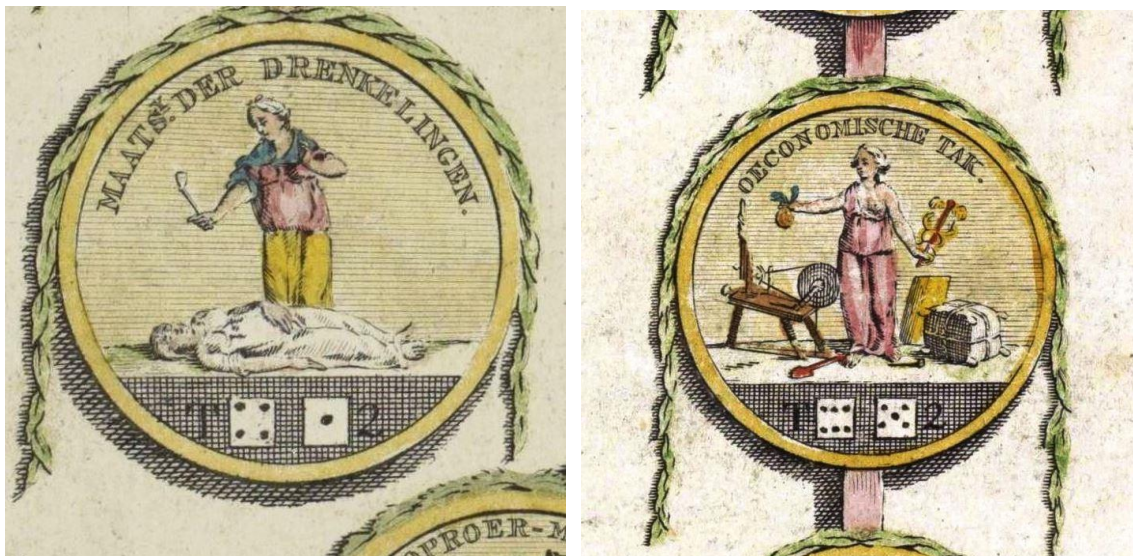
⁵⁴⁰ Engelberts 1803.

⁵⁴¹ J. L. Bicker, 'Historie der Vuurmachines', in: *Nieuwe Verhandelingen van het Bataafsch Genootschap 1* (1800) 1-132. Of zijn uitspraak met betrekking tot het stoomgemaal een letterlijk citaat is, valt niet met zekerheid te zeggen. In ieder geval werd het een legendarische uitspraak. Zie ook: J.A. Verbruggen, *De correspondentie van Jan Daniël Huichelbos van Liender met James Watt* (Enschede 2005); R. Daalder, N. Schadee (e.a), *Het Keezending in de polder Blijdorp* (Rotterdam 2010).

⁵⁴² Deze politisering blijkt ook uit [An.] *Aanspraaken, gedaan op de agtste algemeene vergaderinge des œconomischen taks van de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* (1785), met name de redevoeringen van Jean Gysbert Decker en Adriaan Rogge.

⁵⁴³ Hun namen: Jan Alstorpius, Willem Backer, Jan Bernd Bicker, Otto Willem Berg, Elias Craeyvanger, Jacobus d'Amour, Ernestus Ebeling, Isaac Gales, Daniel Hooft jr., C. van der Hoop, Lodewijk Hovy, Pieter van Lankeren, Cornelis van Lennep, Matthijs Romswinkel, Christiaan Vaillant. Zie Bijlage 8 Politiek activisme Patriotse Revolutie 1787.

welzijnsidealen naar de praktijk te vertalen. Opnieuw speelde Lublink daarbij een belangrijke rol. De oprichting was uitgegaan van het dagelijks bestuur van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen onder leiding van C.C.H. van der Aa, die bewust het dagelijks bestuur in een maatschappelijk betrokken richting had omgevormd. Een belangrijk gedeelte van hen was afkomstig uit Lublinks genootschappen de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen en Diligentiae Omnia. Binnen twee jaar slaagde dit vernieuwde dagelijks bestuur erin om aan de theoretisch ingestelde Hollandsche Maatschappij een praktijkgerichte afdeling te verbinden, een Oeconomische Tak. Die moest allerlei maatschappelijke vooroordelen ten aanzien van het fabriekswerk en de armoedezorg zien te overwinnen. De organisatie gebruikte daarbij dezelfde actiestrategie als de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen: voorlichting, beloning en het opwekken van menslievende gevoelens voor de minderbedeelde medemens. De Oeconomische Tak was nationaal gericht, waarbij de departementen de Haarlemse afdeling als de moedermaatschappij beschouwden. Ook in het Amsterdamse departement van de Oeconomische Tak bleek een derde van de bestuurders afkomstig te zijn uit een van de genootschappen waarin Lublink een bestuursfunctie vervulde.

Anoniem naar een ontwerp van J. Voorman, uitgegeven bij de patriotse uitgever Verlem in 1786. Collectie Rijksmuseum. Afbeelding Maatschappij tot Redding van Drenkelingen en de Oeconomische Tak. Uitsnede patriots bordspel met als vakjes medaillons met vaderlandse allegorieën en zinnebeelden. De beginpositie is de lege Generaliteitskas waarin alle spelers een stuiver of acht penningen moeten inleggen. De vakjes Maatschappij der Drenkelingen, Vaderlandsche Exercitiegenootschappen, Goede Regent, Oeconomische Tak en Vaderlandsche Dichtkundige Genootschappen leverden winst op. De vakjes Verdervende hand, de Hertog, de Oproerpreker, de Oproerschrijver, de Oproermaker en de Vaderlandsche Twijfelaar zorgen voor verlies.

De Oeconomische Tak was binnen de kortste keren met drieduizend leden het grootste genootschap van Nederland. Nooit eerder hadden gewone burgers zich georganiseerd in een

poging de welvaart en daarmee het welzijn van het land, inclusief de Generaliteitslanden, te verbeteren. Opvallend was dat het bestuur een zo breed mogelijk draagvlak voor het initiatief wilde creëren. Voor het eerst in de geschiedenis konden nu ook Joden en katholieken lid van een genootschap worden en kregen ook vrouwen, in hun rol van donatrice, invloed op de gang van zaken.

Het oeconomisch patriottisme van de Oeconomische Tak was gericht op het creëren van werkgelegenheid in combinatie met opvoeding en onderwijs. De ontwikkeling van de oeconomie en het streven naar volksverheffing gingen hand in hand. De voorgestelde vernieuwingen raakten soms aan gevestigde maatschappelijke en politieke belangen, waardoor de voorstellen in politiek vaarwater terecht konden komen. Tijdgenoten waren trots op de resultaten. Bij het vijftiengjarige bestaan in 1803 werden talloze successen van de Oeconomische Tak op een rijtje gezet. Medeoprichter E.M. Engelberts schreef:

Onze Tak is thands een boom geworden, van welken wij de heerlijkste vruchten geplukt hebben, en welker aantal zoo groot is, dat het overzicht daarvan, vergeleeken met het kort tijds bestek, verbaazing wekt.⁵⁴⁴

Of de Oeconomische Tak werkelijk zo succesvol is geweest, wordt door moderne historici betwijfeld.⁵⁴⁵ Wél had het initiatief aangetoond dat een collectief van burgers grote daden kon verrichten. Burgers hadden ervaren dat zij gezamenlijk in staat waren om maatschappelijke verbeteringen tot stand te brengen. Hierdoor heeft de Oeconomische Tak een belangrijke bijdrage geleverd aan de culturele eenwording van het land. Interne tegenstellingen en het politiseringsproces waarin de Oeconomische Tak na 1780 terechtkwam, zorgden er echter voor dat de belangstelling afnam. Orangisten en patriotten streden met elkaar om zich de verdiensten van de Tak toe te eigenen, waarbij de Oeconomische Tak uiteindelijk als een patriots bolwerk werd gezien. Lublink maakte het hoogtepunt van deze strijd niet mee, hij zat tot 1784 in het bestuur van de Amsterdamse afdeling. Opnieuw bleek het welzijnsideaal aan te zetten tot politiek activisme en een derde van alle bestuurders waarmee hij in deze periode gewerkt had,

⁵⁴⁴ De 'vruchten' worden opgesomd in E.M. Engelberts, *Stukken bij gelegenheid der viering van het 25-jarig bestaan der Nationale Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij Te Haarlem* (Haarlem 1803) 124. Het citaat is van A. van Bemmelen in dezelfde uitgave.

⁵⁴⁵ De verdiensten van de Oeconomische Tak worden gerelativeerd in moderne studies als H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel VI. Techniek en samenleving* (Zutphen 1995).

ging tot politiek activisme over. De Oeconomische Tak zou daaraan niet ten onder gaan en in aangepaste vorm tot in de 21ste eeuw actief blijven.

4.8.1 Het Vaderlandsch Fonds-Kweekschool voor de Zeevaart (bestuurslid van 1785-1816)

Organisatie en ontwikkeling

Een volgende utilitaire organisatie die Lublink hielp oprichten was de Kweekschool voor de Zeevaart. Waar hij eerder betrokken was bij het project om aan de Hollandsche Maatschappij een praktijkgerichte afdeling te verbinden, was hij in 1785 betrokken bij de oprichting van een opleidingsinstituut voor zeelieden. Direct na afloop van zijn tweede bestuurstermijn in de Oeconomische Tak was hij in 1784 toegetreten tot het bestuur van de Amsterdamse afdeling van het Vaderlandsch Fonds, dat in 1781 was opgericht na de Slag bij Doggersbank (1781) om het leed van de gekwetste zeelieden en hun families te verzachten.⁵⁴⁶ Het Fonds had een Amsterdamse en een Haarlemse afdeling. De Amsterdamse afdeling bestond vooral uit welgestelde kooplieden en bestuurders van de grote handelsorganisaties Oost-Indische Compagnie en West-Indische Compagnie. Dit bestuur bestond uit een relatief klein groepje mannen en Lublink was daarin van 1785 tot 1816 in totaal met vierentwintig andere bestuurders actief. Tot 1795 waren dertien bestuurders afkomstig uit Concordia et Libertate en acht van hen vervulden een bestuursfunctie in de Oeconomische Tak.⁵⁴⁷

De invloed van de bestuurders van de Oeconomische Tak was groot, zoals bleek uit het voorstel van de Amsterdamse afdeling om aan het fonds een Kweekschool voor de Zeevaart te verbinden.⁵⁴⁸ Het verstrekken van bijstand aan mensen die nog konden werken was voor de Oeconomische Tak een gruwel en de zeevaartschool zou ervoor zorgen dat hulpbehoevende

⁵⁴⁶ In 1781, al vóór de slag op de Doggersbank was Lublink een van de oprichters van een landelijke organisatie die onder de naam Vaderlandsche Maatschappij ter aanmoediging en belooning der Nederlandsche Heldendeugd, in het hele land militaire heldendaden wilde belonen. De organisatie afficheerde zich als een organisatie van patriotten. Op de naamlijst van de oprichters vinden we een groot aantal patriotten en Bataafse revolutionairen terug. Zie daarvoor: *Proeve van een ontwerp, ter opregting eener vaderlandsche maatschappij, ter aanmoediging en belooning der Nederlandsche Heldendeugd* (Dordrecht 1781). Van het initiatief is verder niets meer bekend.

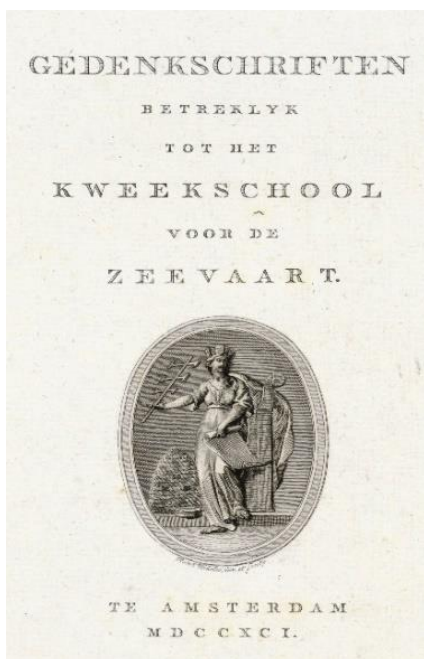
⁵⁴⁷ De oprichters in Bijlage 7 Bestuurders Vaderlandsch Fonds.

⁵⁴⁸ Over de oprichting: J.C.M. Warnsinck, *De Kweekschool voor de Zeevaart en de stuurmanskunst 1785-1935* (Haarlem, 1935); N.D.B. Habermehl, 'De Kweekschool voor de Zeevaart vanaf de oprichting 1785 tot de 'Vernietiging' in 1811. Een Amsterdams antwoord op het kwantitatieve en kwalitatieve tekort aan zeevarenden', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* 42 (1981) 5-40; G.J.A. Raven, 'De oprichting van de Kweekschool voor de Zeevaart en haar achtergronden 1700-1785', in: G. Acda e.a., *Tot een rechtschapen en kloek zeeman toe te rusten, Tweehonderd jaar Kweekschool voor de Zeevaart en Hogere Zeevaartschool Amsterdam* (Zutphen 1985) 113-184. Zeer veel over de dagelijkse gang van zaken in [J. Lublink], *Gedenkschriften betrekkelijk tot het Kweekschool voor de Zeevaart* (Amsterdam 1791). Details in: S.A.A., P.A. 949: Archief van het Vaderlandsch Fonds ter Aanmoediging van 's Lands Zeedienst (Kweekschool voor de Zeevaart).

kinderen een opleiding kregen en voor zichzelf leerden zorgen. Het voorstel werd na enige strubbelingen - twee bestuursleden traden af - aangenomen.⁵⁴⁹

De Kweekschool voor de Zeevaart was bedoeld om de zonen van de doden en gekwetsten van Doggersbank een gratis opleiding tot zeeman te geven. Het bestuur sprak af dat bij onvoldoende aanmelding ook kinderen uit de laagste sociale groepen konden worden aangenomen – eveneens gratis. Naast het Vaderlandsch Fonds ondersteunde de Oeconomische Tak de Kweekschool met een jaarlijkse bijdrage van 4000 gulden en waren er subsidies van het stadsbestuur van Amsterdam en van stadhouder Willem V.

De school werd gevestigd in het Oude Werkhuis, de voormalige gevangenis op de Buitenkant, die leegstond na de oprichting van het Nieuwe Werkhuis. De school lag praktisch naast Lublinks woonhuis. Het gebouw werd gerenoveerd met veel aandacht voor ventilatie, verlichting en sanitaire voorzieningen en in 1785 opende de Kweekschool zijn deuren. De praktijk van het onderwijs legde Lublink na vier jaar vast in de *Gedenkschriften betrekkelijk tot het Kweekschool voor de Zeevaart* (1791). Daarin beschreef hij onder meer zijn eigen rol als ‘commissaris’. In een roulerend systeem overlegden de commissarissen (het bestuur) wekelijks met de ‘commandeur van het Kweekschool’ (het schoolhoofd) en met de andere onderwijsgeevenden.

R. Vinkeles, titelpagina voor *Gedenkschriften betrekkelijk tot het kweekschool voor de zeevaart* (Amsterdam 1791).

⁵⁴⁹ Duco van Haren en Johannes Arnoldus Lette traden af. Van Haren was een verklaard orangist en kon zich mogelijk niet vinden in de patriotse signatuur van het bestuur.

In de Kweekschool was sprake van een goed en afwisselend dieet, waarbij de zondagse ‘pouspas, of soep van vleesch met groente en gort’ bij de kwekelingen legendarisch zou worden. Bij het eten dronk men karnemelk en ‘goed bier’. Dit, in combinatie met de voorgeschreven lichaamsbeweging en rust, had ertoe geleid dat er in de school nooit besmettelijke ziekten waren uitgebroken, schreef Lublink in de *Gedenkschriften*.⁵⁵⁰ Trots meldde hij dat in de eerste vijf jaar van het bestaan slechts twee leerlingen waren overleden.

De school werd een succes: er was plaats voor 150 leerlingen, maar ieder jaar meldden zich bijna 400 leerlingen aan. De jongens die voor plaatsing in aanmerking kwamen, waren tussen de twaalf en zestien jaar oud en werden door de commissarissen geselecteerd op fysieke kwaliteiten en ‘vlugheid van geest’. De eerste jaren stelde men nog geen eisen aan de vooropleiding, maar in 1792 scherpten de commissarissen de toelatingseisen aan en moesten de kwekelingen het lezen en ‘cijfferen’ beheersen. Dat betekende in de praktijk dat de allerarmste kinderen niet meer werden aangenomen, want die hadden gewoonlijk geen enkele vooropleiding genoten.

In de openbare jaarvergadering van het Vaderlandsch Fonds legden de commissarissen verantwoording af over alle werkzaamheden van het afgelopen jaar. Deze ‘lecture’ vond plaats in de grote zaal van het Athenaeum Illustre. De jaarvergadering werd een belangrijke stedelijke gebeurtenis waar niet alleen de donateurs en donatrices aanwezig waren, maar ook de leerlingen en de lesgeevenden.⁵⁵¹ Bij die gelegenheid demonstreerden de leerlingen wat ze dat jaar geleerd hadden. Het bestuur legde verantwoording af en besprak de vorderingen van de leerlingen, maar ook gevallen van luiheid en dwars gedrag. Men besprak de leerlingen geanonimiseerd: iedere leerling had een nummer gekregen. In de *Gedenkschriften* schreef Lublink bijvoorbeeld dat nummer 386 een ‘sterke recommandatie’ had gekregen omdat hij ondanks zijn ‘alleruitmuntendste vermogens, weinig vlyt’ had getoond. Nummer 369 was om dezelfde reden aan de ‘dom-oors bak’ geplaatst. In het jaar dat de *Gedenkschriften* verschenen, 1791, had de school grote tegenslagen moeten verwerken omdat negen jongens verwijderd waren. Vijf jongens waren tijdens de kermis ‘gedeserteerd’, terwijl de commandeur van de school dat verboden had. Dat ging het bestuur aan het hart omdat twee van hen grote kwaliteiten bezaten. Vier andere leerlingen waren dat jaar wegens luiheid van school verwijderd. Op een totaal van 150 leerlingen was dat bij elkaar toch een behoorlijke aderlating.

⁵⁵⁰ Er was ook een arts aan de kweekschool verbonden.

⁵⁵¹ In de notulenboeken van de Kweekschool zijn alle namen van de mannelijke en vrouwelijke donateurs opgenomen.

A'BBEELDING VAN HET EXAMEN IN HET KWEEKSCHOOL.
TE AMSTERDAM.

Anonieme prent. Leerlingen leggen examen af op een trainingsschip op de binnenplaats van de Kweekschool voor de Zeevaart, gelegen aan de Buitenkant te Amsterdam. Collectie Rijksmuseum.

Het Vaderlandsch Fonds bleef grote bedragen ontvangen en de Kweekschool floreerde.⁵⁵² Even leek het mis te gaan toen het Franse bestuur in 1810 besloot Nederland in te lijven, wat tot gevolg had dat de Fransen ook de financiën van het Vaderlandsch Fonds wilden confisqueren. Op het gerucht van de nationalisatie sloten de commissarissen de school en twee van hen, D. Hooft en J.H. van Swinden, slaagden erin de kist met de waardepapieren van het Fonds te verbergen. Bij de heropening van de school in 1814 stuurde de oude Lublink een gedicht waarin hij hen bedankte voor die goede zorg.⁵⁵³ De Kweekschool zou daarna nog tot diep in de twintigste eeuw blijven bestaan en het initiatief zou in verschillende steden worden overgenomen. Het Vaderlandsch Fonds is nog steeds onder de eigen naam actief.

4.8.2 Werken ‘tot welzijn van het algemeen’

De Kweekschool was nadrukkelijk bedoeld als instrument tot volksverheffing, schreef Lublink in de *Gedenkschriften betrekkelyk tot het Kweekschool voor de Zeevaart*. Zonder die Kweekschool zouden de leerlingen ‘voor verre het grootst gedeelte onkundige menschen, of misschien onder de heffe des volks vermengd gebleeven zyn.’ In diezelfde *Gedenkschriften* schreef hij dat de Kweekschool was opgericht om het welzijn van het land te vergroten:

Wij bedoelen alleen het welzyn van het ons zo dierbaar Vaderland te bevorderen; de smerten van de aan onze zorge toebetrouwde weduwen, vaderlooze kinderen, en ongelukkigen te verzachten; de jongelingen, onder ons opzicht opgevoed, tot eerlyke lieden voor zichzelf en nuttige leden voor de Maatschappy te vormen; [...] Welk een prikkel! voor rechte voorstanders van ’s Lands weezenlyke welvaart, van het heil des menschdoms [...].

De oprichting van een opleidingsschool voor de zeevaart was een uiterst complexe onderneming. Alleen in Engeland bestond een vergelijkbaar instituut. Voor de ontwikkeling van het pedagogisch klimaat op de school was Lublink daarom de aangewezen man. Hij was de enige bestuurder van het Vaderlandsch Fonds die zich met opvoeding en onderwijs had beziggehouden. In de jaren voorafgaand aan de oprichting had hij zich ingezet voor de verspreiding van de pedagogische ideeën van de ‘philantropijnen’, de onderwijsvernieuwers

⁵⁵² In 1791 was het fonds nog steeds goed gevuld en was er nog ruim 200.000 gulden in kas.

⁵⁵³ ‘Gedicht, bij gelegenheid der Viering van den Zeeslag van Doggersbank, na de Herstelling van het Kweekschool voor den Zeevaart’ opgenomen in: [An] *Gedichten bij gelegenheid der Viering van den Zeeslag van Doggersbank* (z.p.) (z.u.) (1814).

die in de Duitstalige gebieden actief waren.⁵⁵⁴ Deze vernieuwing was onder meer in gang gezet door de Duitse pedagoog J. Basedow, die in 1774 het Philanthropinum (te vertalen als het instituut van menslievendheid) had gesticht. De filantropijnse pedagogiek was in 1777 in Nederland geïntroduceerd door Lublinks vriend, de lutherse predikant Augustus Sterk, die sinds 1783 in Amsterdam werkte.⁵⁵⁵ Lublink spande zich in om deze filantropijnse pedagogie bij een groter publiek bekend te maken met een vertaling van Basedow's *Elementarwerk* (1774), waarvoor in februari 1786 werd geadverteerd. Aan die vertaling werkten toonaangevende Nederlandse verlichtingsdenkers mee – voor een groot deel verbonden aan Lublinks genootschappen.⁵⁵⁶ Deze productie was, mede vanwege de honderd begeleidende prenten van R. Vinkeles, zeer kostbaar en mogelijk ging de uitgave daarom niet door; het bleef bij enkele losse katernen. Lublink zou de ideeën van de filantropijnen vervolgens via vertalingen van Basedows opvolgers bij het Philanthropinum, J.H. Campe en C.G. Salzmann, bij een groter publiek bekend maken.⁵⁵⁷ Deze ideeën implementeerde hij in de pedagogiek van de Kweekschool.⁵⁵⁸

Een belangrijk filantropijns uitgangspunt dat Lublink in de Kweekschool toepaste, was de aanbeveling om opvoeding en onderwijs te combineren in de vorm van internaatonderwijs. De leerlingen stonden daar dag en nacht onder toezicht, en dat was voor de filantropijnen de ideale situatie om leerlingen te vormen. Uitgangspunt van het onderwijs was dat alle leerlingen gelijk behandeld moesten worden. Verschillen in geloof of afkomst mochten bijvoorbeeld niet

⁵⁵⁴ Over deze pedagogische stroming o.a. Rudolf Biermann, *Die pädagogische Begründung der Belohnungen und Strafen in der Erziehung bei Basedow, Campe und Salzmann: ein Beitrag zur Wandlung des Philanthropismus zu einem pädagogischen Individualismus auf dem Hintergrund der Aufklärung* (Bochum 1970); H. Schmitt, *Vernunft und Menschlichkeit. Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung* (Bad Heilbrunn 2007). Voor de gangbare pedagogische denkbeelden in Nederland: W. Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Hilversum 2005); A. Baggerman en R. Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck, een cultuurgeschiedenis van de Bataafse Revolutie* (Amsterdam 2005).

⁵⁵⁵ De invloed van Augustus Sterk op de verspreiding van de filantropijnse ideeën is niet eerder belicht. Sterk introduceerde de filantropijnen met zijn vertaling van C. F. Bahrtdt, *Plan van philanthropynsche opvoeding* (Leeuwarden 1777) en in zijn *Weekblad voor Neêrlands Jongelingschap* (1783-1786). Lublink vervaardigde het bijchrift bij het portret van Sterk. Sterk nam in zijn *Weekblad voor Neêrlands Jongelingschap* 18 en 19 (1784) 'De Vorst en de Page' op, een door Lublink vertaald toneelstuk, dat in 1789 als zelfstandige uitgave verscheen.

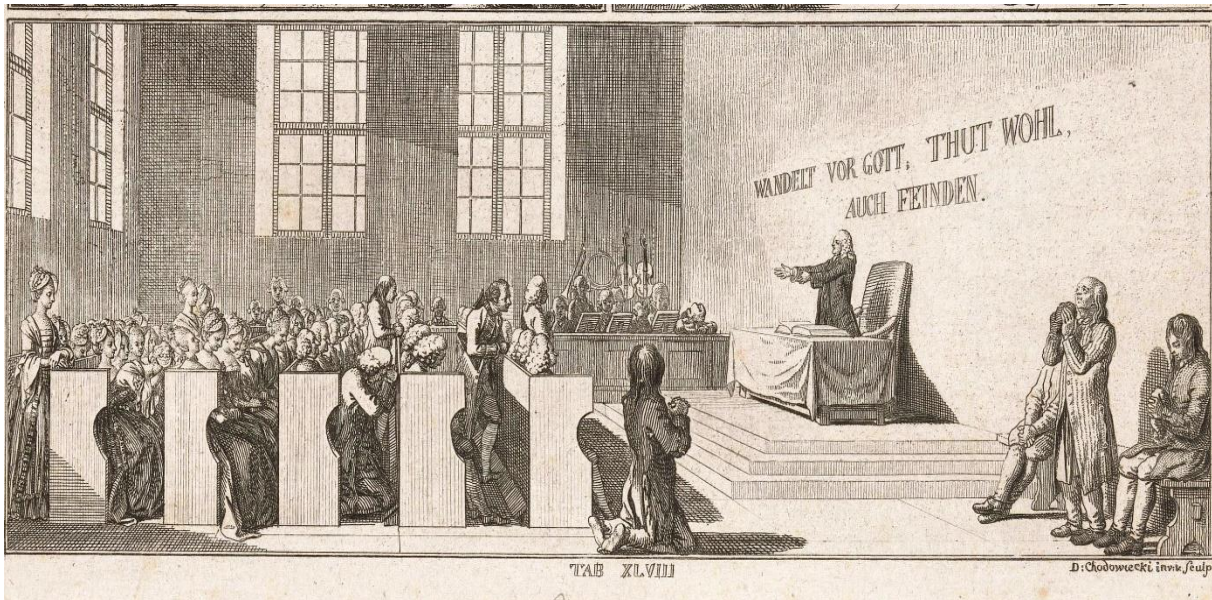
⁵⁵⁶ Naast Lublink werkten aan de vertaling van Basedow's *Algemeen Leerboek* mee: P. Camper, H.C. Cras, A. Bonn, H. Tollius, D. Wytttenbach, J. van Swinden, E. Engelberts, J. Martinet, A. van den Berg en R. Feith. Voor deze uitgave vervaardigde Reinier Vinkeles 100 gravures.

⁵⁵⁷ Van Campe vertaalde hij *Theophron, of de ervaren Raadgeever voor de onbedreven jeugd* (Amsterdam, 1783) en *Vaderlijke Raad aan mijne Dochter in den smaak van Theophron; aan de huwbaare Jufferschap gewijd* (Amsterdam 1790). Van C.G. Salzmann vertaalde hij *Karel van Karelsberg, of Tafereel van Menschelijke ellende* (Amsterdam 1784-1788) en *Grondbeginselen der zedekunde voor de Jeugd, in aangename verhalen* (Amsterdam 1785-1786).

⁵⁵⁸ W. Los plaatst de implementatie van de filantropijnse denkbeelden in de 19^e eeuw, terwijl A. M. van der Giezen in *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)* (Amsterdam 1937) 12 e.v. enkele 18^e eeuwse pogingen in Hoorn en Rotterdam beschrijft. Ook in Amsterdam was de filantropijnse werkmethode al in de 18^e eeuw geïntroduceerd: I.H. van Eeghen, 'Een moderne Basedowse school in Amsterdam', *Amstelodamum* 48 (1961) 129-132.

zichtbaar zijn. Om die reden droegen de leerlingen een uniform. Vanuit dit gelijkheidsbeginsel mochten de ouders bij bezoek ook ‘geene zogenaamde snoeperyen’ meenemen - ‘tot voorkoming van de jalousie’. Belangrijk uitgangspunt was verder dat de leerlingen niet bevoor- of benadeeld mochten worden op basis van hun intellectuele capaciteiten. Luiheid werd daarentegen verafschuwd.

Filantropijns was ook de praktijkgerichtheid van de opleiding. Zo was de dagindeling van de Kweekschool gebaseerd op die van een zeilschip. Om vijf uur ’s morgens was het ‘schoon schip’ (opstaan), waarbij de beste leerling, de ‘bakmeester’, de leiding had over een ‘bak’, een groep leerlingen.⁵⁵⁹ De leerlingen waren vervolgens de hele dag in touw en hadden overdag slechts een halfuur vrij. Na het avondeten mocht iedereen tot half negen zijn eigen tijd invullen, waarna de leerlingen ‘te kooi’ gingen en er werd wachtgelopen. Praktijkgericht waren ook de naailessen, de oefeningen op een echt schip dat op de binnenplaats was geplaatst en het exerceren met geweer. Die exercitielessen vonden buiten de school plaats op de Buitenkant. Ook had de Kweekschool de beschikking over verschillende sloepen waarmee geoefend werd. Wanneer de leerling er klaar voor was ging hij op zeestage en de daar opgedane praktijkervaring werd vervolgens naar de nieuwe ‘kweekelingen’ teruggekoppeld.

D. Chodowiecki, uit Basedow's *Elementarwerk*. In het philanthropinum leerden de kinderen opofferingsgezinnd te leven. Op de muur staat geschreven: 'WANDEL VOR GOTT, THUT WOHL, AUCH FEINDEN.' Collectie Rijksmuseum.

⁵⁵⁹ 'De Bakmeesters moeten nauwkeurig toezien, dat hunne baggasten zich alle morgen, op den gestelden tyd, kammen en reinigen: daar na moeten zy ieder hun volk opbrengen by den Bootsman, die één voor één naziet, en ze dan elke ploeg met zyn Bakmeester aan 't hoofd, vertoont aan den Commandeur, die zelfs het oog over yder moet laten gaan.'

Ook filantropijns was de opdracht de leerstof met 'lijdzzaamheid en zachtmoedigheid', kindvriendelijk, aan te bieden. De leraren dienden rekening te houden met de leeftijd en de capaciteiten van het kind. De jongens die ongeschikt waren voor het 'hoofdwerk' kregen extra praktijkles, en de commissarissen van de Kweekschool kregen de opdracht er streng op toe te zien dat de leraren het 'hoofd- en handwerk' van de leerlingen op een gelijke manier beoordeelden: 'naar mate zyner vermogens'. Nadrukkelijk wilde men voorkomen dat de latere stuurman op grond van zijn intellectuele capaciteiten anders beoordeeld zou worden dan de latere matrozen. In de lessen waren de leerlingen ingedeeld naar niveau en niet naar leeftijd, waardoor er jongens van verschillende leeftijd in één klas zaten.

1. Reglement op het bestuur van het Kweekschool gevestigd den 12 ^{de} September 1785. Pag.	
2. Procurator's Instructie voor den Commandant	19. 85.
3. Ampliatie van die Instructie	27.
4. Instructie voor den Postman	36.
5. Instructie voor den Postkint	42. 109.
6. Instructie voor den Kint	46.
7. Reglement omtrent de Schafing	50.
8. Orde op het uitsceelen der Plantsoenen	51.
9. Reglement voor de Kweekelingen	53.
10. Instructie voor den Lectmeester D. S. Bangma	58.
11. Ampliatie op dezelfde	64.
12. Instructie voor den Beheerder	66. 112.
13. Instructie voor den Orde Chirurgyn	69.
14. Orde op't hand en der vergaeringen	73.
15. Instructie voor de Dienstmaats van den Commandant	82.
16. Instructie voor de Secretarissen	115.

Het reglement van de Kweekschool in 1785. Foto eigen collectie.

Het systeem van belonen en straffen op de Kweekschool was eveneens menslievend. De ijverige leerling kreeg allerlei voorrechten, terwijl een luie leerling ‘door verneeding’ werd gestraft. Die kreeg bijvoorbeeld een plek aan de ‘Luyaarts Tafel’, de zogenaamde ‘nulbak’, de tafel in de eetzaal met het nummer nul, waar hij ‘schaft, bestaande uit hetgeen in andere bakken overblyft’. Als de leerling in zijn gedrag volhardde, moest hij vroeger dan de anderen opstaan om de wasbakken van de kwekelingen te vullen en na gebruik weer schoon te maken. Pas in uiterste instantie ging men over tot een ‘strenger kastydinge’ die in het bijzijn van alle kwekelingen werd ondergaan. Overtreding en strafmaat dienden met elkaar in verhouding te zijn en rekening te houden met de leeftijd van de leerling. Zware straffen moesten vooraf met de commissarissen worden besproken. Veranderde er daarna niets aan het gedrag, dan verwijderde men de leerling van school. Verwijdering was ook mogelijk vanwege ‘onverwinnelyke traagheid of onvatbaarheid’.

De Kweekschool accepteerde leerlingen uit alle geloofsgemeenschappen en de commandeur, het schoolhoofd, moest erop toezien dat ‘de Kwekelingen van verschillende gezindheid, deswegens elkander niet taxeeren of bespotten’. In de godsdienstlessen kregen de leerlingen, geheel in lijn met religieuze inzichten van Lublink en zijn genootschappen, les in ‘den gronden van de christelyken godsdienst en het gewigt van godsdienstige begrippen en goede zeden’. Ze kregen dus alleen les in de algemeen christelijke basiswaarden. Dogmatische leerstellingen moesten ze maar in de eigen tijd aanleren. Op zondag mochten de leerlingen een kerkdienst naar keuze bezoeken. Om de strikte neutraliteit te bewaken gebruikte men tijdens de godsdienstles geen bestaande boeken, maar gebeden en liederen die speciaal voor de leerlingen van de Kweekschool waren geschreven. Verschillende van deze gebeden en liederen zijn in de *Gedenkschriften* opgenomen. De liederen en gebeden zijn niet met zekerheid aan Lublink toe te schrijven, maar aannemelijk is dat wel.

Vernieuwend in het curriculum was ook de aandacht voor het aankweken van vaderlandslievende gevoelens. Met dat doel verzamelden de commissarissen persoonlijk allerlei memorabilia van vaderlandse zeehelden, die vervolgens in de lessen gebruikt werden. Ook werden nog in leven zijnde zeehelden als J.H. van Kinsbergen en J. Zoutman uitgenodigd om de school te bezoeken en de leerlingen over hun ervaringen op zee te vertellen.

De filantropijnse instelling van het onderwijs moesten de leerlingen ook buiten de school in praktijk brengen, zoals onder meer blijkt uit de in 1790 ingevoerde schoolregel dat alle leerlingen plechtig moesten beloven nooit op een slavenschip te gaan werken. Die humanitaire houding was voor het bestuur heel belangrijk en leidde zelfs tot een in de openbaarheid

uitgevochten ernstig conflict binnen het bestuur. Medebestuurder Guillelmus Titsingh, nota bene een van de initiatiefnemers van de kweekschool, wilde de kwekelingen als gratis arbeidskracht inzetten op de schepen waarmee hij naar Suriname voer. De andere commissarissen kwamen tegen dat voornemen in opstand. Alleen als hij de leerlingen zou betalen, wilden ze toestemming geven. Titsingh weigerde en het conflict liep zo hoog op dat hij het bestuur gedwongen moest verlaten.⁵⁶⁰

De commissarissen van de Kweekschool presenteerden zich als betrokken en gevoelige mensen. Lublink liet die gevoeligheid zien in de *Gedenkschriften*, waarin hij de reacties van de commissarissen bespreekt op een brief waarin een vader hen bedankte voor de hulp waarmee zijn zoon aan de armoede was ontsnapt. De brief was in het bestuur voorgelezen en de commissarissen waren tot ‘blydschap en vreugdetraanen’ geroerd geweest.

4.8.3 Patriots activisme in het Vaderlandsch Fonds-Kweekschool voor de Zeevaart

Net als eerder bij de oprichting van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen en de Oeconomische Tak, ging ook de oprichting van de Kweekschool voor de Zeevaart gepaard met een publiciteitsoffensief. De Kweekschool voor de Zeevaart werd door politieke tegenstanders gesteund en toegejuicht, maar het belang van de school werd toch vooral door de patriotse pers geclaimd.⁵⁶¹ Zo constateerde de doopsgezinde arts en patriot Simon Styl bij de oprichting dat het land in rep en roer was, maar dat er gelukkig nog vrienden van het vaderland waren die – in de geest van Van der Capellen, de in 1784 overleden aanvoerder van de patriottenpartij – het land vooruit wilden helpen. Toen Styl het bericht van de oprichting had vernomen, had hij een ‘verrukking’ gevoeld die van boven leek te komen, een opmerking waarmee hij suggereerde dat op dit patriotse initiatief de zegen van God rustte.⁵⁶²

De patriotse *Post van den Neder-Rhijn* bleef wat aardser. Een anonieme schrijver riep de lezer op zich te verplaatsen in het leven van ‘eenen gezonden, welgemaakten, vluggen en rustigen jongeling, binnen de Republiek geboren, *zonder onderscheid van welke Christelijke*

⁵⁶⁰ Over het Conflict: N. Habermehl, ‘Guillelmus Titsingh. Een invloedrijk Amsterdams koopman uit de tweede helft van de achttiende eeuw (1733-1805)’, *Amstelodamum* 79 (1987) 81-124.

⁵⁶¹ De patriot Jan Konijnenburg remonstrants predikant en vooraanstaand lid van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, schreef naar aanleiding van de verschijning van de *Gedenkschriften* een lovend artikel in *De Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* 3 (1789-1794) 64.

⁵⁶² S. Styl, *Lofzang aan de vaderlandlievende maatschappij te Amsterdam, ter bevordering der Nederlandsche zeevaart* (Harlingen 1785) 4.

Welaan! indien ik myn verrukking moet gelooven;
Zo ’t waar is dat myn geest gesterkt wierd, als van boven;
Welaan! bespieglen wy met eerbied en ontzag,
dees deugd [de Kweekschool], die, toegejuicht, haar gunst verdubblen mag.

Religie deszelfs ouders zijn.’ Zijn ouders waren te arm om hem zijn droomopleiding tot zeeman te geven. Als gevolg daarvan was hij onverschillig en lusteloos geworden en zocht hij zijn heil in spel, drank en lichtzinnige vrouwen, met als resultaat dat hij op jonge leeftijd in het armenhuis terecht was gekomen. Dergelijke ellende zou, dankzij de Kweekschool voor de Zeevaart, nu niet meer voorkomen. Dankzij de oprichters zijn dergelijke jongens nu ‘uit de kaken van armoede en gebrek ontrukkt’ en werken ze nu ‘ten nutte van het algemeen’.⁵⁶³

Al snel na de oprichting beschuldigde de orangistische factie het Vaderlandsch Fonds ervan dat het de patriotse zaak financieel en ideologisch te ondersteunen. Die verdachtmaking kwam niet uit de lucht vallen. Regelmatig bezochten vooraanstaande patriotse leiders de Kweekschool bij de herdenking van de zeeslag op de Doggersbank. De jaarlijkse herdenking, in aanwezigheid van de zeeheld admiraal Van Kinsbergen, groeide daarbij uit tot een patriotse manifestatie, waarbij de kwekelingen met het geweer over de Buitenkant exerceerden en hun vaardigheden aan het massaal toegestroomde publiek toonden. Op 5 augustus 1786 ontvingen Lublink en zijn medebestuurders daar de patriotse leiders Pallandt van Zu(y)them en Capellen tot den Marsch, en het patriotse exercitiegenootschap ‘Het Nut der Schutterij’ onder leiding van hun commandant C. Redelijkheid. In het revolutiejaar 1787 waren bij de maaltijd vrijwel alle aanvoerders van de Overijsselse patriotten aanwezig.⁵⁶⁴ Waarschijnlijk waren zij vanwege de Pruisische dreiging in Amsterdam voor overleg.

De helft van het Amsterdamse bestuur van het Vaderlandsch Fonds stelde zich tijdens de patriotse opstand activistisch op.⁵⁶⁵ De commissaris van de Haarlemse afdeling van het Vaderlandsch Fonds, P.L. van de Kastele, speelde een leidinggevende rol bij de aanhouding van prinses Wilhelmina op 28 juni 1787 in Goejanverwellesluis, het voorlopige hoogtepunt van de patriotse revolutie.

⁵⁶³ P. v. W. in: *Post van den Neder-Rhijn* (1791) 6: 1278.

⁵⁶⁴ Een uitvoerig verslag in de *Oprechte Nederlandsche Courant* (9-8-1787) en in Wagenaar (vervolg vol. 3) 1788: 430. Aanwezig waren R. J. van der Capellen tot den Marsch; diens broer, de burgemeester van Zutphen, F.B. van der Capellen tot Rijsselt; A.W. van Pallandt tot Zu(y)them; J.H. van Lynden tot den Oldenaller; A. C. W. van Haersolte(n) tot den Doorn en R. Feith, op dat moment burgemeester van Zwolle. Vermelding in [An.] S. Styl, Amsterdam, in zijne opkomst: 430. Uitgebreid over de betekenis van deze maaltijden: F. Grijzenhout, ‘Altoos gedenkwaardig was voor den waaren vaderlander, de vyfde van Oogstmaand’, in: H. Bots en W. Mijnhardt (red.) *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme* (Amsterdam 1988): 98-115.

⁵⁶⁵ Jacobus d’Amour, Jan Bernd Bicker, Otto Willem Berg, Daniel Hooft jr., Cornelis van Lennep, Matthijs Ooster, Matthijs Romswinkel, Matthijs Temminck. Zie daarvoor Bijlage 8 Politiek activisme Patriotse Revolutie 1787.

Anoniem. 'Het' Kweekschool voor de Zeevaart, opgenomen in de *Mercurius*, 1786. Op de binnenplaats het oefenschip van de school. Collectie Rijksmuseum.

4.8.4 Besluit

Het is opmerkelijk om te zien dat Lublink opnieuw een centrale rol speelde bij het opzetten van een utilitaire welzijnsorganisatie. Kort na zijn aantreden in het bestuur verstrekte het Vaderlandsch Fonds niet langer alleen maar noodhulp, maar zorgde het voor structurele hulpverlening in de vorm van de Kweekschool voor de Zeevaart. Die hulp kwam in eerste instantie ten goede aan de zonen van de zeelieden die bij Doggersbank gevochten hadden, maar in tweede instantie ook aan kinderen van paupers. In het lesprogramma vertaalde Lublink zijn filantropijnse ideeën naar de praktijk, waarbij deze werden getoetst en eventueel bijgesteld, waarna ze in de *Gedenkschriften* werden vastgelegd. Op de school was veel ruimte voor

praktische oefening en ook werden de ervaringen van de afgestudeerde kwekelingen naar de leerlingen teruggekoppeld. In het curriculum en de pedagogiek was veel aandacht voor het aanleren van menslievend gedrag.

De oprichting van de Kweekschool bewees opnieuw dat een groep maatschappelijk betrokken burgers een project in dienst van het algemeen welzijn tot een succes kon maken. De Kweekschool werd aanvankelijk door zowel patriotten als orangisten gesteund, maar al snel werd duidelijk dat het vooral de patriotten waren die zich de Kweekschool toe-eigenden. De maatschappelijke betrokkenheid van de bestuurders zette de helft van hen aan zich actief te bemoeien met het streven naar politieke veranderingen.

4.9 Conclusie

Johannes Lublink was een toonaangevende figuur in zijn genootschappen. Hij investeerde tijd, geld en moeite in allerlei culturele projecten. Naast de drukpers gebruikte hij het toneel en de genootschapscultuur als ‘agents of change’, als middelen om zijn ideologie van een praktijkgerichte gevoelsethiek te verspreiden.⁵⁶⁶ In zijn genootschappen had hij een rol van ideoloog, inspirator en organisator. Hij propageerde een nieuw sociabiliteitsideaal, het ideaal van de menslievende maatschappelijk betrokken burger. De ontwikkeling van gevoelens van sympathie en empathie zag hij als een voorwaarde om tot sociaal-maatschappelijke verbeteringen te komen, maar het was hem ook duidelijk dat niet iedereen dezelfde gevoeligheid voor de medemens vertoonde. Hij spoorde iedereen in zijn omgeving aan om daarbij zelf het goede voorbeeld te geven, maar ook om langs de weg van het gedrukte woord, de schouwburg en de kansel, het publiek te ‘ontbolsteren’, gevoelig te maken voor het leed van de hulpbehoevende medemens. Het ontwikkelen van gevoeligheid, in een moderner woord sensibiliteit, was voor hem een eerste stap op weg naar een betere maatschappij. Een gevoelig mens was eerder geneigd zich voor het algemeen welzijn, het algemeen nut en het vaderland in te zetten dan een ongevoelig mens. Via zijn genootschappen gaf hij aan dit programma een georganiseerde vorm. Zijn praktische gevoelsethiek was gericht op het algemeen welzijn, maar stond vooral in dienst van de lagere sociale klassen in de maatschappij. Zelf gaf hij het goede voorbeeld met de oprichting van een van de eerste utilitaire genootschappen op het Europese vasteland, de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen. De internationale implementatie van dit genootschap toont aan dat het menslievendheidsideaal niet beperkt was tot Nederland. Lublink was ook betrokken bij de totstandkoming van de op praktische welzijnsverbeteringen

⁵⁶⁶ Over de waarde van ‘cultural entrepreneurs: G. Sullivan Sorin, L. Sessions (ed.), Case Studies in Cultural Entrepreneurship.

gerichte organisaties als de Oeconomische Tak en de oprichting van de Kweekschool voor de Zeevaart.

Deze gevoelsethiek was nauw verbonden met de vrijzinnige geloofsopvattingen die in Lublinks genootschappen leefden. In die genootschappen waren de leden meestal lid van een dissenterse geloofsgroepering. De leden waren remonstrants, doopsgezind, luthers, lid van de Waalse of Engelse kerk en een minderheid was gereformeerd.⁵⁶⁷ Men voelde zich vrij om Gods schepping te onderzoeken en om daarvan in verhandelingen verslag te doen. Wetenschap en religie konden volgens de deelnemers nooit met elkaar in strijd zijn. Hier ontmoette men gelijkgestemden die van mening waren dat God de mensheid de opdracht had meegegeven om de schepping te vervolmaken. Dat denkbeeld werd door de orthodoxie fel bestreden.

Naar buiten toe wekten deze genootschappen de schijn voor iedereen open te staan, maar in de praktijk bestonden er allerlei hindernissen die het lidmaatschap afschermden. In Lublinks wetenschappelijke genootschappen was geen plaats voor Oranjegezinden, laagopgeleiden, vrouwen, Joden, orthodoxe gelovigen, katholieken en minvermogenden. Ook verlichte gereformeerde predikanten konden niet gemakkelijk tot deze genootschappen toetreden.⁵⁶⁸ Grote uitzondering was echter de Oeconomische Tak, een genootschap waaraan ook katholieken, Joden en vrouwen mochten deelnemen. Katholieken wisten ook boven de grote rivieren tot het bestuur daarvan door te dringen.

Vanwege deze hindernissen vormden de genootschappen van Lublink in cultureel en sociaal-economisch opzicht een homogene groep. In zijn populair-wetenschappelijke genootschappen werd die homogeniteit nog eens versterkt door ballotageprocedures, rituelen en gesprekken na afloop van de voordrachten. In het dagelijks leven waren de deelnemers op allerlei maatschappelijke terreinen werkzaam, waardoor hun sociaal-maatschappelijke horizon aanmerkelijk werd vergroot.

In Lublinks wetenschappelijke genootschappen was een hoog opleidingsniveau een voorwaarde voor deelname. Zonder kennis van het latijn en de antieke cultuur was deelname vrijwel uitgesloten. Van de leden werd verwacht dat zij hun verhandelingen onderbouwden met

⁵⁶⁷ Dat geldt ook voor andere genootschappen. W. Mijnhardt noteert dat van de Utrechtse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1786 60 % (na de restauratie in 1787 18%) van de leden een dissenterse achtergrond had. W. Mijnhardt, 'Het Nut en de genootschapsbeweging', in: W. Mijnhardt, A. Wichers, *Om het Algemeen Volksgeluk*, 203.

Zie daarvoor o.a. S. Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften van de verlichting (1720-1820)* (Amsterdam 2000); A.G. Hoekema en S.E. Hof (red.), *Illustere dissenters. Aspecten van de positie der Nederlandse Lutheranen en Doopsgezinden* (Zoetermeer-Woerden 1996), J.W. Buisman, Tussen vroomheid en Verlichting.

⁵⁶⁸ In Lublinks genootschappen vond ik naast verschillende Waalse predikanten van gereformeerde zijde alleen de predikanten J.F. Martinet, volksverlichter en weldoener in Zutphen, E.M. Engelberts, volksverlichter in Hoorn en de vrijzinnige patriot Jacobus Kantelaar.

studies uit binnen- en buitenland. Bovendien werden zij geacht alles op een coherente en boeiende manier onder woorden te brengen.⁵⁶⁹ Niet alle deelnemers hadden een opleiding in het hoger onderwijs – Lublink zelf was daarvan een voorbeeld – maar door zelfstudie of door thuisonderwijs hadden zij zich wel tot dat niveau ontwikkeld.

De deelnemers hechtten veel waarde aan de praktijkervaring. Theoretiseren was één ding, toetsing aan de praktijk en zintuiglijke ondersteuning van de waarnemingen – ook op het gebied van religie en moraal – was essentieel in Lublinks wetenschappelijke genootschappen. De toestroom van wetenschappers van internationale allure in de jaren 1760 was mede het gevolg van deze praktijkgerichtheid.⁵⁷⁰ Onderdeel daarvan was het onderzoek naar de werking en de waarde van het ‘nieuwe’ zesde zintuig, het zintuig van het zedelijk gevoel. Het zedelijk gevoel vormde voor Lublink en zijn genootschappen de verbindende schakel tussen de fysieke en de geestelijke wereld. Het zedelijk zintuig zette aan tot menslievende gevoelens, stimuleerde het inlevingsvermogen en bevorderde daardoor het praktisch handelen in dienst van de medemens en het vaderland. In moderne termen leidde het zedelijk gevoel tot een versterking van het empathisch vermogen en stimuleerde het de inzet om tot sociaal-maatschappelijke verbeteringen te komen. Wanneer het evenwicht tussen gevoel en verstand bewaard bleef, werden de beste resultaten geboekt.

Vanuit deze overtuigingen hielden de genootschappen van Lublink een pleidooi voor geloofstolerantie, burgerlijke gelijkstelling, ‘oeconomische’ verbeteringen en scholing. Die boodschap sloot naadloos aan bij de republikeinse, staatsgezinde ideologie, die erop gericht was de invloed van de Oranjepartij en de gereformeerde orthodoxie zo klein mogelijk te houden. Dat programma botste met de gangbare politieke praktijk, maar ook met de belangen van de gereformeerde kerk. Na het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog raakten de idealen van Lublinks genootschappen in politiek vaarwater. Rond 1784 hadden, voor zover bekend, alle orangisten de genootschappen van Lublink verlaten.⁵⁷¹ Daar stond iedereen op zijn minst sympathiek tegenover de patriotse factie. Hieruit valt af te leiden dat de welzijnsidealen een belangrijke rol gespeeld hebben in de overwegingen om deel te nemen.

⁵⁶⁹ In de letterkundige genootschappen wordt men geacht ‘modern’ te spreken, door gebruik te maken van ‘de taal van het hart’: M. de Vries, *Beschaven!*, 303.

⁵⁷⁰ De term ‘dilettantengenootschap’ die in de genootschapshistoriografie wordt gebruikt, zet de lezer makkelijk op het verkeerde been. De term wordt gebruikt om het verschil tussen professionele en non-professionele genootschappen aan te geven, maar dat betekent niet dat het niveau in de non-professionele genootschappen per definitie lager ligt. De deelname van vooraanstaande wetenschappers aan Lublinks genootschappen, is daarvoor voldoende bewijs.

⁵⁷¹ Uitzonderingen waren P. Camper en H. Tollius.

Het feit dat Lublinks genootschappen naar sociaal-maatschappelijke verbeteringen en politieke hervormingen streefden, betekende nog niet dat zij zich opmaakten om de bestuurlijke verantwoording van het wettelijke bestuur over te nemen. Duidelijk is echter wel dat na het verschijnen van het pamflet *Aan het Volk van Nederland* (1781), de steun aan het politieke activisme in Lublinks genootschappen openlijk toenam. Eerder hadden die genootschappen hun gevoelsethiek gekoppeld aan de doelstellingen van de republikeinse of staatsgezinde factie. Dat betekende niet dat zij naar revolutie streefden. Het merendeel koos voor de weg van de krachtige overtuiging, dat wil zeggen dat zij de eis voor een maatschappelijk betrokken en bekwaam bestuur ondersteunden door de subsidiëring van de exercitiegenootschappen en de vrijkorpsen. Veelbetekenend in dit verband was de betrokkenheid van Lublinks genootschappen bij de oprichting van het patriotse Nationaal Fonds dat speciaal met dat doel was opgericht. Dat betekende nog niet dat de leden ook daadwerkelijk naar de wapens grepen. In ieder geval is bekend dat 41 individuele deelnemers aan Lublinks genootschappen zich publiekelijk voor politieke hervormingen hebben ingezet.⁵⁷² Het percentage activisten in de genootschappen waaraan Lublink deelnam fluctueerde tussen de 25 en 50 procent. In absolute aantallen had Concordia et Libertate daarin met twintig personen het grootste aandeel. In totaal telde ik in Amsterdam zestig individuele activisten die tegelijkertijd in de genootschapscultuur actief waren. Dit getal van zestig is echter zeker geen definitief cijfer, want niet alleen is van lang niet alle genootschappen de ledenlijst bekend, maar ook zijn lang niet alle namen van de activisten overgeleverd. Dit getal is echter wel een indicatie van het feit dat de genootschappen een behoorlijk stempel op het patriotse activisme hebben gedrukt. Daarmee wordt volgens mij geïllustreerd dat de gevoelsethiek de leden niet alleen bewust heeft gemaakt van het belang van sociaal-maatschappelijke en politieke veranderingen, maar aanzette tot politiek activisme en revolutionaire activiteiten. Lublink ging niet over tot openlijk activisme, maar hield zich zeker niet afzijdig.

Het grootste aandeel in dit activisme had het genootschap de Vaderlandsche Sociëteit, waar 28 leden zich publiekelijk voor politieke veranderingen hebben ingezet. Vijftien van hen vervulden tegelijkertijd een bestuursfunctie in een van Lublinks genootschappen.⁵⁷³ In Felix

⁵⁷² Zie daarvoor Bijlage 8 Politiek activisme Patriotse Revolutie 1787.

⁵⁷³ De ledenlijst van de Vaderlandsche Sociëteit en de politieke activiteiten van de leden op <http://www.geneaknowhow.net/script/dewit/amsterdam-leden-vaderl-societeit-1783-1787.html>

Meritis, waarvan Lublink in 1787 lid werd, stelden dertien leden zich activistisch op, opvallend genoeg vooral in de exercitiegenootschappen en vrijkorpsen.⁵⁷⁴

-Allegorische voorstelling waarin een keeshond (patriot) door een engel met een lauwerkrans wordt gekroond, ca. 1787. Op de achtergrond een standbeeld van de Vrijheid en het profiel van een stad. Collectie Rijksmuseum.

Hoe het percentage activisten in de genootschappen van Lublink zich verhoudt tot het percentage activisten in andere Amsterdamse genootschappen, valt alleen bij benadering vast te stellen. Eerder gaf ik aan dat ik inschatte dat er in Amsterdam rond 1787 ongeveer vijfhonderd individuele personen actief aan het genootschapsleven hebben deelgenomen. Met de nu bekende gegevens zou dat betekenen dat ongeveer twaalf procent daarvan zich in het openbaar en actief voor politieke veranderingen heeft ingezet. In Lublinks genootschappen lag dat percentage aanzienlijk hoger.

⁵⁷⁴ Geen van hen behoorde op dat moment tot de genootschappen van Lublink. Het genootschap telde in 1785 ongeveer 80 leden, verdeeld over verschillende departementen. Voor de deelname van de Felicianen: H. Reitsma, 'De beginjaren van Felix Meritis, 1777-1795', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 15 (1983) 101-139.

Hoofdstuk 5 *Welzijnsidealen in het politiek-revolutionair proces*

5.1 *De wervende kracht van oude begrippen*

De genootschappen van Lublink ondersteunden hun welzijnsidealen met begrippen als beschaving, verlichting, nut, en vaderlandsliefde. Met uitzondering van het begrip verlichting, werden deze algemene begrippen al sinds het begin der tijden voor allerlei politieke doelen ingezet. Dit waren begrippen met een grote aantrekkingskracht en ze konden zelfs door tegengestelde politieke facties worden ingezet.⁵⁷⁵ Ook in de politieke strijd die in Nederland aan het eind van de achttiende eeuw ontbrandde, werden ze ingezet. Dat illustreert dat ze daarin een ‘contested concept’ vormden, een politieke leus die door verschillende facties werd geclaimd.⁵⁷⁶ De discussies over de invulling van deze begrippen konden hoog oplopen.⁵⁷⁷ Voor welk specifiek politiek programma deze begrippen werden ingezet, is achteraf alleen te achterhalen door de context van het gebruik te onderzoeken.

Over de rol van de begrippen beschaving, verlichting, nut, en vaderlandsliefde in het publieke en politieke debat van de periode is al veel geschreven. Over de rol die de begrippen menslievendheid en welzijn daarin speelden, begrippen die telkens door Lublink en zijn genootschappen naar voren werden geschoven, is nog weinig bekend, laat staan dat het gebruik als onderzoeksthema is geproblematiseerd.⁵⁷⁸ In dit hoofdstuk wil ik laten zien dat ook deze begrippen een belangrijke rol in het publieke en politieke debat hebben gespeeld en door verschillende politieke groeperingen werden ingezet in de argumentatie om het eigen gelijk te bewijzen, maar ook om tegenstanders in diskrediet te brengen.

Allereerst wil ik laten zien dat beide begrippen veelvuldig werden gebruikt. Met de digitale zoekmachine Nederlab is het mogelijk om de gebruiksfrequentie te illustreren. Omdat lang niet alle teksten van de periode zijn gedigitaliseerd, betreft de uitkomst van het onderzoek slechts een indicatie van het gebruik in de periode.⁵⁷⁹ De gebruiksfrequentie van menslievendheid (ook

⁵⁷⁵ Voor een algemene geschiedenis van het welzijnsideaal: G. Minois, *L'Âge d'or: Histoire de la poursuite du bonheur* (Paris 2009). Het gebruik van de welzijnsretoriek ook in: R. Hewitt, *Revolution of Feeling* 2017; M. Frazer, *Enlightenment of Sympathy* 2010; M. Nussbaum, *Politieke emoties* 2014; B. Tromp *De Wetenschap der Politiek* 1993.

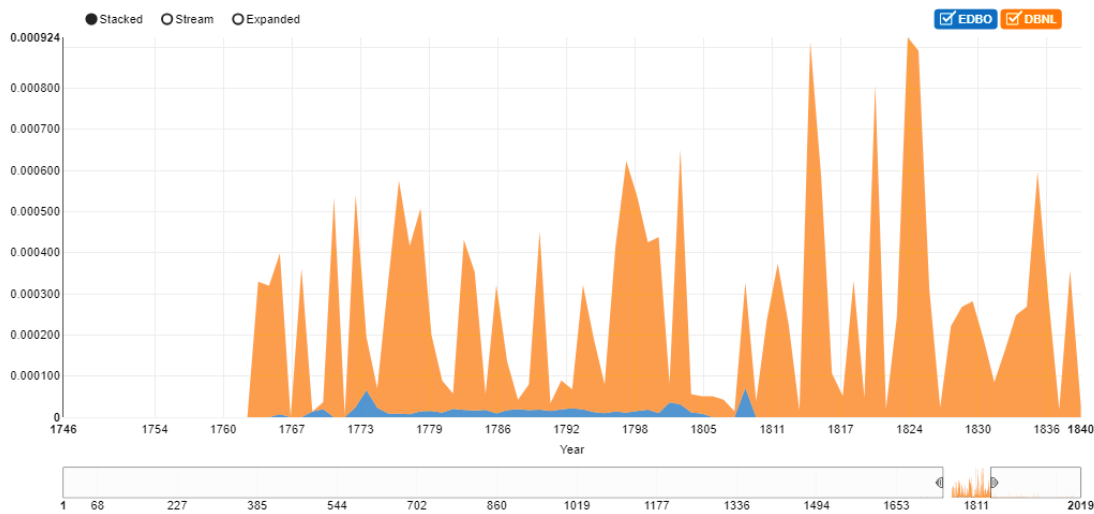
⁵⁷⁶ Voor het gebruik van het begrip vaderlandsliefde als contested concept: N. van Sas, *Metamorfose*, 149; Van Sas, *De vaderlandse imperatief*, 275-308

⁵⁷⁷ Over de wijze waarop de partijen via de pers medestanders werven M. de Vries, *Geen stijl of lange tenen? Wat de achttiende eeuw ons leert over fatsoen* (Nijmegen 2017).

⁵⁷⁸ Het welzijnsstreven komt zelfs nauwelijks ter sprake in: C.M. Hogenstijn, *Het Algemeen Welzijn van het Volk, een politiek- en rechtshistorische studie van Deventer in de Patriottentijd* (Deventer 2004). Ook in andere gedetailleerde studies over de patriottenbeweging is het welzijnsideaal nauwelijks aanwezig. Zie bijvoorbeeld: L. Ast-Boiten, *Stad tussen Verlichting en Romantiek. Groningen 1780-1850* (Groningen 2011); E.H. de Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en prinsgezinden in Leiden 1775-1795* (Hilversum 2014).

⁵⁷⁹ Nederlab doorzoekt de collecties van de Koninklijke Bibliotheek (EDBO), DBNL, Huygens ING, IvdNT, Meertens Instituut. Voor de onderzochte periode zijn vooral de EDBO en DBNL belangrijke leveranciers van gedigitaliseerde werken. Sommige werken zijn echter op meerdere websites beschikbaar; niet alle websites zijn

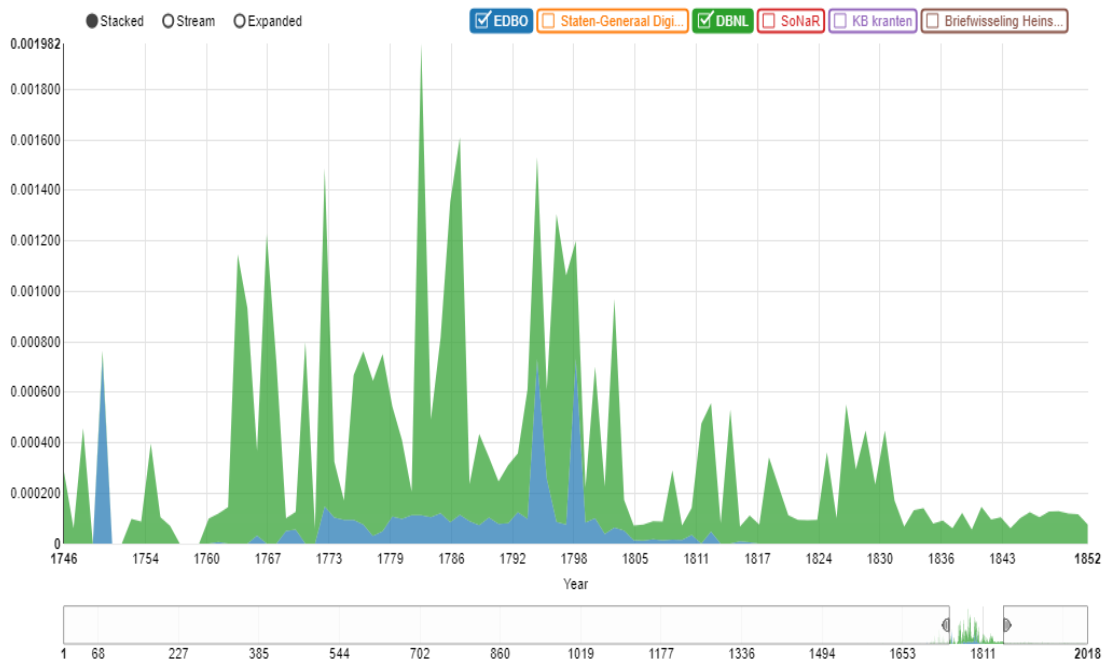
onderzocht op alle woordvarianties), afgezet tegen het aantal gedigitaliseerde woorden voor de periode 1746 – 1840, ziet er in een grafiek als volgt uit:

Figuur 3 De gebruiksfrequentie voor het woord menslievend in alle woordvarianties, afgezet tegen alle gedigitaliseerde woorden in Nederlab per jaar (in procenten).

Uit deze grafiek blijkt dat het begrip menslievend in de hele onderzochte periode regelmatig voorkwam, met een duidelijke dip tussen 1805 en 1810.

Ook het begrip ‘welzijn’ werd in het politieke debat veelvuldig ingezet:

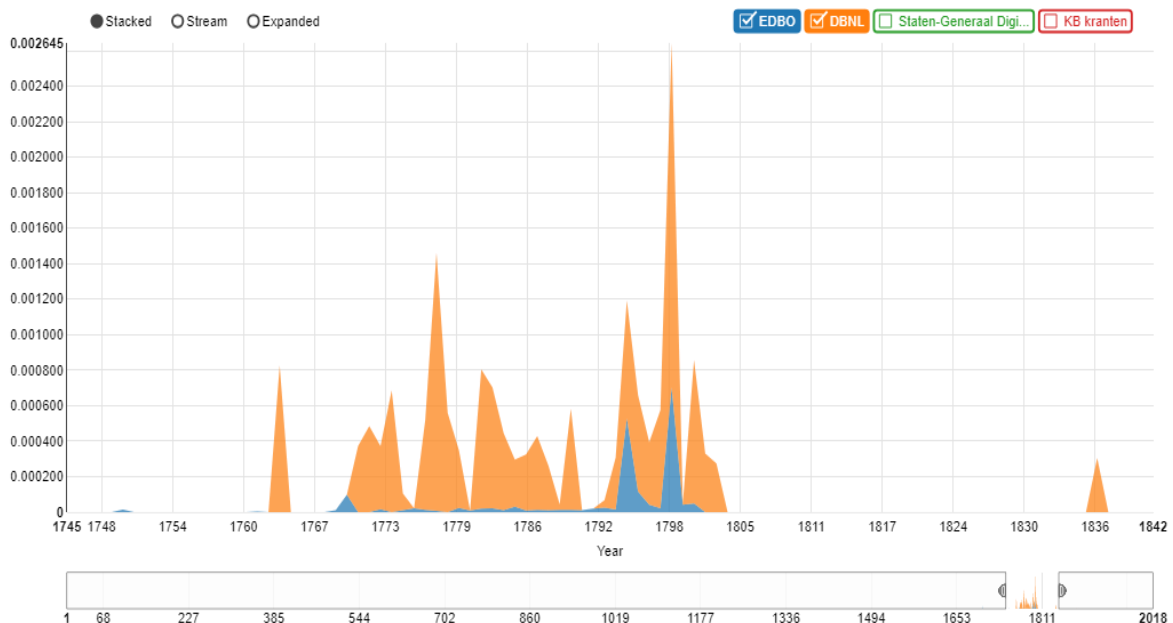

Figuur 4. De gebruiksfrequentie voor het woord welzijn in alle woordvarianties, afgezet tegen alle gedigitaliseerde woorden in Nederlab per jaar (in procenten).

chronologisch geordend; en het systeem van tekstherkenning is niet altijd betrouwbaar. Het gaat hier dus om een indicatie van de gebruiksfrequentie.

Uit deze grafiek blijkt dat het begrip welzijn bijna tweemaal vaker voorkwam dan het begrip menslievend en bovendien laat de grafiek een veel gevarieerder beeld zien. Waar het gebruik van het begrip menslievend niet aan grote schommelingen onderhevig lijkt te zijn geweest, wordt uit deze grafiek duidelijk dat de gebruiksfrequentie van het begrip welzijn in de periode direct voorafgaand aan de patriotse revolutie van 1787 en in de periode direct na de Bataafse revolutie van 1795, sterk toenam.

Uit deze grafieken is echter niet af te leiden in welk semantisch veld deze begrippen werden ingezet. In het woordpaar ‘algemeen welzijn’ wordt het begrip welzijn, dat zowel een geestelijke als een maatschappelijke component heeft, echter zeer waarschijnlijk in een maatschappelijke context gebruikt. De gebruiksfrequentie van het woordpaar ‘algemeen welzijn’ geeft het volgende beeld:

Figuur 5 De gebruiksfrequentie voor de woordcombinatie ‘algemeen welzijn’ in alle woordvarianties, afgezet tegen alle gedigitaliseerde woorden in Nederlab per jaar (in procenten).

Opvallend in deze grafiek is dat het gebruik van het woordpaar met het uitbreken van de Amerikaanse revolutie toeneemt, vervolgens tot aan de patriotse opstand afneemt, om, na een sterke dip in de restauratieperiode, in de jaren 1795-1798 opeens explosief te stijgen.⁵⁸⁰ Die stijging staat dan vrijwel geheel op het conto van de patriotse pers, want op dat moment is de orangistische pers nagenoeg verdwenen.

⁵⁸⁰ De enorme stijging in de grafiek heeft niet te maken met het digitaliseringsproject EDBO, dat zich concentreert op de periode 1780-1800. De grafiek stijgt juist binnen dit corpus.

5.2 *Verschillende welzijnsidealen*

Het begrip welzijn werd veelvuldig in een maatschappelijke context ingezet, maar met welk doel valt alleen te achterhalen door de context van het gebruik te analyseren. In februari 1781 veroverden de Engelsen het eiland St. Eustatius en vervolgens bleek op vijf augustus met de slag op de Doggersbank dat de Nederlandse oorlogsvloot de mindere was van de Engelse vloot. De nederlagen bewezen dat de Republiek als zeemacht nog maar bitter weinig voorstelde. In de strijd rondom de vraag op wiens conto dat verlies moest worden geschreven, verschenen vanuit verschillende politieke achtergronden pamfletten en publicaties die allemaal benadrukten zich voor het algemeen welzijn in te zetten. Het begrip menslievendheid werd door deze drie schrijvers alleen als ondersteunend argument ingezet. Dat verschillende schrijvers het begrip welzijn op een verschillende manier invulden, blijkt uit onderstaande analyse van drie nagenoeg gelijktijdige publicaties naar aanleiding van deze gebeurtenissen in de Vierde Engelse Oorlog.

In augustus publiceerde Lublink onder zijn pseudoniem *Batavus Aan Nederlands Erfstadhouder*. Met die schuilnaam, die hij nog veel vaker zou gebruiken, gaf hij aan zichzelf als een betrokken vaderlander te zien.⁵⁸¹ Aan Nicolaas van Winter schreef hij dat hij het pamflet met veel ‘precautien’ [voorzorgsmaatregelen] had laten drukken om het vervolgens in zijn genootschap [waarschijnlijk *Libertate et Concordia*] te bespreken. Hij was echter wel bang voor vervolging:

Men had mij ijsselijk bang gemaakt dat vers (...) uitgegeven (...). Ik ben toen, met alle zelfbewustheid van een belangeloos Patriottismus gaan veranderen, en het onder behoorlijken precautien laten drukken, betyeld bij V. v.d. Plaats te Harlingen.⁵⁸²

⁵⁸¹ Veel publicisten verwezen in deze periode naar de Batavieren, of verscholen zich achter het pseudoniem *Batavus*. Er verschenen bijvoorbeeld tijdschriften met de titel *Bataafsche Musaeum* (1771) en *De Batavier* (1784-1787). Er bestond een Justus Batavus, een Philaetes Batavus, een Cato Batavus, een Christianus Batavus, etc. Voor bewezen toeschrijvingen verwijs ik naar de bibliografie van Johannes Lublink. De uitgever van *Euphonia; een weekblad voor den beschaafden stand* 4 (Utrecht 1817) vermeldde bij Lublinks overlijden dat hij een aantal gedichten van Batavus had gepubliceerd die allemaal door Lublink geschreven waren. Ook waren alle bijdragen van L. in dit tijdschrift van zijn hand. Mogelijk is Lublink ook degene die als Batavus bijdragen schrijft in het tijdschrift *De Vaderlander* (1775-1778) van E. Engelberts, J. Martinet en A. van den Berg, alle drie verbonden aan de Oeconomische Tak. De meeste studies schrijven het pseudoniem Batavus toe aan de predikant Bernardus Bosch, al is die toeschrijving slecht onderbouwd.

⁵⁸² Brief aan Van Winter d.d. 20 aug. 1781, collectie Six. Hij stuurde Van Winter het manuscript omdat ‘zulk een gedrukt vers het transport te veel zou bezwaaren, en nu kunt Ued. Veilig het manuscript ten vuure doemen.’ Twee dagen later schreef hij Van Winter dat hij het in *Libertate* ging inbrengen.

Lublink had het gedicht geschreven ‘in de grimmigheid zijner toornigen ziel [...] dewijl er niets, niets hoegenaamd van de gemaatigden partij geschreven word, en de anderen van den morgen tot den avond des te geweldiger kraaijen’. Met zijn pamflet had hij tot doel medestanders voor het door hem beleden ‘belangeloos’ patriottisme te winnen: ‘Genoeg is gewonnen, als word er maar een rechtzinnige in het waar geloof door gesterkt.’

Hij legde de schuld van de nederlagen bij Willem V, die zijn taak als verdediger van het vaderland had verwaarloosd. Hierdoor waren de bewoners van St. Eustatius op een wrede manier gestraft.⁵⁸³ Daarnaast waren door zijn beleid de tegenstellingen tussen de bevolkingsgroepen alleen maar toegenomen. Hij was niet in staat gebleken de eendracht in het land te bewaren en was daarmee ernstig tekortgeschoten. De gevolgen voor het algemeen welzijn waren vreselijk geweest:

Wat staat die ramp ons duur! Wat zee van zilte tranen
Stroomd op die droeve maar’, in dit bedrukt gebied!
Wat burger kan het oog van bitter schreien spanen,
Die koopman, weeuw en wees zo bitter schreien ziet?⁵⁸⁴

⁵⁸³ Met name werden de Joden op het eiland hard getroffen. Hun goederen werden in beslag genomen en de ongeveer 120 volwassen mannen werden van hun familie gescheiden en als slaaf naar St. Kitts afgevoerd.

⁵⁸⁴ Een van Lublinks goede vrienden, genootschapsman en vrijmetselaar C.J. van der Lijn (1730-1799), koopman en assuradeur, ging failliet toen er meer dan honderd koopvaardijochepen bij Sint-Eustatius door de Engelsen werden buitgemaakt.

P. Wagenaar, wredeheden begaan tegen Nederlanders door de Engelsen op het eiland St. Eustatius, ca. 1782. Collectie Rijksmuseum. Gevangenen worden gemarteld en gedood, afgehakte hoofden op stokken gespietst.

Lublink beschuldigde Willem V ervan zich meer om zijn Engelse belangen te bekommeren dan om zijn eigen volk, terwijl hij bij zijn aanstelling toch gezworen had zich vaderlijk en liefdevol voor het volk in te zetten.⁵⁸⁵ Hij eindigde met een oproep die tegelijk een beschuldiging inhield: ‘zoud gy nog aarslen, Prins, wat zijde u staat te kiezen?’⁵⁸⁶ Lublink wilde met zijn pamflet een publieke discussie uitlokken, maar tot zijn teleurstelling reageerde alleen de orangistische ideoloog Elie Luzac als een gebeten hond.⁵⁸⁷

Aan de andere kant van het politieke spectrum streefde ook de orangistische schrijver van de *Ouderwetse Nederlandsche Patriot*, de Utrechtse hoogleraar R.M. van Goens, naar het welzijn van het volk.⁵⁸⁸ In dit tijdschrift viel hij het Amsterdamse stadsbestuur aan omdat dat volgens hem de Vierde Engelse Oorlog had veroorzaakt. Hij eiste dat de Amsterdammers van politieke koers zouden veranderen, omdat de zorg voor het volk bij Willem V in goede handen was. Hij bepleitte versterking van diens machtspositie en vroeg om het herstel van de pro-Engelse buitenlandse politiek van ‘onzen dierbaren Erfstadhouder’, die hij aanmoedigde ‘standvastig en onverzettelyk’ op de ingeslagen weg voort te gaan.⁵⁸⁹ De beschuldiging van patriotse zijde dat Willem V zich niet voor het welzijn van het volk zou inzetten, deed Van Goens af als demagogie. Hij deed die beschuldiging af als ongefundeerd en schreef dat die verzonnen was met de bedoeling ‘het onbedachte gemeen’ te mobiliseren:

Byzonder moet een goed burger ten uitersten wantrouwig zyn met opzicht tot de helklinkende aanmatigingen van patriotismus en zucht, voor het gemeene welzyn, terwyl dit juist den dekmantel is waaronder heerschzuchtige Demagoguen hunne

⁵⁸⁵ ‘Maar brengt u ook den eed, dien gij ons zwoert, te binnen. Denk dat gy bovenal voor ons uw Kindren leeft.’ Die eed zich voor het welzijn van het volk in te zetten komt verschillende keren voor in [An.] *Resolutien, brieven en stukken, concerneerende Het erfstadhouder- capitein- en admiraalschap generaal van Vriesland, zoo als het zelve, in den jaare 1748* (Den Haag 1767).

⁵⁸⁶ Die vrees over diens loyaliteit was niet onterecht, want in 1795 droeg Willem V na zijn vlucht naar Engeland het militair gezag over de Nederlandse koloniën aan de Engelsen over.

⁵⁸⁷ Luzac besprak het pamflet in *Openhartige brieven, om te dienen tot opheldering en regte kennis van de vaderlandsche historie*, geschreven door Reinier Vryaart [Elie Luzac] (Leiden 1781). Over Luzac: W.R.E. Velema, *Enlightenment and Conservatism in the Dutch republic. The Political thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen Maastricht 1993).

⁵⁸⁸ R.M. van Goens, *De Ouderwetse Nederlandsche Patriot* 1 (1781) 96. Hij was bezield van ‘een zuiver beginzel van zucht voor het gemeene Welzyn.’

⁵⁸⁹ R.M. van Goens, *De Ouderwetse Nederlandsche Patriot* 1 (1781) 55.

eigeliëvende en schadelyke oogmerken bedekken, en het onbedachte Gemeen in hun verderf brengen.⁵⁹⁰

Van Goens trok de oprechtheid van de patriotten in twijfel en beschuldigde hen van ‘eigeliëfde’. Zij gebruikten de ‘beginzelen medelyden met de ongelukkigen, Godsdienst-yver, zucht voor het gemeene welzyn en vaderlands-liefde’ alleen maar om er zelf beter van te worden.⁵⁹¹ Omdat ze daarmee het respect voor de wettige overheid ondermijnen vormen zij een bedreiging voor het algemeen welzijn:

en eindelyk dat de invloed van zyne [de Libellist, de oproerige Spreker of Schryver] lasterlyke en oproerige gesprekken en vooral geschriften, de nadeeligste uitwerking doen moet op het gemeen, zoo dat hetzelfde meer en meer ook zyn eerbied voor de geenen, die over he[n] gesteld zyn, zyne achting voor zyn meerderen en zyne menschenliefde verliest, waarvan het onvermydelyk gevolg is eene totale verbreeking van de heiligste banden die de menschelyke maatschappy te zamen houden, eene omverwerping van de enige steunen, waarop vryheid, eendracht en veiligheid, in een woord waar op het algemeen welzyn rust.⁵⁹²

In *Aan het Volk van Nederland*, het iconisch geworden startsein van de patriotse revolutie dat in de nacht van 25 op 26 september 1781 was verspreid, gebruikte de Overijsselse patriot J.D. van der Capellen tot den Pol het begrip welzijn eveneens in zijn strijd voor sociaal-maatschappelijke en politieke vernieuwingen.⁵⁹³ Dit uitgebreide pamflet ondersteunt de anti-Engelse politiek van de stad Amsterdam, die op het welzijn van het volk is gericht, en bestrijdt de op eigen verrijking gerichte politiek van prins Willem V:

Het zyn de Grooten, O medeburgers, daar Gylieden U voor wagten moet. De Prins heeft ze meest allen aan zyn snoer. Voor Ampten en Commissien, voor een maalyd eeten aan het Hof doen zy alles. Eed en plicht en het welzyn van het Vaderland gaat

⁵⁹⁰ R.M. van Goens, *De Ouderwetse Nederlandsche Patriot* 2 (1782) 287.

⁵⁹¹ R.M. van Goens, *De Ouderwetse Nederlandsche Patriot* 2 (1782) 281.

⁵⁹² R.M. van Goens, *De Ouderwetse Nederlandsche Patriot* 1 (1781) 149.

⁵⁹³ Over hem: E.A. van Dijk ed., *De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van der Capellen 1741-1784* (Zwolle 1984). In 1778 had Van der Capellen verklaard dat iedereen recht op geluk had, een recht dat iedereen tegelijkertijd verplichtte zich voor zijn medemens in te zetten. Zie daarvoor N. van Sas, ‘Recht op geluk’, in: L. Jensen en L. Kuitert (red.), *Geluk in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2009) 225.

hun doorgaans weinig ter harte. De schade, die zy, zowel als anderen, door het verval van den Koophandel en welvaart komen te lyden, word hun, denken ze, rykelyk vergoed door de gunst van onzen Heer den Prins, die het altyd in zyne magt heeft om de keuken van hun en de hunne aan het rooken te houden, gelyk Hy ook trouw doet.⁵⁹⁴

In de *Ouderwetse Nederlandsche Patriot* had de Utrechtse regent Van Goens geschreven dat de begrippen menslievendheid en welzijn door zijn politieke tegenstanders misbruikt werden, maar volgens Van der Capellen waren het juist de ‘Grooten’ als Van Goens, die deze woorden misbruikten:

Laat Ulieden derhalven niet aan het wankelen brengen, wanneer gy den Prins of zyne Grooten de plechtige betuigingen van hunne onschuld en van yver voor Ulieder welzyn zult hooren doen, of den Raad zult zien spannen, om my of dit geschrift in een kwaat gerugt by Ulieden te brengen: Geloofst geen Grooten, vooral geen Vorsten; het veinzen is hun eigen; dit word hun van der Jeugd aan geleerd;— maar doet Gylieden als die van *Bereën* en onderzoek *of deeze dingen alzo zyn*;⁵⁹⁵ en zo ja, start dan spoedig de hand aan werk, eer het te laat is. Er is geen tyd te verliezen. Wy zyn op den oever van den ondergang. De Heeren van Amsterdam en andere Patriotten moeten ondersteund worden in hunne pogingen. Amsterdam heeft ons den weg aangewezen. Daar moet onderzoek gedaan worden naar de oorzaken van 's Lands ongeval [...]. De Prins moet niet langer aan Zig zelve en nog minder aan zyne booze Engelsgezinde Raadslieden worden overgelaaten, maar een Raad van eenige eerlyke Lieden aan zyne Hoogheid worden toegevoegd.⁵⁹⁶

Van der Capellen verbindt zijn welzijnsidealen dus niet alleen aan de eis van een andere politieke koers, maar ook aan de eis van een beperkte volksinvloed, een eis die Lublink niet stelde.

De welzijnsidealen van de verschillende politieke facties konden dus behoorlijk verschillen. Lublink vulde het streven naar welzijn in als een automatisch gevolg van ‘belangeloos patriottisme’, de ideologie die de overheid aanspoorde voor het volk te zorgen, zoals een vader zich voor zijn gezin zou opofferen. Deze metafoor van een vaderlijk bestuur, werd in de

⁵⁹⁴ [Joan Derk van der Capellen tot den Pol], *Aan het volk van Nederland* (1781) 79.

⁵⁹⁵ Plaats in Griekenland waar de apostel Paulus preekte.

⁵⁹⁶ [Joan Derk van der Capellen tot den Pol], *Aan het volk van Nederland* (1781) 73-74.

politieke debatten van de periode vaak gebruikt.⁵⁹⁷ Dat betekende in de praktijk dat een bestuurder zijn eigenbelang diende te vergeten en de belangen van het volk voorop stelde. De staatsgezinde, anti-Engelse politiek, die volgens Lublink de beste manier was om voor het welzijn van het volk te zorgen, werd door de orangistische factie tegengewerkt, maar hij was niet per definitie tegen iedere vorm van orangistische invloed.

Volgens Van Goens kwam de Engelsgezinde politiek van Willem V juist wél aan het algemeen welzijn ten goede en ondermijnden schrijvers als Lublink met hun twijfels het effect van deze politiek. Het algemeen welzijn was het beste gediend met respect voor de orangistische, dat wil zeggen een anti-Franse en anti-Amsterdamse politiek. Volgens Van der Capellen was het algemeen welzijn het meest gebaat met een anti-orangistische politiek en een beperkte vorm van democratisering.

Het feit dat deze drie schrijvers het begrip welzijn een centrale plaats in hun argumentatie gaven, illustreert dat het begrip, net als bijvoorbeeld de begrippen vaderlandsliefde en vrijheid, belangrijk was in de politieke propaganda van de diverse facties. Van het begrip gaat een wervende werking uit, maar zegt uiteindelijk niet zoveel. Het kan op allerlei manieren worden ingevuld.

5.3 Het politiek patriottisme van Johannes Lublink

Is het wel edelmoedig alleen voor ons-zelfen genoeg te willen genieten, zonder het zo veel mogelyk, rondöm ons te verspreiden? Is dit niet, gelyk WIELAND het uitdrukt, op zyn Sultans, altoos geamuseerd te willen worden, zonder zelf amusabel te weezen?⁵⁹⁸

Dit citaat uit een redevoering die Lublink in 1783 in Concordia et Libertate hield, laat zien dat Lublink zijn genootschappen aanspoorde om in actie te komen om het ‘genoegen’ niet voor zichzelf te houden, maar ook onder de medemens te verspreiden. In deze verhandeling ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ zet hij de aanval in tegen:

... die aanzienelyken onder het volk, die grooten der aarde, die ryken, welke zich inbeelden dat de wetten alleen voor het gepeupel, niet hen gegeven zyn; dat verächting van den openbaaren Godsdienst, het bejaagen van den snoodsten

⁵⁹⁷ M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 155.

⁵⁹⁸ ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783) 24.

wellust, dat zwelgery, verkwisting, dobbelspel, beestachtige dom- en traagheid, tot de voorrechten van hunnen rang en geboorte behooren.⁵⁹⁹

Menslievendheid en vaderlandsliefde gingen in zijn optiek hand in hand. Menslievendheid kreeg een duidelijke politieke lading mee: een patriot hoorde zich onbaatzuchtig en met hart en ziel in te zetten voor het geluk van zijn landgenoten en het geheel van de Republiek.⁶⁰⁰ Afzijdigheid, de zelfzuchtige gerichtheid op het eigen geluk en mannelijke verwijfdheid beoordeelde hij als ‘een misdryf tegen de Staat zelve’.⁶⁰¹ Dat impliceerde dat hij iemand die het belang van het vaderland verwaarloosde als een slecht vaderlander beschouwde. In zijn redevoering stelde hij dat deze vorm van patriottisme nagenoeg geheel verdwenen was:

Maar hoe denkt men in onze dagen, sedert menschen en zeden zo veel slapper, ik zal niet zeggen zo veel verwyfder, zyn geworden ? Hoe denkt men nu over het Patriotismus dier oude helden? Beschouwt men het niet op zyn best als een Roman?⁶⁰²

Het gebrek aan liefde voor het vaderland zag hij als mede-oorzaak van het verval van het land:

En gawe God, dat men ook geen merkelyk gedeelte der rampen van ons Vaderland mogt kunnen toeschryven aan het afneemende Patriotismus, dat by veelen geheel verkeerdelyk afdwaalt, by veelen kwynt, by veelen reeds volstrekt is afgestorven en uitgeroeid.⁶⁰³

⁵⁹⁹ *Idem*, 20: ‘- het zyn, eindelyk, die Hoogepriesters, Schriftgeleerden en Phariseeuwen, welke den God en de Zedeleer, die zy met hunnen mond verkondigen, door hunne daaden verloogchenen; die de Christelyke liefde, welke zy prediken, aan den benedensten drempel van den kansel afleggen; niet bezielde met den geest van hun verheven voorbeeld, maar met den geest van partyzucht, van vervolging, van nyd, van eigenbaat, van dierlyke belustheid, van geestelyken hoogmoed.’

⁶⁰⁰ ‘Over het patriotismus’ (1784) 149: Een patriot is iemand die ‘alle vermogens van zynen geest te koste legt, alle zyne gedachten en bedryven doet samenstemmen, om het wezenlyke nut van zyn Vaderland te bevorderen’. Lublink citeert hier Bollingbroke, *The spirit of patriotism* (London 1749).

⁶⁰¹ ‘Over het patriotismus’ (1784) 148-149: ‘Hier geldt ook, wat eertyds onze groote Meester [Jezus, CdV] sprak: „Wie niet met my is, die is tegen my, en wie met my niet vergadert, die verstrooit.”

⁶⁰² ‘Over het patriotismus’ (1784) 142. Verwijfd betekent niet hetzelfde als vrouwelijk. Met verwijfd wordt verwezen naar zelfzuchtig, hedonistisch en onmaatschappelijk gedrag. Over de tegenstelling mannelijkheid-verwijfdheid rond 1800: S. Dudink, ‘Mannelijk burgerschap en lafhartige verwijfdheid. Mannelijkheid en politiek aan het einde van de achttiende eeuw’, *Historisch Tijdschrift Groniek* 36 (2002) 107-118.

⁶⁰³ ‘Over het patriotismus’ (1784) 138. Hij verwijst naar de verbeterde uitgave van E.M. Engelberts, *Verdediging van de eer der Hollandsche Natie* (1776). Over het belang van menslievendheid voor de natievorming schrijft Lublink onder meer in ‘Liefde voor het Vaderland’ (1772); ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783) 21; ‘Over het patriotismus’ (1784) 149; ‘Over de blijmoedigheid’ (1789) 10 en 21; ‘Over de beloning der deugd in dit leven’ (1789) 35 en 56-57; ‘Over de eerezucht’ (1793) 93.

Het gevoel voor het vaderland verduidelijkte hij met een verhaaltje over twee jonge mannen die in een gezelschap de naam van een jeugdige schoonheid hoorden noemen. De jongeman die haar niet kende, reageerde uiteraard niet op het horen van haar naam, terwijl de ander, die haar wél kende en haar leuk vond, begon te blozen en te trillen.⁶⁰⁴ Hij hoopte dat iedere inwoner vergelijkbare warme gevoelens voor het vaderland zou krijgen. Deze gevoelens mochten in deze periode van toenemende tegenstellingen, echter niet ontaarden in scheldpartijen, gebruik van geweld en ongegronde verdachtmakingen. Dat ging hem veel te ver:

Verre, eeuwig verre zy het van my, een woest, een onbezonnen Patriotismus te prediken; – den eerlyken Nederlander moet het hart krimpen, als hy het dagelyksche misbruik daarvan hoort en ziet; – Dat is immers geen Patriotismus van den echten stempel, de geweldigste [gewelddadigste] middelen altoos de beste te reekenen.⁶⁰⁵

Hij vroeg ieder die in de publieke ruimte werkzaam om eensgezind zijn verantwoording te nemen, niet alleen met woorden, maar ook met daden: ‘Dat wy ons slechts bevlytigen, hoofd voor hoofd, elk in Zynen kring, het algemeene nut, door spreken en, zwygen, door lessen en voorbeeld, uit alle krachten te bevorderen.’ Deze eensgezinde aanpak door ‘de Regent, de Krygsman, de Geleerde, de Kunstenaar’ zou ‘wonderen verrichten’:

Hier kan elk het zyne toebrengen, door lessen en voorbeelden, die eerlykheid en eerbaarheid, die den geest van orde, maatigheid en vlyt, die de echte gronden van waare dapperheid en daadelyken Godsdienst aanpryzen en vestigen, en hierdoor onze gedreigde vryheid met bolwerken voorzien, onvergelykelyk sterker dan alle legermagten of oorlogsvlooten.⁶⁰⁶

Lublink beschouwde zichzelf als een gematigd patriot, maar had gemerkt dat het verkondigen van een gematigd standpunt in een polariserende samenleving niet makkelijk was. Er was moed

⁶⁰⁴ ‘Over het patriotismus’ (1784) 142.

⁶⁰⁵ ‘Over het patriotismus’ 148: ‘elk, die anders over het staatkundige denkt dan wy, te verächtten; alle zyne redeneeringen juist aan verkeerde beginsels toe te schryven; hem als den omgekochten loontrekker van een andere party te beschouwen; menig braaf man, alleen om dat hy zwyt, of eenig ongehoord bedryf niet op onze vertelling wil gelooven, ten eersten verdacht te houden, of hem by anderen verdacht te maaken; of hem wel openlyk met den schandnaam van vleijs, weifelaar, verraader, en wat dies meer is, te brandmerken. Neen, myne Vrienden! van zulk een yver met onverstand moet elk weldenkend mensch een afkeer hebben.

⁶⁰⁶ ‘Over het patriotismus’ 150.

en kracht voor nodig om een dergelijk standpunt te verdedigen. Alleen ‘gespierde zielen’ waren in staat ‘gemaatigde gevoelens’ als oplossing voor het verval van het land te bedenken. Voor het publiekelijk uitdragen van die gevoelens was echter nog iets veel sterkers nodig: gladiatormoed. In 1783 roept hij zijn genootschap op die gladiatormoed ook daadwerkelijk te tonen:

Zo er gespierde zielen verëischt worden, om Waarheid te denken; Gladiator-zielen worden er verëischt: om haar te belyden. Dit zy ondertusschen onze roem, gelyk het onze pligt is! Dit betaamt ons als burgers van een vry Gemeenebest, die, waar het de welvaart van het Vaderland, de eer der braaven betreft, niet onverschillig mogen blyven, noch zich schaamen hunne gemaatigde gevoelens te uiten. [...] Zo het ons indedaad om de waarheid te doen is, zullen wy voor haar alles opofferen, onze eigene eer voor de haare verzaaken; zullen wy noch door stugheid, noch door eigenzinnigheid, noch door geweldig dryven, haar ten nadeele arbeiden.⁶⁰⁷

Hij riep iedereen op zich in te zetten voor de republikeinse staatsvorm van de Nederlanden, omdat die de beste waarborg was voor ‘godsdienstige vryheid’, ‘burgerlyke vryheid’ en ‘yver voor de welvaart’.⁶⁰⁸ Terwijl het in deze periode gangbaar was om voor de gewapende strijd anderen in te huren, was hij bereid voor deze idealen te vechten en te sterven:

Wy leeven in een’ kring van Vrienden, die deugd en weetenschap en kunst, zo veel mogelyk, voortplanten en oefenen; wy smaaken, in hunne verkeering, ontelbaare aardsche zaligheden; —zouden wy voor zulk een Vaderland niet alles veil hebben? zouden wy niet alles toebrengen wat wy kunnen, om onze staatsgesteldheid voor inbreuken te bewaaren, om voor het behoud van onze heilige voorrechten alles op te zetten?⁶⁰⁹

Hij wilde een overheid die de ideologie en ideeën die in zijn genootschappen leefden, naar de politiek vertaalde. Dat vereiste de aanstelling van kwalitatief hoogstaande bestuurders. Die

⁶⁰⁷ ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783) 26.

⁶⁰⁸ ‘Over het patriotismus’ (1784) 147.

⁶⁰⁹ ‘Over het patriotismus’ (1784) 148. Lublink behandelde dit thema verschillende malen, o.a. in ‘Liefde voor het vaderland’ (1772); ‘Over het verdedigen van de christelijke godsdienst’ (1774); ‘Over de Blijmoedigheid’ (1789). In 1798 herhaalde hij deze woorden ten tijde van de Engels-Russische inval. Dezelfde boodschap in ‘Gedagten over de natuurlyke wetten, en over de voorregten van een vry volk’, *Algemeene Oefenschool* 13 (ca. 1774) 519.

moesten niet, zoals gebruikelijk was, worden aangesteld op grond van afkomst of persoonlijke belangen, maar omdat ze bewezen hadden voor hun taak geschikt te zijn. De criteria daarvoor waren duidelijk: goede bestuurders waren: eerlijk, ordelijk, matig, hardwerkend, dapper, praktijkgericht en gedreven door liefde voor het vaderland.⁶¹⁰ Lublinks antwoord op de vraag waar die bestuurders te vinden waren, lag voor de hand: in de genootschappen. Daar waren alle deelnemers menslievend en betrokken bij het vaderland en daarom ervoeren zij ‘liefde — hoogachting — dankbaarheid — verrukking’ wanneer het vaderland van hun activiteiten profiteerde.⁶¹¹

Hoewel Lublink zich zorgen maakte over het gebrek aan gematigde medestanders, had hij niet veel te klagen. In de aanloop naar de Patriotse Revolutie waren er in zijn genootschappen en daarbuiten velen die een vergelijkbaar patriotisme beleden. Het pleidooi voor een belangeloos patriotisme in dienst van het algemeen welzijn, werd door een groot aantal publicisten uitgedragen.⁶¹² Niet al hun publicaties waren even uitgesproken, maar een aantal daarvan had uitgesproken politieke en zelfs revolutionaire implicaties. Zij leverden volop kritiek op afzijdige en zelfzuchtige bestuurders. Die kritiek werd meestal in algemene bewoordingen geuit, maar had wel degelijk betrekking op concrete gevallen.⁶¹³ Een voorbeeld van deze algemeen gestelde kritiek uit het door Rhijnvis Feith en Jacob Kantelaar geschreven tijdschrift *De Vriend van 't Vaderland* (1787):

Verbeeldt u een Gemeenebest, waar de Regent zyne eigene grootheid aan den algemeenen welvaart edelmoedig opoffert, waar de ambtenaar van Staat zyne bediening niet misbruikt om zich zelve vet te mesten, maar dezelve integendeel overeenkomstig het oogmerk en tot nut van het volk, dat hem betaalt, waarneemt.⁶¹⁴

⁶¹⁰ ‘Over het patriotismus’ (1784) 150.

⁶¹¹ ‘Over het patriotismus’ (1784) 150. Over de achttiende-eeuwse relatie tussen menslievendheid en politiek, o.a. S. Dudink, Masculinity, effeminacy, time, conceptual change in the Dutch age of democratic revolutions, in: S. Dudink, K. Hagemann, J. Tosh (red), *Masculinities in Politics and War* (Manchester 2004); A. Hietbrink, De deugden van een vrije republiek; N. van Sas, *Metamorfose*, 385-398.

⁶¹² Enkele namen: Petronella Moens, IJsbrand van Hamelsveld, Bernardus Bosch, Jacobus Bellamy, Betje Wolff, Aagje Deken, Cornelius van Engelen, Pieter van de Kastele, Adriaan Loosjes, Gerrit Paape, Pieter Vrede en Gerrit Brender à Brandis. Minder bekend is Francois Bernard, een uitgeweken Jezuiet, die in zijn tijdschrift *De Batavier* (Leiden 1784-1787) eveneens vaak over het belang van dit welzijnsconcept schreef. In [An.], *De patriot in de eenzaamheid. Of Proeve van bespiegelingen, ter opwekkinge van vaderlands en vryheids-liefde* (Amsterdam 1787): ‘het is de belangrijkste verplichting van iedere inwoner van het vaderland ‘om, ten allen tyde, een gedeelte van zyn eigen geluk, aan het algemeen welzyn op te offeren.

⁶¹³ Zie daarvoor T. Kerkhoff, *Hidden morals, explicit scandals: public values and political corruption in the Netherlands (1748-1813)* (Leiden 2012), met name hoofdstuk 7 ‘Princely patronage and Patriot Cause (1770s-1780s’.

⁶¹⁴ [R. Feith, J. Kantelaar], *De Vriend van 't Vaderland* 31 (Amsterdam 1787) 247. Over de politieke lading van dat tijdschrift G.J. Johannes, ‘De Vriend van 't Vaderland. Een intrigerend fiasco’, in: P. van Wissing (red.) *Stoekschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008).

Ook in kerkdiensten verbonden verschillende predikanten de menslievende leer van Jezus aan een patriotse boodschap.⁶¹⁵ De menslievendheid die Jezus had verkondigd, stond immers in het teken van verbinding, saamhorigheid en een betere samenleving. De gereformeerde hoogleraar en ex-predikant Ysbrand van Hamelsveld preekte bijvoorbeeld ‘dat de Saligmaker ook een patriot geweest is’.⁶¹⁶

Daarnaast was ook de schouwburg een ideale plaats om steun voor het ‘belangeloze’ patriottisme te krijgen: de schouwburg was laagdrempelig en het toneel werd door alle lagen van de bevolking bezocht. Toneelstukken lieten het belang van onbaatzuchtige gevoelens zien en voor de slachtoffers van harteloze praktijken van aristocraten, orthodoxe gelovigen (fynen), of andere ‘zelfzuchtigen’ werd sympathie opgewekt.⁶¹⁷ Naarmate de politieke spanningen toenamen werden er steeds vaker stukken vertoond waarin men sympathie opwekte voor de slachtoffers van aristocratische dwingelandij, waarmee verwezen werd naar de autoritaire en hardvochtige manier waarop bestuurders macht uitoefenden om daar zelf beter van te worden. Er verschenen zelfs openlijke aanklachten tegen de erfstadhouder.⁶¹⁸

Naarmate de economische situatie verslechterde, klonk de roep om een nieuwe politiek steeds sterker. Vanuit de overheid werd daar nauwelijks tegen opgetreden.⁶¹⁹ Niet omdat men zo tolerant was, maar omdat vervolging in de gefragmenteerde Republiek nauwelijks effect had. De tegenstellingen namen toe en het kwam daarbij ook regelmatig tot schermutselingen tussen patriotten en aanhangers van de erfstadhouder. In de aanloop naar de patriotse revolutie die in

⁶¹⁵ Als patriots predikant zijn onder meer te noemen: E.M. Engelberts, B. Bosch, P. van den Bosch, G. Bacot, F.A. van der Kemp, Y. van Hamelsveld, D. Hovens, J. Kantelaar, J. Konijnenburg, en de lutherse predikanten E. Mutzenbecher, A. Sterk en J. Baum.

⁶¹⁶ Zie daarvoor N. van Sas, ‘Tweedragt overall: het patriottisme en de uitvinding van de moderne politiek’, in: H. Bots en W. Mijnhardt, *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van de revolutie* (Amsterdam 1988) 27. In 1796 publiceerde de patriot Gerrit Paape *Jezus Christus, de waare wysgeer: de beste vaderlander, en de grootste menschenvriend*. Over Van Hamelsveld: N. van Sas, *Metamorfose*, 254 e.v.

⁶¹⁷ Enkele voorbeelden van politiek beladen stukken: [An.] *De geestdryvery, of Jean Calas* (Amsterdam 1784); A. Hartsen, *De adelyke landman* (1786); Augustus Sterk, *Menschlievendheid; Karel; Nero*; L. W. van Winter - van Merken, *De Camisards* (Amsterdam 1786).

⁶¹⁸ Een sprekend voorbeeld is het anoniem uitgegeven toneelstuk *De Patriotten* (1785) van Lublinks huisvriend Rhijnvis Feith, die hierin de ‘ware’ patriot op het toneel bracht. Die ‘ware’ patriot streefde naar een tolerante en menslievende samenleving, zette zich in voor het welzijn van zijn medeburgers en kwam in opstand toen ‘deszelfs rechten en vrijheid’ in het geding waren. Enkele andere stukken die de patriotse welzijnsidealën verkondigden: [An.] *De gefnuikte heerschzucht* (Utrecht 1782); F. van Aken, *De aristocraten* (Leiden 1785); G. Paape, *Het patriotismus* (Rotterdam 1787); [An.] *De schoorsteenveger prins en de prins schoorsteenveger* (Utrecht 1786); A. Loosjes, *De vrijburger* (Haarlem 1786); F. van Aken, *De wanhoop der heerszucht, of het Haagsche moordrot verstrooid* (Leiden 1786); [An.] *Willem de Vyfde, of de wraakgierige* (Hattem 1786); [An.] *De Adel* (1786); [An.] *De vryheids-liefde* (Amsterdam 1787).

⁶¹⁹ Zie daarvoor o.a. W. Velema, ‘Republikeinse democratie. De politieke wereld van de Bataafse Revolutie’, 1795-1798, in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema, *Het Bataafse experiment*, 52-53; N. van Sas, *Metamorfose*, 212.

het jaar 1787 tot een hoogtepunt kwam, opereerde Lublink voorzichtig, maar hij hield zich in het openbaar zeker niet afzijdig.

J.E. Grave, Gewelddadig treffen tussen de Negende Burgercompagnie en orangisten voor het stadhuis te Rotterdam, in de avond van 3 april 1784. Collectie Rijksmuseum.

Hij stond publiekelijk bekend als iemand die de patriotse zaak steunde. In 1781 werd hij bijvoorbeeld door de ‘Vaderlandsche Maatschappij ter aanmoediging en belooning der Nederlandsche Heldendeugd’, via een openbare publicatie uitgenodigd om deel te nemen aan deze nog op te richten organisatie. Deze, zich patriots noemende ‘Vaderlandsche Maatschappij’, was opgericht met het doel militaire heldendaden te belonen en burgerlijke

organisaties te bewapenen.⁶²⁰ Over dit initiatief om vrijkorpsen en exercitiegenootschappen van uniformen en wapens te voorzien, is verder niets bekend.⁶²¹

Hij stond niet alleen bekend als patriot, maar Lublink liet ook in het openbaar zien aan welke kant hij stond. Zo was hij vanaf 1784 altijd aanwezig bij de jaarlijkse herdenking van de Slag op de Doggersbank (1781), die vanaf 1785 op de Kweekschool voor de Zeevaart plaatsvond. Deze herdenkingen waren een manifestatie van patriots enthousiasme, waarbij vooraanstaande patriotse leiders aanwezig waren. Die zagen in Lublink een belangrijke figuur. Over deze bijeenkomsten is maar weinig bekend. Uit een bewaard gebleven brieffragment blijkt dat twee voormannen van de patriotse factie, de baronnen Capellen tot den Marsch en Pallandt van Zuthem, hem na afloop van een van deze bijeenkomsten, op 16 juni 1784 op Stadwijk bezochten.⁶²² Daar hebben ze de hele nacht op hem ingeprept om zijn steun te verkrijgen. Over hun bezoek merkte hij op: ‘Trouwens, ik doe tegenwoordig sterk in droomen. Gisteren nacht was ik met Capellen en Palland bezig over de Vrij-Corpsen.’⁶²³ Wat zij precies van hem wilden wordt helaas niet duidelijk, maar deze brief laat zien dat zij het in elk geval van belang vonden dat hij de vrijkorpsen ondersteunde. Mogelijk zochten ze bij hem steun voor het Vaderlandsch Fonds dat onder meer was opgericht om deze gewapende tak van de patriottenbeweging uit te rusten. In een vervolgbrief schreef hij dat hij deze aristocratische leiders van de patriotten niet vertrouwde omdat ze vanwege hun slechte financiële positie makkelijk in de verleiding konden komen hun idealen aan de hoogste bidder te verkopen. De brief eindigt als volgt:

Ik ben gemelijk geworden om die Patriotsche confoederatien, met haar strikken en kwikken. Als het ding niet zo serieus kon worden in zijn gevolgen, zou ik hartelijk moeten lagchen, dat men bij zulk een vergadering toevlucht zoekt tegen aristocraaten die mogelijk uit louter aristocraaten bestaat.⁶²⁴

⁶²⁰ *Proeve van een ontwerp, ter opregting eener vaderlandsche maatschappij, ter aanmoediging en belooning der Nederlandsche Heldendeugd* (Dordrecht 1781) 4: ‘De instandhouding dier Maatschappijen voornamelijk zal afhangen, van den voorspoed onzer Wapenen: en deze te begunstigen hier het eenige Onderwerp is. - Een Onderwerp zo groot en edel, dat het terstond eenen ieder behoort aan te zetten, om ’er in te deelen, en zijnen Naam te doen kennen onder die, welke tot het behoud der Voorrechten van zijn Vaderland vrijwillig alles wil toebrengen, wat van hem, als Patriot en Lid der Burger-Maatschappij, geveerd kan worden.’

⁶²¹ A. Baggerman, *Publishing Policies and Family Strategies : The Fortunes of a Dutch Publishing House in the 18th and Early 19th Centuries* (Leiden 2013) 159.

⁶²² Over hen o.a. J. M. Baartmans, *Brieven van de patriot Adolf Warner van Pallandt tot Zuthem 1782-1787* (Epe 1998); J. M. Baartmans, *Robert Jasper baron van der Capellen tot den Marsch (1743 – 1814). Regent, democraat en huisvader* (Hilversum 2010). In 1787 werd Capellen tot den Marsch wegens hoogverraad bij verstek ter dood veroordeeld.

⁶²³ Lublink aan Pieter van Winter d.d. 16 juni 1786, collectie Six.

⁶²⁴ Lublink aan Pieter van Winter d.d. 16 augustus 1786, collectie Six.

Jacobus Buys. De feestelijke maaltijd gehouden op 27 januari 1786 in de Garnalen Doelen (Handboogdoelen) te Amsterdam om de Alliantie met Frankrijk, op 10 november 1785 gesloten, te vieren. Collectie Rijksmuseum.

Op 27 januari 1786 ondersteunde hij de patriotse zaak met zijn aanwezigheid bij de groots gevierde alliantie maaltijd ter herdenking van het verbond dat de Staten van Holland, tegen de zin van Willem V, op 10 november 1785 met Frankrijk sloten.⁶²⁵ Lublink bezocht de maaltijd in gezelschap van zijn vriend Rhijnvis Feith, op dat moment een van de patriotse leiders in Zwolle. De aanwezigen vierden de ‘overwinning’ van de burgerlijke vrijheden in de Republiek, betuigden hun steun aan de Amerikaanse vrijheidsstrijd en Frankrijk en hieven het glas op ‘het goed Geluk van alle loffelijke pogingen tot ’s Lands Welzijn’.⁶²⁶ De bijeenkomst was een openlijke politieke manifestatie tegen het stadhouderschap van Willem V en diens verbond met Engeland.

Het patriotisme dat Lublink in zijn vroege verhandelingen verbonden had met het pleidooi voor religieuze en burgerlijke vrijheden, was in het vervalsdebat dat in het laatste kwart van de eeuw gevoerd werd, steeds verder gepolitiseerd. Zijn patriotisme stond in het teken van een nieuwe politieke moraal die gekenmerkt werd door een onbaatzuchtige en menslievende

⁶²⁵ Zie voor de alliantie maaltijden: F. Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989) 75-93.

⁶²⁶ Bij de maaltijd waren 76 gasten aanwezig, onder hen de Amsterdamse patriotse ‘goede regent’ Hendrik Hooff Danielsz., voor wie Batavus, het pseudoniem van Lublink, bij die gelegenheid een gedicht schrijft.

houding. Hij maakte duidelijk dat die nieuwe politieke moraal vooral in de genootschappen te vinden was. Door de genootschappen bij het bestuur te betrekken, zou er al veel gewonnen zijn. In zijn eigen genootschappen deed hij een krachtige oproep aan de leden om zich openlijk voor deze idealen in te zetten. In de voorgaande hoofdstukken liet ik zien dat een aantal deelnemers niet alleen met woorden, maar ook met daden, aan deze oproep gehoor heeft gegeven. Lublink heeft zich vooral onder zijn pseudoniem Batavus in het politieke debat gemengd. Daarin maakte hij zich vooral sterk voor een Fransgezinde politiek. Lublink maakte zich ook in het openbaar sterk voor een nieuwe politieke koers en duidelijk werd dat ook de aanvoerders van de Overijsselse patriotten hem graag wilden inlijven bij de militaire strijd.

5.4 Het welzijnsideaal in de restauratie

Het belangeloze streven naar welzijn was in het voorjaar van 1786 in diverse patriotse beginselprogramma's opgenomen.⁶²⁷ Het aangekondigde derde deel van de *Grondwettige herstelling van Nederlands staatswezen* (1784-1786) zou uitgebreid ingaan op de concrete invulling van dit welzijnsideaal, maar dat deel is nooit verschenen. De tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders van de stadhouder namen in deze periode sterk toe. De patriotse factie leek aan de winnende hand en zag een aantal van haar eisen ingewilligd: Willem V werd door de Staten van Holland uit zijn functie van kapitein-generaal ontheven en in een aantal steden werden bestuurlijke veranderingen doorgevoerd. De stadhouder sloeg echter terug met een aanval op de patriotse stadjes Elburg en Hattem en dat was het moment waarop niemand zich nog langer afzijdig kon houden. In de zomer van 1787 was Lublink nog steeds vol vertrouwen in een goede afloop:

Dien gunstige constellatie hoop ik, zal bewerken dat ik niet voor de couleur van de revolte (dat anders zo onschuldig ding) tot Amsterdam zal behoeven uit te haalen, maar nog eenige tijd het stille landgenoegen moge smaken.⁶²⁸

⁶²⁷ Zie o.a. : S. Klein en J. Rosendaal, Democratie in context. Nieuwe perspectieven op het *Leids Ontwerp* (1785), in: *De achttiende eeuw* 26 (1994): 71-100. Artikel 14 over oeconomische maatregelen en artikel 18 over de kwaliteit van bestuurders; W. Velema, 'Republikeinse democratie: 52-53; Van Sas 2004: 212. Als patriotse publicaties die het belangeloze welzijnsideaal verkondigden zijn o.a. te noemen: R.J. Schimmelpenninck *Verhandeling over eene wel ingerigte volksregeering* (1785); *Nieuwe Almanach voor het Volk van Nederland voor 1788* (Amsterdam 1787).

⁶²⁸ Brief d.d. 26 juli 1787, collectie Six.

J. Zeuner, Vuurgevecht aan de Vaartse Rijn bij Jutphaas 1787 – 1788. Collectie Rijksmuseum. Op 9 mei slaagden de patriotten erin een orangistische aanval op Utrecht af te slaan. Links zijn de stadhouderlijke troepen te zien, rechts de Utrechtse patriotten.

Het liep anders. In september viel een Pruisisch leger op uitnodiging van de stadhouder het land binnen. De patriotten brachten een leger van vrijwilligers op de been, maar dat was niet in staat voldoende tegenstand te bieden. Lublink vluchtte naar Amsterdam, maar moest verontwaardigd toezien hoe de ingehuurde legerleider, Rijngraaf Van Salm, de stad in de steek liet en vluchtte. De orangisten gingen onmiddellijk op zoek naar bewijs tegen de kopstukken van de patriotse partij, waarvan velen het land ontvluchtten.⁶²⁹ Patriotsgezinde genootschappen en sociëteiten vernietigden bij die gelegenheid hun archieven om aan eventuele vervolging te ontkomen.⁶³⁰ Lublink dook onder op Stadwijk en nam tijdelijk afscheid van ‘zijn’ Concordia et Libertate in

⁶²⁹ Zie bijvoorbeeld: J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003). Over het precieze aantal vluchtelingen bestaat geen zekerheid. Schattingen lopen uiteen van 40.000 tot 100.000.

⁶³⁰ Een voorbeeld uit de Krimpenerwaard staat beschreven in: L. Barjesteh van Waalwijk van Doorn, F. van Rooijen, *Tussen Vrijheidsboom en Oranjewimpel: Bijdragen tot de geschiedenis van de periode 1795-1813* (Rotterdam 1995) 319.

dezelfde bijeenkomst waarin ook zijn goede vriend Cornelis van Lennep – door Willem V uit zijn ambt gezet – afscheid nam.

Met zijn vriend en medewerker aan de *Algemeene Oefenschool*, de remonstrantse predikant Pieter van den Bosch, liep het slecht af. Lublink correspondeerde daarover met Lucretia van Merken. Van den Bosch was bij de inval van de Pruisen door het volk van Zoetermeer uit zijn huis gejaagd en verdronken: ‘zijn lijk werd de prooi van het gepeupel, hetwelk daarmee allerlei baldadigheden bedreef’.⁶³¹ Ook het lot van de gevangengenomen doopsgezinde predikant F.A. van der Kemp kwam in die correspondentie ter sprake.⁶³²

Na het herstel van de macht van de Oranjepartij werden de openlijk politieke genootschappen, de patriotse exercitiegenootschappen en patriotse vrijkorpsen verboden, maar de genootschappen van Lublink mochten openblijven.⁶³³ In het hele land voerde men bestuurlijke zuiveringen door en in een Akte van Garantie beloofden Pruisen en Engeland dat zij deze nieuwe situatie, desnoods met geweld, zouden handhaven.

Het patriotse gevaar leek nu bezworen, maar dat betekende natuurlijk niet dat de roep om politieke veranderingen verstomde.⁶³⁴ Vanuit het buitenland begonnen gevluchte patriotten de Nederlandse publieke opinie bestoken, maar het verzet tegen de orangistische politiek werd ook binnen de grenzen van de Republiek gereorganiseerd. Veel ex-leden van de verboden politieke genootschappen vonden, voor zover ze niet gevlucht waren, een toevluchtsoord bij de opengebleven genootschappen. In Amsterdam groeide Concordia et Libertate in 1788 met twintig leden en het ledental van Felix Meritis verdriedubbelde na de oplevering van het monumentale gebouw aan de Keizersgracht in 1787 tot meer dan tweehonderd. Veel leden van Concordia waren nu tegelijkertijd ook lid van Felix Meritis dat met zijn concertzaal en ruimtes voor natuur-wetenschappelijke proeven een grote aantrekkingskracht uitoefende en een

⁶³¹ Zie voor een beschrijving: P.G. Hoefnagel, Zoetermeer, *een Hollands Tweelingdorp* (Zaltbommel 1980). Van den Bosch was in 1786 een van de 40 afgevaardigden die Frankrijk om steun tegen de Oranjepartij vroegen.

⁶³² F. van der Kemp werd gevangen en moest 45.000 gulden betalen om zich vrij te kopen, waarna hij naar de Verenigde Staten vluchtte, waar hij zijn patriotse idealisme voortzette. Hij werd gevolgd door Adam Mappa, aanvoerder van een patriots ‘vliegend’ legertje. Over hen: P. van Cleave, *Revolt, religion, and dissent in the Dutch-American Atlantic. Francis Adrian van der Kemp’s pursuit of civil and religious liberty* (Phoenix 2014); L. Ligtenberg, *De nieuwe wereld van Peter Stuyvesant. Nederlandse voetsporen in de Verenigde Staten* (Amsterdam 1999); H. Jackson, *Scholar in the wilderness: Francis Adrian Van der Kemp* (Syracuse 1963).

⁶³³ Willem V schonk zijn zwager Friedrich Wilhelm II een groot bedrag voor de bouw van een triomfboog in Berlijn, de Brandenburger Tor. Zie daarvoor Z. Pöthe, *Perikles in Preußen. Die Politik Friedrich Wilhelms II. Im Spiegel des Brandenburger Tores* (Epubli 2014).

⁶³⁴ Over het voortzetten van de patriotse propaganda: P. van Wissing (red.), *Stoockschriften*. Die propaganda werd ook niet alleen door de genootschappen van Lublink voortgezet, maar bijvoorbeeld ook door het Leidse ‘Kunst wordt door Arbeid verkregen’ en het Weesper genootschap ‘Voor het Menschdom’.

broedplaats voor nieuwe ideeën werd.⁶³⁵ Ook vonden veel patriotten onderdak bij het genootschap *Doctrina et Amicitia*, de rechtstreekse opvolger van de opgeheven *Vaderlandsche Sociëteit*. In *Doctrina et Amicitia* werden nu verhandelingen voorgelezen die al jaren eerder in *Diligentiae Omnia* en *Concordia et Libertate* waren voorgedragen.⁶³⁶ In deze genootschappen bleef de patriotse welzijnsideologie met zijn nadruk op een praktijkgerichte gevoelsethiek bestaan.

Heel wat patriotse activiteiten gingen ondergronds verder. In Eemnes hield Lublink zich op de achtergrond, maar zeker niet afzijdig. Zijn huis werd een trefpunt van intellectuelen, waar hij onder meer regelmatig contact had met zijn, wegens patriotse activiteiten naar Eemnes verbannen genootschapsgenoot Ambrosius Zubli.⁶³⁷ Hij was diep teleurgesteld over het mislukken van de opstand:

Jammer is het maar, dat die verveelende ergerlijke Politiek, zich zo tyranniek meester maakt van veele onzer meditatie en gesprekken die wij aan aangenaamer wijsheden des levens konden besteedden [...]. Vergeef mij die ontlasting van gal, op het denken aan den boezen geest, dien het ook in ons lieve land gelukt is, de aantrekkende kracht van zo veele en braave lieden, ondanks henzelven in eene afstootende te veranderen.⁶³⁸

In Frankrijk brak de revolutie uit. Lublink was enthousiast en schreef aan Pieter van Winter dat deze het positieve ooggetuigenverslag van J.H. Campe, in 1790 anoniem vertaald als *Over de staats-omwenteling in Frankryk*, moest gaan lezen.⁶³⁹ Hij sprak daarentegen zijn afschuw uit over de orangist Johan Meerman, die in een pamflet de mogelijkheid van democratische invloed had afgekeurd.⁶⁴⁰ Twee jaar later, op 26 februari 1793, schreef Lublink aan Van Winter hoopvol

⁶³⁵ Over de overeenkomsten in politieke ideologie tussen *Concordia et Libertate* en *Felix Meritis*: M. de Vries, 'Een staaltje Feliciaanse diplomatie. Het departement letterkunde van Felix Meritis tijdens en na de patriottentijd (1779-1795)', *Skript. Historisch Tijdschrift* 13 (1991) 131-139.

⁶³⁶ SAA. Notulenboek *Doctrina et Amicitia* derde lezing, Matthijs van Maurik leest, met bronvermelding: 'Over de oorsprong, bloey en verval der geleerdheid etc.', door Lublink in 1770 voorgelezen in *Diligentiae Omnia* en in 1776 opnieuw in *Concordia et Libertate*. C. Maarsseveen, de secretaris van *Doctrina*, leest in de vierde bijeenkomst een gedicht voor van mejuffrouw De Neufville, dichteres uit de kring van Pieter Meijer, getiteld: 'Bespiegelingen over de Zamenleving'. Het welzijnsideaal werd door Jan Lugt Dirksz. besproken in 'Over het waare Geluk des Tijdelijken Levens' (1788).

⁶³⁷ Over die bezoekers schreef ik in het biografische deel van deze studie.

⁶³⁸ Brief aan P. van Winter, d.d. 12 augustus 1791, collectie Six.

⁶³⁹ Opvallend daarin is dat de menslievende Campe begrip had voor het gebruikte geweld.

⁶⁴⁰ Brief aan P. van Winter, d.d. 28 juli 1791, collectie Six. Het betreft hier het pamflet van Johan Meerman: *De burgerlyke vryheid in haare heilzaame, de volks-vryheid in haare schadelyke gevolgen voorgesteld*.

te zijn over de Franse opmars naar Holland die inmiddels op gang was gekomen, maar die hoop was op 17 juni al vervlogen:

Door een merkelyk gedeelte onzer fraaye uitzichten, weet gij, is een streep gehaald. Ik ben zeer verheugd dat niemand onzer kring zich ophoudt met de speculatiën, waarom toch met zo veel omslag, zorg en moeite een plant gekweekt moet worden, die pas uit de broeikas gekomen, zonder eenig schijnbaar nut in een rollend hoopje samenvalt – om dat zulke speculatiën, volgens mijn Systema, nog minder tot ons bevattelyk plan van Philosophie behooren, als het bewijs der existentia Dei [het bestaan van God] in de metaphysiek van Kant.⁶⁴¹

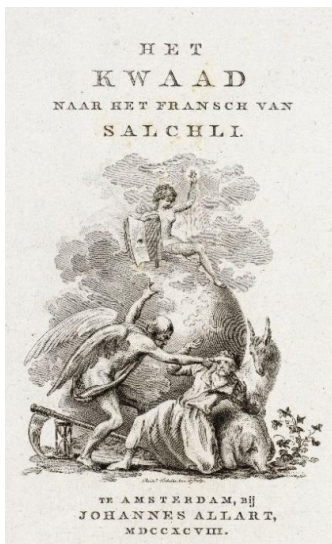
[An], *Vorstelyke koninglyke en princelyke atlas, en dagboek van Nederlandsche gebeurtenissen, in de laatste jaaren voorgevallen. En oprecht vaderlandsch (...) A.B. boek* (Amsterdam 1790). Collectie Rijksmuseum. Het 'executeren' door verbranding van pamfletten van uitgeweken patriotten op een schavot voor het stadhuis op de Dam te Amsterdam, 24 januari 1789. Tegelijkertijd werd de verspreider van de pamfletten in het openbaar geseld. Plaatje behorend bij de letter V uit een ABC boek.

⁶⁴¹ Brief aan P. van Winter, d.d. 17 juni 1793, collectie Six.

In zijn verhandelingen herhaalde Lublink zijn boodschap dat de ontwikkeling van het inlevingsvermogen de eerste stap was op weg naar een deugdzame en dus een betere samenleving. Deugd stond voor hem gelijk aan ‘zelfverloochening’, ‘opoffering’, ‘het overnemen van het smartelyke, in het vrywillig ontbeeren van geneugten’, schreef hij in de verhandeling ‘Over de belooning der deugd, reeds in het tegenwoordige leven’. Deze invulling van het deugdbegrip zag hij als de enige manier om ‘waarheid, verlichting, verbetering en zegen’ onder onze medemensen te brengen.⁶⁴²

Door dit beginsel bezielt, zal de man van de waereld, de man van rang nimmer, om wat meer vermaaken te genieten, om wat meer figuur te maaken, weigeren zyn’ pligt te raadpleegen, naar de inspraak van zyn geweten te luisteren. [...] Is hy in aanzien of eenig bewind gesteld, dan is zyn invloed een zegen voor het gemeenebest, voor zyne vrienden, voor al wat braafheid liefheeft; dan komt zyn gezach even zeer den onderdrukten, als zyn rykdom de eerlyke armoede, op eene treffende wyze, te baat.⁶⁴³

Samen met hoogleraar B. Nieuhoff werkte hij in 1793 en 1794 aan de vertaling van een herziene uitgave van het gedicht *Le Mal* van Emanuel Salchli, professor wijsbegeerte in Bern, die daarin zijn op sociaal-maatschappelijk veranderingen gerichte deugdbegrip uitwerkte.

R. Vinkeles, titelpagina *Het Kwaad* 1798. Collectie Rijksmuseum.

⁶⁴² Verhandeling ‘Over de belooning der deugd, reeds in het tegenwoordige leven’ (1789) 51.

⁶⁴³ *Idem*, 38.

Salchli was getrouwd met de dochter van Daniel Wytttenbach, huisvriend van de Lublinks, en het is waarschijnlijk dat het werk van Salchli via hem bekend is geworden. Helaas zou het nog tot 1799 duren voordat de uitgave in de winkel lag.⁶⁴⁴

Uitgaande van het idee dat in ieder mens een ingeschapen drang tot liefde aanwezig is, had dit gedicht tot doel de mensheid met het 'kwaad' in de wereld te verzoenen en aan te zetten tot de bevordering van het 'algemeen welzijn'. Salchli was blij dat met het uitbreken van de Franse revolutie, 'de rechten van den mensch, en die der natuur' nu in alle landen erkend werden. De Amerikaanse en Franse revoluties zag hij als belangrijke stappen op weg naar een tolerante en menslievende samenleving. Als gevolg van de menslievende politiek die nu in deze landen gevoerd werd, bloeide de economie, was de belastingdruk eerlijker verdeeld en waren de huurlegers afgeschaft.⁶⁴⁵ Overal om zich heen zag hij 'de gezonde staatkunde het juk der gryze vooroordeelen afschudden'. Daarmee was er 'een altaar van menslievendheid' opgericht.

Ik zie reeds een nieuwe orde opdagen! Ik zie eene waereld voor 't geluk gestemd.
Ik zie onverstand, en ondeugd, ten einde spoeden; — den mensch niet meer ter
aarde gebogen. — Ik zie het kwaad zichzelfs vernietigen, en, door het goed, voor
eeuwig verslonden.⁶⁴⁶

In zijn genootschappen droegen ook andere deelnemers deze politieke boodschap uit.⁶⁴⁷ Beroemd voorbeeld daarvan was de prijswinnende verhandeling van H.C. Cras, lid van Concordia et Libertate. Hij won de eerste prijs bij een prijsvraag 'over de gelijkheid' van

⁶⁴⁴ Vertaling van E. Salchli, *Le Mal, poeme philosophique* (1789). De vertaling van het meer dan vierhonderd pagina's tellende gedicht, staat op naam van hoogleraar B. Nieuhoff, die de inleiding schreef, maar Lublink heeft aan die vertaling veel bijgedragen, schrijft Nieuhoff in het voorwoord. Rhijnvis Feith schreef in zijn dichtwerk *Het Graf* vol bewondering over dit werk van Salchli. Helaas is er geen exemplaar van de Nederlandse vertaling bekend, maar in het *Nieuw Algemeen Magazijn* 2 (1794) zijn grote stukken uit het gedicht opgenomen. Over deze vertaling: M. Wielema, *Ketters en Verlichters; de invloed van het spinozisme en wolffianisme op de Verlichting in gereformeerd Nederland* (Amsterdam 1999) 153. Een bespreking in: *Maendelyke uittreksels, of de Boekzael der geleerde weerelt*, 85 (1799) 458.

⁶⁴⁵ M. Sonenscher, *Sans-Culottes, An Eighteenth-Century Emblem in the French Revolution* (Princeton-Oxford 2008) 420.

⁶⁴⁶ E. Salchli, 'Gods Wysheid en Liefde in 't heilig bestier van 't Kwaad, derde zang', *Nieuw Algemeen Magazijn* 2 (1794) 175-212.

⁶⁴⁷ In Concordia et Libertate: R.J. Schimmelpenninck, 'Onderzoek waarom de deugd zo veel geprezen, doch zo weinig beoefend wordt' (6-1-1789); J. van Bergen, 'Betoog dat de deugd door beoefening volmaakt en door gebrek aan oefening verloren wordt' (21-01-1789). Jeronimo de Bosch schreef in het latijn een verhandeling over het belang van vrijheid voor het vaderland (1793), door medelid Van Doornik vertaald als 'De gelijkheid der menschen en de pligten die daaruit voortvloeien' (Amsterdam 1794). Het gedicht behandelde onder meer het 'nut der menschlievende gevoelens'.

Teylers Godgeleerd Genootschap.⁶⁴⁸ Zijn antwoord op die prijsvraag, die overduidelijk geïnspireerd was door de Franse Revolutie, eindigde in het eerste deel met een emotionele oproep aan de overheden om altijd naar het goede voor het volk te streven: ‘Magt moge vrees aanjaagen; luisterryke Rang moge de oogen doen schemeren; Vernuft moge verbaazen; Goedheid, Goedheid alleen, kan het hart [van het volk] vermeesteren!’⁶⁴⁹

‘Waare godsdienstkennis bloeyt door vryheid’ is de wapenspreuk van Teylers Godgeleerd Genootschap. De medaille is vervaardigd door J.G. Holtzhey. Collectie Rijksmuseum.

De tweede prijs van Teylers Godgeleerd Genootschap ging naar de Utrechtse hoogleraar filosofie W.L. Brown die zijn welzijnsidealën heel anders invulde. Volgens de orangist Brown bood het bestaande politieke bestel voldoende garantie voor het behoud van het maatschappelijk geluk, op voorwaarde dat het volk de overheid gehoorzaamde en vertrouwde: ‘ondergeschiktheid is noodzakelijk voor het geluk van de samenleving’.⁶⁵⁰ Overall hoorde hij spreken over menslievendheid als oplossing voor het verval van het land: ‘Bragt men een onbeschaafden Zoon der Nature in onze Europese gezelschappen, hij zou in de eerste stage besluiten dat menschliefdheid en goeddadigheid daar heur verblyf gevestigd hadden [...]’. Die menslievendheid was volgens hem onecht en gespeeld, want de gewone burger die zich bij een genootschap had aangesloten, was altijd uit op ‘vermaak en magt’: ‘de gedagten der meeste

⁶⁴⁸ Die prijsvraag luidde: ‘in welken zin kunnen de Menschen gezegd worden Gelyk te zyn? En welke zyn de Regten en Pligten, die daar uit voortvloeijen?’ De Rotterdamse jurist Pieter Paulus, die later de eerste voorzitter van de Nationale Vergadering zou worden, ontving de eerste prijs ex aequo met een vergelijkbare stellingname.

⁶⁴⁹ H.C. Cras, *Verhandeling over de Vraag; in welken zin kunnen de Menschen gezegd worden Gelyk te zyn? en welke zyn de Regten en Pligten, die daar uit voortvloeijen* (Haarlem 1792) 231.

⁶⁵⁰ W.L. Brown, *Proeve betreffende de natuurlijke gelijkheid der menschen. Als ook de rechten, die daar uit voortvloeien en de pligten, die hier op steunen* (Utrecht 1794) 216.

menschen ten opzichte van elkanderen, zijn bij aanhoudenheid kwaad.’⁶⁵¹ De patriotse invulling van het begrip menslievendheid was volgens hem onmogelijk. Echte ‘weldadigheid en meewarigheid’ zag hij als de natuurlijke eigenschappen van de bestuurlijke klasse, de hogergeplaatsten.

In Lublinks genootschappen was Cras lang niet de enige die kritiek op het bestuur uitte. Die kritiek werd echter op een voorzichtige manier geuit, bijvoorbeeld door die te verpakken in verhandelingen over Nederlandse vrijheidsstrijders, of in verhandelingen over vrijheidsstrijders in de klassieke oudheid.⁶⁵² In Felix Meritis sprak de patriot D. Bleecker bijvoorbeeld over Lucius Junius Brutus, die gezworen had de monarchie omver te werpen, en zich als ‘simpel’ had voorgedaan om aan vervolging te ontkomen.⁶⁵³

In verschillende tijdschriften bleven de patriotten in het restauratietijdperk hun menslievende welzijnsidealën uitdragen. Vaak werden die tijdschriften geredigeerd door bestuurders van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, de organisatie die het algemeen welzijn wilde verbeteren.⁶⁵⁴ Die organisatie had in 1787 het hoofdkwartier in Amsterdam gevestigd, waarna er in het hele land dependances waren opgericht. Onder de redacteurs van deze tijdschriften bevonden zich opvallend veel predikanten. Een van hen was de remonstrantse predikant J. Konijnenburg, de latere opsteller van de menslievende grondwet van 1798. In de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* (1789) kwalificeerde hij ‘Menschen-liefde’ als een mannelijk gevoel, omdat het een gevoel was dat tot daden aanzette.⁶⁵⁵ Een ander, anoniem gepubliceerd, voorbeeld dat het algemeen welzijn via de ontwikkeling van het empathisch vermogen wil verbeteren in het *Algemeen Magazyn*:

Hy [de mens, CdV.] kreeg dus het vermogen om aan de bevordering van het welzijn van anderen vermaak te vinden en door hun lyden getroffen te worden. Door de

⁶⁵¹ *Idem*, 283-288.

⁶⁵² In *Concordia et Libertate* spraken patriotse aanvoeders als J. Luden, D. Deutz, M. Temminck en R. van Ommeren over klassieke vrijheidsstrijders. Zie over het gebruik van de klassieken in deze periode ook A. Oomen-Delhaye, *De Amsterdamse schouwburg als politiek strijdtoneel. Tussen toneel & politiek. De (r)evolutie van klassieke helden 1780-1801* (Hilversum 2019).

⁶⁵³ D. Bleecker, ‘Lucius Junius Brutus aan de raad en het volk’ (3 december 1788).

⁶⁵⁴ B. Bosch en IJ. van Hamelsveld, *de Godsdienstvriend* (1788-1792); B. Bosch, P. Moens, M. Nieuwenhuizen, *de Menschenvriend* (1788-1797); B. Bosch, J. Kantelaar, IJ. van Hamelsveld, *Vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak* (Amsterdam 1789-96); IJ. van Hamelsveld, *De Vraag-Al* (1791-1796) en *De Welmeenende Raadgever* (1792-1795); J. Konijnenburg, *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* (1789-1791). Bernardus Bosch en Petronella Moens, *De Leerzame Praat-Al* (1790-1792) en *De Vaderlandsche Praat-Al* (1793). M.u.v. Moens waren zij allemaal bestuurder van Het Nut. De Amsterdamse uitgever Johannes Allart, lid van de genootschappen Felix Meritis en Doctrina et Amicitia speelde in de verspreiding van de menslievende welzijnsidealën een belangrijke rol.

⁶⁵⁵ J. Konijnenburg, ‘Over de opvoeding der dochters’, *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* 1 (1789) 65.

beschaaving van dit vermogen moest hy tot het algemeene welzyn medewerken en zelfs het edelste geluk genieten.⁶⁵⁶

Vergelijkbare vertogen zijn onder meer te vinden in de publicaties van de doopsgezinde predikant Daniel Hovens, de journalist Gerrit Paape en in de propagandistische tijdschriften die vanuit Frankrijk de Nederlandse publieke opinie trachtten te beïnvloeden.⁶⁵⁷ Algemeen werd intussen wel erkend dat de grote valkuil voor dit ideële programma bestond uit de menselijke zwakte om vooral aan zichzelf te denken.⁶⁵⁸

5.5 Lublinks genootschappen in de Bataafse Revolutie

De rol van Lublinks genootschappen in de Bataafse Revolutie van 1795 is nog met veel vragen omgeven. Toch zijn er duidelijke aanwijzingen dat die genootschappen daarin niet alleen ideologisch, maar ook feitelijk een belangrijke rol hebben gespeeld. Van de Concordia et Libertateleden Schimmelpenninck en Nicolaas van Staphorst is bijvoorbeeld bekend dat ze in de aanloop daarnaartoe contact hadden met Franse revolutionairen en Nederlandse vluchtelingen in Parijs.⁶⁵⁹ Vermoedelijk onderhielden ook enkele andere leden van dit genootschap contacten met de revolutionairen, maar dat is niet zeker.⁶⁶⁰

De rol van Concordia et Libertate is ook zichtbaar in de deelname van de leden Van Staphorst en Krayenhoff, aan de ‘Hoofddirectie van het Revolutiewerk’, die tot doel had ‘om gezamentlyk te werken, tot het beraamen van middelen, om het juk van den hals hunner Medeburgers af te

⁶⁵⁶ [An.] ‘Over de zedelijke natuur van de mensch’: *Algemeen Magazyn van Wetenschap, Konst en Smaak* 5 (1791) 556.

⁶⁵⁷ Zie bijvoorbeeld: Daniël Hovens, *De menschenvriend de vriend van God. Leerdicht* (z.p. z.j.) [Rotterdam 1792]; Gerrit Paape, *De zegepraal der menschlievenheid over de dweeperij en het bijgeloof; of de heilrijke vrugten der volksverlichting in Vrankrijk. (Een Fransche Geschiedenis.)* (Dordrecht 1790); Gerrit Paape, *Jezus Christus, de waare wysgeer: de beste vaderlander, en de grootste menschenvriend* (Den Haag 1796); *Duinkerke Historische Courant* (23 juli 1792) 462.

⁶⁵⁸ Petronella Moens en de secretaris van het Nut, de predikant Bernardus Bosch, schreven dat ‘duizend eigenbaatigen het algemeen welzijn noch kennen, noch beöogen.’ Citaat ‘De draaier met alle winden’: *De Leerzaame Praatal* 3, 26 (27-6 1792): 201.

⁶⁵⁹ Over Van Staphorst: J. Skey Eustace, *Letters on the Emancipation and Preservation of the United Provinces, to John de Witt, Esquire, with Lessons of Humanity, Addressed to Nicholas Van Staphorst* (Rotterdam 1797). Over de reis van Schimmelpenninck: G. Schimmelpenninck, *Rutger Jan Schimmelpenninck, en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd* (’s Gravenhage 1845) 36. Volgens hem was dit een zakelijke reis geweest. In de jaren 1793 en 1794 onderhield Van Staphorst mogelijk contact met de Franse revolutionair Robespierre, die in juli 1793 als lid van het Comité van Algemeen Welzijn alle macht naar zich toe had getrokken en in de periode van de ‘Terreur’ een schrikbewind uitoefende. Zie: *Korte karakterschets der mannen welke het ingediend plan van constitutie voor het Bataafsche volk hebben aangenomen* 18.

⁶⁶⁰ Over de voorbereidingen van de revolutie in Amsterdam: [An.] *Dagverhael van het Gebeurde in Amsterdam, Zedert zondag den 18 januari 1795, de eersten Dag waarop de Vrijheidszon Amstels inwoonders begon* (Amsterdam 1795).

schuiven'.⁶⁶¹ Deze 'Hoofddirectie van het Revolutiewerk' richtte in 1792 in Amsterdam een organisatie op die via 'leesclubs' politieke veranderingen tot stand wilde brengen. Vergelijkbare leesclubs ontstonden ook in de rest van het land, wat op een landelijke organisatiestructuur duidt, maar de bronnen met betrekking tot deze leesclubs zijn bijzonder schaars.⁶⁶²

In september 1794 was de tijd voor een omwenteling aangebroken. De wapens waren ingekocht en opgeslagen. Met de Fransen was afgesproken dat de revolutie in Amsterdam op vijftien september zou plaatsvinden, wanneer de Fransen die dag de Waal zouden oversteken. Zij kwamen echter niet in beweging en tot overmaat van ramp ontdekte de Amsterdamse overheid de wapendepots. Eén daarvan bevond zich in de kelder van het huis van Van Staphorst. De aanvoerders van de revolutionairen ontvluchtten de stad en de bestuurders van de leesclubs werden gearresteerd.

Uit de verhoren van die bestuurders wordt duidelijk hoezeer de discussies over het belangeloze welzijnsideaal vanuit de genootschapselite tot de middenklasse in de leesclubs was doorgedrongen. De ondervraagde bestuurders vertelden dat zij zich bij de leesclubs hadden aangesloten met het doel kennis op te doen. Timmermans knecht W. Janssen vulde dat aan door te vertellen dat hij meer had willen leren over het verbeteren van 'het welzijn van het Vaderland', waarover hij zoveel gehoord had.⁶⁶³ Uit de titels van de bestudeerde werken die hij in zijn verhoor noemde, blijkt dat de Leesclubs vooral werk lazen waarin menslievendheid en vaderlandsliefde een grote rol speelden. Zij lazen het tijdschrift *De Menschenvriend* (in deze periode geschreven door Petronella Moens en Bernardus Bosch); Pieter Paulus' antwoord op de prijsvraag van Teylers genootschap, getiteld: *Verhandeling over de vrage: In welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelijk te zijn*; R.J. Schimmelpenninck, *Over eene wel ingerigte Volksregeering* en het satirische weekblad *De Zot*.⁶⁶⁴ Op 19 november werden deze bestuurders veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf en levenslange verbanning.

⁶⁶¹ Details in Bijlage 10.

⁶⁶² Voor de aansturing vanuit de hoofddirectie van het Revolutiewerk: P.J.B.C. van der Aa, *Aan onze meedeburgers de leeden der respectieve leesgezelschappen*. (Amsterdam, z.j.) Gedetailleerd over de patriotse leesgezelschappen en de petitie J. Otten en H. Reitsma, 'De omwenteling te Amsterdam en de leesgezelschappen 't Schootsvel', *Maandblad Amstelodamum*, 82 (1995) 10-20. Over de leesgezelschappen in het noorden van het land: K. Kuiken, *De donkere jaren van de Verlichting. Het Bildtse leesgezelschap en zijn voorlopers in de 18e eeuw* (Haren 2016). Over de leesclubs in het algemeen P.J. Buijnsters, 'Nederlandse leesgezelschappen uit de 18e eeuw', in: P.J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen* (Utrecht 1984) 183-198.

⁶⁶³ Een van hen, de commissaris Hendrik van Calcar, was lid geworden om 'het verstand van hem te verbeteren en zijne medemenschen van nut te zijn aldien hij meerdere verstand had dan de anderen.'

⁶⁶⁴ Over *De Zot*: Pieter van Wissing, 'Burgermisère in politieke metaforen. De wisselvalligheden van *De Zot* (1794-1795)', *Mededelingen JCW* 37 (2014) 267-278.

M. Mourot, Portret van [de slechtiende] Petronella Moens (1762-1843), voorzien van haar handtekening. Collectie Rijksmuseum.

Naast deze leesclubs was er ook een anoniem Comité van Algemeen Welzijn actief dat in een *Manifest van het Geheime Committé van Algemeen Welzijn* (1794), tot revolutie opriep. Het comité richtte zich tegen de politiek van Willem V, die zich ‘tegen de rechten der Menschheid’ had gekeerd, de middenstand had uitgekled en ‘de behoeftige tot de diepste armoede vernederd’.⁶⁶⁵

In Amsterdam liep de spanning hoog op en op de avond van 4 juni 1794 circuleerde een gerucht dat de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen die avond een staatsgreep zou plegen. De Maatschappij zou namelijk een oproep hebben gedaan om die avond ‘zoo veel mogelijk gewapend’ naar de Westermarkt te komen.⁶⁶⁶ Het stadsbestuur nam onmiddellijk tegenmaatregelen. Achteraf bleek het hier te gaan om een achttiende-eeuwse vorm van ‘nep-nieuws’, maar het feit dat dit nieuws verspreid werd, laat zien dat het geloofwaardig werd geacht dat apolitieke welzijnsorganisaties als De Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen in radicaal-politiek vaarwater terecht waren gekomen.

⁶⁶⁵ Zie voor dit pamflet P. A. Loosjes, *Vaderlandsche Historie* 27 (Amsterdam 1797) 161-164. Het Rijksmuseum bezit een exemplaar gedateerd 5 augustus 1794.

⁶⁶⁶ De brief is te vinden in het archief van het Amsterdamse departement van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen in het Stadsarchief Amsterdam, toegangsnummer 323, inventarisnummer 100. Vermelding door Mariëlle Hageman op haar blog 3 febr. 2017. Tijdens haar werk aan het archief van het Amsterdamse departement van het Nut kwam zij een afschrift van het valse bericht tegen, met de reactie van de bestuurders.

Bezef dog eens wat gy gedaan hebt! door Pruisfischen magt in het bewind gedrongen of daar in bevestigd, hebt gy 'slands gelden aan vreemde Mogendheden, voor het pleegen van openbaar geweld, laten verspillen... uwe Medeburgers door belasting op belasting en geldleeningen doen uitplundren... aan den welvaart der Ingezeeten nimmer gedacht... alles laten kwynen... de hand' geboden tot het meer en meer doen veragteren der zaken, van de West en Oostindische Maafschappy... het bloed — het kostlyk bloed der Ingezeetenen... uwe Medeburgers... nutteloos in eenen tegen de rechten der Menschheid, op den wil van den Dwing'land, ondernomen oorlog... doen stroomen! en waar toe dit alles anders dan om in uw geslachten de Regeering te behouden, of overtebrengen? hier aan moest het belang der Ingezeeten opgeoffert; de zogenaamde middenstand uitgekled, en de behoeftige tot de diepste armoede vernederd worden.

Uitsnede Manifest van het Geheime Committé van Algemeen Welzijn, 5 augustus 1794. Collectie Rijksmuseum.

De genootschappen troffen intussen voorbereidingen om de onvermijdelijke revolutie in goede, dat wil zeggen, 'beschaafde', banen te leiden. Alleen door in het geheim zélf de revolutie te organiseren, zouden zij de zelfstandigheid van het land kunnen bewaren. Concordia et Libertate-lid Krayenhoff nam daarbij het voortouw. Hij had zich eind december aangesloten bij de Franse troepen onder generaal Pichegru, die hij nu vooruitreed om de omwenteling voor te bereiden. Onmiddellijk werd er een revolutionair comité gevormd, dat ongetwijfeld al had klaargestaan. Een derde van de leden was afkomstig uit een van Lublinks genootschappen.⁶⁶⁷ Dit comité riep verschillende deelcomités in het leven, waarin een groot aantal genootschapsleden zitting kregen.⁶⁶⁸ Niet alleen in Amsterdam, maar in het hele land namen mannen uit de genootschapscultuur het initiatief tot revolutie.⁶⁶⁹ Daaruit blijkt eens te meer dat de idealen die in de genootschapscultuur tot ontwikkeling waren gekomen, van grote invloed zijn geweest op het politiek activisme van de periode. Met behulp van de Fransen slaagden de comités erin om in een periode van vier maanden vrijwel zonder bloedvergieten het landsbestuur over te nemen.⁶⁷⁰ Tot verdriet van sommige revolutionairen volgde er geen

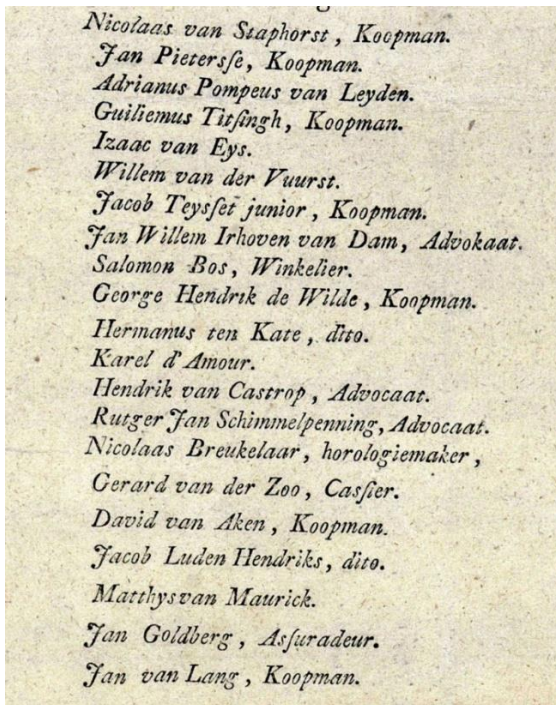
⁶⁶⁷ N. van Staphorst, G. Titsingh, K. d'Amour, R.J. Schimmelpenninck, G. van der Zoo, Jacob Teyssset jr. en J. Luden.

⁶⁶⁸ Voor de namen Bijlage 10a. Zelfbenoemde provisionele representanten Amsterdam 1795. Zij benoemden onder meer C. van Lennep en A. Paets van Troostwijk (comité van algemeene waakzaamheid), Nicolaas Bondt (comité van algemeen welzijn) en J. Messchert van Vollenhoven (comité van rechtsoefening).

⁶⁶⁹ Dat is bijvoorbeeld aangetoond voor Haarlem, zie daarvoor: A.D. de Jonge, 'Een Haarlemse vroedschap met weinig Haarlemmers. De restauratie in Haarlem van 1788 tot 1795', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie XL* (1986)174-233.

⁶⁷⁰ Over de omwenteling onder meer: Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*; T. Poell, *The Democratic Paradox: Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation (1780–1813)* (Utrecht 2007); Van Sas 2004; W. Fritschy en J. Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland: staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996), S. Schama, *Patriots and Liberators: Revolution in the Netherlands, 1780–1813* (London 1977).

bijltjesdag. Stadhouders Willem V vluchtte naar Engeland, waar hij vrijwillig en ongevraagd het bestuur van alle Nederlandse koloniën aan de Britten overdroeg. Die kregen daarmee formeel het recht de Nederlandse overzeese gebiedsdelen te annexeren. In mei 1795 waren in Amsterdam de voorbereidingen van de eerste democratische verkiezingen in de geschiedenis van Nederland voltooid. De ‘provisionele representanten’ die het voortouw hadden genomen, stelden een lijst van kandidaten op. Een van hen was Johannes Lublink.⁶⁷¹

Namen van het Amsterdams Comité Revolutionair dat onder leiding van Pierre Jean Baptiste Charles van der Aa (secretaris) op 19 januari 1795 de vrijheid proclameert. Collectie Rijksmuseum.

5.6 Conclusie

In de aanloop naar de patriotse revolutie werd het streven naar welzijn door verschillende politieke facties ingezet, waarbij iedere groepering daaraan een eigen invulling gaf. Lublink noemde zijn welzijnsidealen ‘belangeloos patriottisme’, dat hij invulde als een opofferingsgezinde en menslievende houding. Tijdens de patriotse revolutie was gebleken dat deze houding een groot aantal deelnemers aan zijn genootschappen tot activisme had aangezet. Velen van hen hadden moeten vluchten of hadden zich teruggetrokken uit het openbare leven. De patriotse beweging was ondergronds gegaan, maar in het restauratietijdperk (1787-1795) bleef de culturele elite de menslievende welzijnsidealen verspreiden. Al snel na het herstel van

⁶⁷¹ J. de Bondt, *Verbale van verkoren voorstellers van het volk van Amsterdam, bij loting gecreëerd en aangesteld de 18 mei 1795*, manuscript Stadsarchief Amsterdam, archief J. de Bondt 199.61

de Oranjepartij en de daaropvolgende zuiveringen klank weer kritiek op aristocratische bestuurders die het welzijn van het gewone zouden veronachtzamen omdat ze alleen het eigen belang zouden nastreven. De pleidooien voor burgerlijke gelijkheid, religieuze tolerantie en een menslievende samenleving ter bevordering van het algemeen welzijn, verstomden niet en kregen met het uitbreken van de Franse Revolutie in 1789 een nieuwe impuls. Ook Lublink bleef op de achtergrond die idealen verdedigen.

Via de op politieke veranderingen gerichte leesclubs drongen deze idealen tot de middenklasse door. De revolutie werd in het diepste geheim voorbereid door een Hoofddirectie van het Revolutiewerk, dat in het hele land actief was. Tegelijk met de toenemende druk van de Franse troepen werd in het diepste geheim een revolutie voorbereid. In Amsterdam en in heel Nederland stond men in de genootschappen klaar om de daar ontwikkelde ideologie naar de praktijk te vertalen. Al voor de Fransen Amsterdam binnentrokken had een zelfbenoemd 'provisieel' bestuur daar de macht van het oude bestuur overgenomen. Een derde van dit bestuur bestond uit leden van Concordia et Libertate en Libertate et Concordia. Uit alle macht probeerde het de omwenteling gewelddoos te laten verlopen. Eventuele wraaknemingen voor het gebeurde van 1787 moesten worden voorkomen. Een vergelijkbaar patroon was in het hele land zichtbaar, al waren er natuurlijk ook uitzonderingen.

W. Writs naar Jan de Beijer. Het dorp Eemnes buitens Dijks. Collectie Rijksmuseum. Gebruikt als illustratie in: P. Pijpers, *Eemlandsch Tempe, of Clio op Puntsburgh* (Amsterdam 1803).

Hoofdstuk 6 Van gevoelsethiek naar gevoelspolitiek

6.1 ‘Laat rechtvaardigheid, billijkheid en menslievendheid het begin en het einde van onze handelingen en besluiten wezen.’

De nieuwe bestuurders maakten het maatschappelijk welzijn onmiddellijk tot speerpunt van het politieke beleid.⁶⁷² Dat was mogelijk omdat de Bataafse Republiek van de Fransen het mandaat kreeg om in redelijke zelfstandigheid te functioneren. Aan dat mandaat was echter wel een prijskaartje verbonden.⁶⁷³ Overal in het land ontstonden nu comités Algemeene Welvaart of comités Algemeen Welzijn die de menslievende politiek ten uitvoer brachten.⁶⁷⁴ In Amsterdam werd een uit zes leden bestaand comité Algemeen Welzijn opgericht, waarin drie leden van Lublinks genootschappen zaten: J. Teysset jr., N. Bondt en J. de Bosch.⁶⁷⁵ Dit comité nam de zorg op zich voor veiligheid, opvoeding, gezondheid, economie en transport.⁶⁷⁶

Het opofferingsgezinde welzijnsstreven dat Lublink als politieke leidraad had bepleit, werd door de voorzitter van de Provisionele Representanten van het Volk van de provincie Holland, Pieter Paulus, in 1795 tot kern van het nieuwe beleid gemaakt. In zijn openingsrede verklaarde hij:

Laat rechtvaardigheid, billijkheid en menslievendheid, het begin en het einde van onze handelingen en besluiten wezen, met aflegging van alle haat, partijschap of wraakzucht over te voeren ontvangen beledigingen: wetende dat ons daar en boven geleerd is, te zegenen die ons mogten vervloeken.⁶⁷⁷

⁶⁷² Zie daarvoor M. Rutjes, ‘Onderdrukt onbehagen. Het ontstaan van de repressieve staat in Nederland 1780-1815’, in: P. van Dam, J. Turpijn, B. Mellink (red.) *Onbehagen in de polder. Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 23-42. J. Israel, *Revolutionary Ideas: An Intellectual History of the French Revolution from The Rights of Man to Robespierre* (Princeton 2014) 637, noemt deze ideologie ‘philosophical Republicanism’.

⁶⁷³ Maastricht, Venlo en Zeeuws-Vlaanderen werden aan de Fransen overgedragen en als bijdrage aan de kosten voor de bevrijding werd 100 miljoen gulden betaald. De Republiek nam ook de kosten op zich voor het 25.000 man tellende Franse leger dat voortaan het land zou beschermen.

⁶⁷⁴ M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 185.

⁶⁷⁵ Het Comité bestond uit zes leden: J. Teysset jr., J.W. Irhoven van Dam, Nicolaas Bondt, J.P. Crommelin, J. de Bosch en E.C. Ninaber.

⁶⁷⁶ Het comité kreeg toezicht op economie, handel, scholing, weeshuizen, armenzorg, voedselvoorziening, gezondheidszorg, de veerverbindingen en de brandweer. Daarnaast kreeg het de verantwoording voor de berichtgeving in de stadscourant. Het zorgde bijvoorbeeld voor werkgelegenheid door samen met verschillende Bataafse Clubs op 30 oktober 1795 een kousenfabriek op te richten die zeer succesvol werd.

⁶⁷⁷ ‘Aanspraak ter opening van de Vergadering der provis. Representanten van 't Volk van Holland, 28 January 1795’, *Jaarboeken der Bataafsche Republiek 1* (1795) 100; de *Nationaale Courant* (02 februari 1795); *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken, of Vervolg der merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zyn in de Zeven Provinciën [...]* 30a (Amsterdam 1795) 63.

Vergevingsgezindheid ten opzichte van het vorige bestuur was daarvan een onderdeel. Net als Lublink, stelde Paulus zich op als een ‘belangeloos’ patriot, die zich erop beriep dat hij zich door zijn ‘zedelijk gevoel’, zijn geweten, liet leiden. Hij sprak uit dat hij van alle nieuwe volksvertegenwoordigers hetzelfde verwachtte. Het politieke programma van de revolutionairen was daarmee vooral in algemene zin vastgelegd en kon aan de omstandigheden worden aangepast.

Wabe Kamp, lid van het Weesper genootschap ‘Voor het menschedom’, dat enige tijd later Lublink tot volksvertegenwoordiger zou kiezen, hield een pleidooi om menslievendheid tot leidraad van de grondwet te maken:

Vraag 95 ‘Welke zijn de pligten die uit de natuurlijke rechten van den mensch voortvloeijen?’ Antwoord: Menschlievendheid, rechtvaardigheid, weldaadigheid, edelmoedigheid en dankbaarheid.

Vraag 96 ‘Wat is de menschlievendheid?’ Antwoord: Menschlievendheid is een pligt, die ons verbindt tot eene hebbelijke gesteldheid, om alle menschen hunne natuurlijke rechten te laten genieten en zo veel goed te doen als in ons vermogen is — Menschlievendheid is de bron van alle gezellige deugden.⁶⁷⁸

De Bataven waren in de uitwerking van hun welzijnsidealen nu veel verder dan de patriotten van 1787, schreef de in 1787 naar de Verenigde Staten gevluchte Zwolse patriot Hendrik Doyer in 1795 aan het thuisfront. De doopsgezinde Doyer vermeldt in een brief dat hij in zijn eigen tijdschrift *De Volksvriend* in 1786 nog naar ‘gebrekkige hervormingen’ had gestreefd, maar dat men nu veel verder was en dat hij daarom hoopte dat men nu tot ‘complete hervormingen’ kon komen. Die omschreef hij als het vernietigen van de geprivilegieerde kerk, afschaffing van het stadhoudelijk gezag, een verbod op adellijke voorrechten, afschaffing van de ‘burgeradel’ en afschaffing van de gilden. Een democratisch gekozen Staten-Generaal moest de wetgevende macht van het land gaan vormen. De vrijheid van drukpers en een portvrije distributie van kranten zouden die democratisering moeten verankeren.⁶⁷⁹

⁶⁷⁸ W. Kamp, *Patriotsche Catechismus der Zedenleere* (Amsterdam 1795). Vergelijkbare menslievende eisen aan de politiek in: *Iets over het Patriotismus, of het bevorderen van het Welzyn des Vaderlands, tot Voorlichting van minkundige burgers. Uitgegeeven door het Burgergezelschap in de Oude Pekel-A.* (Groningen 1795).

⁶⁷⁹ *De Volksvriend* verscheen van 21 november 1786 t/m 19 juni 1787. Over het tijdschrift R. van Vliet in: *Encyclopedie Nederlandstalige Tijdschriften*. Zijn brief in: R. van Gelder, *Zeepost. Nooit bezorgde brieven uit de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam-Antwerpen 2008) 209. De brief was in 1795 door de Engelsen in beslag genomen. Zijn brief werd bekend door een vondst in het archief van de Engelse rechtbank, waarin zich ongeveer duizend dozen met door Engelsen buitgemaakt Nederlands materiaal bevinden.

Lublink kreeg nu de kans om zijn welzijnsidealen via de politiek naar de realiteit te vertalen. Zijn publieke loopbaan begon in de gemeente Weesp. De nieuwe municipaliteit (gemeenteraad) benoemde hem in september 1795 tot één van de zeven ‘commissarissen van de zandpaden’ tussen de steden Amsterdam en Weesp. In die commissie hield hij toezicht op het onderhoud van de verkeerswegen, de vaarwegen en de tollens tussen Amsterdam en Weesp en vandaar verder langs de Vecht naar ’s-Graveland.⁶⁸⁰ Mogelijk was deze aanstelling een gevolg van zijn activiteiten rondom de zandwinning bij het Naardermeer. In het voorjaar van 1796 werd hij in de gemeente Weesp tot volksvertegenwoordiger gekozen.

J.F.A. Tischbein, uitsnede portret Johannes Lublink.

Voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis was er nu sprake van democratische invloed, maar over de mate van democratisering bestond bij de verschillende voorlopige besturen geen overeenstemming. In Amsterdam mochten vooralsnog alleen mannen van 25 jaar en ouder stemmen die ‘koffie- en theegeld’ betaalden. Dat betekende in de praktijk dat alleen burgers die

⁶⁸⁰ De benoeming werd door het Amsterdamse comité Algemeen Welzijn bekrachtigd. Zie: *Handelingen van de Municipaliteit der stad Amsterdam* 4, (1795) 241.

meer dan 300 gulden per jaar verdienden hun stem mochten uitbrengen. Daarmee viel al 55 procent van de Amsterdamse mannen af. Bovendien moesten de kiezers trouw aan de revolutionaire beginselen zweren en ook vanwege die eed vielen veel potentiële kiezers af.⁶⁸¹ De organisatie van de Amsterdamse verkiezingen kwam in handen van Concordialid Van Swinden die ervoor zorgde dat alle straten en stegen een naam kregen en dat alle huizen voorzien werden van twee nummers: een huisnummer en het nummer van de grondvergadering waar gestemd mocht worden.⁶⁸² Potentiële bestuurders mochten zich niet kandidaat stellen en voor een aantal van hen kwam de uitverkiezing dan ook als een volslagen verrassing. Een kwart weigerde in de municipaliteit zitting te nemen. Degenen die wel zitting namen, maakten de welzijnspolitiek tot speerpunt van hun handelen. De uit Frankrijk teruggekeerde voorzitter van de eerste gemeenteraad, J. B. Bicker, noemde de acties van dit nieuwe bestuur al snel een groot succes.⁶⁸³

Na de eerste verkiezingen bleek dat 32 leden van het stadsbestuur, ongeveer 75 procent van alle nieuwe stadbestuurders, verbonden was met een of meer genootschappen in de stad.⁶⁸⁴ Vanuit Lublinks genootschap Concordia et Libertate werden in de periode 1795-1798 44 leden politiek actief, bijna 60 procent van de leden. In zijn andere genootschappen was het percentage vergelijkbaar hoog: in Libertate et Concordia 12 van 17; in de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen: 10 van 20; in het Vaderlandsch Fonds 17 van 21.⁶⁸⁵ Van de 45 bestuurders die met Lublink tot 1784 in het bestuur van de Oeconomische Tak hadden gezeten werden er 16 politiek actief. Verschillende nieuwe bestuurders waren in meerdere genootschappen actief, maar in totaal zijn er in Lublinks genootschapsnetwerk meer dan honderd individuele personen in de periode 1795-1805 politiek actief geworden. Lublink zou met 24 van hen in de nationale politiek een rol gaan spelen.⁶⁸⁶ De anderen waren vooral actief in lokale en provinciale

⁶⁸¹ Over de verkiezingen M. Hageman, 'Vrije verkiezingen in Amsterdam na de Bataafse Revolutie', *Historisch Nieuwsblad* 3 (2014). Het Amsterdamse volk had zelf mogen meedenken over de vorm van het bestuur. Op basis van deze inspraakprocedure stelde een commissie onder leiding van Schimmelpenninck het 'Eerste Reglement ter Verkiezing van de Municipaliteit der Stad Amsterdam' op, dat op 11 april werd afgekondigd.

⁶⁸² J. de Jong, *Democratie in kinderschoenen. Twee referenda over de eerste Nederlandse grondwet 1797-1798* (Leiden 2018).

⁶⁸³ Over Bicker: M. Hageman, *De geschiedenis volgens Jan Bernd Bicker (1746-1812)* (Amsterdam 2018).

⁶⁸⁴ Zie daarvoor de Bijlage 10, genootschappen stadsbestuur Amsterdam 1795. Voor de namen van deelnemers aan het Amsterdamse stadsbestuur: J. Breen, 'De Regeering van Amsterdam gedurende de Franschen tijd', *Amstelodamum* 12 (1914) 1-110. Felix Meritis leverde op een totaal van 80 'representanten van het volk van Amsterdam' (nu de gemeenteraad) ongeveer 20 leden. Met name in het comité van welzijn (4), het comité van koophandel (7) en het comité van financiën (4), waren de Felicianen volop vertegenwoordigd. Zie daarvoor: H. Reitsma, 'De beginjaren van Felix Meritis, 1777-1795'.

⁶⁸⁵ De namen van de deelnemers in Lublinks genootschappen in Bijlage 1.

⁶⁸⁶ Belangrijke Amsterdamse genootschapscontacten van Lublink in de Nationale Vergadering: M. van Hall, H. Hoogewal, J. Kantelaar, C. van Lennep, J. Luyken, B. Nieuhoff, R. Schimmelpenninck, N. van Staphorst, J. van Swinden, G. van der Zoo, A. Zubli.

besturen.⁶⁸⁷ Ook in andere steden lijkt de invloed van de genootschapscultuur op de nieuwe overheid groot te zijn geweest, al moet dat voor veel steden nog in kaart worden gebracht.⁶⁸⁸ Daarmee was de menslievende welzijnsideologie een dominant element van de Bataafse politiek geworden.

Ook in de Nationale Vergadering die in het voorjaar van 1796 bij elkaar kwam, waren veel leden afkomstig uit de genootschapscultuur, de meesten in een bestuursfunctie: ongeveer een derde van de leden. Ook in latere volksvertegenwoordigingen hadden veel representanten een genootschapsachtergrond.⁶⁸⁹ Het percentage schommelde, volgens de nu bekende gegevens, tussen de 29 en 50 procent. In werkelijkheid moet het aantal genootschapsleden in de Nationale Vergadering aanzienlijk hoger zijn geweest omdat van veel genootschappen uit de jaren 1787-1795 geen ledenlijsten bekend zijn. De genootschappen hadden hen gevormd, maar waren, bij gebrek aan politieke partijen, ook een achterban voor overleg. Dat overleg is in ieder geval voor Lublink en van W.H. Teding van Berkhout aangetoond.⁶⁹⁰

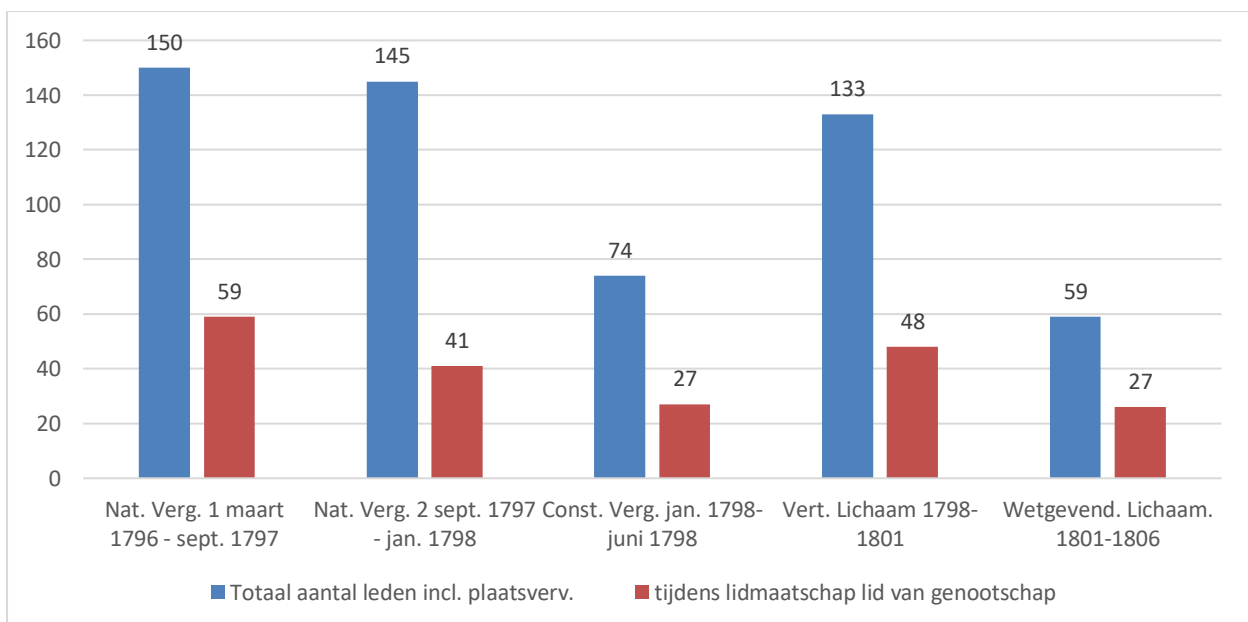

Fig. 6 Aantal volksvertegenwoordigers van wie een genootschapslidmaatschap bekend is, afgezet tegen het totaal aantal leden van de volksvertegenwoordiging. In de tabel zijn ook de plaatsvervangende volksvertegenwoordigers meegeteld. Het betreft hier geen definitieve cijfers omdat van lang niet alle genootschappen de deelnemers bekend zijn. De namen in Bijlage 9. De lijst is voor een belangrijk deel gebaseerd op G.C. Schulte-Nordholt, Dutch cultural and scientific societies, 1770-1810, gepubliceerd op www.schultenordholt.nl/societies1800/socframe.html

⁶⁸⁷ Voor hun participatie Bijlage 1: Overzicht persoonlijk netwerk Johannes Lublink. In 1795 was een aantal mensen in zijn netwerk overleden of niet meer in staat politieke verantwoording te nemen. In deze bijlage heb ik alleen de personen verwerkt die met hem twee of meerdere genootschappelijke of politieke activiteiten deelden.

⁶⁸⁸ Voor Haarlem: A. de Jonge, Een Haarlemse vroedschap met weinig Haarlemmers.

⁶⁸⁹ Details in Bijlage 9: Genootschappen in de landelijke politiek.

⁶⁹⁰ Zie daarvoor L. de Gou, *Dagboek van een patriot, Journaal van Willem Hendrik Teding van Berkhout* ('s-Gravenhage 1982).

Bij de verkiezingen voor de eerste Nationale Vergadering werd het stemrecht verleend aan alle mannen van twintig jaar en ouder die zich ‘nuttige’ inwoners van het vaderland konden noemen.⁶⁹¹ Bij de verschillende verkiezingen tot en met 1798 zou telkens ongeveer een derde van hen zich bij de grondvergaderingen melden.⁶⁹² In de eerste nationale verkiezingen stemden ongeveer 130.000 kiezers.

De bevlogen predikant Bernardus Bosch, bekend van zijn werk als secretaris van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, benadrukte in zijn tijdschrift *De Politieke Opmerker* dat het welzijn het beste gediend was met volksvertegenwoordigers die uit verschillende maatschappelijke ‘classe en stand’ afkomstig waren, zodat ze elkaar konden aanvullen.⁶⁹³ Bosch’ ideale volksvertegenwoordiger was gevoelig voor het lot van zijn medemens, maar niet ‘zagt’ of ‘toegevend’. Daarom gaf hij de grondvergaderingen de opdracht mee alleen mensen te verkiezen die ‘braave bedoelingen’ hadden; mensen die bewezen hadden een ‘volksvriend’ te zijn.⁶⁹⁴ Lublink voldeed daarmee aan de beschrijving die de radicale patriot en journalist J.C. Hespe in 1798 van de ideale politicus gaf:

Een menschevriend en volksvriend die nimmer door opgeblaazenheid en trotschheid zig boven zijn staat verhefte, nimmer door roekelooze verkwisting zijn huishouden verwaarloosde, die zedig, eenvoudig, bedaard en deugdzaam is [....] die een VERHEVEN CHARACTER MET UITSTEEKENDE VERDIENSTEN, GROOTHEID VAN ZIEL, MET EEN BEÖEFFEND VERSTAND, WIJSGEERIGE EN POLITIEKE BEGINZELEN, met een DEUGDZAAME BURGERLIJKE LEVENSWYZE wist te verenigen.⁶⁹⁵

⁶⁹¹ Details in J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 103-116. Mannen van twintig jaar en ouder kregen het stemrecht als ze langer dan een jaar in de Republiek woonden. Uitgesloten waren allen die onder curatele stonden, van armenzorg afhankelijk waren, of een strafblad hadden. Ook de Joodse natie was van stemrecht uitgesloten. Alle stemgerechtigden dienden het beginsel van volkssoevereiniteit te onderschrijven. Dat betekende dat de meeste orangisten geen stem uitbrachten. Grondvergaderingen, bestaande uit 500 burgers, zonden vertegenwoordigers af naar een van de 126 kiesdistricten van ieder 15.000 inwoners, die op hun beurt een ‘representant’ kozen.

⁶⁹² Zie daarvoor J. de Jong, *Democratie in kinderschoenen*, 443. Voor Amsterdam: A. Jourdan, ‘Amsterdam klem tussen staat en volk. Een bedreigde municipaliteit (1795-1798)’ in: I. Nijenhuis, e. a. (eds.), *De leeuw met de zeven pijlen. Het gewest in het landelijk bestuur* (Den Haag 2010) 100.

⁶⁹³ Justus Batavus [Bernardus Bosch], *De Politieke Opmerker* 50 (Amsterdam 1795) 422: ‘Beter is het dierhalven, dat uit elke classe en stand der menschen [volksvertegenwoordigers] gekozen worden, op dat de een den ander behoorlijk toelicht in ’t geen hij tot bevordering van ’s Lands welzijn nodig oordeelt.’

⁶⁹⁴ *Idem*, 423-424: ‘De beste weg, om zulke Mannen te leeren kennen, is, dat men hen in de gezellige omgang, of in het huislijk leven opsporen, hier hun gedrag gadeslaan.’

⁶⁹⁵ Citaat uit J.C. Hespe, *De Constitutioneele Vlieg* 8 (1798) 72-73.

Uit deze aanbevelingen blijkt nog maar eens duidelijk dat de menslievende ethiek die in de jaren 1770 in Lublinks genootschappen tot ontwikkeling was gekomen, nu expliciet tot onderdeel bij de Bataafse politiek was gaan horen.

6.2 De politieke functies van Johannes Lublink

Lublink werd in februari 1796 door de grondvergaderingen van Weesp tot volksvertegenwoordiger gekozen. De stad was een patriots bolwerk, waar het opkomstpercentage bij verschillende verkiezingen opvallend hoog was.⁶⁹⁶ Men koos drie volksvertegenwoordigers, waarna door loting bepaald werd wie er naar Den Haag zou worden afgezonden. In Weesp bleken de gekozen volksvertegenwoordigers allen verbonden aan de Amsterdamse genootschappen. Naast Lublink waren dat de hoogleraar in de wijsbegeerte en natuurwetenschappen J. van Swinden en de advocaat J. Luyken, op dat moment lid van de municipaliteit van Amsterdam.⁶⁹⁷

Revolutionaire grondvergadering Delft 1795, door Johannes Jelgerhuis. Collectie Rijksmuseum.

⁶⁹⁶ J. de Jong, *Democratie in kinderschoenen*, 325.

⁶⁹⁷ J. Luyken was lid van Doctrina et Amicitia. Lublink en Van Swinden waren lid van Libertate et Concordia, Concordia et Libertate en Felix Meritis.

Na loting werd Luyken naar de Nationale Vergadering uitgezonden. Lublink werd ingeloot als diens eerste plaatsvervanger voor het geval Luyken in de constitutiecommissie werd benoemd. Toen dat het geval bleek, nam Lublink in april zijn plaats in. Zijn mede-volksvertegenwoordiger Gerard van der Zoo, medelid van Concordia et Libertate, schreef hem bij die gelegenheid een beetje plagerig: ‘Opzadelen, mijn vriend, opzadelen, uw lot is in dat van uw ridder [Luyken] beslist’.⁶⁹⁸ Toen Luyken in november 1796 zijn plaats weer innam, sprak Lublink waarderende woorden voor de mooie, maar ‘glibberige’ loopbaan van de volksvertegenwoordiger. Als oudste van de terugtrekkende plaatsvervangers sprak hij een ‘vaarwel’ aan de achterblijvende ‘eделе menschevrienden’ en bemoedigde hen:

Het echte Patriotismus kreunt zich aan geen smaad; laat zich nimmer door beledigend geschreeuw verbysteren. – Stapt rustig voort; geen snelle, maar vaste tred, staat U het schoonst en brengt U veilig aan het einde van deeze glibberige loopbaan - Vertrouwt op de Voorzienigheid [...].⁶⁹⁹

Lublink nam afscheid, maar niet voor lang. Hij zou opnieuw verkozen worden en uiteindelijk tot 1804 in verschillende nationale vormen van volksvertegenwoordiging actief zijn. Zijn deelname aan de politiek had in de beginjaren een grillig verloop, mede vanwege de grote veranderingen in de politieke situatie. Ter verduidelijking een chronologische opsomming van zijn loopbaan als volksvertegenwoordiger:

- **11 april 1796 tot 10 november 1796: lid Eerste Nationale Vergadering** (126 leden) voor district Weesp, als eerste plaatsvervanger voor Mr. J.G. Luyken. Het kiesdistrict bestaat uit de dorpen: Muiden, Muiderberg, Weesp, Bijlmermeer, Weespercaspel, Naarden, Bussum, Blaricum, Hilversum, 's-Graveland. De Eerste Nationale Vergadering functioneert van 1 maart 1796 tot en met 31 augustus 1797.

- **1 september 1797 tot 22 januari 1798: lid Tweede Nationale Vergadering** (126 leden) voor district Noord-Holland noord als tweede plaatsvervanger; voor district ‘Zoestdijk’ als tweede plaatsvervanger; als tweede plaatsvervanger voor district Vecht en Zee; als eerste plaatsvervanger voor district Ye, Amsterdam. Op 4 september legt hij de eed af voor het district Weesp. Na de ‘staatsgreep’ van 22 januari dient hij de volgende dag als spijtoptant zijn ontslag in. De Tweede Nationale Vergadering functioneert van 1 september 1797 tot 22 januari 1798.

- **30 juli 1799 tot 29 juli 1800: lid Tweede Kamer, Vertegenwoordigend Lichaam** (30 leden) Jaarlijks vernieuwing van een derde deel van de leden. Gekozen in het district Gorinchem. Ten tijde van de Engels-Russische inval voorzitter Algemene Vergadering en Vertegenwoordigend Lichaam op 30 juli 1799 en van 11-

⁶⁹⁸ Van der Zoo aan Lublink, brief d.d. 15-03-1796, aanw. Nationaal Archief.

⁶⁹⁹ J. Lublink, citaat in: Wagenaar (vervolg vol. 41): 115.

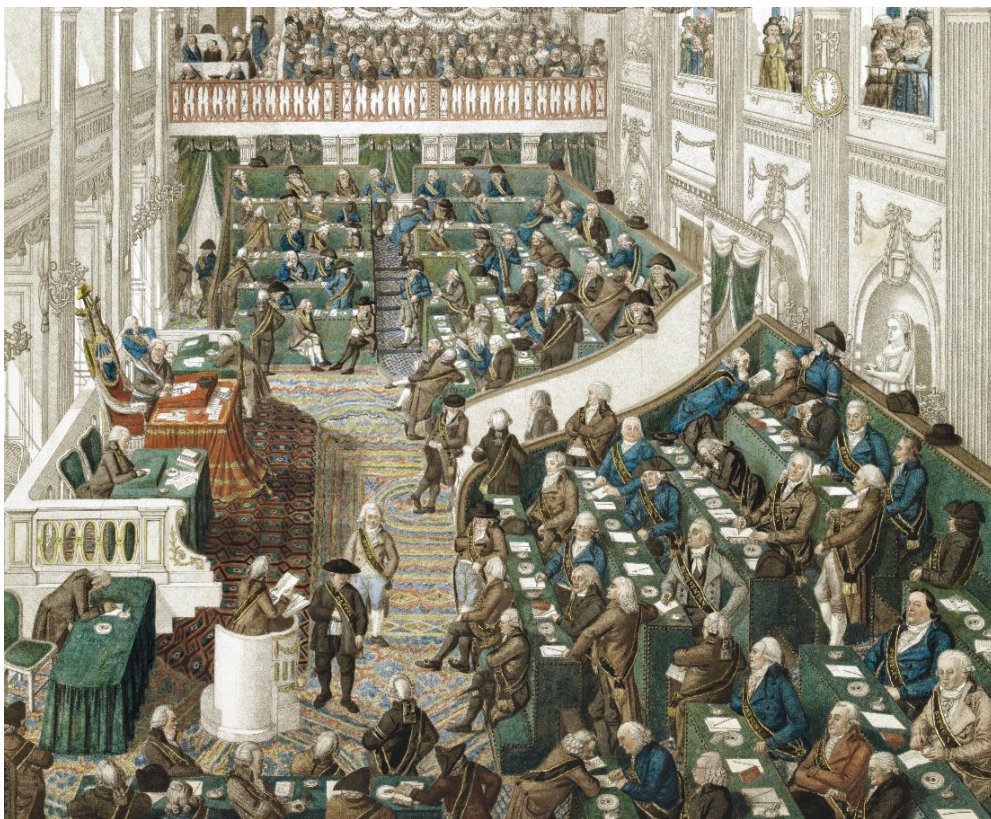
25 september 1799. Op 12 juli 1800 zijn er in het vierde district (district Ye) in Amsterdam tussentijdse verkiezingen waarin hij tot lid van de volksvertegenwoordiging wordt verkozen.

- **29 juli 1800 tot 17 oktober 1801: lid Tweede Kamer, Vertegenwoordigend Lichaam** (30 leden) Jaarlijks vernieuwing van een derde deel van de leden voor het district Amsterdam VI (op 12 juli gekozen door 40 grondvergaderingen). Op 30 mei 1800 gekozen als eerste plaatsvervanger in Gorinchem. Voorzitter Tweede Kamer, Vertegenwoordigend Lichaam, van 14 juni 1801 tot 28 juni 1801.

- **2 november 1801 tot 29 april 1805: lid Wetgevend Lichaam** (35 leden), benoemd voor Holland. Het Wetgevend Lichaam komt tweemaal per jaar enkele weken bijeen. Voorjaar 1802 benoemd in voorbereidende adviescommissie. Voorzitter Wetgevend Lichaam, van 16 oktober 1802 tot 1 december 1802. In het najaar van 1804 benoemd in voorbereidende adviescommissie.

Fig. 7 Politieke functies Johannes Lublink

Op 11 april 1796 verruilde Lublink Eemnes voor Den Haag voor een vergoeding van tien gulden per dag.⁷⁰⁰ Die vergoeding was alleszins redelijk, maar niet genoeg om alle gekozen volksvertegenwoordigers naar de Nationale Vergadering te lokken.⁷⁰¹

G. Kockers 1797, Eerste Nationale Vergadering. Collectie Rijksmuseum. Het is een drukte van belang in de zaal. Nog steeds worden er pruiken gedragen. Opvallend veel volksvertegenwoordigers dragen een steek. Ieder heeft voor zich een vel papier, een inktpot en een schrijfveer. Op de publieke tribunes bevinden zich naast de journalisten opvallend veel vrouwen.

⁷⁰⁰ J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 104. Omgerekend naar 2018 is dat ongeveer een dagloon van 155 euro. Zie daarvoor de website van het IISG, <http://www.iisg.nl/hpw/calculate>.

⁷⁰¹ Zij werden onder druk gezet om hun plicht te doen. Zie daarvoor M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 91.

In Den Haag werd Lublink vergezeld van zijn vrouw. In hun Haagse onderkomen ontvingen ze regelmatig bezoek en ze organiseerden er etentjes met andere volksvertegenwoordigers. Lublinks echtgenote, Cornelia Rijdenius, voelde zich echter behoorlijk eenzaam in haar nieuwe omgeving. In een brief aan Anna Louisa van der Poorten, schreef ze: ‘dog lieve vrienden! Ik gevoele in deze mijne ballingschap, die niet gezogt, veel min begeert is (zo als gij weet), wat het te zeggen is, zulk eene verplaatsing, verre van mijn buitenverblijf!’⁷⁰²

Al voelde zijn vrouw zich ontheemd, toch beklagde Lublink zich niet. In een brief aan Pieter van Winter van 22 april 1796 schrijft hij dat hij ‘allergenoeglijkst gelogeed’ is, en dat dit het ‘onaangenaams’ van de functie ‘contebalanceert’. In dezelfde brief schrijft hij zich te ergeren aan de sfeer van polarisatie in de Nationale Vergadering:

Ik meen nu den geest der Nationale Conventie genoegzaam te hebben waargenomen. Revolutionairen en Anti-revolutionairen, schijnen mij de hoofdrubrieken te weezen, die echter onder een andere titulatuur van unitariërs en Federalisten ten toneele verschijnen. Immers dit is Scheering en inslag van alle voorstellen en debatten. De voorvechters der Eén en ondeelbaarheid, loopen, dunkt mij, de commissie ter vorming der Constitutie wat veel vooruit; de anderen, die zich als guarandeurs der oude verbondschappelijke Constitutie beschouwen, meenen dat de dingen zoveel als mogelijk in hun geheel moeten gehouden worden, zijn daarom jaloers op het bewaaren van provinciaale en stedelijke invloeden, vijanden van geloofsformulieren, enz.⁷⁰³

Lublink ergerde zich mateloos aan politici die de menslievende doelen van de revolutie leken te vergeten en beklagde zich erover dat zijn eigen politieke factie, die hij eerder had omschreven als de ‘belangeloze’, of ‘onpartijdige’ groep van moderaten, in de Nationale Vergadering maar een minieme meerderheid bezat. Het was moeilijk manoeuvreren:

Jammer is het, in mijn bevooroordeeld gezicht, dat deez’ partij geen grooter overwigt heeft; dat zij te sterk moet kampen, en tot nu toe, het altoos met een geringe meerderheid, (éénmaal zelfs met een half stemmetje) heeft moeten doorhaalen. Waren toch onzen waare Vaderlanders wat getrouwer in de grondvergaderingen opgekomen! Hadden zij aan die scrupule van declaratie wat

⁷⁰² C. Rijdenius aan A. van der Poorten, de echtgenote van Pieter van Winter, d.d. 25 juni 1796, collectie Six.

⁷⁰³ Brief J. Lublink aan P. van Winter d.d. 22 april 1796, collectie Six.

minder getild, alle volgende eisen van politieke geloofsbelijdenissen waren voorzeker voorgekomen. Punctum.⁷⁰⁴

Op 20 mei was de situatie wel wat verbeterd. Naar aanleiding van het ingrijpen van Franse troepen in het zogenaamde kanonniersoproer te Amsterdam, schreef hij aan Van Winter dat zijn eigen groepering, het ‘moderatisme’, daardoor wat versterkt was.⁷⁰⁵

Deze catastrofe heeft ondertusschen de verscheidene heerschende gevoelens en bedoelingen eenige leden onzer Vergadering genoeg gedeevelopeerd, gelijk het dagblad van Schelle (zo gij dit leest) [het *Dagverhaal*, CdV] zal getoond hebben. Zo het mij voorkomt, heeft dit voorval de geest van het moderatisme niet weinig versterkt’.⁷⁰⁶

Lublink behoorde tot de moderate factie in de Nationale Vergadering. De moderaten noemden zichzelf ook wel de ‘gematigden’ of ‘bedaarden’. Oddens heeft duidelijk gemaakt dat de term ‘moderaat’ niet opgevat moet worden als het innemen van een ‘middenpositie’, maar als ‘gematigd’.⁷⁰⁷ Moderaten waren principieel verdraagzaam en hadden respect voor ieders overtuiging. Zij vormden geen homogene groep en waren in ieder geval tot maart 1797 ongeorganiseerd. Binnen deze groep bestonden in de Eerste Nationale Vergadering bijvoorbeeld twee denkrichtingen over de discussie of de Republiek een gemenebest moest blijven of een eenheidsstaat moest worden. De moderaten gingen ervan uit dat iedereen bij die keus zijn eigen geweten moest volgen, op voorwaarde dat zij niet vanuit zelfzuchtige motieven een beslissing namen.⁷⁰⁸ Lublink, en met hem zijn genootschapsgenoten Schimmelpenninck en Van Staphorst, waren moderaten die van mening waren dat een cultureel en staatkundig verenigd Nederland de beste manier was om zoveel mogelijk mensen van de welzijnspolitiek te laten profiteren. Moderaten waren van mening dat alleen de geconstitueerde overheden de wensen van het volk in wetgeving mochten omzetten. Bekend is ook dat de moderaten voorstander waren van een zekere mate van bezit om bij de verkiezingen als kiesman op te kunnen treden.⁷⁰⁹ Zij hadden in de eerste Nationale Vergadering slechts een zeer kleine

⁷⁰⁴ Brief J. Lublink aan P. van Winter d.d. 22 april 1796, collectie Six. Met ‘scrupule van declaratie’ bedoelt Lublink waarschijnlijk de gewetensbezwaren tegen de eed op de Bataafse beginselen.

⁷⁰⁵ Over het kanonniersoproer J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 210.

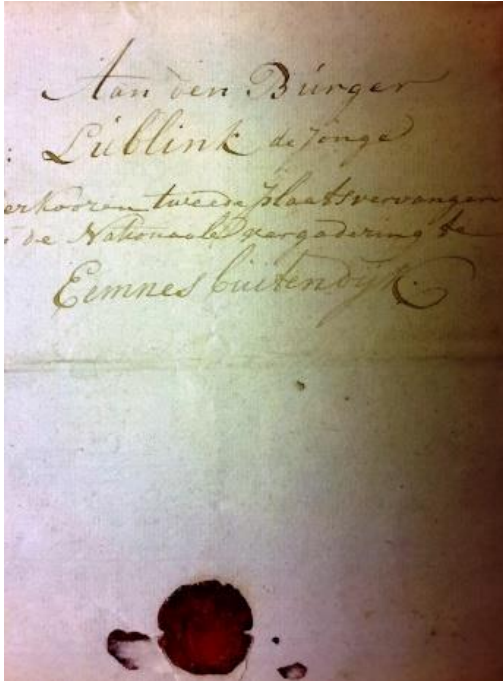
⁷⁰⁶ J. Lublink aan P. van Winter d.d. 20 mei 1796, collectie Six.

⁷⁰⁷ Zie daarvoor: J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 224.

⁷⁰⁸ Ik baseer me hier op J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 219-222.

⁷⁰⁹ *Idem*, 225.

meerderheid in de volksvertegenwoordiging, waren in de Tweede Nationale Vergadering in de minderheid, maar kregen, met name na de tegencoup van generaal Daendels in juli 1798, de wind mee.

De uitnodiging aan Lublink, 'verkooren plaatsvervanger' om de plaats van Luyken in te nemen. Eigen collectie

6.3 Het welzijnsideaal in de grondwet: 'doe aan anderen, ten allen tyde, zoo veel goeds, als gy in gelyke omstandigheden van hun zoudt wenschen te ontvangen.'

De volksvertegenwoordiging die in 1796 gekozen werd, kreeg de opdracht het revolutionaire beginselprogramma in een constitutie uit te werken, waarna deze constitutie aan het volk zou worden voorgelegd. Belangrijk punt in de constitutiecommissie was de vraag of het nationaal welzijn, dan wel de één en ondeelbaarheid de leidraad van de nieuwe politiek moest worden. Volksvertegenwoordiger Verster was teleurgesteld dat niet het 'Volks Geluk', maar de één en ondeelbaarheid van het land in het constitutievoorstel centraal stond:

Gaarne had ik echter gewenscht met de meesten uwer, dat de Commissie ons een plan had kunnen aanbieden, gegrond op eene volstreckte Een en Ondeelbaarheid, waar uit onbetwistbaar bleek, dat dezelve 's Volks Geluk, dat toch ons aller eenigste doelwit is, en zyn moet, onwrikbaar bevestigde. Dan dit schynt voor de Commissie niet mogelyk te zyn geweest.' [...] 't Is daarom, dat ik my haaste, om te concludereen, dat het ontwerp van Constitutie, niet geschoeid zynde op die grondbeginzelen, welke noodzakelyk vereischt worden, om een vasten en

duurzamen grondslag te leggen tot 's Volks welvaren en bestendig geluk, niet als een onderwerp der deliberatien dezer Vergadering kan, noch mag worden aangenomen.⁷¹⁰

In december 1796 schaarde de volksvertegenwoordiging zich met 75 tegen 23 stemmen achter het constitutieontwerp. Het concrete beginsel 'de een en ondeelbaarheid van het land' was nu als constitutioneel uitgangspunt geaccepteerd.⁷¹¹ Het streven naar maatschappelijk welzijn bleef de kern van de Bataafse ideologie.⁷¹² In het constitutievoorstel dat uiteindelijk aan het volk werd voorgelegd herkennen we dan ook veel van de menslievende ideologie die Lublink in zijn verhandelingen had gepropageerd. De door hem gepropageerde actieve menslievendheid kwam terug in artikel negen van het constitutievoorstel dat in 1797 aan het volk ter beoordeling werd voorgelegd:

De eenvoudigste zedelyke grondregel van pligtsbetrachting jegens eenen anderen is, zulk een handelwyze omtrent denzelven te houden, als men billyk begeeren zoude, dat hy, in gelyke omstandigheden, omtrent ons zelven hieldt.

Het constitutievoorstel bepleitte allerlei praktische verbeteringen van het welzijn en bepleitte bijvoorbeeld de armenzorg te verbeteren, door instellingen en fabrieken op te richten volgens de richtlijnen van de Oeconomische Tak.⁷¹³

Er was echter veel oppositie tegen het voorstel, onder meer omdat de één en ondeelbaarheid van het land ertoe zou leiden dat de staatsschuld van de provincie Holland over het hele land zou worden verdeeld. Andere bezwaren kwamen voort uit de vrees van andere provincies voor de hegemonie van de volkrijkste provincie Holland, en veel gereformeerden maakten bezwaar tegen de voorgenomen gelijkstelling van de geloofsgemeenschappen. Over het meer dan 900

⁷¹⁰ *Dagverhaal* 4 (11 december 1796) 145-147. De volgende dagen worden de discussies over de constitutie in alle hevigheid voortgezet, waarbij de publieke tribune zich niet onbetuigd laat.

⁷¹¹ Van Sas, *Metamorfose*, 112.

⁷¹² *De Republikein* 63 (1796) 82: 'Wij kunnen dit, [een wezenlijk herstel van het vaderland] in den tegenwoordigen tijd, waarin Vertegenwoordigers aan het roer zijn, uit en door het Volk gekozen — Vertegenwoordigers, wier onmiddellijke aanstelling volstrektelijk vordert, dat zij niets verzuimen, hetgeen de belangen des Volks kan bevorderen — met het hoogste recht eischen als eenen hoofdplicht, van welks waarneming of verzuim het welzijn of de ondergang der Republiek afhangt.' De belangrijkste medewerker was de remonstrantse predikant en latere schrijver van de *Staatsregeling* van 1798 J. Konijnenburg. Over het tijdschrift: S. Vuyk, 'De Republikein van Jan Konijnenburg', in: P. van Wissing (red.), *Stooschriften*, 217-230.

⁷¹³ Artikel 23: 'De Maatschappy maakt instellingen, waar door haare werkzame of onvermogenende leden arbeid of onderstand vinden, maar lediggangers hebben geen aanspraak op onderstand.'

artikelen tellende constitutievoorstel, ‘het Dikke Boek’, spraken bijna 140.000 stemmers zich uit. Het werd afgewezen.⁷¹⁴

[An.] Begravenis van het Plan van Constitutie, 8 Augustus 1797. Orangistische spotprent. Op de voorgrond links een brakende man. Rechts de treurende volksvertegenwoordiger en een blaffende keeshond. Collectie Rijksmuseum.

Hoe nu verder? Bij de tweede nationale verkiezingen van 1797 werd Lublink opnieuw tot volksvertegenwoordiger gekozen, maar net als twintig andere volksvertegenwoordigers had hij er geen vertrouwen in dat de Tweede Nationale Vergadering een betere grondwet kon ontwerpen. Hij vroeg om vrijstelling.⁷¹⁵ Hij gebruikte daarbij het argument dat hij op dat moment in een commissie zat die aan de herziening van het burgerlijk wetboek werkte. Zijn verzoek werd afgewezen op straffe van het kwijtraken van zijn burgerrechten.

Tegen wil en dank nam hij zitting, maar al snel bleek dat zijn voorgevoel uitkwam. Intussen was het land nog steeds verwickeld in een oorlog met de Engelsen, daartoe gedwongen door het bondgenootschap met Frankrijk. Er was een nieuwe marine opgebouwd, maar de vloot werd op 11 oktober 1797 bij Camperduin door de Engelsen verslagen. Die nederlaag sloeg diepe wonden. Er werd zelfs gesproken over hoogverraad van de soldaten aan boord van de schepen.⁷¹⁶

⁷¹⁴ Van de 136.716 stemmers bleken er 108.761 tegen te stemmen. Details in: J. van den Berg, J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013); J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 271-301; E. Jacobs, ‘Het Volk zal over de constitutie beslissen’: De strijd om de publieke opinie van 1797’, *De Achttiende Eeuw* 44 (2012) 85-100.

⁷¹⁵ J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 310. De weigeraars, onder wie revolutionair boegbeeld Schimmelpenninck, moesten zich persoonlijk verantwoorden. Lublink verstuurde zijn weigering op 29 augustus 1797.

⁷¹⁶ De Commissie tot de Buitenlandsche Zaken, een commissie die buiten de verantwoording van de Nationale Vergadering viel, had viceadmiraal Van Winter gedwongen uit te varen. Details in J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen* (Haarlem, 1858-1862) 5.

Lublink begon een inzamelingsactie ten bate van de nabestaanden en de gewonden. Ook nam hij het initiatief om in Camperduin een monument voor de gevallenen op te richten. Het was een klein gebaar in een turbulente tijd, maar als eerbetoon aan de vrijheid en als teken van nationale eenheid en dapperheid van grote symbolische waarde.⁷¹⁷

In het najaar van 1797 liep de spanning binnen de Volksvergadering nog verder op vanwege een voorstel van C.L. van Beyma, dat van alle ambtenaren eiste dat zij tot in de eeuwigheid de aristocratie zouden afzweren.⁷¹⁸ Het aannemen van dit voorstel kon er mogelijk toe leiden dat veel capabele ambtenaren zouden weigeren die eed af te leggen, waardoor ze ontslagen moesten worden. Daardoor zou veel kennis en kunde verloren gaan. Lublink werd voorzitter van een commissie waarin hij met P. Vreede, J.H. Meijer en H. de Lemon het voorstel onderzocht. Onder zijn leiding probeerde de commissie de inhoud wat te matigen, maar deze gematigde versie werd op 30 november na zeer heftige debatten ‘gedeclineerd’ afgewezen. De debatten over het voorstel gingen verder, maar de urgentie werd ingehaald door de politieke gebeurtenissen die elkaar in snel tempo opvolgden.⁷¹⁹

Verskillende volksvertegenwoordigers hadden, in samenwerking met de Franse regering, een nieuwe conceptgrondwet ontwikkeld, maar het voorstel kreeg in de Nationale Vergadering onvoldoende steun.⁷²⁰ Om de nu ontstane impasse te doorbreken, forceerden 43 ‘radicale’ volksvertegenwoordigers, ondersteund door generaal Daendels en de Franse generaal Joubert, op 22 januari 1798 een doorbraak. Zij pleegden een staatsgreep waarbij zij 33 volksvertegenwoordigers arresteerden, Lublink en 22 andere volksvertegenwoordigers betuigden echter met een handtekening hun steun aan deze ‘radicalen’. Voor zover bekend waren zij van tevoren niet van de staatsgreep op de hoogte geweest. Na geheim spoedoverleg trok deze groep de volgende dag die steun weer in, niet met het argument dat hun democratisch

⁷¹⁷ Het initiatief was van J. Kantelaar, P. Vreede en J. Pasteur. Bij mijn weten was dit in Nederland het eerste initiatief om een standbeeld voor de gewone soldaat op te richten. Het beeld is echter nooit geplaatst. Details in S. Vuyk, *Jacob Kantelaar*, 127. Het door C. van Lennep vervaardigde bijschrift, geciteerd in Vuyk:

Zoo wandelaar! 't gezicht van lijken onbegraven
En aan dit strand gespoeld, uw stillen aandacht trekt,
Vergaer hun overschot, 't zijn lijken van Bataven,
Van helden, waardig dat hen duurzaam marmer dekt.
Om Neerlands erf den Brit niet tot een prooi te geven,
Zijn zij, op Neerlands vloed, voor Nederland gebleven.

⁷¹⁸ Van Beyma was na zijn jaren van verbanning uit op een schadevergoeding en wraak, althans volgens H. van Castrop, *Eenvoudig Verhaal der Gebeurtenissen in de Avondzitting der Nationaale Vergadering, van Dingsdag den 29 Aug. 1797, betrekkelijk het Discours van den B.R. C.L. van Beyma* (z.p., z.j.); Jan ten Brink, *Bedenkingen tegen het Voorstel van den Burger C.L. van Beyma, gedaan in de Nationaale Vergadering, op Woensdag den 20 Sept. 1797, om door de Amptenaaren te doen afleggen den Eed van Haat aan het Stadhouderschap, de Aristocratie en Regeeringloosheid* (Amsterdam 1797).

⁷¹⁹ Voor het verslag van de heftige discussies Wagenaar (vervolg vol. 38) (1798) 146 e.v.

⁷²⁰ Het voorstel werd op 12 december 1797 ingediend. Zij hadden steun gezocht bij het Directoire, de Franse staatsmacht tussen november 1795 en november 1799.

gekozen collega's gevangen waren gezet, maar omdat het in 1795 vastgestelde *Reglement van Bestuur* was opgeschort.⁷²¹ Die opschorting betekende feitelijk dat de coupplegers de alleenheerschappij hadden verkregen en als gevolg daarvan was democratische beïnvloeding van de besluitvorming nagenoeg onmogelijk geworden. De spijtoptanten, waaronder Lublink, schreven na een geheim spoedoverleg allemaal een gelijkloidend briefje dat op 23 januari in de Nationale Vergadering door voorzitter H. Midderigh werd voorgelezen, waarna ze hun burgerrechten kwijtraakten. Lublink schreef:

Ik heb geen oogenblik gehesiteerd, om gisteren ter Vergadering de bewuste verklaring, naar myne begrippen, en overeenstemmende met myne gevoelens, buiten prejudicie van het Reglement voor de N.V. [Nationale Vergadering] (het geen ook alzo is verstaan geworden) af te leggen. Na de vernietiging echter van het gemelde Reglement, op gisteren, by acclamatie, gedecreteerd, en waar tegen geen inspraak iets mogt baaten, moet ik (door deze intrekking van den lastbrief, waar by my het Volk van Nederland heeft aangesteld, en inzonderheid wegens myne gedaane belofte op het 69ste Artikel van hetzelfde) my ook aanmerken als door deze vernietiging van dien post ontslagen te zyn, en dus als Representant van het Volk van Nederland gedefungeerd te hebben.⁷²²

Het zelfbenoemde 'Uitvoerend Bewind' dat nu aan de macht kwam, benadrukte in een nieuwe grondwet het belang van een praktijkgerichte menslievendheid. In de *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* die in april 1798 werd ingevoerd, kwam de boodschap van Jezus om goed te doen, de boodschap die Lublink en zijn genootschappen telkens weer hadden verkondigd, als een 'heilige' wet terug. Artikel 6 uit die *Staatsregeling* luidde:

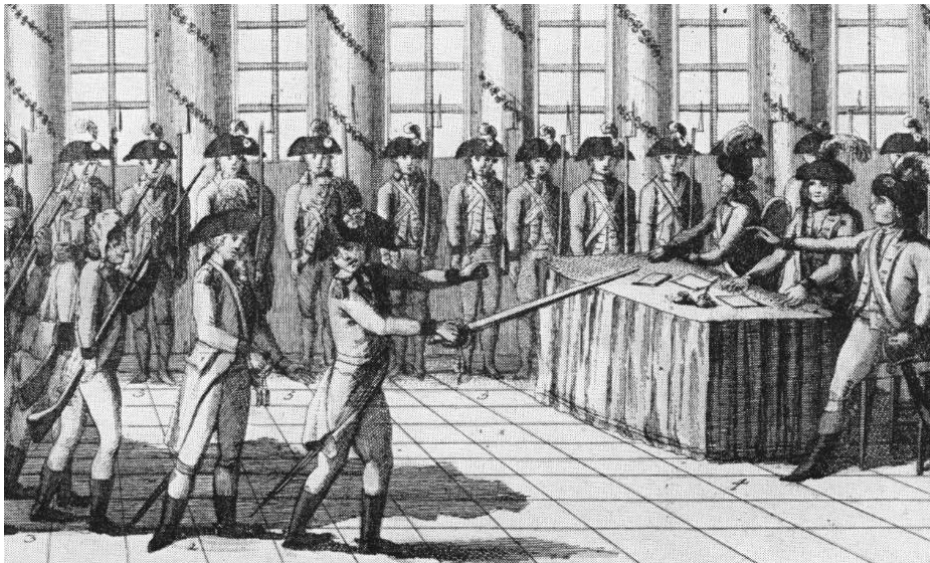
Alle de pligten van den mensch in de maatschappy hebben hunnen grondslag in deze heilige wet: doe eenen ander niet, hetgeen gy niet wenscht dat aan u geschiede, doe aan anderen, ten allen tyde, zoo veel goeds, als gy in gelyke omstandigheden van hun zoudt wenschen te ontvangen.

⁷²¹ Waarschijnlijk vond het overleg plaats op de besloten Gemenebestgezinde Burgersociëteit. Zie daarvoor J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 501.

⁷²² Aanwezig Nationaal archief, archief Jorissen, archiefnr. 2.21.008.77

Deze grondwet was onder meer was opgesteld door de remonstrantse predikant Jan Konijnenburg, die zich, zoals ik hiervoor vermeldde, in zijn tijdschrift *De Republikein* als verkondiger van deze praktijkgerichte gevoelsideologie had gemanifesteerd. De grondvergaderingen werden gezuiverd van mogelijke tegenstemmers, maar toch brachten meer mensen een stem uit dan bij het eerste constitutievoorstel.⁷²³ Een overweldigende meerderheid stemde voor. In deze grondwet kreeg de staat naast een wetgevende ook een uitvoerende taak. De uitvoerende taak werd ondergebracht in ‘Agentschappen’, een soort ministeries die de gewenste veranderingen tot stand moesten brengen. Voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis kwam de zorg voor economie, onderwijs, gezondheidszorg, moraal en armenzorg nu bij de overheid te liggen.⁷²⁴

Een tegencoup op 12 juni 1798 door dezelfde generaal Herman Daendels die het Uitvoerend Bewind in januari had gesteund, bracht dit bestuur ten val met het argument dat het radicale Uitvoerend Bewind te weinig tot stand bracht en aan vriendjespolitiek deed. Daendels herstelde Lublink in zijn burgerrechten en die keerde hoopvol terug nu er ‘eenige nare confraters’ geloosd waren.⁷²⁵ Niemand werd gearresteerd. Stabiliteit was nu een vereiste.

Anonieme prent: Staatsgreep door militairen onder bevel van generaal Herman Willem Daendels, 12 juni 1798. Collectie Rijksmuseum.

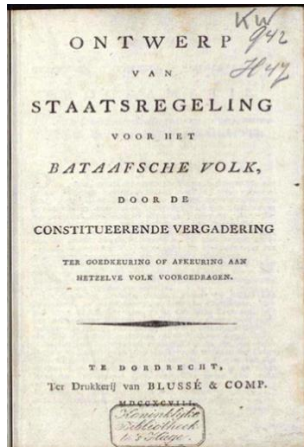
⁷²³ Ondanks de zuivering van de grondvergaderingen was de opkomst nog steeds niet erg hoog. Veertig procent (165.510) van de ongeveer 350.000 stemgerechtigden bracht zijn stem uit en 153.913 personen stemden vóór de Staatsregeling. Over de stemming o.a. J. de Jong, *Democratie in kinderschoenen*; J. Rosendaal (red.), *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk. De eerste grondwet van Nederland*. (Nijmegen 2005).

⁷²⁴ De welzijnspolitiek werd in latere tijden onder meer ondergebracht bij de ministeries van economische zaken, landbouw, onderwijs, CRM (cultuur, recreatie maatschappelijk werk) en WVC (welzijn, volksgezondheid en cultuur)

⁷²⁵ Brief zonder datum aan Pieter van Winter.

Op 28 juni werd Lublink benoemd tot voorzitter van de commissie die de opdracht kreeg onderzoek te doen naar de vraag of de *Staatsregeling voor het Bataafsche volk* gehandhaafd kon worden.⁷²⁶ In het eindrapport van deze commissie constateerde Lublink dat misschien niet alles even reglementair was verlopen, maar dat dit niet opwoog tegen de voordelen die deze grondwet bood.⁷²⁷ Hij kreeg verder de opdracht schadeclaims te onderzoeken die waren ingediend naar aanleiding van het beleid van het vorige bewind. Die claims werden ingediend door de gevangengenomen volksvertegenwoordigers, door uitgevers die getroffen waren door een publicatieverbod en door afgezette ambtenaren. De meeste claims legde de commissie terzijde met het argument dat ze waren ingediend met de bedoeling het staatsbedrijf te ontregelen.

Het ‘Intermediair Uitvoerend Bewind’ nam de bevindingen van de commissie-Lublink over en verklaarde de *Staatsregeling* tot grondwet. Een jaar later, op 30 juli 1799, werd Lublink tot voorzitter van de Nationale Vergadering gekozen en bij die gelegenheid evalueerde hij de effecten van de *Staatsregeling*. Hij was erg tevreden over de geboekte vooruitgang en constateerde dat de ‘eindpaal’ van het ‘waarachtig volksgeluk’ opdoemde en dat de ‘burgerkroon’, de burgerstaat, vorm begon te krijgen.⁷²⁸

⁷²⁶ Naast Lublink bestond de commissie uit N. van Foreest, O.G. Gorter, L. van den Braak, J.F. Leemans, B. Wildrik en J. Couperus.

⁷²⁷ Nog in 1800 vonden belangrijke staatslieden J. Valckenaer en Schimmelpenninck elkaar in het staatkundige beginsel dat het landsbestuur het ‘sociaal geluk’ en de welvaart van het hele volk diende te bevorderen. In 1800 schreef Valckenaer aan Schimmelpenninck: ‘Ik wil U gaarne toegeven, dat het groote oogmerk van alle representatieve Constitutie zijn moet om de grootste maat van sociaal geluk en welvaart te vereenigen met de meest mogelijke maat van civile en personele vrijheid.’ Opgenomen in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 1 (Utrecht 1877) 314.

⁷²⁸ Toespraak 30 juli 1799, opgenomen in Wagenaar (vervolg vol. 41): 115.

In september 1801 werd een nieuwe grondwet ingevoerd, waarmee volgens D.J. Steyn Parvé, de opsteller van deze grondwet, ‘het welzijn en het geluk van land en volk’ nog ‘krachtiger’ bevorderd werd, maar in deze grondwet waren echter geen concrete welzijnsdoelstellingen opgenomen.⁷²⁹ De grondwet werd nog wel in stemming gebracht en aangenomen, maar uit de opkomst valt af te leiden dat het democratisch enthousiasme tot een dieptepunt gedaald was.⁷³⁰ Het Staatsbewind dat nu aan de macht kwam, bestond uit pragmatische revolutionairen die snel resultaat wilden behalen. De nieuwe grondwet maakte ook mogelijk dat enkele orangisten nu in het bestuursapparaat terugkeerden. Dit zorgde voor veel commentaar, niet in de laatste plaats omdat al snel werd geconstateerd dat zij op welzijnsgebied geen enkel initiatief ontplooiden.⁷³¹

Er kwam een eind aan het instituut van de volksvertegenwoordiging, en Lublink werd benoemd in het adviesgevend en controlerend Wetgevend Lichaam, dat uit 35 leden bestond. Het Wetgevende Lichaam kwam tweemaal per jaar bij elkaar, van 15 april tot 1 juni en van 15 oktober tot 15 december. Het Wetgevend Lichaam bezat nauwelijks instrumenten om amendementen en veranderingen in de wetsvoorstellen aan te brengen. In het eerste jaar behoorde Lublink tot de twaalf leden van de commissie die de wetgeving van het Staatsbewind onderzocht en daarover advies uitbracht: aannemen of afkeuren.⁷³² Een verworpen voorstel kon nog slechts eenmaal opnieuw in bespreking komen.

Krantenbericht van 15 oktober 1804. Lublink is herkozen als lid van de commissie die het advies van het wetgevend lichaam voorbereidde.

⁷²⁹ In: *Dagverhaal* 12 (Den Haag 1801) 284, gecit. in M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 199.

⁷³⁰ Ongeveer 17% van de kiesgerechtigden stemde. Hiervan stemden 52.119 mensen tegen en 16.771 vóór. De niet-stemmers werden als voorstemmers meegeteld. Een overzicht van de veranderingen in de grondwet in: J. van den Berg en J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar*. Voor de welzijnsparagraaf in de grondwet van 1801: N. van Sas, ‘De Republiek voorbij. Over de transitie van republicanisme naar liberalisme’, in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema, *Het Bataafse experiment*, 91.

⁷³¹ Zie daarvoor B. Koene, *Gerard Brantsen. Schijngestalten: De levens van diplomaat en rokkenjager Gerard Brantsen* (Hilversum 2013).

⁷³² Lublink had daarin zitting met J. Busch, G. Dumbar, C. van Lennep, P.J. Cuypers, J. Lewe, G. van der Zoo, J. Couperus, A. van Linden-van den Heuvel, R. Livius van Andringa-de Kempenaar, C.G. van Marle en J. van Galen. Daarmee was een kwart van de leden afkomstig uit Concordia et Libertate. Voor een salaris van 4000 gulden kwamen de leden van het Wetgevend Lichaam tweemaal per jaar bij elkaar. Ook in 1804 had hij in deze voorbereidende commissie zitting.

Twee genootschapsvrienden, Samuel van Hoogstraaten en Maurits van Hall, trokken zich vanwege de beperkte invloed van het Wetgevend Lichaam uit de politiek terug. In een gedichtje memoreerde Lublink de gewetensvolle manier waarop zij zich hadden ingespannen om het ‘algemeene leed’ te verzachten:

Gij kunt, niet ongeroerd, ons uwe hulp onttrekken,
Daar 't algemeene leed, als 't onze, uw hart beknelt.

Hij maakte hen geen verwijten, maar stelde wel dat hijzelf de onbenulligste politieke baantjes zou blijven vervullen zolang hij ook maar iets kon blijven bijdragen aan het verzachten van het ‘algemeene leed’. In een metafoor waarin hij zichzelf beschreef als een van de laatste bemanningsleden van ‘het schip van staat’ dichtte hij de volgende regels:

Aan 't zwalpen nu gewoon, heb ik, naar eed en pligt,
Gewillig iedre taak, die mij werd aangewezen,
Tot wacht en pompen zelfs, verrigt.⁷³³

Toen het Staatsbewind onder Franse druk in 1805 werd opgeheven, kwam de overheid onder leiding van Rutger Jan Schimmelpenninck (mei 1805-juni 1806), die de (burgerlijke) titel raadpensionaris aannam. Voor de vorm werd deze benoeming met een volksstemming bekrachtigd.⁷³⁴ Lublink was verheugd dat Schimmelpenninck, zijn genootschapsvriend, nu de belangrijkste man van het land werd. Hij verwelkomde hem met de woorden: ‘Geen wierookzwaaijer, maar een eerlijk Patriot/ Getrouw aan zijnen eed, zijn vaderland en God.’ Lublink bewonderde hem vanwege zijn intellect, maar ook vanwege zijn gevoeligheid: ‘Wat last u dan ook moge op uwe schoudren drukken/ Met zulk een brein en hart moet alles u gelukken.’⁷³⁵ Na een jaar werd Schimmelpenninck opgevolgd door Lodewijk Napoleon (1806-1810), die door zijn broer tot koning van Nederland was benoemd. Beiden zetten zich in om de

⁷³³ Het gedicht is opgenomen in C. Westerbaen, *Lofrede*.

⁷³⁴ Meer over deze benoeming in Hagen, *President van Nederland: Rutger Jan Schimmelpenninck 1761-1825* (Amsterdam 2012) 221. Van de ruim 350.000 stemgerechtigde kiezers stemden er 14.093 voor en 136 kiezers tegen de nieuwe staatsregeling die deze benoeming mogelijk maakte. De 136 tegenstemmers waren verplicht hun naam op te geven.

⁷³⁵ In: J. Lublink, *Hulde aan Zijne Excellentie R.J. Schimmelpenninck, bij deszelfs terugkomst uit Parijs in sprokkelmaand 1805*.

ingezette welzijnspolitiek voort te zetten en uit te bouwen, maar veel van hun initiatieven strandden op de sterk verslechterende politieke en economische omstandigheden.⁷³⁶ Het land was immers al vanaf 1793 vrijwel onophoudelijk in een oorlog met de Engelsen verwickeld en was steeds verder verarmd.

Lublinks laatste werkzaamheden in dienst van het land vonden plaats in een commissie die de voor de eenheid van de Nederlandse taal zo belangrijke spellingsregeling van Siegenbeek goedkeurde. Op dat moment vormde zijn slechtiendheid al een grote belemmering.

6.4 Het commissiewerk

Gedurende zijn politieke loopbaan was Lublink vooral actief in commissies die zich op de achtergrond bezighielden met het uitstippelen van praktisch beleid. Hij was geen man van ellenlange debatten, ver van de dagelijkse werkelijkheid. Hij gaf de voorkeur aan het commissiewerk boven de openbare debatten in de Nationale Vergadering omdat hij daarmee uit de publiciteit kon blijven en toch een concrete bijdrage aan de Bataafse politiek kon leveren. Aan huisvriend Pieter van Winter schreef hij dat hij met het werk in de commissies minder gevaar liep door mede-politici en journalisten van ‘politieke ketterij’ beschuldigd te worden. In die commissies daarentegen kon men ‘ondanks de strijdigste gevoelens (zelfs van godsdienst en moraliteit, laat staan van politiek) zeer wel samenwerken’ en dus tot resultaat komen.⁷³⁷ Overigens was het werken in commissies een gebruikelijke manier om tot politieke besluiten te komen.⁷³⁸

In deze commissies zochten de leden naar oplossingen voor concrete problemen, die daarna in drukvorm werden ‘gerapporteerd’ en naar de Nationale Vergadering gestuurd om daar besproken te worden. Vaak werden de discussies in de Nationale Vergadering nog eens dunnetjes overgedaan. In totaal zou Lublink aan ongeveer zeventig commissies deelnemen.⁷³⁹ Die commissies bestonden voor kortere of langere tijd en werden voor allerlei doeleinden

⁷³⁶ Over het welzijnsstreven van Lodewijk Napoleon: L. Jensen, *Verzet tegen Napoleon* (Nijmegen 2013). Hij slaagde erin om nationale samenwerking tot stand te brengen op het gebied van landbouw, economie en kunsten en wetenschappen. Zijn hervormingen van de armenzorg mislukten.

⁷³⁷ Lublink aan Pieter van Winter, d.d. 26 juni 1796.

⁷³⁸ Over het functioneren van de commissies als onderdeel van de besluitvorming: J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 168-172.

⁷³⁹ Het getal 70 commissies is gebaseerd op het onderzoek van H.A. Höweler, aanwezig in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) in de Vrije Universiteit Amsterdam. Die commissies betroffen vraagstukken op het gebied van armenzorg, onderwijs, medische zorg, rechtspraak, economie en morele opvoeding. Een bespreking van Lublinks politieke werk onder meer in Wagenaar (vervolg vol. 26) 351; (vol. 35) 37, 39, 90, 94, 115, 124; (vol. 36) 254, 261; (vol. 37) 110, 117, 128, 284; (vol. 38) 146, 245; (vol. 39) 135; (vol. 40) 99, 278; (vol. 41) 72, 115, 118, 125; (vol. 44) 57, 58, 132, 143, 156, 213; (vol. 45) 108.

opgericht. Sommige commissies waren groot, andere bestonden uit slechts enkele personen. Van de meeste commissies waarin hij werkzaam was is helaas geen archief overgeleverd, maar in een aantal gevallen is wel het eindrapport dat de commissie uitbracht bewaard. Om zicht te krijgen op Lublinks commissiewerk heb ik zijn werkzaamheden in een zestal categorieën ingedeeld.

6.4.1 Commissies in dienst van de staats- en natievorming

Het bevorderen van de deelname aan de politieke besluitvorming was een belangrijk onderdeel van de Bataafse ideologie. Er moest een politieke gemeenschap van betrokken burgers tot stand komen, want zonder betrokken burgers is een democratie immers een onmogelijkheid.⁷⁴⁰ Die politiek sloot naadloos aan bij Lublinks streven naar eenheid en sociale verbinding. Cultuurverandering was noodzakelijk om de politieke veranderingen te bestendigen. Onderdeel daarvan was het versterken van het nationale gevoel; de culturele en politieke eenheid van het land. Die eenheid stond voortaan in dienst van de menslievende idealen van de Bataafse Republiek. Dat betekende voor hem onder meer dat iedere inwoner gelijke rechten en plichten kreeg op voorwaarde dat zij trouw aan de Bataafse beginselen zwoeren. Hij was uiteraard een voorstander van de ‘één en ondeelbaarheid’ van het land, een punt waarover heftig werd gediscussieerd.⁷⁴¹ Alleen in een politiek verenigd land, was een gelijke behandeling van alle inwoners immers gegarandeerd. Die gelijkheid betekende bijvoorbeeld voor hem de invoering van een nationaal belastingstelsel dat rekening hield met de draagkracht van de belastingbetalers.⁷⁴²

Het streven naar gelijkheid leidde soms ook tot pijnlijke beslissingen, bijvoorbeeld in het geval van Lublinks deelname aan de ‘commissie Oost-Indische Handel’. De Bataafse Staten-Generaal had op 24 december 1795 besloten om per 1 maart 1796 de VOC te nationaliseren en haar schulden over te nemen. De commissie diende de nationalisatie en de afwikkeling van het failliet van de VOC in goede banen te leiden.⁷⁴³ Het *Rapport* dat de commissie uitbracht was

⁷⁴⁰ M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 162.

⁷⁴¹ N. van Sas, *Vaderland*, 275-308.

⁷⁴² Invoering van ‘de noodzakelijkste lasten ter instandhouding van het gemeenschappelijke leven op een billijke en gelijke voet’. Lublinks oproep in ‘Rapport over de scheiding van Kerk en Staat’, opgenomen in: C. Rogge, *Volledige verzameling van alle stukken, betreffende de afscheiding der Kerk van den Staat door de nationale vergadering* (Leiden 1796) 10-48. Het plan werd opgenomen in het constitutievoorstel, maar pas in juli 1805 kwam het tot een nationaal en personeel belastingstelsel. Zie: V. Enthoven, ‘Tot behoud van het lieve vaderland’. De Nationale heffing op inkomen van 1798’, in: H. Boels (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 137-162.

⁷⁴³ In deze commissie zit hij met W. Teding van Berkhout, G. van der Zoo, P. Vreede en W. de Beveren. Het archief loopt van 1796-1800. Het archief is bewaard in Nationaal Archief, inv. nr. 2.01.27.01, ‘Comitté tot de Zaken van de Oost-Indische Handel en Bezittingen’. De commissie bestond uit 28 personen; 17 uit Holland, 6

zeer scherp van toon en hekelde het graaigedrag van de vroegere bestuurders, waardoor talrijke kleine aandeelhouders in moeilijkheden waren geraakt. Om hen te helpen adviseerde de commissie tot een nationale overname van de schuldenlast. Dat advies werd op 21 januari 1797 door de volksvertegenwoordiging overgenomen.⁷⁴⁴ Alle provincies zouden nu meebetalen aan de staatsschuld van de provincie Holland, die zich in het verleden voor de schulden van de VOC garant had gesteld.⁷⁴⁵ Lublink zou nog zeker tot 1801 in deze commissie zitting hebben.⁷⁴⁶

Op het gebied van de eenwording speelde Lublink ook een belangrijke rol bij de discussies over de integratie en emancipatie van de ‘Joodse natie’, zoals het Joodse volksdeel in die tijd werd genoemd. Het voorstel tot eenwording en integratie was afkomstig uit het verlichte Amsterdamse Joodse genootschap Felix Libertate. De ‘Joodse natie’ viel in deze periode nog onder de bestuurlijke verantwoording van de Nederlandse overheid, maar opereerde semi-zelfstandig onder leiding van haar religieuze voorgangers, die zich tegen de voorgenomen integratie keerden.⁷⁴⁷ Lublink was een voorstander van de emancipatie, maar hij signaleerde dat maar weinig Joden bereid waren om Bataaf te worden omdat het Bataafse burgerschap een eed van trouw aan de beginselen van de Bataafse revolutie vereiste. Daartoe waren maar weinig Joden bereid omdat zij in het verleden veel steun van de Oranjes hadden ondervonden. Lublink stelde voor de Joden niet als natie, maar als individu burgerrechten te verlenen.⁷⁴⁸ De Nationale Vergadering nam dit voorstel niet over en op twee september 1796 kregen alle Joden het burgerrecht.⁷⁴⁹

Al werkte hij het liefst op de achtergrond, toch werd Lublink steeds bekender in Den Haag. Zijn manier van redeneren rondom de emancipatie van de Joden werd in de *Oprechte Bataafsche Courant* door ‘Netje Revolutionair’ de ‘Lublinkiaansche leere’ genoemd.⁷⁵⁰ Joden waren ‘natuurgenooten’, maar dat betekende niet dat zij daarom ook maar allemaal het kiesrecht

uit Zeeland en de rest uit de overige provinciën. 42 meter. Over die schulden: J. Postma, ‘De tiërcering van 1810. Voorgeschiedenis, besluitvorming en nasleep’, in: H. Boels (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012). De schuld bedroeg 90 miljoen gulden, omgerekend naar het prijspeil van 2018 was dat een bedrag van ongeveer 633 miljoen euro. Voor de berekeningstabel: de website Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

⁷⁴⁴ J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 217.

⁷⁴⁵ Aandelen in de VOC waren voor alle kleine aandeelhouders een vorm van pensioen. Volgens de landprovincies waren die schulden veroorzaakt door de corruptie en weeldezucht van de Hollandse bestuurders van de VOC. Die zouden toch op zijn minst het leeuwendeel van de schulden moeten betalen.

⁷⁴⁶ Vermelding in een brief aan Pieter van Winter, d.d. 4 februari 1801, collectie Six.

⁷⁴⁷ Zie voor de emancipatiedebatten o.a. M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 132-139.

⁷⁴⁸ Verslag in de *Leeuwarder Courant* van 30 augustus 1796. Ook Ysbrand van Hamelsveld hield diezelfde dag een eensluidend pleidooi. Lublinks redevoering in *Dagverhaal 2* (1796) 675.

⁷⁴⁹ A.H. Huussen, ‘De emancipatie van de joden in Nederland’, *BMGN* 94 (1979) 75-83; S. Bloemgarten, *Hartog de Hartog Léon. Joods revolutionair in de Franse tijd* (Amsterdam 2007).

⁷⁵⁰ M. Everard, ‘In en om de (Nieuwe) Bataafsche Vrouwe Courant. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur’, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 24 (Amsterdam 2001) 67-82.

moesten krijgen. In zijn argumentatie had hij hen vergeleken met vrouwen. Ook zij waren natuurgenoten, maar dat betekende niet dat zij als groep het stemrecht mochten krijgen.

De Vrouwen zyn ook menschen, zyn ook onze Natuurgenooten: maar zyn ze dááröm, by die gelyke rechten, ook, in alle gevallen, geschikt om, met ons mannen, de zelfde gelyke pligten te volbrengen? Zy zyn ook menschen: maar moeten zy daarom ook het Land bestieren, ook in deeze Vergadering, met ons, zitting hebben?⁷⁵¹

De cultuur waarin vrouwen opgroeiden, maakte hen ongeschikt voor een politieke rol. De ‘Lublinkiaansche leere’ opende echter wel degelijk de mogelijkheid om het kiesrecht aan individuele vrouwen te verlenen, een mogelijkheid die in de eerste jaren van de Bataafse Republiek serieus werd bediscussieerd.⁷⁵² Welke vorm van vrouwenkiesrecht (algemeen of individueel) Netje Revolutionair bepleitte, is onduidelijk, maar in ieder geval schreef zij naar aanleiding van een vrouweninitiatief om het stemrecht te verkrijgen, aan de initiatiefneemsters een brief waarin zij een sneer naar de ‘Lublinkiaansche leere’ gaf:

Heil zy Ul. allen die door uw kort en Bondig adres aan de Nationaale Vergadering laatstleden Vrydag ingezonden, niet alleen onze kunne doet verheffen maar ook toond, dat wy, schoon maar *Natuurgenooten der Mannen*, (volgens de *Lublinkiaansche leere*,) niet min dan zy weten, wat volksregten, Volks Oppermagt, Een en Ondeelbaarheid, en waare Vryheid en Vaderlandsliefde is.⁷⁵³

Lublink had ook zitting in verschillende binnen- en buitenparlementaire comités die het land op juridisch gebied wilden unificeren. Op 23 augustus 1796 nam hij met Schimmelpenninck zitting in een commissie die de hervorming van het rechtssysteem in gang zette. De noodzaak daarvan was in de genootschappen van Lublink al twintig jaar eerder aangekaart.⁷⁵⁴ De

⁷⁵¹ *Dagverhaal* 2 (1796) 675.

⁷⁵² E. Koolhaas-Grosfeld, ‘Voor man en maatschappij. Over vrouwen in de Bataafs-Franse tijd’, in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema, *Het Bataafse experiment*, 185-214.

⁷⁵³ *Oprechte Bataafsche Courant* (3 januari 1798), geciteerd naar Everard, ‘In en om de (Nieuwe) Bataafsche Vrouwe Courant’.

⁷⁵⁴ H. Calkoen, ‘Over de methodes van crimineel onderzoek en de strafmethodes’ (1774), voorgelezen in Concordia et Libertate. In Felix Meritis en Libertate et Concordia was H.C. Cras een voorstander van vernieuwingen in de rechtspraak. In *de Algemeene Oefenschoole* 12 (1771) 214 schreef de auteur, naar alle waarschijnlijkheid Lublink zelf, in ‘lofredre op de advocaat Noordkerk’ dat Noordkerk ernaar streefde de arme mensen buiten de rechtzaal te houden vanwege de ongelijkheid in het rechtssysteem.

commissie wilde het rechtssysteem niet alleen uniformeren, maar ook toegankelijk, eerlijk en humaner maken. Het systeem werkte veel te vaak in het nadeel van de minder draagkrachtigen, die vanwege de proceskosten, in de praktijk vaak van rechtsbijstand waren uitgesloten. Vanuit deze commissie benoemden Lublink en Schimmelpenninck hun genootschapsgenoot, de rechtsgeleerde H.C. Cras, tot leider van een buitenparlementaire commissie die de opdracht kreeg het wetboek te herzien.⁷⁵⁵ De commissie moest het wetboek humaner te maken en een eind maken aan de wreedheid, onrechtvaardigheid en ongelijkheid die nu nog door het justitiële systeem in stand werden gehouden. Bij Lublinks afscheid van de eerste Nationale vergadering benoemde Schimmelpenninck hem in deze commissie voor de herziening van het justitiële bedrijf en het Crimineel Wetboek. In de instructie die Schimmelpenninck hun meegaf, vermeldde hij dat Lublink en de doopsgezinde predikant Willem de Vos benoemd waren vanwege hun kennis van ‘staatkundige wijsbegeerte en het menselijk hart’.⁷⁵⁶ Wat Schimmelpenninck daarmee precies bedoelde, is onbekend, maar volgens burger Boudewijnse, woordvoerder van een Haagse delegatie in de Nationale Vergadering, betekende de instelling van de commissie dat het rechtssysteem voor iedereen gelijk zou zijn:

[...] gegrond op eenvoudigheid en rechtvaardigheid, opdat ook de deugdzaame en eerlyke armoede zeeker zij tegen het geweld en de onderdrukking van den vermogende, en waardoor de schraapzuchtige rechtsgeleerdheid niet langer den ondergang en armoede zal bewerken van huisgezinnen of van byzondere personen.⁷⁵⁷

Na enige aarzeling liet Lublink de Nationale Vergadering weten dat hij deze eervolle opdracht, waarvoor drie jaar was uitgetrokken, aanvaardde.⁷⁵⁸ Na zijn (her)verkiezing in september 1797 als lid van de Tweede Nationale Vergadering moest hij gedwongen uit deze commissie terugtreden. De combinatie van beide taken was onmogelijk.⁷⁵⁹

⁷⁵⁵ Lublink, Schimmelpenninck en Cras waren alledrie lid van Libertate et Concordia.

⁷⁵⁶ De opdracht in collectie Jorissen, inv. nr. 62 aanw. NA. De commissie kreeg de opdracht een nieuw ‘Crimineel Wetboek en de Ordonnantie op den styl en manier van Procedereen’ te schrijven’. De andere leden waren de rechtsgeleerden: N. C. Lambrechts, oud-secretaris van de representanten van Zeeland, J. E. Reuvens, raad in het Hof van Holland en H. C. Cras, professor in Amsterdam. De commissie krijgt drie jaar de tijd om aan de opdracht te voldoen en de leden ontvangen daarvoor een bedrag van 1333 gulden (€ 9. 150.88 in 2016) per jaar. Over deze commissie: J. M. Kemper, *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* (Amsterdam 1809) 81-87.

⁷⁵⁷ *Dagverhaal* 1 (Den Haag, 1796) 48.

⁷⁵⁸ De commissie vergaderde 2 à 3 maal per week in Utrecht.

⁷⁵⁹ De eerste aanbevelingen van de commissie werden op 22 augustus 1799 vastgelegd in een decreet van het landsbestuur, getiteld *De algemeene manier van procedereen in civiele en crimineele zaken*. Daarin waren de rechterlijke macht en de uitvoerende macht beter gescheiden, was het martelen verboden, en was het mogelijk

Op het gebied van eenwording nam Lublink ook deel aan de commissies waarin hij met genootschapsgenoot J. van Swinden zitting had om het systeem van maten en gewichten, maar ook van de tijdbepaling te uniformeren. Ook was hij actief op het gebied van de invoering van een eenheidsspelling. Hij deed dat in verschillende commissies ‘spelling’ die in wisselende samenstelling, gedeeltelijk binnen en buiten de Nationale Vergadering opereerden.⁷⁶⁰ Een uitvloeisel daarvan was zijn benoeming in de commissie die toezicht hield op het drukwerk van de staatsdrukkerij.

Tevens was hij betrokken bij de instelling van de eerste universitaire leerstoel Nederlandse taal. In 1797 werd de doopsgezinde predikant Matthijs Siegenbeek in Leiden benoemd tot hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde. Die benoeming was onder meer mogelijk geworden omdat Lublink zijn genootschapsvrienden Laurens van Santen en Hieronymus de Bosch tot curator van de Leidse universiteit had benoemd. De benoeming van Siegenbeek was door de Bataafse politiek ingegeven.⁷⁶¹ Een van zijn laatste daden als politicus was in 1804 de bekrachtiging van het besluit tot de invoering van een nationale spelling.

Lublink nam ook deel aan verschillende commissies die het nationaal erfgoed wilden veiligstellen. Het bewaren van cultureel erfgoed was tot dan toe altijd in handen van particulieren geweest, maar de Bataafse politiek vereiste dat iedereen tot dat erfgoed toegang moest kunnen hebben. De Nationale Vergadering besloot in het najaar van 1798 de achtergelaten boekenverzameling van Willem V te nationaliseren en in een speciale bibliotheek te bewaren. Lublink werd in oktober 1799 lid van de commissie die de oprichting van een ‘nationaale bibliotheecq’ begeleidde (inclusief de samenstelling van het aan te schaffen boekenbestand). De bibliotheek, tegenwoordig de Koninklijke Bibliotheek, werd door diverse bibliotheekcommissies aangevuld. De eerste catalogus verscheen in 1800. Lublink was ook lid van de commissie die de oprichting van een nationaal museum op zich nam. Het besluit kwam in het najaar van 1798 van de Agent van Financiën, I. Gogel. Ook voor dat museum vormde de stadhoudelijke collectie de basis. Dit werd de Nationale Konst-Gallerij, die vanaf 1800 in de

om de bemiddeling van een vrederechter vragen. De definitieve herziening kwam in 1809 tot stand onder leiding J.M. Kemper. In dat wetboek werd er soms zwaarder gestraft dan in de periode daarvoor, misschien om te laten zien dat de nieuwe samenleving onmaatschappelijk gedrag niet tolereerde. Lijfstraffen bleven nog steeds mogelijk. Zie: S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811, De nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983).

⁷⁶⁰ In de commissie die in 1799 tot stand kwam, zaten onder meer J. Lublink, J. Bicker, H. van Bolhuis, G. Brender à Brandis, Y. van Hamelsveld, A. Loosjes, A. Kluit, J. de Kruijff, J.H. van der Palm, M. Stuart, H. Tichelaar en P. Weiland.

⁷⁶¹ Dat er mogelijk sprake is geweest van politieke beïnvloeding werd geconstateerd in: G.J. Johannes, ‘Nationale filologieën’ en het historisch onderzoek naar disciplinevorming in de geesteswetenschappen. Een verkenning’: *Studium* 1 (2011) 40.

westvleugel van Huis ten Bosch in Den Haag te bezichtigen was. Die collectie vormde de basis van het Rijksmuseum.⁷⁶²

Belangrijk onderdeel van zijn werk in de commissies was zijn jarenlange betrokkenheid bij de ‘commissie tot het examineren van de geloofsbrieven van de representanten’ die nieuwe volksvertegenwoordigers onderzocht op hun oprechtheid en betrokkenheid bij de Bataafse Republiek. In de periode 1796-1801 deed de commissie onderzoek in een veertigtal zaken. Over de criteria waarop de commissie de kandidaten beoordeelde, is nog niets bekend.⁷⁶³ Wél is zeker dat Lublink in deze commissie onder meer zijn genootschapsgenoot Maurits van Hall aan een onderzoek onderwierp.

Jan Waldorp, Ontwerp van een toegangsbewijs voor het Nationaal Kunstbezit op het Huis ten Bosch, ten bewyze van den vryen toegang. Collectie Rijksmuseum.

⁷⁶² Aanvankelijk gevestigd in paleis Huis ten Bosch, later in het Trippenhuis in Amsterdam. Over het belang daarvan: E.S. Bergvelt, *Pantheon der Gouden Eeuw. Van Nationale Konst-Galerij tot Rijksmuseum van Schilderijen (1798-1896)* (Amsterdam 1998).

⁷⁶³ Over de uitslag van die onderzoeken is niets bekend, maar het lijkt erop dat er van onregelmatigheden nauwelijks sprake is geweest. Zie daarvoor M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 95. Het archief loopt van 1796-1801 en is bewaard in Nationaal Archief Collectie Wetgevende Colleges van de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland, inv. nr. 2.01.01.01. 4.2.2.1.

6.4.2 De scheiding van kerk en staat: ‘Een zaak van het uiterste gewigt, en van den dringendsten nood voor het lieve Vaderland.’

Een belangrijk punt in Lublinks streven naar een nieuwe samenleving was het terugdringen van de invloed van de kerk op het openbare leven. In de nieuwe Bataafse cultuur was het belangrijk dat ieder mens recht had op een eigen geloofsopvatting, maar ook dat aan die keuze geen maatschappelijke consequenties verbonden mochten zijn. Iedere geloofsgroep moest dezelfde rechten en plichten hebben. Die mening werd door de Nationale Vergadering gedeeld. Nieuw was ook dat de Nationale Vergadering de zittingen met een gebed aan het ‘Opperwezen’ begon en niet met een gebed aan God. De gereformeerde hoogleraar B. Nieuhoff, die samen met Lublink *Le Mal* van Salchli had vertaald, schreef het gebed dat bij de opening van iedere vergadering werd voorgelezen:

Algenoegzaam Opperweezen! Uwe wijsheid en liefde besture ons in de getrouwe volvoering van onzen pligt, tot bevordering van het heil onzes Vaderlands en onzer natuurgenoeten, Amen.

De volksvertegenwoordigers zwoeren bij hun inauguratie geen eed op de bijbel, maar op de revolutionaire beginselen. De kerkelijke voorgangers die tot volksvertegenwoordiger gekozen waren, moesten verplicht hun predikambt neerleggen.

Schimmelpenninck benoemde op 23 mei 1796 Lublink tot voorzitter van de ‘commissie voor de Scheiding van Kerk en Staat’, waarin ook twee katholieken zitting hadden.⁷⁶⁴ Het *Rapport* dat de commissie op 1 juli uitbracht was fel van toon en beklagde bijvoorbeeld de ‘arme en uitgemergelde roomschkatholieken’.

Belangrijke vraag die deze commissie moest beantwoorden was wie er na de scheiding van kerk en staat – over de noodzaak van die scheiding werd nauwelijks gediscussieerd – het salaris van de 1.600 à 1.700 gereformeerde predikanten moesten betalen die vanouds hun traktement van de overheid ontvingen.⁷⁶⁵ Alle andere geloofsgroepen financierden de eigen voorgangers en betaalden indirect ook de salarissen van de gereformeerde predikanten. Probleem was dat veel gereformeerde gemeentes armlastig waren, waardoor bij een scheiding van kerk en staat

⁷⁶⁴ Naast Lublink zitten in de commissie: C. Reijns, J. Floh, H. Colmschate, P. Vreede, J. Pasteur, W. de Beveren, C. Branger en H. Sypkens. Katholiek waren voormalig pastoor Christiaan Reijns en de bankier C. Branger.

⁷⁶⁵ Deze getallen door Lublink genoemd in zijn *Rapport over de Scheiding van Kerk en Staat*.

hun predikanten tot armoede zouden vervallen. Hierdoor kon de morele opvoeding van de natie mogelijk in het gedrang komen.⁷⁶⁶

Lublink wees erop dat de scheiding van kerk en staat gevolgen zou hebben voor het toezicht op het nationaal lager en hoger onderwijs omdat de gereformeerde kerkgenootschappen daarin een belangrijk aandeel hadden. Bovendien was het lager onderwijs voor een belangrijk deel vanuit de kerkgenootschappen opgezet en verdienden kosters, pastoors of predikanten er wat bij met lessen waarin zij hun eigen geloofsdogmatiek verkondigden.

Lublink bracht op 1 juli 1796 als voorzitter van de commissie het *Rapport over de Scheiding van Kerk en Staat* uit. Dat rapport was nagenoeg alleen door hem geschreven, meldde hij in een brief aan P. van Winter:

Ik kom er voor uit het [*Rapport Scheiding Kerk en Staat*] alleen geschreven te hebben, en weet vóóraf dat men er verschriklyk veel op zal weeten te zeggen, ook dat er veel in is, dat mij zelf niet behaagt; ondertusschen zal ik alle critiquen gerustelijk over mij heen laten glijen, van alle zodanigen, die niet begrijpen dat een rapport, gecomponeerd uit zo veel concepten als er menschen, of ten minste verschillende gezindten in die commissie zijn; dat de een gepaaid wil wezen met zaaken, de ander met brommende woorden, naar de smaak der tijden; en dat men honderd onverklaarbare toeren moet maaken, om de beste oogmerken te bereiken.⁷⁶⁷

Scheiding van kerk en staat zag hij als een voorwaarde voor het slagen van de revolutie, maar die scheiding zou enorme consequenties voor het welzijnsbeleid hebben. Armenzorg en onderwijs waren voor een groot deel afhankelijk van kerkelijke instellingen. Daarom wees hij de Nationale Vergadering op de consequenties. Hij pleitte voor een samenhangend beleid van onderwijs, economische ontwikkeling en armenzorg.⁷⁶⁸ Via het onderwijs kon de staat de taak van de kerk als hoeder van de publieke moraal overnemen, tenminste ‘Wanneer men erkent dat den Staat er belang by heeft, om te zorgen dat de Godsdienst, in het algemeen, als den

⁷⁶⁶ Verslag van de discussies in *Dagverhaal 2* (1796) 268-272.

⁷⁶⁷ J. Lublink aan P. van Winter, d.d. 22 juni 1796, collectie Six.

⁷⁶⁸ Lublink werd in zijn streven gesteund door de Leidse remonstrantse predikanten B. van Rees en C. Rogge. Van Rees had als lid van het Leidse stadsbestuur met de voorgestelde verbeteringen praktische ervaring opgedaan. Daarvan deed hij verslag in de brochure *Over den toekomstigen armenstaat* (Leiden 1799). Rogge schreef over dit onderwerp eerder: *De armen kinderen van den staat of onderzoek nopens de verplichting van het gouvernement, om de armen te verzorgen; en ontwerp van een plan, daar toe strekkende* (Leiden 1796).

Weldoener van het mensdom, beschouwd wordt.⁷⁶⁹ Daartoe bepleitte hij de oprichting van een fonds van Nationaale Opvoeding waaruit de predikanten voor een periode van drie jaar betaald zouden worden.⁷⁷⁰ Het fonds van zou onder meer gevuld worden met de nationalisatie van alle kerkelijke goederen die niet aantoonbaar aan een kerkgenootschap toebehoorden, maar dit voorstel werd vanwege de financiële paragraaf weggestemd. Slechts eenentwintig leden, onder wie Lublink zelf, stemden voor.⁷⁷¹

Lublink scherpte zijn formuleringen wat aan, waarna het *Rapport* werd aangenomen. In een begeleidend *Advis*, dat hij op persoonlijke titel schreef, noemde hij dit ‘een mannelijk besluit over een zaak van het uiterste gewigt, en van den dringendsten nood voor het lieve Vaderland.’ Nu was het moment aangebroken waarop ‘de waare Godsdienst’, de ondogmatische menslievende leer van Jezus, geïmplementeerd moest worden en die leer was voor het welzijn van de staat ‘onvermijdelijk noodzaaklijk, volstrekt onmisbaar’.

Een belangrijke eerste stap in zijn welzijnsprogramma was nu gezet. De bevoorrechte positie van de gereformeerden in de Republiek was in principe opgeheven, maar omdat het constitutievoorstel werd afgewezen, werd dit besluit pas met de *Staatsregeling* van 1798 officieel. De religieparagraaf in de *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* luidde: ‘Elk burger heeft de vrijheid God te dienen naar de overtuiging van zijn hart’. Voortaan was iedere inwoner vrij in de manier waarop hij God wilde vereren, zonder dat daaraan maatschappelijke consequenties verbonden waren. In iets mildere vorm werden al deze besluiten in de staatsregelingen van 1801 en 1805 gehandhaafd.

⁷⁶⁹ Lublink brengt op 1 juli 1796 een apart advies uit over de consequenties van de scheiding: ‘*Advis van den Burger Representant J. Lublink de jonge, omtrent hetzelfde Rapport; gevende nadere ophelderingen nopens hetzelfde en de punten ter overweging bepalende*’. Het *Rapport* en het *Advis* zijn opgenomen in C. Rogge, *Volledige verzameling van alle stukken, betreffende de afscheiding der kerk van den staat, door de Nationaale Vergadering* (Leiden 1796). De stukken van de commissie Kerk en Staat zijn bewaard in N.A. 201.01.01

⁷⁷⁰ Lublink, *Rapport Scheiding Kerk en Staat*: ‘Wat is dan natuurlyker, en met de beginselen van Gelykheid meer overeenkomende, dan dat de Staat, dat het Opperbestier, die zorg op zich neemt, dat de Staat-zelve die Leeraars blijft bezoldigen: doch dan niet die Leeraars [van de gereformeerde kerk, CdV.] alléén, maar ook alle de Leeraars van alle de onderscheidene Gezindten, zonder eenig voorrecht of uitzondering, mits dat het Gouvernement daartoe ook weder door de Gemeenten van alle Gezindten, van wat benaaming ook, gelyklyk worde in staat gesteld.’

⁷⁷¹ Wagenaar (vervolg vol. 37) 208. Een belangrijk tegenargument was: ‘Elk krankhoofdige dweeper, elk werkenschuwende Luiaard, vindt daar in [in dat voorstel] het lokaas van een goed bestaan, om als Stichters van afzonderlyke Secten te voorschyn te treden.’

*Copie van 't Contract der Ledemaaten van de Hervormde
Nederlandsche Kerk binnen Amsteldam, overeenkomende met
het 19^e. en 21^e. Art: der Staats-Regeling.*

Daar volgens het 19de Art: der Staats-Regeling, *Elk Burger Vryheid heeft om God te dienen naar de overtuiging van zyn Hart, en de Maatschappy ten dezen opzichten aan allen, gelyke zekerheid en bescherming verleend. Zoo zyn wy Ondergetekende Belydenis doende van de Leer der Hervormde Nederlandsche Kerk, zo als dezelve in de Formulieren van Eenigheid is uitgedrukt en bepaald, overéengemen: dewyl thans naar het 21ste Art: van die zelfde Staats-Regeling, Elk Genootschap zorgen moet, voor het onderhoud van zynen Eerdienst, deszelfs Bedienaaren en Gestichten. Om elk onzer naar zyn vermogen te Fournieren, zo tot onderhoud van eenige Predikanten als tot verzorging van geschikte plaatsen tot het bywonen van den Godsdienst, en daartoe zo verre zulks nodig zy, door eenige uit ons de nodige Schikkingen en Addressen te maaken. —*

Actum in Amsteldam den 15 Aug. 1798. en volgende dagen.

Het contract waarin de Hervormde Nederlandsche Kerken binnen Amsterdam zich verplichtten om - ieder naar vermogen - bij te dragen aan het onderhoud van de predikanten, 15 augustus, 1798. Collectie Rijksmuseum.

De gevolgen van de scheiding van kerk en staat waren groot. Het was de kerkgenootschappen nu verboden zich nog langer in de publieke ruimte te manifesteren. Dat betekende dat het kerkelijke voorgangers zich niet in het openbaar in ambtskleding mochten vertonen; publieke uitingen van godsdienst, zoals processies waren nu verboden; kerktorens en het luiden van de klokken viel voortaan onder toezicht van de stedelijke overheid.⁷⁷² In armenhuizen, weeshuizen en ziekenhuizen was het verboden om de 'leerstellige godgeleerdheid der onderscheide gezindheden' te verbreiden. Uiteraard mocht men wel lesgeven in algemene christelijke basiswaarden. Kerkelijke eigendommen die door de overheid waren onderhouden, werden nu eigendom van de plaatselijke besturen en die mochten beslissen wie er van de kerken gebruik mochten maken. Dat leidde er in enkele gevallen toe dat verschillende geloofsgroeperingen hetzelfde kerkgebouw gingen gebruiken, uiteraard wel op verschillende tijden. Dit zogeheten simultaneum kon tot grote spanningen leiden.⁷⁷³

⁷⁷² Al eerder had Lublink in een 'secreeten voordracht' het voorstel gedaan het luiden van de klokken te verbieden. Zie daarvoor 'secreeten voordracht in de commissie van het klokkenluiden' aanw. Collectie Jorissen, N.A., inv. nr. 2

⁷⁷³ Enkele smakelijke gevallen in T. von der Dunk, 'Und wen Turken und Heiden Kahmen'. Oecumenische tempelbouw in het licht van de Verlichting', in: Johannes, De Kruif en Salman (red.) (2004): 237-266.

Anonieme prent. Een Franse soldaat, geassisteerd door een keeshond, ontnemt drie aristocratische mannen (predikanten) hun pruiken. Collectie Rijksmuseum. De mannen klagen dat ze hun 'achtbaarheid' kwijt zijn, maar ook vrezen ze voor hun inkomsten: 'als wij maar geen afrekening moette doen van het gelt'. Nederland 1795.

Als gevolg van de scheiding van kerk en staat moest naast het onderwijs ook de armenzorg tot een taak van de staat gemaakt worden:

Armen en behoeftigen, beschouwd als onze broeders, onze medemenschen, medeburgers, natuurgenooten, tot bevordering van welkers heil wij hier daaglyks bidden dat onze poogingen mogen worden gezegend, deeze armen en behoeftigen mogen wy niet aan hun lot overlaaten, zolang wy nog den naam van waare vaderlanders, van echte Christenen willen draagen.⁷⁷⁴

Het *Rapport* wilde alle veranderingen verspreiden over een periode van drie jaar. Het terugdringen van de invloed van de kerk op het openbare leven mocht beslist niet tot chaos en onrust leiden. Dat gevaar was reëel, want vanuit diverse steden en dorpen waren er al religieus geïnspireerde schermutselingen gemeld. In Utrecht ontstond bijvoorbeeld onenigheid toen de overwegend katholieke gemeenteraad weigerde nog langer het salaris van de gereformeerde

⁷⁷⁴ J. Lublink, *Rapport over de scheiding van kerk en staat* (1-07-1797) 22. Meer over de afscheiding van kerk en staat in E. Bos, *Soevereiniteit en religie: godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009). Uitgebreid over dit *Rapport*: Wagenaar (vervolg vol. 35): 91.

predikanten te betalen, beslag legde op de fondsen van de gereformeerde kerk en veranderingen aanbracht in het lesprogramma op de verschillende diaconiescholen.⁷⁷⁵

Lublinks werk in de commissie Kerk en Staat werd na zijn afscheid van de Eerste Nationale Vergadering in november 1796 onder meer overgenomen door Schimmelpenninck en A. Zubli, beiden uit Concordia et Libertate. In de Tweede Nationale Vergadering en haar opvolgers keerde Lublink in de commissie, die zich nu voor het gemak de ‘commissie Kerkelijke Zaken’ noemde, terug.⁷⁷⁶ Die commissie zou in wisselende samenstelling in ieder geval tot 25 december 1798 actief blijven. Van later datum zijn geen stukken bewaard, maar in juli 1799 bracht het comité kerkelijke zaken nog rapport uit aan de Nationale Vergadering. Mogelijk functioneerde deze commissie in een latere periode nog in afgeslankte vorm, want bekend is dat Lublink in 1801 deel uitmaakte van een commissie die besloot de overheidsbetaling van de predikantensalarissen met een jaar te verlengen.

De gereformeerde kerken waren het niet eens met deze invulling van de welzijnsideologie. Zij organiseerden een nationale protestactie die tot doel had de voorgestelde veranderingen te saboteren.⁷⁷⁷ Lublink werd bijna letterlijk bedolven onder de ingezonden brieven.⁷⁷⁸ De commissie kreeg van de Nationale Vergadering de volmacht om de protesten zelfstandig en ‘billyk’ op te lossen, maar de behandeling van die klachten bleef veel tijd kosten. Naar de criteria waarop de bezwaren beoordeeld werden, is nog geen onderzoek verricht.

6.4.3 Onderwijs: ‘de moeder van vryheid en onafhangelykheid’

Misschien wel het belangrijkste element in Lublinks ideologie was zijn streven naar volksverheffing via scholing. Al in 1774 had hij in de *Algemeene Oefenschoole* een artikel opgenomen dat een systeem van toegankelijk lager onderwijs bepleitte waaraan iedere Nederlander naar evenredigheid een financiële bijdrage zou leveren. Dat onderwijs moest in dienst staan van een samenleving waarin de kinderen geleerd werd het ‘goede’ te doen.

⁷⁷⁵ Voorbeelden daarvan in: G. Schutte, *Patriotten Prinsgezinden Gereformeerden. Over Calvinisme en Revolutie in de achttiende eeuw* (Apeldoorn 1991); Cornelis van der Aa, *Geschiedenis van den jongstgeëindigden oorlog, tot op het sluiten van den vrede te Amiens* (Amsterdam 1808).

⁷⁷⁶ De werkzaamheden van de commissie o.a. in: P. Noordeloos, *De restitutie der kerken in den Franschen Tijd* (Nijmegen, Utrecht 1937) 53-62.

⁷⁷⁷ Meer over het gereformeerde verzet in: N. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland* (Groningen 2007) en W. den Ouden, *Kerk onder Patriottenbewind: kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek, (1795-1801)* (Zoetermeer 1994) 273 e.v.; L. Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw* (Amsterdam, 1911) 188; A. Ypey en I. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk IV* (Breda 1827) 163-165.

⁷⁷⁸ Via voorgedrukte rekestes maakte men bezwaar tegen de scheiding van kerk en staat. Geschat wordt dat er in de loop van de maanden september, oktober, november en december 1797 zo'n 215.000 bezwaren zijn ingeleverd.

Is het niet te beklagen, dat eene menigte van veelbelovende kinderen in hunne jeugd zo verwaarloosd, en in plaatse van tot het goede aangeleid, tot het booze vervoerd worden.⁷⁷⁹

Die onderwijsidealen werden door de Bataafse revolutionairen ondersteund als het belangrijkste middel om tot politieke en culturele veranderingen te komen. Zij streefden naar gratis en voor iedereen toegankelijk lager onderwijs. Dat was uniek in de wereld en onderscheidde de Bataafse revolutie van de revoluties in de Verenigde Staten en Frankrijk. In maart 1796 werd Lublink voorzitter van de Commissie Onderwijs die op initiatief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tot stand kwam.⁷⁸⁰ Opvallend was dat de helft van de commissie uit Concordia et Libertate afkomstig was.⁷⁸¹ Aanleiding van de formering van de commissie was onder meer een Amsterdams rapport dat had vastgesteld dat het bestaande onderwijs ernstig tekortschoot en weinig tot stand bracht in de bestrijding van het pauperisme. Het aanleren van praktische kennis was in het bestaande onderwijssysteem nagenoeg afwezig.⁷⁸² Op 10 juni 1796 bracht Lublink een *Voorlopig Rapport* uit, waarin hij een systeem van gratis lager onderwijs onder staatstoezicht bepleitte. Hij noemde dit voorstel 'de moeder van vryheid en onafhangelijkheid'. Goed en toegankelijk onderwijs zou de bevolking immers tot 'nuttige leden der Maatschappye, en der Vryheid waardige Burgers' opleiden en voor 'waare volksverlichting' zorgen.⁷⁸³ In zijn *Brieven en Briefwisselingen* schreef hij over het belang van nationaal onderwijs voor de vorming van een nieuwe maatschappij:

⁷⁷⁹ [An.], 'Vertoog van de Onzichtbare', *Algemeene Oefenschoole* 6^e afd. 13 (1774, gebonden 1782) 146-154.

⁷⁸⁰ Het voorstel van het Nut is getiteld *Algemeene denkbeelden over het nationaal onderwijs, ingeleverd in 1796, van wegen de vergadering van hoofdbestuurers* (z.p., 1796). In de commissie ook andere onderwijsvernieuwers naast Lublink: J.D. Pasteur, P.F. Guljé, J. Kantelaar, J.H. Floh, G. Vatebender, C. van Lennep en de ex-priester J.W. van Rijswijk. De commissie heet officieel 'Commissie uit de Nationaale Vergadering representerende het Volk van Nederland, tot het ontwerpen van een plan van openbaar nationaal onderwijs'.

⁷⁸¹ Het rapport van de commissie werd ondertekend door J. Lublink, C. van Lennep, J. Kantelaar, J.H. Floh, G. Bacot en J.W. van Rijswijk.

⁷⁸² Het rapport van het Amsterdamse Comité Onderwijs wordt besproken in de *Handelingen van de Municipaliteit der stad Amsterdam* (Amsterdam 1795). De onderzoekers constateerden dat het onderwijs veel te weinig deed aan kennisvermeerdering; dat de inhoud van de lessen vooral bestond uit het memoriseren van religieuze traktaatjes; dat de meeste lesgevendenden nauwelijks enige opleiding hadden en dat de schoollokalen een broeinest van ziektes waren.

⁷⁸³ De gezondheid in de scholen was de expertise van zijn commissiegenoot Vatebender, die in het Provinciaal Utrechts Genootschap in 1793 de zilveren medaille won met het antwoord op de vraag: 'welke wyze van opvoeding is de meest verkiezelyke, eene publieque of eene huizelyke? welke zyn de voordeelen en gebreken van die beiden? Is er eene wyze van opvoeding, welke de voordeelen van beiden, met uitsluiting van derzelver nadeelen, bevat?'

Zij [de Overheid] moet door een wijs bestier die gewigtige taak [de vorming van ‘braave burgers voor vaderland en maatschappij’] op hooge en laage scholen ter hand neemen, voor bekwaame Hoogleeraars en Leeraars zorgen, het openlijk onderwijs verbeteren, (waaraan, God zij gedankt! reeds met zo veel vrucht is gearbeid,) hupsche jonge lieden bij alle gelegenheid voortrekken, ampten en eereposten aan werkzaame wakkere knaapen, nooit aan moesjonkers of straatslijpers toedeelen, en zo, door waarachtige beginsels van een wijze staatkunde, reeds in de schoolsche opvoeding die zaaden strooijen welke niet dan heilzame vruchten kunnen voortbrengen.⁷⁸⁴

Een gecentraliseerd onderwijssysteem zou echter zwaar op de begroting gaan drukken.⁷⁸⁵ Een onderwijstijdschrift en een systeem van toezichthouders moesten ervoor zorgen dat de nieuwe onderwijsideeën werden toegepast. Lublink wilde dit alles bekostigen uit het fonds Nationale Opvoeding, dat vrij zou komen wanneer de overheid niet meer zou opdraaien voor de salariëring van de gereformeerde predikantensalarissen.⁷⁸⁶ Dat was voor hem een logisch voorstel, want de onderwijsgeevenden zouden immers de taak van de morele opvoeding van de kerkelijke voorgangers overnemen. Het voorstel voor toegankelijk nationaal onderwijs kwam terug in het constitutievoorstel: *Ontwerp van staatsregeling voor het Bataafsche Volk*:

Het volk van Nederland wil, dat het onderwijs in alle Zedelijke en Burgerlijke deugden, kunsten, wetenschappen en allerlei noodwendige en nuttige kundigheden, voor ieder verkrijgbaar en gemakkelijk gemaakt worde.⁷⁸⁷

Pas met de *Staatsregeling* van 1798 werd het toezicht op het onderwijs officieel een taak van de overheid.⁷⁸⁸ Daarin was opgenomen dat een Agent van Nationale Opvoeding het toezicht kreeg op de vorming van menslievende en maatschappelijk betrokken burgers.⁷⁸⁹ Op 8 augustus

⁷⁸⁴ J. Lublink, den jongen, *Brieven en Briefwisseling* (Amsterdam 1803) 148.

⁷⁸⁵ Het systeem moest vanaf de grond worden opgebouwd: er was gebrek aan modern lesmateriaal, goede lokalen en professionele leerkrachten. De eerste aanzetten tot verbetering waren al door ‘het Nut’ gegeven. De eerste ‘Kweekschool voor onderwijzers’ was in 1795 in Haarlem opgericht, gevolgd door kweekscholen in Amsterdam, Groningen en Leiden.

⁷⁸⁶ Zie hiervoor het hoofdstuk over de scheiding van kerk en staat.

⁷⁸⁷ Zie daarvoor ook J. Kloek en W. Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 288.

⁷⁸⁸ De onderwijsidealen van de Bataafse Republiek komen uitgebreid aan bod in: A. Baggerman en R. Dekker, *De wondere wereld van Otto van Eck*; W. Los, *Opvoeding tot Mens en Burger*.

⁷⁸⁹ Artikel 6 uit de Staatsregeling: ‘Alle de pligten van den mensch in de maatschappij hebben hunnen grondslag in deze heilige wet: doe eenen ander niet, hetgeen gy niet wenscht dat aan u geschiede, doe aan anderen, ten allen tyde, zoo veel goeds, als gy in gelyke omstandigheden van hun zoudt wenschen te

1798 werd Lublink voorzitter van een vernieuwde commissie onderwijs die de opdracht kreeg de *Instructie voor de Agent van Nationale Opvoeding* te schrijven.⁷⁹⁰

In de *Instructie* benadrukte Lublink dat onderwijs moest leiden tot de vorming van een Republiek van zelfstandige, menslievende en maatschappelijk betrokken burgers. Alleen zo kon het doel van de revolutie, het herstel van het vaderland, bereikt worden. Centraal in de *Instructie* stond de opdracht van het aanleren van de ‘heilige’ morele basisregel om goed te doen:

Dat door het Nationaal onderwys de tedere gemoederen niet te veel kan worden ingeboezemd de heilige Wet, waarin alle de plichten van den Mensch in de Maatschappij haaren grondslag hebben, om naamentlyk aan anderen niet te doen, ’t geen wy niet wenschen, dat aan ons geschiede - en ten allen tyde aan onze Medemenschen zoo veel goeds te doen, als wy in gelyke omstandigheden van hun zouden wenschen te ontvangen.

De *Instructie* werd op 21 december 1798 door de volksvertegenwoordiging goedgekeurd. De Agent van Nationale Opvoeding kreeg de opdracht een systeem van lager onderwijs te ontwikkelen dat voor alle lagen van de bevolking, dus ook voor de allerarmsten, toegankelijk was.⁷⁹¹ Deelname kon niet verplicht worden, maar de Agent kreeg wel de opdracht een systeem te ontwerpen dat de inwoners van het vaderland stimuleerde hun kinderen naar school te sturen.⁷⁹²

De gevoelsethiek van Lublink werd de officiële leidraad voor de opvoeding van alle kinderen van Nederland. Onderdeel daarvan waren de lessen in ‘maatschappelyk verdrag’, lessen in burgerschap.⁷⁹³ Op scholen werd nu de menslievende didactiek van de filantropijnse

ontvangen’. Over deze altruïstische kant van de pedagogiek in de achttiende eeuw: K. M. Faull, *Masculinity, Senses, Spirit* (Plymouth 2011).

⁷⁹⁰ De commissie bestond uit J. Lublink, H. Verhees, P. Guljé, F.A. van Leyden en H. Remmers.

⁷⁹¹ Het begrip Lager Onderwijs omvatte alle instituten en scholen die niet opleidden voor enige vorm van hoger onderwijs. Het omvatte alle opleidingen van het type dat tegenwoordig onder de middelbare schoolopleiding vallen, m.u.v. de Latijnse school.

⁷⁹² Artikel 13 van de instructie luidde: ‘Hy zal zoo spoedig mooglyk aan het Uitvoerend Bewind voordraagen de wyze, hoe de Kinderen van onvermogene Ouders, overal zonder derzelver bezwaar zullen kunnen onderwezen worden in het leezen en schryven; en hoe de Ouders, zonder krenking van hunne vryheid, zullen kunnen worden verplicht hunne kinderen van dat onderwys te doen gebruik maaken’.

⁷⁹³ De term verwijst naar J.J. Rousseau, *Le Contrat Social* uit 1762, waarin hij het sociaal contract initieert om een samenleving in te richten waarin geen enkel mens een ander domineert. In dit contract offerde iedere burger een stukje van zijn individuele vrijheid op ten bate van het welzijn van de samenleving.

onderwijsvernieuwers geïmplementeerd, die Lublink eerder in de Kweekschool voor de Zeevaart had ingevoerd. De jeugd moest ‘meer geleid dan gedwongen - meer door vermaaningen en goede voorbeelden dan door slaafsche straoefening - tot de betrachtning van haaren plicht’ worden overgehaald. De filantropijnse opvoedingsidealen kwamen verder tot uiting in de aanbeveling dat het zintuiglijk leren en lichaamsbeweging een belangrijke rol in het onderwijs moesten krijgen, maar ook in het voorstel om leerlingen van verschillende gezindten en verschillende sociale lagen bij elkaar in de klas te plaatsen.⁷⁹⁴ Lessen in geloofsdogmatiek waren verboden, maar morele opvoeding aan de hand van de boodschap van Jezus was een belangrijk onderdeel van het lesplan. ‘Naar de vatbaarheid van de jeugd’ moesten ‘derzelver tedere harten’ worden gevormd, en toen er in 1810 een *Algemeene boekenlijst ten dienste der lagere scholen* verscheen, stonden daarop onder meer alle vertalingen van jeugdboeken die Lublink van de filantropijnse pedagogen had gemaakt.⁷⁹⁵ De vorming van de jeugd moest de Bataafse Revolutie verankeren, het volk gelukkig maken en de jeugd ervan weerhouden ooit nog achter ‘baardelooze Wysgeeren’ aan te rennen:

Dat wy het er inzonderheid op toeleggen, om overal de zaaden van kunde te verspreiden, onder alle standen de echte beginsels van het Patriotismus te verkondigen, en met nadruk onze Vaderlandsche Jeugd die gronden in te prenten, waarop alleen het waarachtig Volksgeluk berust. Door, op die wyze, de domheid te verbannen, door alom een vuur van werkzaamen naijver te ontsteeken, zullen wy het volgend geslacht bewaaren voor het schandelyk gezicht (een natuurlyk gevolg van de heerschende traagheid onzer eeuw, van de zwakheid onzer vertroetelde jeugd) het gezicht van baardelooze Wysgeeren, die, van hunnen drievoet, den volke met staatkundige wartaal paaijen.⁷⁹⁶

Belangrijk onderdeel van het welzijnsbeleid was ook het toezicht op de ‘Nationale Zeden, en Kunsten en Wetenschappen’. De opvoeding van het volk was immers de taak van de staat geworden. De Agent moest er bijvoorbeeld op toezien dat schouwburgen ‘Leer-Scholen van het Volk’ waren. Toneelstukken dienden de ‘republikeinsche deugden’ op te wekken, de

⁷⁹⁴ Voor details: J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988).

⁷⁹⁵ Dit zijn titels van J.H. Campe, C.G. Salzmann en C.F. Gellert. Voor de titels: bijlage de bibliografie van Johannes Lublink.

⁷⁹⁶ Op 30 juli 1799 sprak Lublink in de Nationale Vergadering trots over de behaalde resultaten. Zijn redevoering in: *Besluiten der Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks* 13, eerste stuk (1799) 12. De drievoet verwijst naar het gebrabbel van het orakel van Delphi.

‘eerlyke handel’ te belonen en de ‘ondeugd haar masker te ontrukken.’ Toneelstukken die ‘de zeden bederven of den Nationaalen geest verzwakken’ moesten geweerd worden.⁷⁹⁷ Dat pleidooi voor een beperkte persvrijheid zou Lublink in 1803 uitwerken en van argumenten voorzien in zijn *Brieven en Briefwisseling*.⁷⁹⁸

Bij deze veelomvattende taak kreeg de Agent ook nog eens de opdracht het nationaal cultureel erfgoed te bewaren, eenheid in de spelling te brengen en tot een ‘geneeskundige Staatsregeling’ te komen. Vertaald naar de moderne tijd kreeg de Agent het taakgebied van minister van onderwijs, welzijn, volksgezondheid en cultuur. De Agent, T. van Kooten, liep al snel tegen de omvang van deze taak op. Zijn staf bestond uit vier mensen. Van Kooten kreeg daarbij ook te maken met felle protesten vanuit de kerkgenootschappen tegen de voorgestelde veranderingen in het lager en hoger onderwijs. Vanuit de hogere sociale lagen werd er fel geprotesteerd tegen het voornemen dat kinderen uit alle sociale lagen bij elkaar in één klas kwamen te zitten.⁷⁹⁹ Op zijn omgeving maakte Van Kooten een verdrietige indruk: zijn bijnaam werd Dorus Droefheid en er gingen verhalen over zijn overmatig alcoholgebruik. Na een jaar nam hij ontslag.⁸⁰⁰

H. Numan, Schoollokaal in het *A.B. boek* (1781) van de patriot J. Swildens. Hier de oude situatie. De ‘cijffermeester’ leert de kinderen dat heel veel ‘kleintjes’ één ‘groot’ opleveren. Collectie Rijksmuseum.

⁷⁹⁷ *Instructie voor den agent der nationale opvoeding* [...]. Gearresteerd by decreet van het Vertegenwoordigend Lichaam, den 21 december 1798 (Den Haag 1799): 8. Discussies over de vrijheid van drukpers: F. Grijzenhout, ‘Sneeuwballen tegen de macht. Politiek en satire omstreeks 1800’, in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema, *Het Bataafse experiment*, 215-241.

⁷⁹⁸ Een van de gedichten die hij mogelijk onder zijn pseudoniem Batavus schreef, was getiteld ‘De vryheid van drukpers’ (1787). In zijn *Brieven en Briefwisseling* (Amsterdam 1803) verdedigde Lublink de absolute persvrijheid in een briefwisseling met de Deventer patriot mr. G. Dumbar, met hem lid van het Wetgevend Lichaam.

⁷⁹⁹ N. Dodde, *Een speurtocht naar samenhang*. *Het rijksschooltoezicht van 1801 tot 2001* (Den Haag 2001). Over het debat rondom de instructie: H. Boels, *Binnenlandse zaken. Ontstaan en ontwikkeling van een departement in de Bataafse tijd, 1795-1806. Een reconstructie* (Groningen 1993) 222-223.

⁸⁰⁰ Over de problemen: P. Boekholt, *De onderwijsenquête van 1799: Overzicht van de toestand van scholen en onderwijs in Nederland*. (Paterswolde 2006); J. Kloek en W. Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 567.

Lublink bleef ook in de jaren die volgden voorzitter van de commissie ‘voor de zaken van het Onderwijs’. Hij kwam in 1801 aan een aantal ingebrachte bezwaren tegemoet en publiceerde een rapport dat hij samen met J. van der Palm, de nieuwe Agent van Nationale Opvoeding, schreef. Op 30 mei 1801 verscheen het *Rapport strekkende zo tot verbetering van het Schoolwezen, als tot het vormen van bekwaame onderwyzers binnen deeze Republyk*, waarin ze de weg vrijmaakten voor de oprichting van particuliere scholen, bestemd voor kinderen uit de hogere sociale lagen.⁸⁰¹ Deze aanpassingen maakten het mogelijk dat in 1801 de wet op het onderwijs werd aangenomen waarin Lublinks ideaal van de ontwikkeling van de gevoelige, maatschappelijk betrokken burger als een van de doelstellingen van de wet werd vastgelegd:

zullende hetzelve [het onderwijs, CdV] zoodanig worden ingericht, dat het, door ontwikkeling der verstandelijke vermogens der kinderen hen tot redelijke wezens te vormen, en wijders, om in hunne harten in te prenten de kennis en het gevoel van dat alles, wat zij aan het Opperwezen, aan de Maatschappij, aan hunne Ouderen, aan zich zelve en aan hunne Medemenschen verschuldigd zijn.⁸⁰²

Vanuit de kerkgenootschappen bleven er echter nog steeds protesten klinken.⁸⁰³ Bovendien stuitte de Agent van Nationale Opvoeding op problemen ten gevolge van de beroerde financiële situatie van het land. De totale begroting bedroeg in 1801 fl. 52,8 miljoen, maar voor de ontwikkeling van handel, nijverheid, landbouw, onderwijs, armenzorg en religie samen, was er slechts fl. 0,9 miljoen (1,7% van de begroting) gereserveerd. Een onmogelijk laag bedrag, waaruit dan ook nog eens een systeem van gratis lager onderwijs gefinancierd moesten worden.⁸⁰⁴

In 1803 was de financiële situatie van het land vanwege de aanhoudende oorlogssituatie zo ver verslechterd dat lager onderwijs niet meer gratis kon worden aangeboden.⁸⁰⁵ Er gingen zelfs

⁸⁰¹ Verder werden ook de kwaliteitseisen voor het lesgevend personeel versoepeld. Lublinks plan voor de financiering van het onderwijs vanuit een ‘fonds van nationale opvoeding’ was nu geschrapt.

⁸⁰² [An.], *Bijdragen betreffende den staat en de verbetering van het schoolwezen in het Bataafsche Gemeenebest 1* (Leiden 1801) 16.

⁸⁰³ Ze protesteerden tegen de bekwaamheidseisen voor het onderwijzend personeel, tegen de overheidsbemoeienis met de lesinhoud, tegen de aanschaf van nieuw onderwijsmateriaal en tegen het verbeteren van de lokalen.

⁸⁰⁴ Zie daarvoor o.a. P. Boekholt, ‘De onderwijswet van 1801 en het begin van de Staatszorg voor het onderwijs in Nederland’, in: P. Boekholt, H. Crombrugge, e.a. (red.) *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de Staat*, (Assen 2002) 15.

⁸⁰⁵ Over de financiën in de Bataafse Republiek: J. M. F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek: Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* (Den Haag 1988).

geruchten dat sommige leden van het Staatsbewind het niet meer als taak van de staat zagen.⁸⁰⁶ Lublink deed in het Wetgevend Lichaam een laatste poging om ‘zijn’ onderwijsplan te redden. In een nieuw rapport hield hij vol dat de moeilijkheden bij het invoeren van een nationaal onderwijssysteem niet opwogen tegen de grote voordelen, ‘wat men hier ook, binnen ’s monds over prevelen moge’.⁸⁰⁷ De toezichhouder op het stedelijk onderwijs in Haarlem, A. van den Ende, werd nu aangesteld om een nieuwe wet op het lager onderwijs op te stellen. Zijn voorstel werd in 1805 goedgekeurd en in 1806 tot wet verklaard. Inhoudelijk waren de verschillen met de wet uit 1801 niet groot, maar aan gratis onderwijs viel niet meer te denken, waardoor de deelnamegraad terugliep.⁸⁰⁸

Lublink stelde in de commissie Onderwijs ook veranderingen in het hoger onderwijs voor. Het toezicht vanuit de gereformeerde kerk was komen te vervallen en in 1796 deed hij het verrassende voorstel tot de vorming van ‘eene Nationale Hooge School of Universiteit’ op algemeen christelijke grondslag. Niet alleen in het lager onderwijs, maar ook op deze nieuwe universiteit moest de student les krijgen ‘tot opheldering van het verstand, beschaving van de smaak en verëdeling van het hart.’⁸⁰⁹ Het onderwijs stond daarmee in dienst van de ontwikkeling van de gevoelige en maatschappelijk betrokken burger. Het plan voor een nieuwe universiteit op algemeen christelijke grondslag werd in het constitutievoorstel van 1797 opgenomen, maar was niet meer aanwezig in de *Staatsregeling* van 1798.

Lublink bemoeide zich intensief met de modernisering van diverse universiteitsbesturen. Hij zorgde er onder meer voor dat zijn genootschapsvrienden, Laurens van Santen en Jeronimo de Bosch, tot curator van de universiteit van Leiden werden benoemd.⁸¹⁰ Andere deelcommissies ‘onderwijs’ waaraan hij deelnam maakten zich sterk voor de oprichting van een militaire

⁸⁰⁶ A. M. van der Giezen, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)* (Amsterdam 1937).

⁸⁰⁷ J. Lublink de jonge, ‘Het zaaklijke van een Advis, den 29. Julij 1803 in het Wetgeevend Ligchaam bij gelegenheid der raadpleegingen over een Reglement voor het Laager Schoolwezen binnen deeze Republiek, uitgebragt’: *Bijdragen betrekkelijk den staat en de verbetering van het schoolwezen in het Bataafsche Gemeenebest* (1803) 8.

⁸⁰⁸ Volgens sommige historici verdween met deze tweede wet op het lager onderwijs het hart uit de beschavingsboodschap van vóór 1795. Zie bijvoorbeeld J. Kloek en W. Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 576. Die constatering is ten dele terecht, maar het onderwijs was nog steeds gericht op het creëren van de maatschappelijk betrokken burger, bleef onder staatstoezicht en het was nog steeds verboden les te geven in de kerkelijke dogmatiek.

⁸⁰⁹ Artikel 755 van het constitutievoorstel van 1797 dat betrekking had op het hoger onderwijs. Zie daarvoor: K. van Berkel, *Universiteit van het Noorden: vier eeuwen academisch leven in Groningen* (Hilversum 2014) 386.

⁸¹⁰ De Bosch was een zeer goede bekende van Lublink. Lublink schreef bij het portret van De Bosch een bijschrift (opgenomen in Van der Aa, 1006) en bij diens overlijden een lijkdicht (zie: *Konst- en Letterbode* 1811, 39).

kweekschool en voor de oprichting van een Latijnse school in Eindhoven, waarmee de weg naar de universiteit voor het katholieke zuiden makkelijker zou worden.⁸¹¹

6.4.3.1 Resultaat

Bij Lublinks afscheid van de politiek in 1805 was er op onderwijsgebied een unieke prestatie geleverd.⁸¹² Via een systeem van schoolopzichters bewaakte de staat de kwaliteit, zowel op publieke als op particuliere scholen. Overal in het land werden initiatieven ontwikkeld om het onderwijs te verbeteren. Met steun van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen kwam men nu tot de oprichting van moderne scholen, waar werd lesgegeven volgens de methoden van de filantropijnse onderwijsvernieuwers. De nadruk lag op kennisverwerving met nieuwe vakken zoals aardrijkskunde, natuurlijke historie en geschiedenis. De morele opvoeding verliep onder meer via een boekenlijst die naar leesniveau was opgesteld en waarin de vorming van het 'hart', het gevoel, een belangrijke plaats innam.⁸¹³ Het religieus onderwijs was gericht op het aanleren van de algemeen christelijke basiswaarden van gelijkheid, tolerantie, rechtvaardigheid en liefde voor de medemens.

Als eerste land in Europa was de Bataafse Republiek erin geslaagd om een toegankelijk systeem van nationaal lager onderwijs te ontwikkelen dat voldeed aan de modernste inzichten van de Verlichting. Alleen wanneer de ouders het schoolgaan verhinderden, bijvoorbeeld omdat de kinderen voor extra inkomsten moesten zorgen, werd een kind het onderwijs onthouden. In binnen- en buitenland sprak men er tot diep in de negentiende eeuw bewonderend over.⁸¹⁴

Toen de Franse overheid in 1811 onderzoek deed naar de resultaten van de onderwijswet, constateerde men een lager onderwijsparticipatie van 190.000 leerlingen (onder het begrip 'lager onderwijs' viel alle onderwijs dat niet voorbereidde op de universiteit). Van alle 6-12-jarigen in Nederland bezocht 57% de lagere school.⁸¹⁵ De onderzoekers telden 1775 openbare lagere scholen en 281 semi-particuliere, die allemaal onder staatstoezicht functioneerden.

Voor zijn bemoeienis met de ontwikkeling van openbaar onderwijs onder staatstoezicht heeft Lublink in de geschiedschrijving nauwelijks waardering gekregen. Dat komt doordat hij vooral

⁸¹¹ Op hoge leeftijd had hij nog interesse in het hoger onderwijs. Postuum verscheen in 1817 zijn 'Juichend Nederland, ter gelegenheid der nieuwe verordening voor het hooger onderwijs en de aanstelling van curatoren en professoren op 's lands universiteiten en atheneën' in: *Annales Academiae Rheno-traiectinae* (Utrecht 1817).

⁸¹² S. Schama, *Patriotten en bevrijders: revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam 1989) 620; N. Dodde, 'Een speurtocht naar samenhang'. *Het rijkschooltoezicht van 1801 tot 2001* (Den Haag 2001).

⁸¹³ Literatuurles was nog geen apart vak. Zie daarvoor: G.J. Johannes, *Dit moet U niet onverschillig wezen! De vaderlandse letterkunde in het Noord-Nederlands voortgezet onderwijs 1800- 1900* (Nijmegen 2007).

⁸¹⁴ S. Schama, *Patriotten en bevrijders: revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam 1989): 620-628.

⁸¹⁵ Vermeld in: W. Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs', *Werkgroep Achttiende Eeuw, Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw* (Amsterdam-Maarssen 1983) 3-39.

op de achtergrond werkte. Daarentegen spraken de mannen die het van de grond hadden getild en hem daarbij van dichtbij hadden meegemaakt, waarderende woorden. De Agent voor Nationale Opvoeding, Van der Palm en Van den Ende, inspecteur-generaal van het onderwijs, noemden hem van onschatbare waarde. Van den Ende bestempelde hem als een van de vijf of zes mensen zonder wie het onderwijssysteem nooit van de grond zou zijn gekomen.⁸¹⁶

6.4.4 Volksgezondheid

In Lublinks genootschappen waren veel artsen actief en zij hadden daar regelmatig verbeteringen in de gezondheidszorg bepleit.⁸¹⁷ Die pleidooien hadden tot verschillende initiatieven geleid, maar tot een nationale aanpak van de voorgestelde verbeteringen was het niet gekomen.⁸¹⁸ Die verbeteringen waren noodzakelijk geworden omdat de medische wetenschap in het laatste kwart van de achttiende eeuw een snelle ontwikkeling had doorgemaakt.⁸¹⁹ Zo had men op het gebied van kennis belangrijke vooruitgang geboekt op het gebied van preventiemaatregelen, inenting en het gebruik van elektriciteit bij pijnbestrijding. Tegelijkertijd was er nog regelmatig sprake van ‘kwakzalverij’. De nieuwe inzichten waren echter nog lang niet overal doorgedrongen. Een belangrijke reden was het monopolie van de stedelijke chirurgijngilden en de collegia medica op de inrichting van het medisch onderwijs. Daar drongen de nieuwe medische inzichten maar langzaam door. Er was dringend behoefte aan een kwalitatief hoogstaande medische opleiding onder toezicht van de staat. Dit werd de taak van de ‘commissie ter verbetering van de geneeskunde’, waarin Lublink in april 1796 benoemd werd.⁸²⁰

⁸¹⁶ A. van den Ende, *Geschiedkundige Schets van Neêrlands Schoolwetgeving met Aanteekeningen* (Amsterdam 1846). Van den Ende was in 1800 in dienst getreden van het Agentschap van Nationale Opvoeding en zou daar jarenlang werkzaam blijven. Van den Ende eerde Lublink omdat hij ‘een groot en hoogstverdienstelijk stil aandeel aan de eerste staatsbemoeijingen omtrent het Lager Schoolwezen en Onderwijs’ heeft gehad.

⁸¹⁷ In Concordia et Libertate werd over medische wetenschap onder meer gesproken door D. van Gesscher, de regels tot het bewaren van de gezondheid (1784); Ph. Themmen ‘Over het water’ (1790); J.P. Michel, ‘de invloed van het lichaam op de ziel’. (1792); J.P. Michel, ‘de invloed der lucht op onze longen’. (1792); J.R. Deiman ‘de vrees voor heersende ziekten bevordert besmetting [...]’ (1796). In Felix Meritis sprak B. Choyce Sowden, ‘Over de inenting tegen de kinderpokjes’ (1791).

⁸¹⁸ Bijvoorbeeld: Geneeskundig Genootschap, onder de Zinspreuk Servandis Civibus (1775); Genootschap tot Bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde = Genootschap ter Bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde (1790); Natuur- en Geneeskundige Correspondentie-Sociëteit in de Vereenigde Nederlanden (1779).

⁸¹⁹ Voor een algemene indruk van de medische praktijk: J. Sypkens Smit, *Leven en werken van Matthias van Geuns M.D. 1735-1817* (Assen 1953). Voor de voorgestelde verbeteringen: J. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding: de modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum 1992); R. Rigter, ‘De geneeskundige staatsregeling of medische politie volgens J. Frank (1745-1821)’, *Ned. Tijdschr. Geneesk.* 139 (1995).

⁸²⁰ Een van die voorstellen kwam van de secretaris van het Bataafsch Genootschap, Lambertus Bicker. Andere voorstellen van de Haagse arts David Heilbron, de Amsterdamse artsen uit het genootschap Concordia et Libertate: J. Kloek en W. Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 311.

Het *Rapport* dat de commissie uitbracht, bepleitte onder meer nationale wetgeving op het gebied van ziektepreventie, staatstoezicht op de medische opleiding en de oprichting van een instituut dat de kwaliteit van voedsel en drank moest bewaken. Die aanbevelingen werden op 17 augustus door de Nationale Vergadering overgenomen en verwerkt in het afgewezen *Ontwerp van staatsregeling voor het Bataafsche Volk*. Ook deze plannen waren niet teruggekomen in de *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* van 1798.

Kwakzalver aan het werk, prent D. Chodowiecki 1782. Collectie Rijksmuseum.

Lublink maakte de zorg voor de volksgezondheid daarom onderdeel van de taak van de Agent van Nationale Opvoeding. Zijn *Instructie* aan de Agent bevatte ook de opdracht het medisch onderwijs te vernieuwen. De uitvoering van die opdracht werd toebedeeld aan de jonge medicus Jan van Heekeren die ‘commissaris tot de zaken der geneeskundige staatsregeling’ werd benoemd. Een belangrijk onderdeel van de medische paragraaf in Lublinks *Instructie* was dat

‘de gemeene man’ moest worden voorgelicht over alles wat met de gezondheidszorg te maken had. Er was grote behoefte aan een bewezen kwaliteit van de toegepaste geneeswijzen. Van Heekeren kreeg de opdracht mee een lijst van medicijnen met een bewezen werkzaamheid op te stellen. Aan de samenstelling van deze *Pharmacopoea Batava* werkten vijf hoogleraren en artsen mee, waaronder G. Vrolik en J.R. Deiman uit Concordia et Libertate. In 1803 werd de *Geneeskundige Staatsregeling* een wet. Die bracht alle medische opleidingen onder staatstoezicht en de lijst van werkzame medicijnen werd in alle apotheken van het land ingevoerd.⁸²¹ Daarmee kwam kennis over ziektebestrijding breder beschikbaar. In deze *Geneeskundige Staatsregeling* kwam overigens ook het toezicht op de gezondheid van de veestapel onder verantwoording van de staat.

6.4.5 ‘Armbezorger voor de Bataafsche Republiek’

Belangrijk onderdeel van Lublinks politieke werkzaamheden waren zijn pogingen om via de politiek een oplossing voor het armoedeprobleem te bedenken. De initiatieven die hij in de Oeconomische Tak ontwikkeld had, waren maar een druppel op de gloeiende plaat gebleken. Tot een landelijke en gecoördineerde aanpak was het niet gekomen en het probleem leek alleen maar groter te worden. Een anonieme schrijver telde in 1798 in een niet met name genoemde Hollandse fabrieksstad van zevenentwintigduizend inwoners, het ongelooflijke aantal van negenduizend bedelden.⁸²² Die bedeling werd doorgaans op wijkniveau vanuit de verschillende kerkgenootschappen georganiseerd, en bestond meestal uit een bijdrage aan het levensonderhoud in de vorm van levensmiddelen en brandstof.⁸²³ De manier waarop de armenzorg functioneerde was door de genootschappen en met name door de Oeconomische Tak fel bekritiseerd omdat deze vorm van bedeling niets bijdroeg aan het oplossen van het armoedeprobleem.

In zijn *Rapport over de Scheiding van Kerk en Staat* herhaalde Lublink die bezwaren, en noemde hij de bestaande vormen van bedeling een ‘pest’ voor de samenleving.⁸²⁴ Het hield de armen ‘onnut’ en bracht geen enkele verbetering in hun situatie. Het systeem vond hij bovendien oneerlijk omdat de hoogte van de bijstand per kerkgemeenschap behoorlijk kon

⁸²¹ In 1807 verscheen een vertaling als ‘*Bataafsche Apotheek*’. Details in: A. Bierman, *Van artsennijmengkunde naar artsennijbereidkunde: ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1988).

⁸²² [An.] *Tafreel van de zeden, opvoeding, geleerdheid, smaak, en verlichting* (Amsterdam 1798): 19.

⁸²³ Over de kerkelijke manier van bedeling: J. Vis, *Diaconie: vijf eeuwen armenzorg in Den Haag* (Amsterdam 2017).

⁸²⁴ B. Bosch, voorman van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen publiceerde nog vóór de Bataafse Revolutie over de armenzorg in: *Onze verpligting om tot nut van ’t algemeen te werken* (Amsterdam 1794).

verschillen. Een ander bezwaar was dat de kerk via de bedeling invloed kon uitoefenen, wat in strijd was met de uitgangspunten van de wet op de scheiding van kerk en staat. Lublink deed daarom het voorstel de armenzorg te hervormen volgens de richtlijnen van de Oeconomische Tak. Dat voorstel werd overgenomen in het constitutioneel voorstel dat in 1797 werd afgewezen. Pas met de *Staatsregeling* van 1798 werd de zorg voor de armen officieel tot een taak van de staat gemaakt. Probleem was echter dat de verantwoording voor de armenzorg daarin verdeeld werd over de Agenten van Inwendige Politie, Nationale Opvoeding en (vanaf juli 1799) Nationale Oeconomie. Het voeren van een integraal armoedebeleid werd hierdoor erg bemoeilijkt.

In de Nationale Vergadering kreeg Lublink op 3 augustus 1798 als voorzitter van de commissie Armenzorg de opdracht een wet op de armenzorg voor te bereiden.⁸²⁵ Onmiddellijk vroeg hij zijn Amsterdamse genootschapsvrienden naar hun ervaringen met de aanpak van het pauperisme in het Nieuwe Werkhuis. Zich daarop baserend bracht hij al na een maand een rapport uit. Hij stelde voor een nationaal armenbestuur in het leven te roepen dat tot doel had de armen nuttige inwoners van de samenleving te maken:

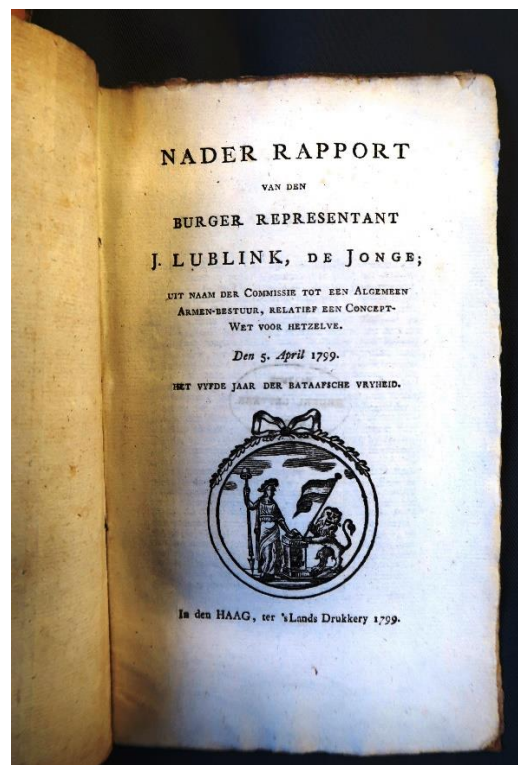
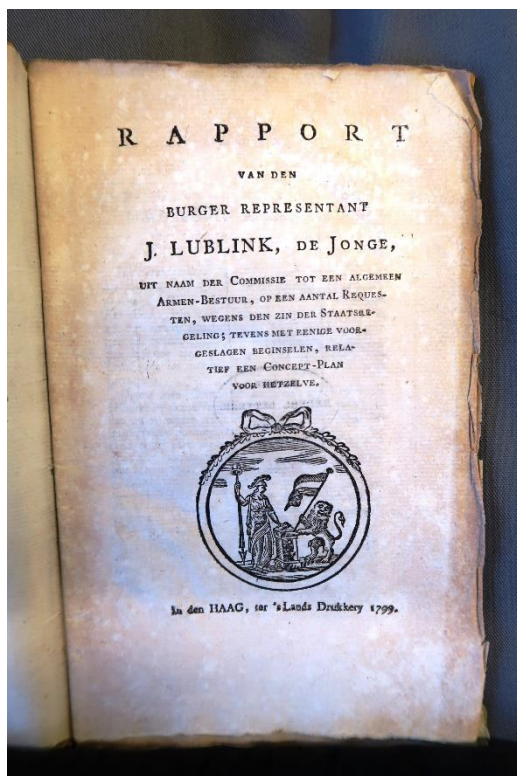
En wat volgt uit dit alles? dit, dat zulk een Armenbestuur, waarvan wy u slechts de grondtrekken schetsten, zich niet bepaald tot het ontfangen en uitgeeven van aalmoessen, maar om waare armen, onder bevordering van hun lichamelyken en zedelyken welstand, zo gebruikbaar als mogelyk is te maaken, om, ook door hun, den voorspoed en den bloei van den Staat te bevorderen.⁸²⁶

Duidelijk is dat hij beseftte een revolutionair voorstel te doen. Hij streefde naar een centraal geleid armenbestuur met zeggingskracht over alle decentrale armenfondsen. Dat centraal geleide armenbestuur moest ervoor zorgen dat alle paupers op een gelijke manier behandeld werden. Hij wilde een eerlijker vorm van bedeling ‘in zo verre, dat niet de een tot weelde, overdaad en luiheid wordt opgekweekt, en de ander naauwlyks het noodige geniet.’ Daartoe bepleitte hij een ‘amalgam’, het samenvoegen van alle armenkassen in het land. Daarnaast kreeg het armenbestuur ook een uitvoerende taak toebedeeld. Een leer-werktraject in nieuw op

⁸²⁵ Het archief van de verschillende commissies Armenzorg in: Nationaal Archief 2.01.01.07 en Nationaal Archief 2.01.12 (Departement van Binnenlandse Zaken 1796-1813) inv. nrs. 195-201. Naast Lublink hadden daarin zitting J. van Haefthen, D.J. Steyn Parvé, N. van Foreest, P. Verhoysen, J.G. Kramer, J. Blydenstein, W. Doelman, H. van Tomputte, N.J. Okhuyzen en L. de Kempnaer.

⁸²⁶ *Dagverhaal der handelingen van het Vertegenwoordigend lichaam des Bataafschen Volks* 3 (Den Haag 1798) 878.

te richten werkhuisen was bedoeld om gezonde paupers een vak te leren en zelfstandig te maken. In de werkhuisen moest de opvoeding en opleiding van kinderen de grootste prioriteit krijgen, omdat daarmee de soms van generatie op generatie bestaande vicieuze cirkel van armoede doorbroken kon worden. Een dergelijk systeem van armenzorg zou ‘zaden van geluk en deugd verspreiden, niet alleen voor de tegenwoordige Maatschappij, maar tevens voor betere Nageslachten.’

In zijn Rapport benadrukte Lublink dat hij van de haalbaarheid van dit plan overtuigd was: ‘Wy schilderen U geen ideaalen: wy gelooven voor ons zelve de mogelykheid van zulk een ontwerp’. Tenslotte vatte hij zijn opvattingen samen als ‘arbeidsloon boven aelmoes’.⁸²⁷ Deze plannen hadden onder meer tot gevolg dat sommige weeshuisen ertoe overgingen grote aantallen kinderen naar werkhuisen elders in het land over te brengen.⁸²⁸

⁸²⁷ J. Lublink, *Nader rapport van den burger representant J. Lublink, de Jonge; uit naam der commissie tot een Algemeen Armen-bestuur* (Den Haag 1799) 10.

⁸²⁸ Plaatsing van kinderen in die werkhuisen verliep lang niet altijd zonder problemen. P. Melief vermeldt in *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Amsterdam-Jakarta 1955) dat het lid van de commissie armenzorg, J. Blydenstein, in 1797 een aantal kinderen tussen de acht en de zestien jaar uit het aalmoezeniersweeshuis van Amsterdam, naar Enschede had gestuurd om daar ‘het gebrek aan werkvolk te completeren, en om by tyd en wyle eene aanwinst van werkende burgers te doen’. De weeskinderen zouden dan van hun spaargeld een weefgetouw kunnen kopen. In 1798 weigerden de regenten van dit weeshuis nogmaals zestig tot honderd kinderen naar Enschede te sturen en gebruikten daarbij de reiskosten als argument.

In de Volksvertegenwoordiging bleek dit voorstel niet haalbaar. In een tweede *Rapport* over de armenzorg schreef hij dat de Nationale Vergadering gelijk had gehad. In Frankrijk was er, vanwege de daar doorgevoerde nationalisatie van de armenkassen, nauwelijks nog geld binnengekomen omdat niemand meer had geweten bij wie zijn geld terecht kwam. Dat mocht in de Bataafse Republiek niet gebeuren.⁸²⁹ Hij liet het voorstel tot een ‘amalgzaam’ vallen, maar handhaafde het voorstel om aan de staat het toezicht op de armenfondsen over te dragen. Op die manier was het mogelijk erop toe te zien dat de bestaande armenkassen zich gezamenlijk zouden inspannen om tot de oprichting van werkhuizen te komen waar de paupers aan een leerwerk traject konden deelnemen.

Niemand wist echter over hoeveel geld de armenkassen beschikten en daarom nam Lublink als voorzitter zelf het initiatief om de bezittingen en activiteiten van de armenkassen in kaart te brengen. Een aantal fondsen reageerde positief, maar een meerderheid maakte om verschillende redenen bezwaar. Vaak klonk het verwijt dat de commissie een voorschot nam op een taak als toezichhouder. De gereformeerde kerken maakten opnieuw massaal gebruik van het recht om te protesteren.⁸³⁰ Binnen de Nationale Vergadering, maar ook binnen de commissie Armenzorg zelf, bestond er tot verdriet van Lublink geen overeenstemming over de te volgen weg.⁸³¹

Lublink was erg betrokken bij deze voorstellen en hij noemde zich in een brief aan Pieter van Winter, enigszins ironisch, de ‘Armbezorger voor de Bataafsche Republiek’. In dezelfde brief schreef hij verontwaardigd te zijn over de ‘afmattende kibbelarijen en chicanes van Dominees en Priesters’ die daarmee de totstandkoming van een nationale armenzorg frustreerden. Aan dergelijke spelletjes had hij zich al sinds het diakenschap in zijn eigen kerkgemeente geërgerd. Het was altijd hetzelfde liedje, maar de strijd tegen ‘onveranderlijke’ zaken was nu eenmaal zinloos. Gelukkig voelde hij zich gesteund door ‘de opbeurende gunst van eenige braave verstandige menschen’.⁸³² Hij kon niet anders dan zijn geweten volgen en op de ingeslagen weg doorgaan:

⁸²⁹ Lublink onderbouwde zijn rapport met cijfers. Volgens hem bedroegen de inkomsten van de godshuizen in de departementen van Frankrijk vóór 1790 32 miljoen livres, in 1797, na de nationalisatie van de kerkelijke bezittingen, niet meer dan 10 miljoen livres; De Parijse kerken ontvingen in 1790 nog 7 miljoen livres, in 1797 nog maar 2 miljoen livres.

⁸³⁰ Over deze schrijfactie o.a. W. den Ouden, *Kerk onder Patriottenbewind: kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek, (1795-1801)* (Zoetermeer 1994) 273; N. Bijleveld, *Voor God, Volk en Vaderland* (Groningen 2007).

⁸³¹ Zelfs de commissie waarmee hij zijn laatste *Rapport Over het algemeen Armen Bestuur* schreef, bestaande uit P. Verhoysen, W. Doelman, J. van Haeften, J. G. Kramer, L. F. de Kempnaer, N. J. Okhuysen en C. van Foreest, was verdeeld over details. De representant H. Hogewal werd daarom aan de commissie toegevoegd, zodat een meerderheid van stemmen mogelijk werd.

⁸³² Brief J. Lublink aan P. van Winter, d.d. 11 maart 1799, collectie Six.

voor het overige hoop ik u en alle die vrienden wier achting mij boven alles ter harte gaat, door mijn daaden en gevoelens, altoos te toonen, dat ik in alle gevallen waarvoor ik publiek moet uitkomen, den weg tracht te bewandelen, die mij in gemoede de kortste en beste voorkomt, zonder mij om het handgeklap of gefluister van heethoofdige en partijdige beoordeelaars te bekreunen.⁸³³

Op 19 maart 1799 verdedigde Lublink zijn vierde *Rapport* op de armenzorg. Daarin werd het toezicht op de armenfondsen bij de departementale besturen gelegd. Die moesten de hoogte van de bedeling vast te stellen, omdat de kosten van levensonderhoud per regio nogal verschilden. Ook moesten ze erop toezien dat er alleen bijstand werd gegeven aan personen die in het bezit waren van een verklaring dat er in hun omgeving geen werk beschikbaar was – dit om fraude en rondzwerfen van paupers te voorkomen. Van alle armenfondsen werd een goede administratie geëist, zodat een behoeftige niet uit meerdere fondsen bijstand kon ontvangen. De paupers dienden in nog op te richten werkhuizen geplaatst te worden, zodat ze mee zouden helpen aan de opbouw van het land. Daarnaast kregen de besturen de opdracht erop toe te zien dat er in de bestaande tehuizen voor hulpbehoevenden niet langer in kerkelijke dogmatiek werd onderwezen. Op departementaal niveau werden er magazijnen ingericht waar voor de armen die buiten de bestaande voorzieningen vielen, levensmiddelen, kleding en brandstof werden opgeslagen.

Dit vierde *Rapport* werd op 19 november 1799 door de Nationale Vergadering aangenomen en tot wet verklaard, maar het zou daarna nog acht maanden duren voor de wet op de armenzorg werd gepubliceerd. In 1800 was het uitgangspunt van de Oeconomische Tak, ‘onderstand aan den onvermogenen, arbeid aan den nijverigen’, bij wet vastgelegd.⁸³⁴ Daarmee zou, in de woorden van Lublink, de bedelarij, ‘die schandvlek van een werkzaam volk’, tot het verleden gaan behoren.

6.4.5.1. Resultaat

Het toezicht op de naleving van de wet op de armenzorg was nog steeds verdeeld over de Agenten van Inwendige Politie, Nationale Opvoeding en Nationale Oeconomie, waardoor de praktische uitvoering maar stroef op gang kwam. Toen Johannes Goldberg in 1800 in zijn functie van ‘Agent der Nationale Oeconomie’ door de Republiek reisde om onderzoek te doen naar de economische situatie van het land, constateerde hij dat de wet nog maar weinig had

⁸³³ *Idem.*

⁸³⁴ *Vierde Rapport Over het algemeen Armen Bestuur*, artikel 2.

opgeleverd. Veel kerkelijke armenfondsen waren niet bereid aan de voorgestelde hervormingen mee te werken. Nog steeds ontvingen gezonde paupers bedeling, zonder dat er een poging werd gedaan om hen op te voeden en een vak te leren. Sommige stadsbesturen gaven tot zijn schrik, gezonde paupers zelfs toestemming om te bedelen. Overal in het land kwam hij arme en onbeschaafde paupers tegen, die tot zijn grote afschuw, geen enkel gevoel hadden voor de medemens of de samenleving.⁸³⁵ Slechts op enkele plaatsen waren er ‘pauperfabrieken’, werkinrichtingen, tot stand gekomen.⁸³⁶ Enkele jaren later was er in die toestand nog maar weinig verandering gekomen. Een Amsterdams rapport uit 1804 beschreef de armen als volgt:

De door de stad bedeeden zijn het gemeenste volkje, die zelfs in geen kerk opgenomen door den doop alleen Christen zijn. Ze genieten liever het brood der luiheid dan het loon der nijverheid.⁸³⁷

Toch waren er ook wel enige successen te melden. In verschillende steden werden werkinrichtingen opgericht die arbeid, onderwijs en filantropie verenigden.⁸³⁸ Een van deze initiatieven was in 1802 de oprichting van de vereniging onder de zinspreuk: Nedrig en Standvastig, opgericht door W. van Vloten.⁸³⁹ Deze particuliere organisatie wilde de namen van de oprichters niet prijsgeven, maar gaf wel een tijdschrift uit waarin belangrijke details zijn terug te vinden over de werkzaamheden. Deze vernieuwende vereniging van armenzorg was opgericht met het doel

⁸³⁵ Goldberg was in 1799 de eerste nationale agent van Economie en werkte in deze functie nauw samen met de door Lublink geïnitieerde Nationale Huishoudelijke Maatschappij. Goldberg maakte een rondreis waarbij hij de toestand van de nijverheid en landbouw onderzocht. Zijn bevindingen in: *Journal der Reize van den agent der Nationale Oeconomie der Bataafsche Republiek* (aanw. Nationaal Archief, archief Goldberg).

⁸³⁶ Naar aanleiding van de oprichting van een werkschool voor minvermogene kinderen in Bergen op Zoom deed Goldberg op 24 december 1800 in de *Oeconomische Courant* opnieuw een oproep om vaart te maken met de oprichting van de pauperfabrieken. P. Pous werkte zijn voorstellen uit in: *Beschouwing van de mogelykheid om de zoo schadelijke en thans zoo algemeen toenemende bedelary in de Bataafsche republiecq geheel uitteroeyen* (Middelburg 1801).

⁸³⁷ Zie daarvoor H. Nusteling, *Welvaart en Werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam 1985) 76.

⁸³⁸ J. C. W. le Jeune, *Geschiedkundige nasporingen omtrent den toestand der armen en de bedelary* (Den Haag 1816) vermeldt dat er in de periode 1805-1815 een twintigtal werkinrichtingen was opgericht, waarvan er in 1816 nog enkele in bedrijf waren. Alle werkinrichtingen waren verbonden met de textielindustrie. H.W. Methorst, *Werkinrichtingen voor behoeftigen* (Utrecht 1895) vermeldt enkele details: in Haarlem zijn een ‘diaconiefabriek’ en een ‘kousenfabriek voor behoeftigen’ in bedrijf; in Monnikendam een spin- en weeffabriek; in Zwolle ‘een stad, die bijzonder ijverde op dat gebied’, een ‘saayet- en wollen kousenfabriek’. In 1804 stichtte de Nationale Huishoudelijke Maatschappij een wol- en sajefabriek in Amstelveen, eveneens ‘om behoeftigen aan het werk te helpen’.

⁸³⁹ Meer details in: *Berichten van 't Genootschap Nedrig en Standvastig* (Amsterdam 1802-1804) Naast Van Vloten, worden als medewerker genoemd C. Holst en W. Ockerse: J. Stouten, *Willem Anthonie Ockerse (1760-1826). Leven en werk* (Amsterdam-Maarssen 1982) 139-141. Met het overlijden van Van Vloten in 1809, ging ook het genootschap ter ziele.

... ware behoeftigen, in plaats van door bedelingen, met kleine voorschotten, geldleeningen, aanbeveeling, raadgeving en soortgelijke middelen tot het bekomen van werk of eene neering te helpen; de lijdende menschheid op eene stille en oeconomische wijze verkwikking, noodigen onderstand en geneeskundige hulp te bezorgen; de grove gebreken in de zamenleving, als bedelarij, verdrukking, knevelarij, verkwisting, lediggang enz. tegen te werken.⁸⁴⁰

De oecumene ging een stap te ver, maar op het gebied van de armenzorg ontstonden er wel degelijk enkele samenwerkingsverbanden, zelfs tussen gereformeerden en katholieken.⁸⁴¹ In Rotterdam werkten dissenterse en katholieke kerkgemeenschappen bijvoorbeeld samen in het genootschap Nederig en Menschlievend dat in 1807 werd opgericht. Dit genootschap formuleerde vergelijkbare doelen als Nedrig en Standvastig. Op voorwaarde dat de bedeeden zich aan de goede zeden hielden, kreeg iedere hulpbehoevende, ongeacht hun kerkelijke achtergrond, bijstand.⁸⁴²

⁸⁴⁰ C. Nieuwenhuis, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving* 3 (Amsterdam 1820) 98.

⁸⁴¹ Het eerst in 1805 volgens W. van Vloten in: *Verhandeling over den zorgelijken toestand der onderscheidene Godsdiensstige Gezindheden, in den tegenwoordigen tijd, verdeeld in Neölogen of Heterodoxen, en Obscuranten of Orthodoxen. Met uitvoerige opgave van het eenig middel, ter vermindering van de uitersten, waarin deze beiden anders noodwendig vervallen moeten.* (Amsterdam 1805) 17.

⁸⁴² *Rotterdamsche Courant*, 31 december 1807. Oprichters waren: ds. Roll, predikant van de lutherse gemeente; ds. W. de Goede, predikant van de remonstrantse gemeente; de oud-katholieke pastoor Kuyter; de rooms-katholieke pastoors Pauwels, de joodse koopman Mozes Ezechiels, M. Mensing en Pieter de Kemp.

-C. Andriessen, Blad 10 meij (1806): 't wandeld zo plaisierig in 't voorjaar, als de boomen zo lief gaan worden Exept na 't werkhuis. Op een mooie voorjaarsdag wordt een arme vrouw door twee gerechtsdienaars opgebracht naar het Werkhuis. Blad van 10 mei 1806 uit het getekende dagboek van Christiaan Andriessen. Collectie Stadsarchief Amsterdam.

Deze initiatieven kregen echter nauwelijks navolging en de armenzorg bleef ook in de periode na Lublinks afscheid van de politiek, een zorgenkind van het nieuwe bestuur onder leiding van raadpensionaris Schimmelpenninck en koning Lodewijk Napoleon. Het lukte beiden niet de greep erop te vergroten.⁸⁴³ Lodewijk Napoleon probeerde het met de oprichting van een landelijk 'Algemeen Bestuur van Weldadigheid' dat tot doel had de armenzorg onder staatstoezicht te brengen, maar vlak voordat dit plan gerealiseerd kon worden, werd het koninkrijk Holland bij Frankrijk ingelijfd en verdween het van tafel.

6.4.6 Economie: 'voor den roem en het welzijn van het Bataafsche volk!'

Het verbeteren van de welvaart was de belangrijkste doelstelling geweest van de Oeconomische Tak. De organisatie had talloze voorstellen gedaan waarmee de welvaart vergroot kon worden, maar projecten die de stadsgrenzen overstegen, of aan bestaande belangen raakten, waren kansloos geweest in het politiek versnipperde landsbestuur van vóór de revolutie. Het voorstel om de 'oeconomie' tot een staatstaak te maken, leefde sterk in Lublinks

⁸⁴³ Zie voor verschillende pogingen en de reacties daarop van de armenfondsen: M. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Utrecht 1990).

genootschappen. Direct na de omwenteling werden in verschillende steden ‘Comités van Koophandel, Commerce en Zeevaart’ en ‘Comités van Fabrieken en Trafieken’ opgericht, zoals in Rotterdam op 16 februari 1795. In Amsterdam namen verschillende revolutionaire wijkvergaderingen het initiatief tot de oprichting van een kousenfabriek die in samenwerking met het stadsbestuur in het oude Spinhuis werd opgezet.⁸⁴⁴ Tot regionale samenwerking en het voeren van een integraal economisch beleid was het nog niet gekomen.

Direct na de installatie van de Nationale Vergadering deed de Oeconomische Tak een verzoek daarmee te beginnen. Dat verzoek werd ingewilligd en op 1 maart 1796 sprak zij de wens uit dat de staat zich moest gaan bemoeien met de ontwikkeling van ‘koophandel, fabrieken en trafieken’, het graven van kanalen, het verbeteren van wegen en het ontginnen van nieuw landbouwareaal. Lublink werd benoemd tot voorzitter van de commissie die deze ontwikkelingen in gang moest zetten. In de commissie ‘tot onderzoek van de oeconomische toestand’, onderzocht hij ‘welke de beste middelen zijn om de bloei en welvaart der binnenlandsche fabricquen en reederyen te doen herleven.’

De commissie ontving een groot aantal voorstellen tot oeconomische verbetering en maakte van het wegnemen van allerlei beperkingen en hindernissen op het gebied van handel en nijverheid het speerpunt van haar inzet. Die belemmeringen werden vaak door de bestaande gildenstructuur in stand gehouden. Afschaffing van de gilden zou, zo was het idee, de productie goedkoper maken. Afschaffing van de gilden was echter niet eenvoudig, onder meer omdat de gilden ook bij allerlei vormen van zorg en onderwijs betrokken waren.⁸⁴⁵

Voormalig predikant Johannes van Lockhorst pleitte op 17 oktober 1796 in de volksvertegenwoordiging voor afschaffing van de gilden en riep daarbij een beeld op van smekende paupers die na de opheffing eindelijk in staat waren een baan te vinden:

Ja Burgers Representanten! eene menigte nuttige Burgers – eene menigte verarmde Vrouwen en Kinderen, die door hunne Echtgenooten en Vaders niet genoegzaam kunnen onderhouden worden – hebben thands hunne om Brood smekende oogen op Ul. gevestigd. Zy eerbiedigen Ul. als hunne Vaderen, en met hoe vele redenen verwagten zy dan van Ul. dat Gyl. in uwe Menschenliefde, en wysheid zult

⁸⁴⁴ Toen de stad in 1797 deze fabriek overnam, werkten er al 700 mensen. Dit aantal liep in 1800 op tot 1650 arbeiders.

⁸⁴⁵ Zie daarvoor R.E. de Bruin, ‘De uitvoering der wetten en orders van het gouvernement’, in: J. Hallebeek en A. Sirks (red.), *Nederland in Franse schaduw: recht en bestuur in het Koninkrijk Holland* (Hilversum 2006) 165-200.

besluiten, hunne klaagstem te horen, en door een Decreet, waarover u de nakomelingschap zal zegenen, hun bestaan voor het vervolg te verzekeren.⁸⁴⁶

De commissie pleitte verder voor invoerbeperkingen en een voorrangsbeleid voor binnenlandse producten, inclusief de verplichting om iedereen in overheidsdienst, inclusief de bedeeden, ‘inlandse’ kleren te laten dragen. De Nationale Vergadering beschouwde Lublink als een oeconomisch specialist.⁸⁴⁷ Soms rapporteerde hij in de Nationale Vergadering over succesvolle initiatieven, bijvoorbeeld op 6 augustus 1798, over de verdiensten van de nieuwe instrumentenfabriek van J. Canzius in Delft.

De commissie werd gesplitst in een deel dat zich bezighield met de handel en koopvaart en een deel dat zich concentreerde op de nijverheid. Lublink, met zijn expertise in de tabaksspinnerij, de glasfabriek Padang en de textielfabriek van Van Lelyveld, nam zitting in het commissiedeel dat zich bezighield met de ontwikkeling van de nijverheid.⁸⁴⁸

In het najaar van 1797 deed Lublink vanuit de commissie Oeconomie het voorstel om tot een nationaal economisch advieslichaam te komen, dat onder de naam van Nationale Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij de economie wilde ontwikkelen. Bij de oprichting op 10 november 1797 werden de initiatiefnemers Lublink, J. Couperus en C. van Vollenhoven-Jansz voor twee jaar tot directeur benoemd. De oprichting, inclusief de benoeming van de bestuurders, was in het geheim al lang voorgekookt.⁸⁴⁹ Op de dag van de oprichting maakte Lublink alle leden van de volksvertegenwoordiging donateur. Lublink had regelmatig overleg met de Oeconomische Tak in Haarlem en hij bleef ook na zijn aftreden als directeur voor de Nationale Huishoudelijke Maatschappij werkzaam.⁸⁵⁰ Het belang van de Nationale Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij voor het welzijn van het volk werd ondersteund in het tijdschrift *De Oeconomist*, dat waarschijnlijk geschreven werd door J. Kantelaar.⁸⁵¹

⁸⁴⁶ Opgenomen in *Dagverhaal* 220 (Den Haag 1796) 401.

⁸⁴⁷ Hij nam deel aan de commissie die het failliet van de VOC begeleidde; de walvisvangst in het Zuidpoolgebied; de commissie voor het verbeteren van de haven van Delfzijl; de commissie die de kapitaalvlucht uit de Republiek terug wilde dringen en de commissie die het maten- en gewichtenstelsel uniformeerde.

⁸⁴⁸ J. Lublink, C. van Lennep, J.B. Bicker, W. Teding van Berkhout, N. van Ockhuizen en B. Nieuhoff hielden zich bezig met de nijverheid. Vier van waren eerder werkzaam als bestuurder in de Amsterdamse afdeling van de Oeconomische Tak.

⁸⁴⁹ Details in: L. de Gou, *Dagboek van een patriot*. Lublink schreef in de brief waarin hij deze functie accepteerde dat hij zich verheugde omdat de Oeconomische Tak zijn oude liefde was. De brief, gedateerd 22 augustus 1797 in S.A.A., 102, Archief van de Ned. Mij. voor Nijverheid en Handel, Brieven van Directeuren.

⁸⁵⁰ Op 1 juli 1803 steunde hij bijvoorbeeld de wet die de invoer van alle Engelse waren verbood. Zie daarvoor: Archief Wetgevende Colleges, N.A. 2.01.01.01 inv. nr. 945, secrete besluiten.

⁸⁵¹ *De Oeconomist of Verzameling van staatsstukken* (Amsterdam 1798). Het tijdschrift werd opgevolgd door de *Oeconomische Courante bevordering van Nationale Huishoudkunde, Nyverheid, Koophandel, enz.* (1799-1803).

Dat dan alle rechtgearte Nederlanders zich [daarin] vereenigen, dat elk onzer overtuigd zij van de duure verplichting, om alles wat goed, wat nuttig, wat eerlijk is voor te staan, en naar zijne vermogens te bevoorderen, en dat wij allen met spreekende bewijzen toonen, één doel te hebben, den roem naamlijk, en het welzijn van het Bataafsche volk!⁸⁵²

In de *Staatsregeling* van 1798 was opgenomen dat er een Agent van Nationale Economie benoemd zou worden, maar er waren geen geschikte kandidaten gevonden. Op advies van Lublink werd nu J. Goldberg benoemd. Zijn taakomschrijving, vervaardigd door Lublink en zijn twee medebestuurders, ontving hij op 16 april 1799.⁸⁵³ Het creëren van werkgelegenheid had daarin de hoogste prioriteit, maar door gebrek aan statistisch materiaal was het voeren van gericht beleid bijna onmogelijk.⁸⁵⁴ Goldberg nam zelf de reusachtige taak op zich om het land te doorkruisen en het benodigde cijfermateriaal te verzamelen.⁸⁵⁵

[An.] Werkzaamheden aan de uitwatering te Katwijk aan Zee verrigt, naar 't leven geschetst op 29 Junij 1805. Een van de grote infrastructurele projecten die nu onder leiding van de staat tot stand kwamen. Collectie Rijksmuseum.

⁸⁵² In *De Oeconomist* 95. Voor de toeschrijving A. Hanou in *Encyclopedie Nederlandstalige Tijdschriften* (tot 1815). Over zijn opvolger, de *Oeconomische Courant* (1799-1803), R. van Vliet in dezelfde *Encyclopedie*.

⁸⁵³ Over het belang van diens aanstelling: W. Zappey, *De economische en politieke werkzaamheid van Johannes Goldberg* (Amsterdam 1967).

⁸⁵⁴ Details in H. Boels, *Binnenlandse zaken ontstaan en ontwikkeling van een departement in de Bataafse Tijd 1795-1806. Een reconstructie* (Groningen 1995).

⁸⁵⁵ Zijn bevindingen in *Journal der Reize van den agent der Nationale Oeconomie der Bataafsche Republiek* (aanw. Nationaal Archief, archief Goldberg).

Zijn projecten strandden al snel op de beperkte financiële middelen die hem ter beschikking stonden. Met de constitutie van december 1801 werd het Agentschap van Nationale Oeconomie alweer opgeheven. De zorg voor de Nationale Huishoudkunde werd nu onderdeel van de Raad van Binnenlandse Zaken onder leiding van J.H. van der Palm. De Nationale Huishoudelijke Maatschappij behield echter haar adviesfunctie en zou de Bataafse Republiek overleven.⁸⁵⁶

6.5 Redevoeringen die aller gemoederen tot de hoogste gevoeligheid stemmen

Bij de nieuwe politieke constellatie die met de Nationale Vergadering haar beslag kreeg, hoorde ook een nieuwe politieke spreekstijl. Politici als Lublink gebruikten in hun redevoeringen niet alleen rationele, maar ook gevoelsargumenten om medestanders van hun de wenselijkheid van hun programma te overtuigen. De bijeenkomsten in de Nationale Vergadering waren publiek toegankelijk en vrijwel alle debatten werden in kranten en tijdschriften besproken. De nieuwe volksvertegenwoordigers hadden geen politieke ervaring, maar velen hadden in hun maatschappelijke leven ervaring opgedaan met het houden van redevoeringen. Naar de spreekstijl en de politieke mores in de Nationale Vergadering is al enig onderzoek verricht.⁸⁵⁷ Bekend is dat er met enige regelmaat behoorlijk wat rumoer en geschreeuw ontstond. De nieuwe politici maakten van hun hart geen moordkuil. Bij nadere bestudering van verschillende redevoeringen valt ook op dat politici tijdens het debat regelmatig melding maakten van hun zielenroerselen. Dat was volkomen geaccepteerd, want zij werden geacht hun geweten bij hun oordeel te betrekken.⁸⁵⁸ Soms lieten zij die gevoelens ook nadrukkelijk zien. Mogelijk slaagden zij er zo in hun boodschap te versterken en een band met de zaal te versterken. Oprechte tranen en andere fysieke uitingen van ontroering werden in deze periode gewaardeerd en beschouwd als bewijzen van de echtheid van de getoonde gevoelens. Dat emotionele gedrag mocht echter niet overdreven worden.⁸⁵⁹ Bekend is dat de voormalige predikant Ysbrand van Hamelsveld, met Lublink lid van Felix Meritis, bekritiseerd werd omdat

⁸⁵⁶ De Nationale Huishoudelijke Maatschappij maakte een snelle groei door en zou, na een aantal naamsveranderingen voortbestaan als de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel.

⁸⁵⁷ Het *Dagverhaal* biedt een interessante mogelijkheid om de spreekstijl van de diverse volksvertegenwoordigers te analyseren. Voor de retoriek van volksvertegenwoordiger Jacob Hahn: J. Oddens, 'Een lam republikeintje als ik'. Over dit onderwerp ook E. Hagen en I. Leemans, 'Een vuurige aandoening van het hart' en E. Hagen 'Fashioning the Emotional Self'. Van verschillende politici is bekend dat zij in gloedvolle bewoordingen over hun welzijnsidealens spraken. Naast Hahn waren dat bijvoorbeeld R.J. Schimmelpenninck, J. Kantelaar, B. Nieuhoff, Y. van Hamelsveld, D.J. Steyn Parvé.

⁸⁵⁸ J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld*, 220. Ook een invloedrijk man als R.J. Schimmelpenninck beschouwde zijn gevoelens, zijn geweten, als een betrouwbaar moreel kompas, zowel binnen als buiten de politiek. Zie daarvoor Hagen 2014.

⁸⁵⁹ Over het belang van emoties in de politieke arena: K. Wahl-Jorgensen, *Emotions, Media and Politics* (Cambridge 2019).

hij zich niet had kunnen beheersen bij een pleidooi voor grotere eenheid in de Nationale Vergadering.⁸⁶⁰

Lublink presenteerde zich in zijn redevoeringen als een gewetenspoliticus die zich eerlijk, ‘belangeloos’ en vastberaden inzette voor het welzijn van het vaderland. Hij toonde zich als een gevoelige en maatschappelijk betrokken burger die zijn tranen op gepaste wijze liet stromen wanneer er op het gebied van de welzijnspolitiek weer resultaat was geboekt. Die tranen benadrukten de authenticiteit van zijn gevoelens.⁸⁶¹ Zij waren een uiting van de ‘grootheid van zijn ziel’.⁸⁶² De redevoeringen van Lublink werden enorm gewaardeerd omdat hij in staat was zijn publiek te raken, zonder zichzelf daarbij te verliezen. Hij deed dit in een specifieke stijl, beladen met retorische kunstgrepen, emotionaliteit en waarschijnlijk ook met een grote variatie in mimiek en stemgebruik. Die boodschap werd versterkt omdat Lublink zich door zijn leeftijd als een wijze vaderfiguur kon opstellen. Met zijn studies naar de welsprekendheid en zijn ervaring als toneelspeler en bestuurder, had hij ervaring met het bespelen van het publiek.

G. Kockers 1797, Eerste Nationale Vergadering. Collectie Rijksmuseum. Uitsnede publieke tribune, met journalisten en veel vrouwelijke bezoekers.

⁸⁶⁰ Zie E. Hagen, ‘Een zaal van staatsmannen, niet van godgeleerden. Godsdienstige sentimenten in de Nationale Vergadering’, in F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema, *Het Bataafse experiment*, 149.

⁸⁶¹ Voor Engeland is het belang van gevoelsauthenticiteit in deze periode beschreven in: H. Kerr, D. Lemmings, R. Phiddian, *Passions, Sympathy and Print Culture: Public Opinion and Emotional Authenticity in Eighteenth-Century Britain* (Hampshire 2016).

⁸⁶² De karaktertrek journalist Hesperus in 1798 van de ideale Bataafse politicus eiste. Zie J.C. Hesperus, *De Constitutioneele Vlieg* 8 (1798) 72-73.

In hoeverre de stijl van zijn toespraken verschilde van zijn informele spreekstijl, valt niet te achterhalen, maar wél is bekend dat zijn taalgebruik en manier van spreken opvielen, tenminste als we de schrijfsters Betje Wolff en Aagje Deken mogen geloven. Toen zij hem na hun terugkeer uit Frankrijk bezochten, schreef Deken over Lublink: ‘Een lief bejaard man. Vroolyk en hartelijk zeeker, wat pedant, maar lang zo erg niet als hij ons door den heer Cees Ploos van Amstel was afgeschilderd.’ Wolff was heel wat kritischer: ‘Jan L. vind ik onuitstaanbaar pedant, maar als hij voorleest, dan knyp ik mezelf bont en blauw om hem niet in zijn bakkes uit te lachen, evenwel een best man, die ons veel plaisier doet.’⁸⁶³

Lublinks manier van spreken in de Nationale Vergadering is goed te illustreren met een tweetal redevoeringen. De eerste hield hij op tien november 1796 bij zijn afscheid als plaatsvervanger van Jan Luyken, die na het schrijven van de grondwet weer in de Nationale Vergadering plaatsnam. Deze toespraak maakte grote indruk op de volksvertegenwoordigers en de verzamelde pers, omdat hij daarin een gevoelige snaar wist te raken. S. Styl schreef over deze toespraak:

J. LUBLINK de jonge beklom het Spreekgestoelte. Gelukkig viel deze Spreekbeurte [...] ten deele aan een Man, uit wiens mond men iets treffends verwachtte. Bedroogen vindt zich niemand, en geen onzer Leezeren zal het verdrieten de taal dezes afscheidneemenden Vertegenwoordigers te hooren, te meer daar hy ons, als in een tafereel, met frissche trekken geschilderd, de hoofdbeelden voor den geest brengt van het verrigte ter Vergaderinge, in het opgemelde tydsbestek.⁸⁶⁴

De stijl van de redevoering was niet alleen ‘treffend’ en ‘fris’, maar ook nog eens kort. In de redevoering verwijst hij regelmatig naar zijn eigen gevoelens en probeert hij, zoals een goed redenaar betaamt, dezelfde gevoelens bij zijn gehoor op te wekken. Opvallend is dat hij daarbij telkens wijst op de fysieke verschijnselen die met deze gevoelens gepaard gaan. Volgens verschillende journalisten heeft hij met deze speech een gevoelige snaar geraakt:

⁸⁶³ Geciteerd naar P.J. Buijnsters, *Wolff & Deken*, 318. Lublink deed erg zijn best om ervoor te zorgen dat de bejaarde schrijfsters een staatspensioen kregen (vermelding in brief aan J.H. van der Palm), maar het is onbekend of zij daarvan op de hoogte waren.

⁸⁶⁴ S. Styl, Wagenaar vervolg 37 (1806): 110.

De Representant Lublink, de oudste in jaaren van de Plaatsvervangers, het spreekgestoelte beklimmende, boezemde uit aller naam het vaarwel aan de Vergadering uit, in eene sierlijk gestelde redevoering, die aller gemoederen tot de hoogste gevoeligheid stemde.⁸⁶⁵

In zijn rede zegt Lublink de gevoelens van zijn afscheidnemende mede-plaatsvervangers te vertolken. Hij sprak daarin onder meer over de heftige ‘vervoeringen’ waarvan hij in de Nationale Vergadering getuige was geweest. Die hadden hem soms bang gemaakt – ‘dikwerf heb ik, Medeburgers, voor uwe vervoeringen gebeefd’ – maar tegelijkertijd had hij die uitbarstingen gewaardeerd omdat ze een uiting waren van betrokkenheid bij ‘het Waare Volksbelang’. Zolang zijn mede-politici, de ‘edele Menschevrienden’ in de Nationale Vergadering die gevoelens maar op een beheerste manier bleven uiten, vond hij het tonen van ‘sterke hartstogten’ in het debat een goede zaak:

Groote vernuften, sterkgespiede zielen, als ik ze eens zo noemen mag, hebben ook sterke hartstochten, indien ’er maar geen ander roersel plaats heeft, dan geheel zuivere onverdachte zugt voor het waare Volksbelang, wie zal dan die opflikkeringen van vaderlandschen yver laaken. Dat vuur moge vry opvlammen, uwe wysheid draage slechts zorg, dat het nimmer brandstichte!⁸⁶⁶

In deze redevoering bracht hij de resultaten die de Nationale Vergadering had bereikt in herinnering.⁸⁶⁷ Eensgezind had men zich voor het ‘waare Volksbelang’ ingezet, een inzet die hem had ontroerd: ‘- alles, vergeeft het my, Burgers Representanten! - alles vermeerdert myne ontroering.’ De gedachtestreepjes in de gedrukte versie van de redevoering suggereren dat hij bij deze opmerking door gevoelens overmand werd en mogelijk een traan heeft weggepinkt. In

⁸⁶⁵ C. Rogge, *Geschiedenis der staatsregeling, voor het Bataafsche volk* (Amsterdam 1799) 181. Ook de *Rotterdamsche Courant* van 12 november 1796 noemde dit een ‘treffelijke redevoering’.

⁸⁶⁶ *Decreeten der Nationaale Vergadering*, 10 november 1796: 229; Ook in: *Dagverhaal* 3, nr. 244 (1796) 594. De uitdrukking ‘gespiede zielen’ had hij eerder gebruikt in de verhandeling ‘Over het bevorderen van Waarheid, in Kunsten en Weetenschappen’ (1783).

⁸⁶⁷ ‘Dit oogenblik verleevendigt voor mynen geest alles, waar van ik hier oog, en oorgetuigen was – herinnert my zo veele gewigtige voorvallen, waar het belang des Staats eene snelle voorziening vorderde, en waar uwe besluiten, door prangenden nood ingeroepen, zo schielijk moesten beslissen, als gy die naderhand, onverzettelyk wist te handhaaven – herinnert my zo veele onderwerpen, met het belang van den, Godsdienst, met de Vryheid van Mensch, en Burger, met alle onze heiligste Regten op het naauwst verknogt - hier een lang verjaarde Hierarchy losge, maakt van haar partydig steunzel, daar het verdrukte Kroost van Israel, door een billyk en edelaartig aanbod, opgebeurd – elders een geduchte Burgerschaar tot Nederlands Verdediging gewapend – en nog hoe veele andere onderwerpen, door U met gemoedlyke, bezorgdheid gewikt, door het helderst, verstand verlicht, aan het scherpste oordeel getoetst, met de grootmoedigste met de grootmoedigste opofferingen van allen eigenbelang beslist.’

ieder geval is zeker dat hij hier een veelbetekenende stilte liet vallen. De geluksgevoelens die hij bij zijn werkzaamheden had ervaren bevestigden hem in de juistheid van de ingezette politieke koers.

Hij moest nu afscheid nemen van de Nationale Vergadering, maar was jaloers op de achterblijvers die hun menslievende werk konden voortzetten. Zijn ideaal van de gevoelige burger die zich voor de medemens inzette, had in de Nationale Vergadering vorm gekregen. Dit was de ware broederschap. Vreugdetranen sprongen hem in de ogen bij het zien van zoveel goede daden, waarvan honderdduizenden zouden gaan profiteren:

Uw arbeid is moeilyk, is zwaar; maar welk een heerlyk loon staat u ook te wagten? Is het reeds een zegen, die den gevoeligen man de vreugdetraanen uit de oogen perst, het ongeluk van een' enkelen Broeder te verzachten; welk een zegen is het dan niet, tot de welvaart van honderd duizenden onzer natuurgenooten, tot eigenlyk gezegende Nationaale Welvaart te mogen medewerken! de liefde te genieten, den dank te ontvangen van een gelukkig volk! ô, die zegen is benydenswaardig.⁸⁶⁸

Hij moedigde hen aan op dezelfde voet verder te gaan, ondanks het nog af en toe oplaaierende verzet tegen deze menslievende politieke koers: 'Dat noch partydige bedilzugt, noch laage spotterny, noch tergende tegenspraak, uwe wyze bedaartheit ooit uit haar evenwigt brenge!'⁸⁶⁹ De Bataafse Republiek deed het immers fantastisch in vergelijking met de buurlanden. Het land was gezegend met vrede, terwijl het buitenland ten prooi gevallen was aan chaos en onrust. Eigenlijk behoorden de volksvertegenwoordigers te blozen van schaamte omdat zij zo gezegend waren met aards geluk. Daarbij sprak hij hen rechtstreeks aan:

Slaa uw oog in het ronde; zie een heir van ellenden, dat byna alle Volkeren der aarde doet kermen! zie hoe een dolzinnige kryg, met zyne grouwelyken stoet, aan alle kanten, zelfs tot aan de grenzen van uw verblyf, alles vernielt, en blaakt, en brandt, en moordt; terwyl gy, in het midden van die schriktooneelen, nog zo veel welvaart, rust, gerieflykheden des levens moogt genieten. Vergelykt het lot van alle uwe nabuuren met het uwe; zie hun allerjammerlyksten toestand, en uwe aardsche zaligheid –en bloos!⁸⁷⁰

⁸⁶⁸ *Decreeten der Nationaale Vergadering*, (10 november 1796) 230-231.

⁸⁶⁹ *Idem*.

⁸⁷⁰ Hij eindigde met een vierregelig gebed waarin hij God dankte.

De tweede redevoering die zijn spreekstijl in het politieke debat illustreert, hield hij op 30 juli 1799 in zijn functie van voorzitter van de Nationale Vergadering.⁸⁷¹ Hij hield de redevoering op een belangrijk moment in de geschiedenis van de Bataafse Republiek. De revolutionairen van januari 1798 waren een jaar daarvoor afgezet en vervangen door een nieuwe volksvergadering, terwijl de door hen ontworpen *Staatsregeling* nog steeds als grondwet functioneerde. Er heerste vrede, maar er gingen geruchten over een op handen zijnde invasie vanuit Engeland, die tot doel had een contra-revolutie uit te lokken. Men was bang voor mogelijke massale steunbetuigingen aan de orangistische factie. In deze speech verdedigde hij daarom de doelstellingen van de Bataafse Republiek, waarbij hij niet alleen tot de volksvertegenwoordigers sprak, maar ook het Nederlandse volk toesprak.

In zijn toespraak vertelde Lublink dat hij een jaar geleden, als zovele volksvertegenwoordigers, bang was geweest om zitting te nemen:

Wie onzer, (ik voor my althans schroom het niet te belyden) wie onzer deinsde by de intrede van het perk, voor ons ontsloten, niet met eene heilige huivering terug? en geen wonder, wy zagen de gedugte vyanden van ons Vaderland, van onze welvaart, die wy te bestryden hadden, op ons wagten. List, Tweedragt, Wrok, Baatzucht, Trouwloosheid, Zedebederf, een drom van samengezworen Ondeugden, wier helse belangen haar opruiden om tegen onze Vryheid tegen alle de hoofdbeginselen van onze Staatsregeling en bedryven, een eeuwigen kryg te voeren.

Hij was verheugd dat hij die keus toch had gemaakt. De revolutie was hervat, ondanks tegenwerking, valse beschuldigingen en oneerlijke verdachtmakingen:

Volk van Nederland! gy waart getuigen van onze poogingen, van onze worstelingen; en niet zelden wierden wy aangemoedigd, of door uwe openlyke goedkeuring, of door de influisteringen der Braaven, die wy, hoe zacht ook, toch

⁸⁷¹ In *Besluiten van de Tweede Kamer en decreeten van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks* 13 (Den Haag 1799) 4-15. Lublinks speeches ten tijde van de Engels-Russische invasie in *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam* 6 (1799) 199, 227, 245.

altoos, onder het geschuifel van giftige slangen en het gebas van hongerige doggen, konden hooren.⁸⁷²

De volksvertegenwoordiging had de draad weer opgepakt en had zich eensgezind ingezet om het ‘Volks-geluk’ te bevorderen. Lublink beschreef de verdiensten van de Nationale Vergadering, maar wees ook op de enorme omvang van het takenpakket. Hij benadrukte dat het soms leek alsof de ‘eindpaal’ van de revolutie niet bereikt zou worden, ‘doch het is ook even zeker, dat by elke zonneshyn van hoop, welke door de donkere nevelen heenebreekt, die ons Vaderland bedekken, wy ook telkens die eindpaal duidelyker zien opdaagen, het zegeteken, dat ons daar verwacht, de aanlokkende Burgerkroon, ons zien wenken.’⁸⁷³ Toch leek hij niet helemaal gerust op de goede afloop: ‘Ach! myne Vrienden! laat ons toch niet aan de mooglykheid van zulk een heilryk einde onzer worstelingen wanhoopen.’

Met de dreigende inval van de Engelsen en de Russen, was iedere vorm van verdeeldheid nu uit den boze.⁸⁷⁴ Lublink ging tekeer tegen een mogelijke vijand binnen de landsgrenzen. Die wilden maar één ding: het herstel van hun oude positie, zelfs wanneer dat ten koste ging van het bloed en de tranen van medeburgers. In een lange tirade bestempelde hij hen onder meer als ‘opruijers der onkundigen, woeste volksmenners, echte Theramenessen’.⁸⁷⁵

Lublink sprak uit dat hij door zijn gevoelens overmand werd en zou willen dat hij kalmer kon reageren. Dat was hem echter onmogelijk, want bij het horen van een ‘valsche leer’, kwam aan zijn toegeeflykheid een eind. Hij stond in vuur en vlam, en in hem brandde de ‘patriotsche warmte, het edel vuur, dat ons zo menigwerf in onzen arbeid te stade komt’.⁸⁷⁶ Eensgezindheid was daarvoor noodzakelijk. Dit was een oproep die hij nog vaak zou herhalen.⁸⁷⁷ Hij verwees

⁸⁷² *Besluiten van de Tweede Kamer* 13 (1799) 5.

⁸⁷³ *Idem*, 5-6.

⁸⁷⁴ De Engels-Russische invasie vond plaats van 27 augustus - 19 november 1799. In september, toen de ergste dreiging voorbij was, hield Lublink een speech die werd opgenomen in [An., C. Loosjes]: *Vaderlandsche Historie. De Republiek der Vereenigde Nederlanden zinds de Noord- Americaansche onlusten* 41 (Amsterdam 1808): 105 e.v.

⁸⁷⁵ Opgenomen in: *Besluiten van de Tweede Kamer* 13 (1799) 10-11. In zijn tirade noemde hij deze contra-revolutionairen: ‘eeuwige aanklaagers der braaven, staatkundige huichelaars en vrekke amptjaagers (altemaal louter voorwerpen onzer verachting, onwaardig onze gramschap), maar ook dweepers voor de goede zaak, ingebeelde doorzichtigen, onberaden bedillers van het Bestuur, zwakke broeders, die zich door baatzuchtige fielten laten ringelooren, door listige intriguanten op het dwaalspoor brengen, en nog zo veele anderen, als er uwe ondervinding zal byvoegen.’ Theramenes was een Atheense aanvoerder in de 5^e eeuw v. Chr. Hij stond bekend als een intrigant, een anti-democraat en een verdediger van de gematigde aristocratie.

⁸⁷⁶ *Idem*.

⁸⁷⁷ De boodschap voor eendracht bracht Lublink ook onder woorden in *Ernstige dichtluim aan myne landgenooten* (1802):

Vervloekt zij allen wrok, gemor, partijschap, haat!
Geen twistend bootsvolk kan de veege kiel van staat,
Daar ’t stormt, door klip en bank, in veilge haven voeren.

naar zichzelf en de andere volksvertegenwoordigers als opofferingsgezinde ‘Vrymannen’, die eensgezind het geluk van het volk nastreefden. Dit was een rechtstreekse verwijzing naar de zijn Amsterdamse genootschappen Concordia et Libertate en Libertate et Concordia:

Ja, dan, dan zullen wy het groote beginsel van Eén- en ondeelbaarheid in alles, niet alleen prediken, maar bevestigen en bewyzen. Dan zal het zo bevallig als manhaftig zusterpaar, Vryheid en Eendragt, elkander de hand bieden en schraagen. Dan zal het belang worden ook voor de minder braaven, zich onder onze benden te schaaren.⁸⁷⁸

R. Vinkeles, landing Engels-Russische vloot 1799. Illustratie in: P.A. Loosjes, *Vaderlandsche historie* 41. Collectie Rijksmuseum.

Woorden van gelijke strekking had hij eerder die dag ook meegegeven aan de Eerste Kamer van het vertegenwoordigend lichaam, ter gelegenheid van het aftreden van een gedeelte van de volksvertegenwoordigers. Hij gaf hen de boodschap bij thuiskomst de betrokkenheid bij de

Vergelijkbare opmerkingen in: [J. Lublink] *Beknopt Tafereel van het Schrikbewind*, een boekje dat de achtergronden van de Franse Terreur behandelt. Ook hier benadrukt hij dat burgerlijke onverschilligheid de revolutie kon doen ontsporen en dat het vuur van de revolutie bij de gehele bevolking moest blijven branden. Vergelijkbare opmerkingen in zijn redevoering bij het aannemen van de instructie voor de Agent Inwendige Politie, opgenomen in *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam* 6 (1799) 503-507.

⁸⁷⁸ Besluiten van de Tweede Kamer 13 (1799) 14

revolutie ook bij het volk weer aan te wakkeren: ‘Wat kan de geestdrift, van een Volk niet al verrichten? zy is de slinger en het gewigt van het geheele staatkundig uurwerk.’⁸⁷⁹ Hij vraagt hen te vertellen over alles ‘wat gy hier gewrocht, gehoord, gezien, gevoeld hebt’ en dat ze openlijk hadden uitgesproken bereid te zijn ‘bloed en leven’ voor ‘de goede zaak’ te geven. Hij vraagt hen ‘dat edeläartig vuur, dat hier in Uwe boezem blaakte, in de harten van allen die U omringen te ontsteeken.’⁸⁸⁰ Revolutie is een voortdurende strijd: ‘Werkelooze deugd, grenst zeer na aan de ondeugd. [...] Tracht ook in de nederigste hutten dat licht van kennis te verspreiden, het geen voor het Volk, in zyn voorstellen en verkiezingen, zoo onöntbeerlyk is. Die verlichting is mede eene van Uwe hoofdpligten, welke gy, als meer ervarenen, aan de Maatschappy zyt verschuldigd.’⁸⁸¹

Hij bewonderde de werkkraft van de volksvertegenwoordigers, de ‘gewillige opöffering van alles, waaraan min verhevene zielen gehegt zyn’, hun ‘onvermoeid slaaven’, maar vooral hun gevoeligheid:

Ja, dikwerf roemden wy hier, in de zelfde harten, het teder medelyden, dat by den nood van ongelukkige Bataaven zo ligt een traan laat rollen, en dien, heldenmoed, die, voor de oogen van een rechtvaardig Volk, de Catilinaas het masker durft afrukken, en hen voor de voeten werpen. Doch laat my geen lofredenaar van myne broederen worden. Dat hy, die zynen pligt deed, de streelende belooning daarvoor in het getuigenis van zyn onbezwalkt geweeten ontvange!⁸⁸²

Deze twee redevoeringen, die Lublink op 30 juli 1799 uitsprak waren minder gericht op het opwekken van tranen dan zijn redevoering uit 1796. Nog steeds verwees hij naar de medelijdende gevoelens van de volksvertegenwoordigers, en naar de tranen die het geven van hulp opwekten, maar hij was er nu vooral op gericht de volksvertegenwoordigers een hart onder de riem te steken. Veel meer dan in 1796 hadden zij nu te maken met weerstand, wantrouwen en teleurstelling.

Het enthousiasme voor de revolutie was sterk afgenomen, dat vond Lublink een zorgelijke ontwikkeling. De overheid moest laten zien dat zij zich voor het volk inspande. Die mening

⁸⁷⁹ ‘Aanspraak van den Voorzitter J. LUBLINK, DE JONGE, by het scheiden van de Vergadering der Eerste Kamer, den 30 July 1799’, in: *Besluiten der Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks* 12 (1799)

⁸⁸⁰ *Idem*, 4.

⁸⁸¹ *Idem*, 4.

⁸⁸² *Idem*, 3.

verdedigde hij in 1800 in Felix Meritis, tijdens een herdenkingsbijeenkomst rond de dood van George Washington, de eerste president van de Verenigde Staten. Lublinks *Lofrede op George Washington*, was een vertaling van een verhandeling van de patriot en doopsgezind predikant F.A. van der Kemp die in 1787 het land had moeten ontvluchten.⁸⁸³ Lublink begint zijn redevoering met te stellen dat Van der Kemp en Washington door alle aanwezigen bewonderd werden.⁸⁸⁴ Lublink riep de burger op zich aan Washington te spiegelen, en het goede voorbeeld te geven door zich voor het vaderland in te zetten en waar mogelijk goed te doen:

Kunt gy geene Washingtons zyn - zyt dan Washingtoniaanen! Volgt zyne byzondere, zyne gezellige deugden naa! Weest maatige, sobere, zuinige, nyvere, teêrgevoelige liefhebbende Echtgenooten! Zyt zorgvuldig in het bestuur uwer huisgezinnen! kweekt de gezellige verkeeringen aan! Poogt uw eigen welzyn en geluk te vermeerderen! Doet anderen nimmer onrecht! Doet het goede, al wierd het nimmer opgemerkt! Doet het goede, al stond gy op u zelven, en al ware het dat alle de overigen hetzelfde verzaakten!

Democratie zorgde voor rechtvaardige wetten en menslievende bestuurders en hierdoor zou het vaderland weer tot bloei komen:

Gehoorzaamt aan de wetten, altoos gereed en jaloersch om het bestuur, door u zelf gekoozen, kracht bytezetten, en goedwillig geneigd, om al het u mooglyke toetebrengen, om deszelfs zegeningen, voor uwe kinderen en kleinkinderen, erfelyk te maaken. Zo zullen wy gelukkig zyn in onze onafhanklykheid! Zo zullen heil, vrede en overvloed, haar bestendig verblyf houden, ook in deeze westelyke bosschaadien.⁸⁸⁵

⁸⁸³ In de door gevluchte patriotten gestichte nederzetting met de veelbetekenende naam Olden Barneveld probeerde hij zijn religieuze idealen te realiseren en had hij daar de Reformed Christian Church opgericht, een vrijzinnige geloofsgemeenschap die tot doel had alle christenen te verenigen op basis van de boodschap van Jezus. Op welke manier Lublink met het gedicht van Van der Kemp in aanraking was gekomen, is onbekend. Hij schreef: 'Een afschrift dier Lofrede, in 't Engelsch gesteld, viel my in handen.'

⁸⁸⁴ Rondom Washington was in de Verenigde Staten op dat moment een gevoelscultus ontstaan, die blijkbaar in de Bataafse Republiek werd omarmd. Zie daarvoor: Hagen, *Fashioning the Emotional Self*.

⁸⁸⁵ F. A. van der Kemp, *Lofrede op George Washington*. 'Uitgesproken den 22 Febr. 1800, te Oldenbarneveld, in het Landschap Oneida, in den Staat van Nieuw-York', vertaald door J. Lublink (Amsterdam 1800) 29. Een afwijkende vertaling: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (22 februari 1800) 656-665.

Dergelijk menslievend gedrag vereiste ‘mannenmoed’.⁸⁸⁶ Washington was een type bestuurder dat men in deze periode ook nog in Napoleon herkende.⁸⁸⁷ In 1805 noemde Lublink Napoleon en Washington in één adem met Rutger Jan Schimmelpenninck die in 1805 tot raadpensionaris was benoemd:

Dat dan de Gal vrij boogte op zijn’ Napoleon;

Het volk van Neêrland groet in u [Schimmelpenninck, CdV] zijn’ Washington’.

R. Vinkeles, aankomst Schimmelpenninck in Den Haag. Collectie Rijksmuseum. Alle plaatsnamen met een aristocratische verwijzing waren omgedoopt, zo ook 's-Gravenhage.

In de Nationale Vergadering nam Lublink de vaderlijke rol aan die hij in Washington zo bewonderde. Zijn biograaf Westerbaen schreef in zijn *Lofrede* op Lublink dat zijn inzet voor het vaderland hem de titel ‘Vader Lublink’ had opgeleverd. Impliciet vergeleek hij hem daarmee met ‘Vader’ Cats, die in de zeventiende eeuw ook veel voor het welzijn had betekend. Westerbaen zag in Lublink de achttiende-eeuwse representant van het typisch Nederlandse

⁸⁸⁶ ‘Helpt Hem, dien ge alles aan vertrouwt/ Door deugd en mannenmoed, uw land gelukkig maken.’, in: *Ernstige dichtluim aan myne landgenooten* (z.p. 1802).

⁸⁸⁷ In 1797 publiceerden Lublinks genootschapsgenoten Hieronymus de Bosch en Cornelis van Lennep een lovend over Napoleons verdiensten. In 1799 deed Bernardus Bosch dat nog eens over.

verschijnsel van de praktijkgerichte koopman-geleerde-politicus. Daarvan waren er volgens hem veel te weinig in de volksvergadering terechtgekomen. ‘O! waarom was de Volkskeuze niet altijd: zoo gelukkig . — — —.’ schreef hij in 1817 onder toevoeging van veelbetekenende gedachtestreepjes.⁸⁸⁸

6.6 Conclusie

In dit hoofdstuk liet ik zien op welke manier Lublink zijn gevoelsethiek naar de politieke realiteit vertaalde. In de aanloop naar de Bataafse Revolutie was het genootschappelijke welzijnsstreven, met zijn nadruk op volksverheffing, uitgeroepen tot kern van de revolutie. De betrokkenheid bij de welzijnsidealen van de Bataafse Revolutie, was een voorwaarde voor het verkrijgen van het actief en passief kiesrecht.⁸⁸⁹ In principe was iedereen die aan de samenleving een bijdrage leverde en trouw zwoer aan de Bataafse beginselen, stemgerechtigd. Dat betekende in de praktijk echter dat vrouwen, bedeeden, bedienden en orangisten van dit burgerrecht waren uitgesloten.⁸⁹⁰

Lublink en andere revolutionairen die uit de genootschapswereld afkomstig waren, streefden naar een maatschappij waarin iedere burger zoveel mogelijk zelfstandig functioneerde en zich belangeloos voor de medemens en het vaderland inzette. In de vertaling van die idealen naar de Bataafse politiek en vervolgens van die politiek naar de maatschappelijke praktijk, is Lublink van grote betekenis geweest. Vanwege zijn expertise in de utilitaire genootschappen werd hij door zijn mede-politici gewaardeerd als ideoloog, inspirator en organisator. In meer dan zeventig commissies vertaalde hij zijn welzijnsidealen naar voorstellen voor concreet beleid. Als Bataafs politicus zette hij zich in voor een humane samenleving en werkte hij mee aan verbeteringen op het gebied van de bestuurlijke organisatie van het land, onderwijs, ‘oeconomie’, armenzorg, justitie en gezondheidszorg. Verder was hij bijzonder actief op het gebied van de culturele eenwording van de natie. Het zedelijk gevoel, het geweten, dat Lublink in zijn publicaties als belangrijke leidraad van zijn ideologie naar voren had gebracht, speelde ook in zijn politieke activiteiten een grote rol. Zijn menslievende politiek was gericht op het verbeteren van de samenleving en hield nadrukkelijk geen rekening met afkomst of religieuze overtuiging. Met hart en ziel was hij betrokken bij het verbeteren van de maatschappelijke

⁸⁸⁸ C. Westerbaen, *Lofrede*, 35. Vergelijkbare opmerkingen in een in memoriam van A. Loosjes in de *Algemeene Konst- en Letterbode* 2 (1817) 69. Lublink was goed bevriend met de patriot Adriaan Loosjes en heeft jarenlang in dit tijdschrift recensies gepubliceerd.

⁸⁸⁹ M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 99.

⁸⁹⁰ M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 161. Daarentegen hadden plattelandsbewoners en de niet-gereformeerde bevolkingsgroepen wel het actief en passief kiesrecht verkregen.

positie van de allerarmsten in de samenleving. In zijn politieke redevoeringen benadrukte hij dat iedere vooruitgang van het welzijn van de minder bevoorrechte medemens, hem tot tranen roerde. Hij behoorde tot de moderate factie in de Nationale Vergadering en toonde zich in zijn commissiewerk als een pragmatische en doortastende politicus.

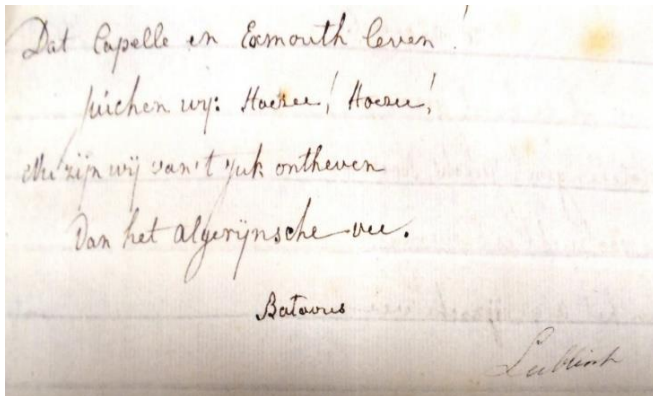
De menslievende ethiek die eerder in de genootschappen en de opinietijdschriften van de periode tot ontwikkeling was gekomen, heeft de politiek van de Bataafse revolutionairen sterk beïnvloed. Bovendien grepen de deelnemers aan de genootschappen in 1795 hun kans om die idealen via deelname aan de politiek naar de maatschappelijke realiteit te vertalen. De eerdere beschuldigingen en verdachtmakingen die van orangistische zijde geuit waren, bleken op niets te berusten. Uitgewerkte plannen voor sociaal-maatschappelijke en politieke verbeteringen werden opgenomen in het constitutievoorstel van 1797, dat tot schrik van Lublink verworpen werd, maar die plannen kwamen in een beknoptere vorm terug in de *Staatsregeling* van 1798 en de grondwetsherziening van 1801. Bij gebrek aan een nationale grondwet, werd de menslievende genootschapsideologie aanvankelijk vooral op lokaal niveau naar de praktijk vertaald. Pas na de invoering van de *Staatsregeling* en met name na de staatsgreep van generaal Daendels van 12 juni 1798, kreeg de Nationale Vergadering de beschikking over een uitvoerende macht, en kon het beleid op nationaal niveau worden uitgevoerd.

In de politieke realiteit van de Bataafse Republiek was de uitvoering van dat beleid niet makkelijk. De in 1798 ingestelde Agentschappen kregen de beschikking over ongeveer 300 ambtenaren, veel te weinig voor het enorme takenpakket.⁸⁹¹ Een andere hindernis was het gebrek aan financiële ruimte. Omdat het land, als bondgenoot van Frankrijk, continu in een staat van oorlog met Engeland verkeerde, waren de inkomsten van de overheid enorm afgenomen. De Bataafse revolutionairen lieten zich daardoor niet uit het veld slaan. De verdiensten van de Bataafse politiek waren, ook in internationaal perspectief, groot.

Lublink werd in de Nationale Vergadering gezien als een vaderlijke politicus die het beste met zijn familie voor had. Zijn voorzitterschap van de commissies kerkelijke zaken en geloofsbriefven, laat zien dat hij in de verschillende volksvertegenwoordigingen een vertrouwenspositie innam. Als een vader voor zijn kinderen, was hij bereid zich voor het welzijn van het vaderland op te offeren. Meerdere malen verkondigde hij zijn leven 'veil' te hebben voor het vaderland. Ook na zijn afscheid van de politiek bleef hij trots op het vaderland. In een van de laatste gedichten door Lublink geschreven uitte hij nog zijn trotse gevoelens bij de overwinning in 1816 van de gecombineerde Nederlands-Engelse vloot die onder leiding van

⁸⁹¹ M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 193.

vice-admiraal Van Capelle en admiraal Exmouth 'het Algerijnsche vee', de piraten in Algiers, een lesje had geleerd. Was getekend Batavus.

Dit in manuscript bewaard gebleven gedicht heeft de dubbele ondertekening Batavus en Lublink. Collectie Koninklijke Bibliotheek.

Dat Capelle en Exmouth leven!
Juichen wij Hoezee! Hoezee!
Nu zijn wij van 't juk ontheven;
Van 't Algerijnsche vee.

J.A. Langendijk. Het bombardement van Algiers in de nacht van 26-27 augustus 1816 door de gecombineerde Engels-Nederlandse vloot, onder commando van Lord Exmouth en jonkheer van Capellen. Middenrechts de brandende schepen van de zeerovers, links de stad gelegen op een heuvel. Collectie Rijksmuseum.

Hoofdstuk 7 Slotbeschouwing: werkeloze deugd grenst zeer na aan ondeugd

In deze studie bestudeerde ik het leven en werk van Johannes Lublink junior (1736-1816) vanuit een emotioneel-historisch perspectief. Dit vestigde de aandacht op een aspect van de Nederlandse Verlichting dat de laatste jaren sterk in de belangstelling is komen te staan: de rol van gevoelens en emoties in het historische proces. Lublink bleek een exponent van een grotere groep gelijkgestemden die het Nederlandse culturele, maatschappelijke en culturele leven ingrijpend heeft beïnvloed. Dit perspectief maakte duidelijk dat de belangstelling van Johannes Lublink voor de zwaarmoedige mortuaire literatuur, de sentimentele letterkunde en het religieuze lied, veel meer was dan een literair modeverschijnsel en verbonden was aan de sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen van de periode. Telkens benadrukte hij dat die letterkundige genres hem emotioneel raakten, niet alleen vanwege de stijl waarin ze geschreven waren, maar ook omdat ze hem ervan overtuigden dat God de mensheid de opdracht had meegegeven de schepping te vervolmaken en in dienst van de medemens te leven. Niet alleen in deze publicaties, maar in al zijn letterkundige werk benadrukte hij het belang van de ontvankelijkheid voor menslievende gevoelens, gevoelens die tegenwoordig als het empathisch worden aangeduid. De vatbaarheid voor gevoelens van medelijden en naastenliefde beschouwde hij als een essentiële voorwaarde om tot een betere samenleving te komen.

Halverwege de jaren 1750 was er in Nederland en elders in Europa een kentering in de waardering van deze menslievende gevoelens te zien en, mede door Lublinks letterkundige werk in de invloedrijke schrijverskring rond uitgever Pieter Meijer, werden de begrippen ‘menslievendheid’ en ‘algemeen welzijn’ een integraal onderdeel van het publieke debat. Overall in het publieke domein, op het toneel, in tijdschriften, in romans en vanaf de kansel, begon men de verbeeldingskracht van het publiek aan te spreken, met het doel te ‘ontzwochten’, gevoelig te maken voor onrecht en leed. Dat pleidooi stuitte ook op verzet. Sceptische tijdgenoten beweerden dat deze ‘ontbolstering’ slechts tot een lijdzaam zwelgen in de eigen gevoelens leidde, of dat de maatschappij er niet van profiteerde. Zoals ik heb willen aantonen, was het begrip menslievendheid voor Lublink daarentegen een werkwoord, dat wil zeggen dat hij vond dat menslievende gevoelens niets betekenden als daaraan geen menslievende praktijk aan verbonden was. In Lublinks omgeving beschouwde men de zachte gevoelens als een constructieve kracht in het denken en handelen. Gevoelens werden door hem en zijn medestanders steeds vaker bestudeerd.

‘Verlichte’ denkers als Lublink streefden naar een ondogmatisch geloof op basis van de leer van Jezus. Zijn geloofsovertuigingen waren verbonden met zijn waardering voor het zesde

zintuig, het zintuig van het zedelijk gevoel dat de materiële wereld met het bovennatuurlijke verbond. Zijn opvattingen daarover vormde de verbinding tussen zijn letterkundige, genootschappelijke en politieke werk. De gevoelens die dit zintuig opriep, beschouwde hij als een moreel ijkpunt, maar ook als een ‘springveer’ van zijn handelingen. Dat betekende niet dat hij vond dat gevoelens niet overdacht en beheerst dienden te worden. Negatief beoordeelde hij gevoelens die tot gevolg hadden dat ze aan het algemeen welzijn afbreuk deden. Gevoelens die het algemeen welzijn bevorderden, beoordeelde hij als positief. De gelukservaringen die hij bij het in de praktijk brengen van deze gevoelens ondervond, waren voor hem het bewijs van de juistheid van zijn overtuigingen.

Halverwege de jaren 1760 gebruikte Lublink de opkomende belangstelling voor de genootschappen om zijn maatschappelijk gerichte gevoelsethiek een georganiseerde vorm te geven. Vanouds was de Nederlandse samenleving menslievend, maar die menslievendheid vond vooral plaats binnen de eigen religieuze kring. Lublinks genootschappen waren daarentegen ‘belangeloos’, dat wil zeggen dat ze ieder mens wilden helpen, ongeacht zijn of haar geloofsovertuiging. Deze genootschappen waren burgerlijke initiatieven die niet verbonden waren aan kerk of overheid. Lublink richtte verschillende utilitaire genootschappen op en zette tijd, geld en moeite in om zijn idealen naar de praktijk te vertalen. Die organisaties waren een vernieuwing in de genootschapscultuur en hebben hun nut tot in de moderne tijd bewezen.

De belangeloze, op maatschappelijke verbeteringen gerichte gevoelsethiek van Lublink en zijn genootschappen was niet politiek neutraal, want zij betekende ook een strijd tegen de burgerlijke en religieuze achterstelling van de niet-gereformeerde bevolkingsgroepen in de Nederlandse Republiek. Over de achterstelling van het katholieke en joodse volksdeel werd nauwelijks gesproken. De strijd tegen politieke ongelijkheid was van oudsher verbonden aan de staatsgezinde factie die zich verzette tegen de invloed van de stadhouder en de gereformeerde orthodoxie. Telkens weer benadrukte Lublink naar een maatschappij te streven waarin iedereen in principe dezelfde rechten en plichten had. Dat impliceerde het afschaffen van de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk. Deze gevoelsethiek werd daarmee automatisch onderdeel van het politiek-revolutionaire proces dat het land vanaf de jaren 1780 in zijn greep kreeg. Vrijwel iedereen in Lublinks genootschappen streefde deze jaren naar een republiek onder leiding van bekwame mannen, die bewezen hadden eerlijk, rechtvaardig en menslievend te zijn. Mannen die als een vader over hun gezin waakten. Over de weg naar dit nieuwe bestuur bestond geen eensgezindheid.

Gevoelens als medelijden, menslievendheid, vrijheidsdrang, naastenliefde, rechtvaardigheid en vaderlandsliefde werden in deze periode door de verschillende politieke facties ingezet om steun voor de eigen ideologie te verwerven. Het pleidooi voor menslievendheid van Lublink en zijn geestverwanten in de genootschappen werd door politieke tegenstanders afgedaan als demagogie, terwijl Lublink hen op zijn beurt ‘veinzers’ noemde omdat hun menslievendheid niet ‘belangeloos’ was, maar bedoeld was om er zelf beter van te worden.

In de aanloop naar de patriotse revolutie van 1787 speelden de genootschappen waarin Lublink een bestuursfunctie vervulde in Amsterdam een cruciale rol. Zij vormden daar het hart van de patriotse factie en van een kwart van de deelnemers is bekend dat zij zich openlijk voor de patriotse factie hebben ingezet. Omdat de menslievende welzijnsidealën van deze Amsterdamse genootschappen in het hele land in patriotse beginselverklaringen terecht kwamen, lijkt het aannemelijk dat deze idealën een belangrijke rol gespeeld hebben in het revolutionaire politiseringsproces.

Na het mislukken van de Patriotse Revolutie van 1787 verdwenen de welzijnsidealën niet uit het publieke debat. Lublink had zich uit het publieke leven teruggetrokken, maar hij bleef over het belang van zijn menslievende ethiek publiceren. Die ethiek werd in de restauratieperiode, mede onder invloed van de Amerikaanse en Franse revoluties, door anderen uitgewerkt tot een menslievend welzijnsconcept. De uitkomsten daarvan werden niet alleen in de genootschappen besproken, maar ook in de leesclubs waarin de sociale middenlagen zich hadden verenigd.

Bij het uitbreken van de Bataafse Revolutie begeleidde een Comité Algemeen Welzijn de opstand. Wie daaraan deelnamen is onbekend, maar al snel werd duidelijk dat Lublinks genootschappen een prominente rol speelden bij de omwenteling in Amsterdam. Het overgrote deel van Lublinks genootschappen bleek zich actief achter de revolutie te scharen. Niet alleen in Amsterdam, maar ook andere steden en provincies richtte men comités op, die de belangeloze gevoels*ethiek* naar een belangeloze gevoels*politiek* vertaalden. In alle constituties die in de Bataafse Republiek tot 1806 van kracht waren, stond het verbeteren van het welzijn van het volk centraal. Voor Lublink moet het geleden hebben alsof er met de Nationale Vergadering een nieuw genootschap was gevormd. In de volksvertegenwoordiging spraken de leden zo vaak over deze idealën, dat het begrip menslievendheid een belangrijk topos in de nationale politieke argumentatie werd. Philippus Verbrugge, tegenstander van de Bataafse Revolutie, constateerde in 1800, na vijf jaar gevangen gezeten te hebben, dat de ‘nieuwen verlichten nauwelijks ééne

volzin kunnen ten einde brengen, zonder, mogelyk een paar maal, het woord Menschen-liefde te hebben uit gesproken'.⁸⁹²

Lublinks menslievendheid uitte zich in zijn inzet voor de scheiding van kerk en staat, de gelijkstelling van alle geloofsgroepen, een humaner en toegankelijker juridisch systeem, toegankelijk lager onderwijs onder staatstoezicht, rechtvaardige en zinvolle armenzorg, betrouwbare gezondheidszorg en economische ontwikkeling. In dit beleid werd het welzijn van enkelen ondergeschikt gemaakt aan het welzijn van velen. Dit beleid was in het hele land door de genootschappen voorbereid en werd in de Bataafse periode in de praktijk gebracht. Een systeem van nationaal lager onderwijs onder staatstoezicht dat de morele opvoeding van de jonge Bataven op zich nam, moest deze vernieuwingen verankeren.

Met Lublink als casus heb ik in deze studie laten zien dat een groep verlichte burgers uit de genootschapscultuur een belangrijke rol heeft gespeeld in de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen in de tweede helft van de achttiende eeuw. In die groep was Lublink niet alleen ideoloog en inspirator, maar ook iemand die met zijn organisatorisch talent en doorzettingsvermogen belangrijke welzijnsinitiatieven van de grond heeft getild. In deze studie heb ik willen aantonen dat Lublinks leven en publieke activiteiten één organisch geheel vormden. Hij benadrukte het belang van een ontwikkeld empathisch gevoel en stimuleerde dat vermogen om tot een betere wereld te komen. Dat vermogen stond in het teken van de vorming van wat tegenwoordig de 'zorgzame samenleving' wordt genoemd, een maatschappij waarin de burgerij zelf de verantwoordelijkheid voor het functioneren daarvan op zich neemt.

In de geschiedschrijving van de Bataafse Republiek zijn de verdiensten van Lublink niet door iedereen erkend. Dat was al tijdens zijn leven het geval. Voormalig voorman van de patriotten S. Wiselius – na de juni-revolutie van 1798 door generaal Daendels op een zijspoor gezet – kwalificeerde Lublink in 1804 als een politieke onbenul toen hem door de Fransen gevraagd werd naar Lublinks betekenis in het politieke krachtenspel. Zijn oordeel luidde: 'Lublink de Jonge, poète hollandais, pour le reste un zéro dans toute la force du terme'.⁸⁹³ Aan de andere kant roemden tijdgenoten als J.H. van der Palm, A. van den Ende, M.C. van Hall, C.L. Vitranga en C. Westerbaen hem vanwege zijn tomeloze inzet voor het welzijn van het

⁸⁹² Zie M. de Vries, 'De geboorte van de moderne intellectueel', in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema, *Het Bataafse experiment*, 260.

⁸⁹³ Citaat in H. Colenbrander *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840* 1 ('s-Gravenhage 1908) 54.

vaderland.⁸⁹⁴ Het feit dat hij in verschillende kiesdistricten telkens werd herkozen, duidt erop dat zij niet de enigen waren die zijn kwaliteiten waardeerden.

Dat tegenstrijdige oordeel over zijn betekenis duurt nog steeds voort. De biograaf van Gerrit Paape, P. Altena, kwalificeerde Lublink – in navolging van Wiselius – als een onbetekenende figuur omdat hij zich in geen enkele politieke discussie van betekenis had gemengd.⁸⁹⁵ Aan de andere kant werd hij door Kloek en Mijnhardt bestempeld als een centrale figuur in de aanloop naar de sociaal-maatschappelijke veranderingen die rond 1800 plaatsvonden.⁸⁹⁶ Wanneer de ontwikkeling van onderwijs, armenzorg, rechtspraak, gezondheidszorg, economie en nationale eenwording niet als een politieke, maar als een culturele ontwikkeling wordt gezien, hebben Wiselius en Altena gelijk, maar wanneer de Bataafse Republiek gezien wordt als een periode waarin de cultuur de politiek veranderde, dan heeft Lublink in die revolutie een cruciale rol gespeeld. Voor Lublink en zijn genootschappen waren cultuur en politiek geen gescheiden werelden.⁸⁹⁷

De resultaten van de Bataafse welzijnsinitiatieven konden in de periode na Lublinks afscheid niet verder worden uitgebouwd, ondanks verwoede pogingen daartoe van raadpensionaris Schimmelpenninck en koning Lodewijk Napoleon. Ze bleven echter ook nog tijdens en na de inlijving bij Frankrijk (1810-1813) intact.⁸⁹⁸ De welzijnspolitiek kon niet verder worden uitgewerkt. In de typering van Kloek en Mijnhardt, waren de behaalde resultaten blauwdrukken voor een nieuwe samenleving. Veel van de idealen van de Bataafse revolutionairen zouden pas diep in de negentiende eeuw, of zelfs later, verwezenlijkt worden. Een systeem van nationale armenzorg zou pas diep in de twintigste eeuw van de grond komen.

In de negentiende eeuw kreeg vooral de ontwikkeling van de economie met het beleid van koning Willem I een belangrijke impuls.⁸⁹⁹ Op dat gebied boekte de koning grote vooruitgang,

⁸⁹⁴ Wiselius is geciteerd in Colenbrander, *Gedenkstukken* 4 (1908) 43. Lovende woorden over Lublink in J.H. van der Palm, 'Verhandelingen, Redevoeringen en losse Geschriften' V-XX, 'Aan mijnen vriend J. Lublink den Jongen'; M. van Hall voorafgaand aan de herdruk van Lublinks *Verhandelingen* (1823); C.L. Vitringa, *Gedenkschrift. Staatkundige geschiedenis der Bataafsche Republiek*, deel 3 (Arnhem 1860) 165 en 520

⁸⁹⁵ P. Altena, *Gerrit Paape (1752-1803), Levens en werken*. (Nijmegen 2011) 33.

⁸⁹⁶ J. Kloek en W. Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 576, zien de resultaten op het gebied van het onderwijs als een van de onderdelen van het revolutionaire programma waarin de continuïteit van de genootschapsidealën het beste zichtbaar is.

⁸⁹⁷ Voor vergelijkbare observaties: Van Sas, *Metamorfose*, 385-398; W. Velema, '1800: Blauwdrukken voor een samenleving', *Historisch Nieuwsblad* 6 (2001) 54-55.

⁸⁹⁸ Zie daarvoor bijvoorbeeld A. Jourdan, 'The Batavian Revolution: Typical French, typical Dutch or typical Atlantic. A study of political and cultural transfers' *Dutch Crossing* 31, 2 (2007) 271-288; M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 206. J.M. Kemper, een jurist met enorm aanzien, nam deel aan de revolutie en sprak in 1815 over de verdiensten van de Bataafse Republiek in: *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften*, 3 (Amsterdam 1836), bijvoorbeeld in 'Handhaving van den Hollandschen geest onder de Fransche overheersching' 36.

⁸⁹⁹ Zie voor de personele en inhoudelijke overeenkomsten tussen de politiek in de Bataafse periode en de politiek na 1813: Lok, *Windvanen*.

mede vanwege de steun vanuit de Nationale Huishoudelijke Maatschappij die door Lublink was opgericht. Menslievendheid en empathie bleven ook in de negentiende eeuw deel uitmaken van het burgerschapsideaal, maar de verantwoording voor de menslievende praktijk lag nu weer bij de burgerij. De overheid voelde niet langer de principiële verantwoordelijkheid voor onderwijs, armenzorg en andere vormen van welzijnsbevordering. Het landsbestuur fungeerde als een ‘nachtwaker’ en greep pas in wanneer andere instanties ernstig tekortschoten. Maatschappelijk hulpverlening werd nagenoeg geheel afhankelijk van het particulier initiatief.⁹⁰⁰

In de negentiende eeuw werden de verdiensten van de Bataafs-Franse periode verzwegen. De patriotten en Bataven hadden de Oranjes verdreven en de annexatie van het land door Frankrijk mogelijk gemaakt. Dat was in de ogen van negentiende-eeuwse historici een onvergeeflijke fout. Het lijkt alsof Lublink deze ontwikkeling heeft voorvoeld. Op 30 juli 1799 richtte hij zich over de hoofden van de afscheidnemende volksvertegenwoordigers heen tot de latere geschiedschrijver:

Eénmaal zeker zal de eerlyke Geschiedkunde, de waarheid, welke haar als een heilig pand ter bewaaring is toevertrouwd, ongeschonden aan het nageslacht overleveren, en ons recht doen wedervaaren.

Verlichting

Zoo! – sluit de luiken op! – nu zal ’t vooreerst wel gaan;
Gij hebt, dit is genoeg, de donkerheid verdreven:
Want om mij meerder licht als noodig is te geeven,
Behoeft gij waarlijk niet mijn glazen in te slaan.

Lublink

⁹⁰⁰ Zie daarvoor C. Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914* (Hilversum 2015).

Summary

Muscular Souls

Johannes Lublink (1736-1816): empathy, sociability and welfare policy in the eighteenth century

In this study, I examined the life and work of John Lublink Junior (1736-1816) in the social-cultural context of his times. By using an emotion-historical perspective it became clear that his literary work, his activities in scientific and utilitarian societies and his political actions as a revolutionary in the Batavian Republic were closely linked. Through what might be called a politics of emotions, a careful management of feelings of pity, charity, and empathy in the public domain, he wanted to achieve social and, political changes, in order to stop the decline of the Republic. As a result of this perspective, this dissertation emphasizes the connexion of his biography, the cultural history of the second half of the eighteenth century and the revolutions of 1787 and 1795.

Johannes Lublink, a liberal-minded Lutheran, was born in Amsterdam, and was meant to succeed his father into the tobacco trade. However, his interests lay elsewhere, he chose to immerse himself in not only trade, but also literature and science. During his lifetime he became an important writer, and one of the leading men in the evolving Dutch cultural and utilitarian societies. He began as a translator of a new genre for the Dutch Republic, the England-based Graveyard School, with its emphasis on gloomy meditations on the subject of mortality, and became well-known for his Dutch translation of the deeply-religious poem *The Complaint, or, Night-Thoughts on Life, Death and Immortality* by Edward Young. This particular genre became highly popular, because it employed an emotionally-charged literary style, although the primary reason for Lublink's admiration was its ability to give consolation and to rebuke the indifference for the well-being of mankind. His later publications, which included translations of sentimental novels, translations of sermons, moral philosophy and church hymns, also spread a culture of sensibility, and promoted feelings of pity, compassion and sympathy with the underlying intention to create social awareness. To him, the positive feelings he experienced in giving help were indisputable proof that it was man's earthly task to perfect God's creations. Moreover, he considered his feelings as a benchmark for his further undertakings. In fact, he wanted to enlighten society by cultivating emotions, and he employed his scientific and utilitarian organizations to promote these feelings of compassion and empathy. In his later

political career these humanitarian feelings also played an important part in the decisions he made.

One of the many striking elements of Lublink activities is his ground-breaking work in the popularisation of sentimental literature, poetry as well as novels, particularly as, according to older studies, Dutch sentimental literature was totally lacking any political reference. This research shows that literature, cultural societies and political developments in the second half of the eighteenth century were, in his case, fully intertwined. By combining a cultural and a political agenda, Lublink and his societies were important agents for social and new scientific insights and made their insights available for the general public. They also discussed the importance of values of pity, compassion and sympathy and how these were related to the old Dutch values of religious tolerance, civil liberty and patriotism that had made the country strong and rich. In doing so Lublink linked his liberal Lutheran religious views to his literary, social and political work. He emphasized the value of the inborn 'sixth sense' as the sense of moral consciousness. Lublink and his societies used the feelings and emotions that were caused by this sixth sense as the way to reach a better world.

Another important factor was that Lublink used his societies and associations, to focus on large-scale and structural forms of assistance which meant that it should benefit anyone and everyone in need, especially the poor and illiterate. For this reason, his associations became driving forces of civil engagement and democratic reform, especially after the devastating Fourth English War (1780-1784). These associations strove for administrative reforms, aimed at the amelioration of public welfare, but were not necessarily aimed at democratization. As a result, a Patriotic Revolt developed in the years 1784-1787, but this was halted with intervention of the Prussian army, led by the brother in law of the Dutch Stadholder. During this revolution approximately a quarter of the participants in 'his' Amsterdam societies became politically active, while Lublink remained in the background but was certainly not impartial.

Following the squashing of the uprising and during the restoration of the stadholder (1787-1795), the aim for social well-being became part of a political ideology of Lublink's associations as it was before. In addition, the French liberation, annex Batavian Revolution of 1795 was of immense significance for the introduction of the right to education, legal reforms, the separation of church and state, economic reforms and a better health care. Lublink and the vast majority of his societies actively supported and participated in this revolution, which could be called a welfare revolution. For the democratic elections, the social commitment of candidates was an important condition. Committees, not only in Amsterdam, but also in other cities, were set up to ensure this pursuit of general well-being and their ethics became the

underlying basis for the political agenda. For Lublink, who was democratically elected in the National Assembly, the Assembly must have resembled a utilitarian society. His ideals became a dominant feature in Dutch politics. The concept of humanity and welfare in a social-cultural sense, became frequently used in national political argumentation. Lublink called his welfare politics a form of ‘male’ politics because there was a great deal of courage needed to realise these political ideals.

Lublink was active in the development of a state based education system, a system of national care for the poor, and in the improvement of the judicial system, health care, and economy. He also contributed a great deal to the cultural and judicial unification of the nation. The results of these welfare policies remained largely intact after his withdrawing from politics in 1805 and during the annexation of France (1810-1813), although they were not further developed. It did, however, remain the blueprint for a new society in which the bourgeoisie took care of the welfare of all citizens. Many of these plans would not be realized well into the nineteenth century, or even later.

Lublink was a determined ideologist and an inspirator, who launched and organized many important welfare initiatives during his lifetime. His deep empathy for others and his multifaceted talents underlie what I focus on in my research; as his life, beliefs and work appears to form an organic whole and were dominated by the formation of what we now call the ‘caring society’ in the Netherlands. A society in which the middle-class takes responsibility for a society which functions well and benefits those who need it most.

Nawoord

Dit boek is een academische proef van bekwaamheid, maar het schrijven daarvan is voor mezelf vooral een buitengewoon boeiende ontdekkingsreis geweest. Die reis begon al in 1981 op het Instituut van Neerlandistiek. In de vakgroep Historische Letterkunde ontdekte ik een vitale nieuwsgierigheid naar de maatschappelijke componenten van de historische letterkunde, waar met name de inspirerende colleges van Bert Paasman, Johanna Stouten en André Hanou veel aan bijdroegen. Zij maakten de periode van de achttiende eeuw toegankelijk en boeiend. Ik had van de Nederlandse Verlichting een beeld van een rationele, op sociale omgang en beschaving gerichte samenleving, maar met werkcolleges over libertijnse romans, de onbegrijpelijke teksten van Willem van Swaanenburg, de emotionele egodocumenten van Van Goens en het verlangen naar eenzaamheid van Elizabeth Maria Post, lieten zij een andere kant van deze periode zien. Verwarring alom in mijn kleine studiegroepje dat gevormd werd door Saskia Janssens, Jolanda Koops, Frank van Lamoen en Leo Siemes. Ik werd gegrepen door de figuur van Johannes Lublink, niet in de laatste plaats omdat er over hem door zijn tijdgenoot Westerbaen een biografie was geschreven. In mijn eindschrijftie probeerde ik zijn letterkundige werk te duiden, maar het uiteindelijke resultaat stemde me niet tevreden.

Zoals zovelen van mijn generatie, raakte ook ik na mijn afstuderen werkloos. In die periode kreeg ik van de familie Six vriendelijk toestemming om het archief van de familie te doorzoeken op Lublinkiana. Bijna twee maanden lang kreeg ik de vrije hand om alle ongeïncorporeerde dozen met materiaal van de familie Van Winter-Van Merken te doorzoeken. Nooit zal ik het werken in het koude keukentje van dit immense, maar verder niet bewoonde herenhuis vergeten. De hulp die ik bij het doorzoeken van dit archief ondervond was ontroerend. Dit onderzoek deed ik puur uit interesse en niet om een proefschrift te gaan schrijven, want dat leek me een nogal zinloze bezigheid. Liever hield ik me bezig met, zoals ik dat toen zag, het echte leven, in mijn geval een soort van roeping tot docent Nederlands, al had mijn moeder mij liever als predikant aan het werk gezien. Het docentschap was in deze jaren een fantastische baan. Een leraar Nederlands kon in dit vak tot eind jaren negentig zijn leerling nog mateloos overvoeren met literatuur, filosofische verhandelingen en maatschappelijke vraagstukken, zonder dat dit meetbare effecten had op de eindexamenresultaten.

Lublink bleef een oude liefde en mijn hoop was gevestigd op de mogelijke aanwezigheid van zijn autobiografie in de tot het jaar 2000 gesloten archief van M.C. van Hall in het Amsterdamse stadsarchief, maar daarin was niets van dien aard bewaard gebleven. Intussen

kwam Lublink regelmatig voorbij in verschillende jaloersmakende studies, onder meer in *Beschaven!* van Marleen de Vries, waarin zij de letterkundige genootschappen van de periode onderzocht.

De instelling van de promotiebeurs voor leraren, een initiatief van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, bedoeld om het aantal gepromoveerde leraren voor de klas te verhogen, was voor mij een mogelijkheid om mijn oude interesse voor Lublink weer op te pikken. Het traject naar dit proefschrift heeft ongeveer zeven jaar in beslag genomen. Sinds ik in 2012 besloot mij voor een lerarenbeurs bij het NWO aan te melden, is er veel gebeurd. Ik wilde geen biografie schrijven, dat had ik immers al gedaan, maar ik wilde Lublink bestuderen in de context van de turbulente ontwikkelingen die zich gedurende zijn leven op cultureel, maatschappelijk en politiek terrein hadden voorgedaan. Ik was ervan op de hoogte dat mijn verre voorgangers in het onderzoek naar Lublinks maatschappelijke en politieke leven tegen een gebrek aan archiefmateriaal waren opgelopen en ik liep bovendien het gevaar dat de dissertatie zou verzanden in een geschiedschrijving van de achttiende eeuw.

Tot mijn grote geluk vond ik prof. dr. I.B. Leemans, dr. G.J. Johannes, de schrijvers van het prachtige *Worm en Donder*, bereid mij te helpen. Inger Leemans wees mij erop dat een emotie-historische insteek voor dit onderzoek weleens heel belangrijk zou kunnen zijn. Dat bleek ook het oordeel van het NWO. Ik was een van de tien kandidaten die na een lange selectieperiode uit meer dan 1200 aanmeldingen gekozen werden. In die procedure moest de uitkomst van het onderzoek, eigenlijk al vóór het onderzoek begonnen was, verdedigd worden. De training die ik vanuit de Vrije Universiteit daarbij ontving, was een grote steun.

Tijdens het schrijven waren de gesprekken met Inger Leemans en Gert Jan Johannes een grote steun. Die gesprekken waren soms confronterend, maar altijd leerzaam en stimulerend. Beider scherpzinnigheid en liefdevolle kritiek, hebben me voor talloze misstappen behoed. Ik denk aan deze gesprekken met ontzettend veel plezier en ben dankbaar dat zij hun expertise, maar ook hun humor en relativiseringsvermogen, met mij wilden delen.

Op het gebied van de politieke geschiedenis had ik enorm veel steun aan dr. Edwina Hagen, die mij inzicht verschafte in de geschiedenis van patriotten en Bataafse revolutionairen. Zij behoedde me voor al te grote generalisaties en attendeerde me op de grote diversiteit in het politieke denken van de periode. De lange gesprekken over de rol van emotionaliteit en gevoelens in de politiek van de Bataafse Republiek waren boeiend en uitdagend.

De allergrootste steun ontving ik echter van het thuisfront. Mijn werkgever, het DaVincicollege in Leiden, ondersteunde me met allerlei privileges, met name in het lesrooster, maar ook zorgden mijn collega's ervoor dat ik af en toe mijn ei kwijt kon over zaken die erg

ver van de dagelijkse lespraktijk afstaan. Zonder de hulp van mijn partner, Agnes van Steen, die mij tijdens het schrijven met raad en daad terzijde stond, was dit proefschrift echter nooit tot stand gekomen. Ik ben haar zeer dankbaar voor haar liefde en betrokkenheid.

Cor de Vries

Bijlagen

In de volgende bijlagen is terug te vinden op welke gegevens ik me bij dit onderzoek heb gebaseerd. De bijlagen zijn als volgt gerangschikt:

Bijlage 1	Overzicht persoonlijk netwerk Johannes Lublink, samengesteld op twee of meer overeenkomsten in genootschap en/of deelname aan Bataafse politiek	324
Bijlage 2	Diligentiae Omnia (1766-1787) alle leden	332
Bijlage 3	Directie Maatschappij tot Redding van Drenkelingen gedurende Lublinks deelname (1767-1800)	333
Bijlage 4	Leden Concordia et Libertate gedurende Lublinks deelname, chronologisch (1766-1800)	334
Bijlage 5	Leden Libertate et Concordia, chronologisch (1734-1800) alle leden	344
Bijlage 6a	Leden dagelijks bestuur Hollandse Maatschappij van Wetenschappen in de periode van Lublinks deelname (1775-1780)	350
Bijlage 6b	Directie Oeconomische Tak departement Amsterdam in de periode van Lublinks deelname (1777-1784)	350
Bijlage 7	Commissarissen Vaderlands Fonds Kweekschool voor de Zeevaart departement Amsterdam, chronologisch weergegeven (1782-1795)	353
Bijlage 8	Politiek activisme tijdens Patriotse Revolutie 1787 in de genootschappen waarvan Lublink deel uitmaakt	355
Bijlage 9	Leden van genootschappen in de volksvertegenwoordiging (1796-1805)	357
Bijlage 10a	De stadsbestuurders met een genootschapsachtergrond die in 1795 op eigen initiatief het bestuur van Amsterdam overnemen	360
Bijlage 10b	Vorbereidende revolutionaire commissies Amsterdam 1794	362

Lijst gebruikte afkortingen genootschappen waaraan Lublink deelnam:

C&L: Concordia et Libertate

DO: Diligentiae Omnia

Felix: Felix Meritis

L&C: Libertate et Concordia

Mij. Drenk.: Maatschappij tot Redding van Drenkelingen

Mij. Ned. Lett.: Maatschappij Nederlandsche Letterkunde

Oec. Tak/Holl. Mij.: Oeconomische Tak en Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen

PUG: Provinciaal Utrechts Genootschap

Vad. Fonds/ Kweekschool: Vaderlandsch Fondsch/Kweekschool voor de Zeevaart

Lijst gebruikte afkortingen overige genootschappen:

ADLG: Amsteldams Dicht en Letteroefend Genootschap

Bat. Gen.: Bataafsch Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte

D.A.O.: Dulces Ante Omnia Musae

G.: Goudsbloemen

K.S.G.V.: Kunstliefde Spaart Geen vlijt

KWDAV: Kunst wordt door Arbeid Verkregen

La Charité: vrijmetselaarsloge La Charité

La Paix: vrijmetselaarsloge La Paix

La Bien Aimée: vrijmetselaarsloge La Bien Aimée

la Vertu: vrijmetselaarsloge La Vertu te Leiden

Mij. Landbouw: Maatschappij van Landbouw

Mij. Nut: Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

MSG: Mathesis Scientiarum Genitrix

Oef. Besch. de Kunsten: Letterkundig genootschap Oefening Beschaaft de Kunsten

SSG: Studium Scientiarum Genitrix

TLV: Tot Leerzaam Vermaak

Vad. Soc. Doctrina: Vaderlandsche Sociëteit Doctrina et Amicitia

VMW: Vlijt Moeder der Weetenschappen

Zeeuws Genootschap: Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Lijst afkortingen Bataafse politiek:

N. V. 1: Eerste Nationale Vergadering (1796-1797)

N.V. 2: Tweede Nationale Vergadering (1797- jan. 1798)

Const. Verg.: Constituerende Vergadering (jan. – mei 1798)

Vert. Lich.: Vertegenwoordigend Lichaam (mei-juni 1798)

Interm. Wetg. Lich.: Intermediair Wetgevend Lichaam (juni-juli 1798)

Vert. Lich.: Vertegenwoordigend Lichaam (1798-1801)

Wetg. Lich.: Wetgevend Lichaam (1801-1805)

Prov. Repr.: Provisionele Representanten

Bijlage 1 Overzicht persoonlijk netwerk Johannes Lublink, samengesteld op twee of meer overeenkomsten in genootschap en/of deelname aan Bataafse politiek

	C & L	L & C	Felix	Mij. Drenk.	Vad. Fonds/ Kweek school	Oec. Tak/ Holl. Mij.	Overige genootschappen	Deelname patriotse revolutie 1787	Politicus Bataafse Republiek 1795-1804	Bijzonderheden
Aa, Pierre Jean Baptiste Ch. van der			Felix dep. Lett			lid Oec. Tak			1795 Lid Raad A'dam, baljuw amstelland tot 1805	
Adami, Joannes, Jan	C & L	L & C			Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	lid Oec. Tak				Boekhouder V.O.C.
Alstorpius, Jan		L & C				dir. Oecon. Tak	Doctrina; La Charité	1787 burgercomité	1795 Lid Raad A'dam	regent spinhuis weesh
Arntzenius, Pieter N.	C & L		D O			dir. Oecon. Tak	Vad. Soc; Doctrina			Advocaat
Arntzenius, Robert H.	C & L		Felix dep. Lett				PUG		1795 stadsbestuur; secr. Diemermeer; lid comité justitie 1797; Bestuur Amstel 1799	
Asschenberg, Harmanus			D O			lid Oecon. Tak	Oef. Besch. de Kunsten			
Backer, Willem Cornelis			Felix			dir. Oecon. Tak		1787 burgemeester, door patriotten afgezet	1795 verkozen in stadsbestuur	regent
Bagman, Jan Hendrik	C & L								lid Raad A'dam 1798	
Bakker, Jan	C & L		Felix dep. Lett				Mij. Nut (?)		Prov. Repr. Volk Holland 1795	
Berg, Ahasverus van den					Comm. Vaderl. Fonds/ kweeksch		Mij. Ned. Letterk.			
Berg, Otto Willem Johan	C & L		Felix		Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	dir. Oecon. Tak	Vad. Soc.; La Bien Aimée	Nationaal Fonds 1785 lid raad '87		Directeur van den Levantsche n Handel
Bicker, Jan Bernd					Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	dir. Oecon. Tak	Vaderl. Soc.; La Bien Aimée	Nationaal Fonds 1785, leider patriotten 1787	1795 Lid Raad A'dam; 1796 lid N.V. Staatsbewind	regent
Blee(c)ker, Daniel			Felix dep. Lett						1795 Lid Raad A'dam	
Bondt, Nicolaas 1732-1792	C & L					Holl. Mij				regent spinhuis weesh.
Bondt, Nicolaas 1765-1796	C & L	L & C	Felix	Mij. Drenkel.			PUG		1795 Lid Raad A'dam	
Bonn, Andreas	C & L		Felix dep. Lett	Mij. Drenkel.		dir. Oecon. Tak	Bat. Gen.; PUG; Zeeuws Gen.			Hoogleraar
Bosch, Bernardus de Jeronz.	C & L					lid Oecon. Tak	Mij. Ned. Lett.; ADLG			
Bosch, Jeronimo de, Jeronz.	C & L	L & C	Felix dep. Lett			Holl. Mij	Mij. Ned. Lett.; Mij. Landbouw; PUG; Zeeuws Gen.		Op 22 januari 1796 in Amsterdam een van de zestig voorgestelde geconstitueerden	Curator univ. Leiden
Bosma, Benjamin,	C & L		Felix dep. Nat.				Mij. Nut; PUG; Zeeuws Gen.			Hoogleraar wiskunde
Bosscha Hermannus		L & C					Mij. Ned. Lett.; PUG			bur. Nat opvoeding 1798-99
Brender à Brandis, Gerrit	C & L		Felix dep ec.			Holl. Mij	Secr. Mij. Nut; Zeeuws Gen.; KWDAV; D.A.O.; SSR;		1795 Lid Raad A'dam	

									ADLG.; G.; Tot Vlijt verenigd.		
Burgkley Glimmer, Everhard Everwijn	C & L									1795 Lid Raad A'dam	secr. Agent politie waterst. 1798
Buys, Jacobus	C & L								Doctrina; La Bien Aimée	1796 Lid Raad A'dam	tekenaar
Calkoen Hendrik	C & L	L & C							Mij. Landbouw; Mij. Ned. Lett.; Zeeuws Gen.; PUG	1787 burgercomité	Verdediger Amerikaan se revolutie. Bevriend met John Adams
Callenburgh Baartmans, Anth.	C & L									1796 Lid Raad A'dam	
Camper, Petrus		L & C			Mij. Drenkel.				Holl. Mij; Bat. Gen.; Zeeuws Gen.		arts
Carp, Johannes	C & L				Felix dep. Lett				ADLG		
Carull, Balthasar			D O		Felix dep. Muz.						componist
Centen Job Sieuwerts	C & L	L & C							Vad. Soc; Doctrina		
Chatelain, Chastelain, Daniel Zacharias.						Mij. Drenkel.		lid Oecon. Tak		1787 vlucht, waarschijnlijk naar Lausanne, waar hij in 1788 O.W.J. Berg ontmoet	predikant Waalse gemeente
Clercq, Jacob de		L & C				Mij. Drenkel.					
Clercq, Stephanus de						Mij. Drenkel.		lid Oecon. Tak	Mij. Nut	1795 Lid Raad A'dam	
Couperus, Jan								dir. Oecon. Tak Gouda			Nation. Verg. 1; Vert. Lich; Wetg. Lich
Craeyvanger, Elias	C & L	L & C						dir. Oecon. Tak	P.U.G.	1787 burgercomité	Kerkbestuur Walen 1777
Cras, Hendrik Constantijn	C & L	L & C			Felix dep. Lett			Holl. Mij. (94)	P.U.G.	1795 Lid Raad A'dam	Kerkbestuur Walen 1777
Croon, Jan	C & L								Mij. Nut; Doctrina et Amicitia	1787 burgercomite	1795 Lid Raad A'dam
d'Amour, Jacobus	C & L				Felix	Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	dir. Oecon. Tak	Vad. Soc; Doctrina	Nationaal Fonds 1786 lid raad '87	1795 Lid Raad A'dam	
d'Amour, Karel					Felix				Vaderl. Soc.	1787 burgercomite	1795 lid van de Provisioneele Representanten van 't Volk van Amsterdam Directeur Levantse handel
Deiman, Joan Rudolph	C & L	L & C			Felix dep. Lett				Holl. Mij.; Bat. Gen.; Mij. Nut; Mij. Landbouw; Zeeuws Gen.; PUG; la Charité		arts
Deutz, Daniël	C & L				Felix dep. Lett	Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds			KWDAV	1795 Lid Raad A'dam	regent A'dam, advocaat
Douwes, Jacob	C & L	L & C							La Bien Aimée, voorzitter; Vad. Soc; Doctrina	1787 patriot	Procureur Rechtbank
Ebeling, Ernestus	C & L					Mij. Drenkel.		Holl. Mij; dir. Oecon. Tak	Vad. Soc; Doctrina; la Vertu	Nationaal Fonds 1785 lid raad '87	1795 lid van Comité van Justitie Amsterdam regent Luthers weeshuis, advocaat
Eekhout, Zacharias						Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds			Vaderl. Soc.; Doctrina et Amicitia	1795 Lid Raad A'dam	1802 comm. posterijen

Eijk (Eyk), Johan van		L & C									1795 Lid Raad A'dam	
Elout, Cornelis Theodorus	C & L							Mij. Nut; VMW			1795 prov. repr. Tex. raad Hof Holland	Weigerde benoeming tot minister van Binnenl. Zaken 1804
Engelberts, Engelbertus Matthias,					Mij. Drenkel.	Vaderlandsch Fonds dep. Hoorn	Holl. Mij; dir. Oecon. Tak	Secr. Mij. Nut 1802; PUG; Mij. Ned. Lett.;				Geref. predikant
Engelen, Cornelius van,					Mij. Drenkel.			Mij. Ned. Lett.; PUG; Mij landbouw 1764; ADLG .; la Vertu	patriot Leiden			Doopsgez. predikant
Engelen, Everhardus	C & L			Felix dep. Lett								
Eys, Jan Nicolaas van	C & L			Felix				Mij. Landbouw	1787 burgercomite	1795 bestuur A'dam 1796 bestuur Holland; Vert. Lich. 1800		Bewind hebbber O.I.C.
Falck, Anton Reinhart	C & L	L & C									1801 uitvoerend bewind	
Farjon, Jan Lodewyk	C & L							Doctrina			1795 Lid Raad A'dam; 1804 raadsheer dep. Holland	Advocaat
Farret, Johan Pieter							lid Oecon. Tak	Vaderl. Soc.	lid raad 1787	1795 Lid Raad A'dam; 1796 lid N.V.		Advocaat
Feith, Rhijnvis							secr. Oecon. Tak Zwolle	Mij Ned. Lett.; KWDAV; D.A.O ; SSG; KSGV; ADLG .	patriot Zwolle			Advocaat; schrijver
Fontein, Pieter		L & C										
Gesscher, David van	C & L						Holl. Mij; Oecon. Tak	Bat. Gen.; PUG; Zeeuws Gen.			1795 lid Raad A'dam	Chirurg
Glimmer, Jan Everwyn	C & L						lid Oecon. Tak	Mij. Landbouw		1795 lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland; comité Koloniën en bezittingen 1795-1806. 1797 supervisor ijkwezen		1778 schout Sloten, etc
Goll van Frankenstein, Joan jr.				Felix dep. Tek	Mij. Drenkel.		lid Oecon. Tak	Vaderl. Soc., Doctrina et Amicitia (mede-oprichter); ADLG .	1787 lid Raad A'dam			Bankier
Hall, Maurits Cornelis van	C & L	L & C		Felix dep. Lett				Dir. Mij. Nut; Doctrina; D.A.O;KWDAV; ADLG .; la Charité			1795 lid Raad A'dam; 1798 lid N.V.; lid wetgevend lichaam	Advocaat
Halmael Jacob van		L & C				Dir. Vad. Fonds (1795)		Sticht Doctrina et Amicitia; TLV			Verkiegbaar gesteld 1795; 1796 Prov. Bestuur Holland	
Hamelsveld, Ysbrand van				Felix dep. Lett				D.A.O ; KWDAV; dir. Mij. Nut; Holl. Mij.; Zeeuws Gen; Doctrina et Amicitia	1787 ontslagen Utrecht		1796-1798 lid N.V.	Geref. predikant
Haren, Duco van						Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	lid Oecon. Tak					
Hartsinck, Jan Jacob			D O				Holl. Mij.; dir. Oecon. Tak	Zeeuws Gen.; La Bien Aimée				Regent A'dam

Helmers, Jan Fredrik	C & L			Felix dep. Lett					La Charité			
Helvetius, Janus A.	C & L	L & C	D O						La Bien Aimée			
Hemert, Paulus van	C & L	L & C		Felix dep. Lett					La Charité			
Hesselink, Gerrit				Felix dep. Lett. Nat.			Holl. Mij.	TLV			1795 lid Raad A'dam	Bestuurder stadsarmen scholen; doopsgezind hoogleraar.
Hoffham, Otto C.F.	C & L										prov best. Holland 1796-jan 1798	
Hooft, Mr. Daniël, de Jonge	C & L			Felix dep. Lett	Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	dir. Oecon. Tak				Nationaal Fonds 1785; 1787 burgercomite; ontslag	1795 Lid Raad A'dam; Vert. Lich. 1798 1801	Regent
Ho(o)gewal, Herman				Felix		lid oecon. Tak		Doctrina et Amicitia			1795 Lid Raad A'dam; 1796-1798 lid N.V.; Vert. Lich. 1798 1801	
Hoop, Mr. Cornelis van der, Gysbzn	C & L					dir. Oecon. Tak		Vaderl. Soc.; D.A.O ; PUG; ADLG	Nationaal Fonds 1785, leider patriotten 1787; vlucht		1795 Lid Raad A'dam; Prov. Bestuur Holland.	Regent
Houten, Mr. B. A. van.	C & L										1795 Lid Raad A'dam	
Hovius , Mr. Francois				Felix	Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	lid oecon.. Tak					Verkiebaar 1795 Amsterdam	Katholiek; kerkb. Gasth. 1780
Kantelaar, Jacobus	C & L			Felix				secr. Mij. Nut; KWDAV; Zeeuws Gen. (97)	1787 ontslagen		1796-1798 lid N.V.	ger. predikant
Kastele, Pieter Leonard van de					comm. Vaderl. Fonds	Holl. Mij. Directeur;		SSG; Mij Ned. Lett.; KSGV; D.A.O	Patriot 1787 Goejanv.1787 ontslagen		1796-1798 lid N.V.; Lid Wetg. Lich. 1798-1801	Regent Haarlem
Kemper, Johan Melchior	C & L	L & C						Mij. Nut '94; PUG				Rechtsgeleerde
Kinker, Johannes		L & C		Felix dep. Lett				D.A.O ; La Charité				Hoogleraar
Krayenhoff, Cornelis Rud. Th.	C & L			Felix dep. Lett				Hoofdbestuur Mij. Nut; Felix Meritis; Vaderl. Soc.; Doctrina; Holl. Maatschappij; P.U.G.			1795 Lid Raad A'dam. In 1795 Commandant der Stad. In 1796 Lt. Colonel van 't Corps Ingenieurs	Arts
Lange, Arnoud de	C & L		D O									
Lankeren, Pieter Willem van					Mij. Drenkel.	dir. Oecon. Tak		Vaderl. Soc. (mede-oprichter)	Nationaal Fonds 1785			
Lelyveldt, Pieter Jan van	C & L				comm. Vad. Fonds dep. Leiden			PUG	Gec. Onderhand. 1787 Frank.		Lid dep. best. Texel 1798-1802	Advocaat
Lenep, Cornelis van	C & L		D O		Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	Holl. Mij. Dir. Oec. Tak		Mij. Lett.; Mij. Landbouw; Zeeuws Gen.; Mij. Nut; ADLG; Tot Vlijt Veren.; La Bien Aimée	Ontslagen 1787 door Willem V		1795 Lid Raad A'dam; 1796 - 1798 lid n.v.; Vert. en Wetg. Lich. 1798-1803	Regent; advocaat
Lenep, David Jacob van	C & L	L & C						KWDAV '93; Zeeuws Gen. 1801; Holl. Mij 1802				Advocaat
Lestevenon, Willem Anne						Lid Holl. Mij.		Felix dep. Tek.; Vrijmetselaar	Ontslagen 1787 door Willem V		28-01 1795 lid revolutionaire Staten-Generaal; 1796 lid N.V.	Regent; getrouwd met Johanna Hodshon. beticht van sodomie

Lijn, Cornelis Jacob van der			D O				dir. Holl Mij.; lid Oec. Tak.	dir. Zeeuws Gen.; La Bien Aimée voorzitter		Regent weeshuis 1759	
Loots, Cornelis	C & L			Felix dep. Lett						Verkiebaar 1795 Amsterdam	
Lublink, Johannes, de Jonge.	C & L	L & C	D O	Felix dep. Lett	Mij. Drenkel.	Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	Holl. Mij.; dir. Oecon. Tak		PUG.; Mij. Lett.;	1796 - 1798 lid N.V.; Vert. en Wetg. Lich. 1798-1805	
Luden, Jacob	C & L			Felix dep. Lett						1787 burgercomité A'dam 1795 prov. stadsbest. Amsterdam	
Lugt, Jan Dirksz,				Felix dep. Lett			lid Oecon. Tak	Mij. Nut, Vad. Soc.- Doctrina; TLV	1783 openlijk patriots	In 1795 Lid Comité van oproeping; wordt gekozen, maar ziet af van zitting	
Luijken, J.G.				Felix				Doctrina et Amicitia		1795 lid Raad A'dam; 1796 lid N.V.	
Martens, Reinhard Godfried				Felix.			dir. Oecon. Tak			Inzamelings actie slachtoffers overstromin gen 1784	
Martinet, J.F.					Mij. Drenkel.	Comm. Vaderl. Fonds Zutphen	Holl. Mij.; dir. Oec. Tak Zutphen;			Geref. predikant	
Meersch, Abraham Arent van der		L & C					Holl. Mij.; lid Oecon. Tak		PUG	Hoogl. Remonstr. Sem.	
Meijer, Pieter					Mij. Drenkel.				Mij. Ned. Lett.	Uitgever	
Meijnts, Anthony				Felix Meritiss lett.				ADLV.; Vad. Soc.-Doctrina (1786)	Kolonel Schutterij, ontslagen 1787 bij restauratie	1795 lid raad A'dam	
Melander Harmanus de	C & L		D O				lid Oecon. Tak		La Bien Aimée		
Menéven, Johannes	C & L			Felix					Mij. Nut		
Messchert van Vollenhoven, Jan	C & L	L & C		Felix			dir. Holl. Mij. '99; lid Oec. Tak		Mij. Landbouw	1795 lid raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland	dir. Oosterse handel
Michel(l), Jan Petersen	C & L			Felix dep. Lett			Holl. Mij.	Mij. Nut, Bataafsch Genootschap, PUG.			
Momma, Jan Jacob	C & L						Lid Oecon. Tak		K.S.G.V.		
Nahuys, Petrus Cornelis	C & L					Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	Lid Oecon. Tak	Vaderl. Soc.; Mij. Nut		Verkiebaar 1795 Amsterdam	Procureur Rechtbank
Nieuwland, Pieter				Felix dep. Lett			Holl. Mij.	Mij. Lett.; Mij. Nut; PUG; Zeeuws Gen.; Bat. Gen.; K.S.G.V.			
Nolthenius, Willem Hendrik	C & L						Lid oec. Tak	Doctrina et Amicitia		1796 verkiesbaar Raad A'dam	Opperboek- houder VOC. kerkm. Westerkerk
Noortwijk, Claude	C & L				Mij. Drenkel.		Lid Oecon. Tak				
Nooten, Sebastiaan van, Jansz.	C & L			Felix			dir. Holl. Mij.; dir. Oecon. Tak;		La Bien Aimée		
Ogelwight, Hendrik	C & L			Felix		Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	Lid Oecon. Tak			1795 lid Raad A'dam; lid stadsbestuur van Amsterdam 1801- 1809	

Ommeren, Richeus van	C & L	L & C		Felix dep. Lett			Holl. Mij.	PUG; Zeeuws Gen.; Doctrina et Amicitia			
Ooster, Matthys	C & L					Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	Lid Oecon. Tak	Oprichter Vaderlands Fonds (Amsterdam); Mij. Landbouw	Oprichter Nationaal Fonds; vlucht '87	1795 lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland	
Oosterdijk, Hermannus Gerardus	C & L		D O		Mij. Drenkel.		lid Oecon. Tak	Mij Ned. Lett.; PUG; Zeeuws Gen.; La Paix			
Oosterwijk Bruin, Jacob van		L & C			Mij. Drenkel.		dir. Oecon. Tak 1788	Vaderl. Soc. Doctrina; Mij. Nut; PUG; TLV		1795 lid Raad A'dam; 1797 Lid van Provinciaal Bestuur van Holland	
Paets van Troostwyk, Adriaan	C & L	L & C		Felix dep. Nat.			dir. Oecon. Tak	Mij. Landbouw; PUG; Bataafs Gen.		1795 Lid Raad A'dam	Scheikundige
Paradys, Nicolaas (arts)		L & C					Holl. Mij.; Oec. Tak	PUG; Bat. Gen.; Mij. Lett.			Hoogl. Leiden; lijfarts Willem V; orangist, afscheid 1795
Paulus, Pieter							Mij. Lett.			1796 lid N.V.	
Pertat, Petrus Mattheus								Felix		Verkiebaar Amsterdam 1796; 1796 lid N.V., zonder onderbreking (!) tot 1801	
Ploos van Amstel, Cornelis	C & L		D O	Felix dep tek.			Holl. Mij.; lid Oecon. Tak	dir. Zeeuws Gen.; dir. Tekenacademie; La Bien Aimée			Regent weeshuis Oranjeappel
Ploos van Amstel, Jacob	C & L		D O				Lid Oecon. Tak	Zeeuws Gen.; La Bien Aimée			
Poll, Fredrik van de	C & L	L & C									
Reysig [Reisig], Jan Hendrik	C & L			Felix dep. Lett				KWDAV; SSG; La Paix	Schoonhovense courant		luthers predikant
Romswinkel, Matthys	C & L					Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	dir. Oecon. Tak	Doctrina et Amicitia	1787 burgercomite	Verkiebaar 1795 raad A'dam; 1796 com Oost Ind. Handel	kerkb. Gasth.
Roscam [Roskam], Jan Willem	C & L		D O								
Roulland [Roullaud], Henri Jean	C & L		D O				lid Oecon. Tak	Mij. Lett.; Donderd. Gen.; La Charité			
's Gravenweert, Hendrik van		L & C								1795 lid Raad A'dam; raadsheer dep gerechtl 1796	
Sandérus, Pieter	C & L									Prov. repr. Holland 1795; lid Raad A'dam	
Santen, Laurens van	C & L		D O					KWDAV; La Vertu	Voor Vrijheid en Vaderland, binnen Leyden 1784	Municipaliteit Leiden 1795	Curator Leiden univ.
Schimmelpenninck, Mr. Rutger-Jan.	C & L	L & C						Vaderl. Soc. Doctrina; TLV	Nationaal Fonds 1786 lid Raad '87	1795 lid Raad A'dam; 1798 lid Raad A'dam; 1796 lid N.V.; 1798 vert. Republiek Frankrijk	Diaken Engelse kerk; advocaat; raadpensionaris 1805
Schultens, Henricus Albertus	C & L	L & C						Mij. Lett.; Zeeuws Gen.; PUG.; KWDAV			Hoogleraar
Serrurier, Hendrik Cornelis	C & L				Mij. Drenkel.					1803 lid Raad A'dam;	
Sinderam, Nicolaas	C & L							dir. Mij. Nut		1795 lid Raad A'dam;	Advocaat

Sowden, Benjamin Choyce		L & C		Felix dep. Nat					La Charité			predikant presbyters
Staphorst, Nicolaas van	C & L			Felix	Mij. Drenkel.		Lid Oecon. Tak	Mij. Nut; Vaderl. Soc. Doctrina;	Nationaal Fonds 1785; revolutie 1795; verbannen	1795 lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland; lid N.V.		grote investering in de VS 1782
Staphorst, Jacob van				Felix		Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	lid Oecon. Tak	Mij. Nut; Vaderl. Soc.; La Charité	geconst. Volk Amsterdam '87	1795 lid Raad A'dam		grote investering in de VS 1782
Straalman, Abraham		L & C		Felix oprichter				Mij. Nut				
Stuyver, Jan Hendrik	C & L			Felix dep. Lett								
Sweers, Isaac		L & C					dir. Holl. Mij.					Advocaat; regent A'dam
Swinden, Jan Hendrik van	C & L	L & C		Felix dep. Lett		Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	Holl. Mij.	PUG; Bat. Gen; Vaderl. Soc.		1795 lid Raad A'dam; Provis. Repr. Uitv. Bew.; Prov. Repr. Volk v. Holl. 1795; Comm. Marine Holl. 1795; Comm v. Gezondh. 1797		Hoogleraar
Tadama, Reinier Willem	C & L									1795 lid Raad A'dam; agent justitie (april 1798) Uitv bew.		Advocaat
Teijsset, Jacques						Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds (1790)		Vaderl. Soc. Doctrina		1795 lid Raad A'dam; Prov. Repr. 1795		Advocaat
Temminck, Cornelis Jacob	C & L			Felix			dir. Oecon. Tak			1795 lid Raad A'dam		Advocaat
Temminck, Matthys, Matthias	C & L	L & C				Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	Lid Oecon. Tak	mij. Landbouw	Leider patriotten 1787, geremoveerd 1787 door Willem V	1795 lid Raad A'dam; Prov. Repr. Comm. Oost Ind. Handel.		Bewindhebber O.I.C.; Regent A'dam
Thin Hulst van Keulen, Isaac Gerard	C & L			Felix	Mij. Drenkel.		Lid Oecon. Tak			1803 lid Raad A'dam		
Teyssset, Jacques jr.						Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds				1795 prov. repr. Amsterdam		
T(h)onis, Hendrik Nicolaas	C & L						dir. Oecon. Tak	P.U.G.		1806 lid Raad A'dam;		
Titsingh, Mr. Guillelmus	C & L			Felix		Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds	lid Oecon. Tak			1795 lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland		Regent spinhuis 1760
Tollius, Herman	C & L	L & C			Mij. Drenkel.		Holl. Mij.; lid oec. tak	Mij Ned. Lett.; D D.A.O; PUG; K.S.G.V				Hoogleraar; Opvoeder kinderen Willem IV
Vaillant, Christiaan Everhard				Felix			dir. Oecon. Tak	La Bien Aimée voorzitter	Ontslagen 1787	com. Marine 1795-1798		
Valckenaer, Johan								Mij Ned. Lett.		1796 lid N.V.		
Vereul, Abraham	C & L			Felix dep. Lett				Mij. Nut; KWDAV; K.S.G.V.; G.,		1795 lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland		Advocaat
Verheik, [Verheyk], Henricus, Hendrik	C & L	L & C					Lid Oecon. Tak	Zeeuws Gen.				
Vernède, Jean Scipion		L & C			Mij. Drenkel.		Lid Oecon. Tak					Waa's predikant
Verrijn, Gerard					Mij. Drenkel.		Lid Oecon. Tak		Nationaal Fonds 1785	1795 lid Raad A'dam		
Vollenhoven, Cornelis	C & L				Mij. Drenkel.			La Bien Aimée				

Vollenhoven, Jan	C & L	L & C					lid Oecon. Tak	TLV			
Vollenhoven, Hendrik		L & C		Felix	Mij. Drenkel.		dir. Oecon. Tak	Mij. Nut; Vaderl. Soc.; TLV; La Bien Aimée		In 1796 Lid van 't Provinciaal Bestuur van Holland. In 1798 Lid van het Departementaal Bestuur van den Amstel	
Vreede, Pieter								Mij Ned. Lett.; KWDAV; KSGV; SSG; ADLG		Lid N.V. 1; Lid N.V. 2. lid Const. Verg. jan-mei 1798	
Vries, Abraham de	C & L									1795 secr. Com Alg. Welzijn Prov. Repr.	Doopsgezind predikant
Vries, Simon de					Mij. Drenkel. (Deventer)		dir. Oecon. Tak (Deventer)		Patriot 1787, gearresteerd bij restauratie		
Vrolik, Gerardus	C & L '99	L & C		Felix '98			Holl. Mij '02	La Vertu; '93 La Charité			Prof. botanicus
Walraven, Jacobus	C & L	L & C						Mij. Nut; Vaderl. Soc.; Doctrina; Dir. Kweek. Zee; lid Oec. Tak; PUG		1795 lid Raad A'dam	Advocaat; Procureur bij het Gerecht
Weddik, Theodorus Johannes				Felix dep. Mu	Mij. Drenkel.			Vaderl. Soc.; La Bien Aimée		1795 lid Raad A'dam	
Willink, Jan Ananias				Felix	Mij. Drenkel.		Dir. Oec. Tak; dir. Holl. Mij. '96.	Vaderl. Soc. Doctrina; Mij. Nut	Nationaal Fonds 1785	1795 lid Raad A'dam; Comité financiën	Grote investering in de VS 1782
Winter, Pieter van, Nsz.	C & L	L & C		Felix		Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds		Mij. Landbouw; Donderd. Gen; La Charité 1786			Weesmeester; bestuurder O.I.C
Witt, Jan de				Felix			lid Oecon. Tak	Mij. Landbouw	lid comm defensie, vlucht 1787	1795 lid Raad A'dam; ambassadeur Zwitserland	
Wolters van de Poll, Jan	C & L									Wetg. Lich. 1806-1808 vroedschap 1808	Advocaat
Wytttenbach, Daniel		L & C					Holl. Mij.	PUG; ADLG			Hoogleraar
Zoo, Gerard van der	C & L							Felix; Oec Tak.; Holl. Mij. '99; Mij. Landbouw ADLG		1795 lid Raad A'dam; 1796 lid N.V.; Vert. Lich. Wetg. Lich. 1800-1804	
Zubli, Ambrosius Justus	C & L			Felix dep. Lett				Mij. Nut	Verbannen Holland 1787	1795 lid Raad A'dam; 1796 lid N.V.; Vert. Lich. 30-7-1798-30-7-1799.	
Zurmühlen, [zur Mühlen], Barend	C & L			Felix dep. Lett			lid Oecon. Tak	Directeur Mij. Nut; Doctrina et Amicitia		1796 lid Raad A'dam; jan 1798 Raad A'dam	Regent stads armen school
Zweerts, Bruno				Felix dep. Lett				Vaderl. Soc.		1795 Lid van het Comité van Oproeping Amsterdam. In 1797 en 1798 Lid van het Hoofdbestuur der Grondvergaderingen.	

Totaal: 167 personen

Bijlage 2 Diligentiae Omnia 1766-1787: alle leden

Naam en leeftijd	geloof	Genootschappelijkheid	Beroep	Bijzonderheden
Asschenberg, Harmanus (1726-1792)	Doopsg.	Laus Deo; Oefening beschaaft de Kunsten; Donderdags genootschap	Lakenkoopman	Sympathisant Santhorst-Burman jr.; 1786 gedicht Daniel Hoof. 1784 gedicht voor Van der Capellen; Patriot
Hartsen, Antoni (1719-1782)	Doopsg. Lam	Laus Deo; Oefening beschaaft de Kunsten; Donderdags genootschap; mij. Landbouw	Koopman, bestuurder vrouwenhuis der doopsgezinden	Sympathisant Santhorst-Burman jr.; ingetrouwd fam . Hooft
Hartsinck, Jan Jacob (1716-1779)	Geref..	Laus Deo; Dir. Prov. Utr. Gen. Zeeuws Gen. Wet. Dir. Holl. Maatschappij Dir. Oec.Tak; La Bien Aimée	Bestuurder W.I.C. Bestuurder Admiraliteit; regent oudemannahuis; regent schouwburg;	Bestuurder schouwburg; (schrijft toneelstukken), maar niet in genootschap).
Helvetius, Janus (1722-1772)		la Bien Aimée; C & L; L & C	Advocaat; filosoof	Sympathisant Santhorst-Burman jr. Bicker Raye: 'hij was een groot filosoof en kreunde sig nergens aan'. Dicht in latijn, bewonderaar Robert Smith en Isaac Newton; financieel opgelicht; zwakke gezondheid.
Lange, Arnoud de (1740-1803)	Luth..	C & L	Boekhouder	
Lijn, Cornelis Jacob van der (1730-1799),	Ger.	La Bien Aimée; dir. Holl Mij.; lid Oec. Tak.; dir. Zeeuws Gen.	koopman; assuradeur.	Bestuurder schouwburg; 1759 regent van het Burgerweeshuis; regent van het Oudemannahuis; regentenfamilie
Lublink de Jonge, Johannes (1736-1816)	Luth.	Dir. Oec Tak; C&L; L&C; Mij. Redding.	Koopman	Sympathisant Santhorst-Burman jr.
Lutkeman, Jacob (ca. 1720-1782)	Luth.	Oefening beschaaft de Kunsten; lid van pseudo genootschap Franco Cöllen (zie collectie Six); Donderdags genootschap; Lid Oec Tak		Maakt bijschrift op prent vrijzinnig luthers predikant Johan Diedrich Deiman
Melander Harmanus de (1720-1780)		Lid Oec. Tak; C&L		
Nomsz, Joannes (1738-1803)	Luth.	Geweigerd als lid van la Bien Aimée		Ruzie met H-J. Roulland en de andere leden van Oefening Beschaafd de Kunsten
Oosterdijk, Hermannus Gerardus (1731-1795)	Geref.	Concordia et Libertate; Lid Oec. Tak; Mij Ned. Lett.; PUG; Zeeuws Gen.; C&L; Mij Redding.	Arts	
Pater, Lucas (1707-1781)	Doopsg.	Laus Deo; Oefening beschaaft de Kunsten; Donderdags genootschap	Makelaar	Sympathisant Santhorst-Burman jr.; Gedicht op zwaard onthoofding Oldenbarneveldt
Ploos van Amstel, Cornelis (1726-1798)	Remons.	Initiatiefnemer Oec. Tak; lid Holl. Mij; Felix dep. tek. Dir. Zeeuws Gen; C&L	Regent weeshuis De Oranje-appel	Sympathisant Santhorst-Burman jr.; Gedicht op zwaard onthoofding Oldenbarneveldt
Ploos van Amstel, Jacob (ca. 1735-na 1776)	Geref.	Lid Oec. Tak; Zeeuws Gen.; C&L; la bien aimée	Arts	Sympathisant Santhorst-Burman jr.; verdedigt Hugo de Groot; wil standbeelden voor Vondel en De Groot
Ros(k)cam, Jan Willem (vóór 1730 -1777)		C&L		Sympathisant Santhorst-Burman jr.; Verhand. Morgenwekker van staat (1772)

Roulland, Henri Jean (1729-1790)	Waals	Laus Deo; Oefening beschaaft de Kunsten; Donderdags genootschap Lid Oec Tak; C&L; la Bien Aimée	Loontrekkend bestuurder schouwburg; koopman	
Santen, Laurens van (1746-1798)	Remons.	la Vertu	boekhouder	Sympathisant Santhorst-Burman jr.
Grill, Abraham Lid na 1772	Luth..	la Bien Aimée	Koopman Zweden	Mogelijk intermediair contact Swedenborg 1769; kapitein schutterij, Keizersgracht huis met de hoofden; 1770-1776 regent Grills hofje Amsterdam
Arntzenius, P.N. (1745-1799) Lid na 1772		Lid Oec Tak; C&L;		
Carull, Balthasar na 1772	Luth.	Lid Oec Tak; C&L; Felix	Organist en orkestmeester Felix	
Lenep, Cornelis van (1751-1813) na 1772	Geref.	Dir. Oec. Tak; la Bien Aimée		Sympathisant Santhorst-Burman jr.
J.J. Warnsinck na 1772				
N. S. van Winter (1718-1795) na 1772	Geref.	Laus Deo		

Totaal: 23 leden

Bijlage 3 Directie Maatschappij tot Redding van Drenkelingen gedurende Lublinks deelname (1767-1800)

	Lid andere genootschappen	Activiteiten patriotse revolutie	Politieke activiteiten Bataafse revolutie
Bondt, Nicolaas (1765-1796)	C&L; PUG; Felix		1795 Lid Raad A'dam
Bonn, Andreas (1738-1823)	C&L; dir. Oec. Tak; Bat. Gen. PUG; Zeeuws Gen.		
Bosch, Gerrit (1718-1798)	lid Oec. Tak		
Clercq, Stephanus de (1747-1820)	lid Oecon. Tak; Mij Nut Algem		1795 Lid Raad A'dam, zegt vanwege religieuze bezwaren op.
Clercq, Jacob de † (1783)	L&C		
Ebeling, Ernestus (1738-1796)	Holl. Mij; dir. Oec. Tak; C&L; Vad. Soc; Doctrina; la Vertu	Nationaal Fonds 1785; lid Raad A'dam 1787; Geconstitueerden uit de Burgerij; verbannen	In 1795 lid van Comité van Justitie Amsterdam
Engelberts, E.M. (1731-1807)	Holl. Mij; dir. Oec. Tak; Vaderlands Fonds PUG; Mij. Ned. Lett.		
Engelen, Cornelius van (1726-1790)	PUG; Mij. Ned. Lett. Mij Landbouw; la Vertu	Leiden 1787, patriot met v.d. Kemp, Vreede e.a	
Goll van Frankenstein' J. sr . (1722-1785)			
Goll van Frankenstein, Joan jr. (1756-1821)	lid Oecon. Tak; Felix Meritis; Vad. Soc; Doctrina (mede oprichter)	lid Raad A'dam 1787	

Lankeren, Pieter Willem van (1752-1806)	dir. Oec. Tak; Vad. Soc; Doctrina (mede oprichter)	Nationaal Fonds 1785	
Lublink, Johannes, de Jonge (1736-1816)	D.O.; L&C; C&L Holl. Mij; dir. Oec. Tak; Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds Mij Lett; PUG		1796-1805 Bataafse politiek
Martinet, J.F. (1729-1795) Zutphen	Holl. Mij.; dir. Vaderl. Fonds Zutphen; dir. Oec. Tak		
Meijer, Pieter (1718-1781)	Mij Ned. Lett.		
Noortwijk, Claude (1709-1797)	C&L; lid Oecon. Tak		
Oosterdijk, Herman Gerard (1731-1795)	C&L; Mij Ned. Lett.; PUG; Zeeuws Gen.; D.O.; lid Oecon. Tak; la Paix		
Oosterwijk Bruin, Jacob van (1752-1810)	L&C; Felix Meritis; PUG; TLV; dir. Oec. Tak; Mij Nut Algem.; bestuurder Vad. Soc.- Doctrina		1795 Lid Raad A'dam; 1797 Lid van Provinciaal Bestuur van Holland
Schlosser, J.A., (1734-1769)			
Serrurier, Hendrik Cornelis (1754-1812)	C&L		1803 lid Raad A'dam
Staphorst, Nicolaas van (1742-1817)	C&L; lid Oecon. Tak; Mij Nut Algem.; Felix Meritis; Vad. Soc; Doctrina (mede oprichter)	Nationaal Fonds 1785; staatsgreep 1794; verbannen,	Comité Revolutionair; 1795 Lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland; lid N.V.
Thin Hulst van Keulen, Isaac G. (1753-1815)	C&L; Felix Meritis; lid Oecon. Tak; Vad. Soc; Doctrina		1804 lid Raad A'dam
Thooft, Gerardus Jacobus (1768-1799)	Felix Meritis		
Tollius, Herman (1742-1822)	L&C; C&L; Mij Ned. Lett.; D.A.O; PUG; lid Oecon. Tak		
Verbrugge, Gysbert A. van Freyhoff (1717-1777)	Mij Landbouw; la Bien Aimée		
Vernède, Jean Scipion (1714-1779)	L&C (volgens Mutzenbecher); lid Oecon. Tak		
Verrijn, Gerard (1738-1825)		Nationaal Fonds 1785	1795 - 1798 Lid Raad A'dam
Vollenhoven, Cornelis (1723-1789)	C&L; Mij Nut Algem.; la Bien Aimée		
Vollenhoven, Hendrik (1753-1813)	L&C; dir. Oec. Tak; Mij Nut Algem.; Vad. Soc; Doctrina; la Bien Aimée		In 1796 Lid van 't Provinciaal Bestuur van Holland. In 1798 Lid van het Departementaal Bestuur van de Amstel
Vries, Simon de (1723-1793) Deventer	Dir. Oec. Tak Deventer	Patriot 1787 Deventer	
Weddik, Theodorus Johannes (1754-1815)	Felix Meritis; Mij Nut Algem.; Vad. Soc; Doctrina; la Bien Aimée		1795 Lid Raad A'dam
Willink, Jan Ananias (1751-1827)	lid Oecon. Tak; Mij Nut Algem.; Vad. Soc; Doctrina	Nationaal Fonds 1785	1795 Lid Raad A'dam comité financiën

Bijlage 4 Leden Concordia et Libertate gedurende Lublinks deelname, chronologisch

(1766-1800) De door het genootschap zelf opgestelde ledenlijst is in chronologische volgorde opgesteld, waardoor duidelijk wordt wie er tegelijkertijd met

Lublink aan het genootschap deelnamen.

Naam	Beroep	Genootschappen	Politieke activiteiten 1787 en 1795
Markel, Jan van lid 1748 - †1777	Zijdeverver, opzichter gilde		
Vollenhoven, Cornelis, lid 1748- †1773	Koopman zeepzieder	Mij. Drenk.; Oprichter la Bien Aimée (1735)	

Schreuder, Johannes lid 1748-†1777	Boekhandelaar en makelaar.	Oprichter la Bien Aimée (1735) Coenraad Smitt tot eerste surveillant, Jacobus Buijs, secretaris Jan Kleuker, thesaurier, mr. N. Wijnberg, mr. A.Bork.	
Versluys, Arent Willem, lid 1748-†1774	Opzichter kuipersgilde		
Santen, Harmanus van. Lid 1748, bedankt 1773			
Vollenhoven Anthonisz, Jan van, lid 1750 - †1783	Notaris	L & C; lid Oec. Tak; TLV	
Lobé, Jan Pieter, lid 1750 -†1779.	Arts; Inspecteur Coll. Medicum Amsterdam	Lid Tekenacademie; lid reisgenootschap Semper Idem	
Bunel, Pieter Bucherius, lid 1752-†1799	Makelaar	Oprichter la Bien Aimée (1735), grootmeester	
Bosma, Benjamin, 1753 -†1776	Wiskundige, natuurkundige, empirisch onderzoeker, avondcollege (maandagavond en donderdagavond), ook voor vrouwen opengesteld. Oprichter school voor kooplieden.	Initiatiefnemer Felix Meritis (1777) met W. Writs en Straalman; Felix dep. Nat.; Mij. Nut; PUG; Zeeuws Gen.	
Mark(c)us, Jan Joost, lid 1753-†1780	Advocaat	Vrijmetselaar	
Huydecoper, Jan Pieter Theodoor, lid 1750-†1767	Dir. Gen. W.I.C.; was na 1758 vooral in Guinee Van hem de oudst bewaard gebleven verhandeling (1751) 'over de nuttigheid der weetenschappen'		
Goldberg, Arnout, lid 1755 -†1782?	Makelaar		
Schoonman, Bastiaan, lid 1755-†1797	Boekhouder		
Olivier, Benjamin, lid 1755 -†1775	Makelaar; Waals hervormd		
Oosterdijk, Hermanus Gerardus lid 1757-†1795	Arts; Uitvinder Tabaks-klisteerpijp; letterkundige; redenaar (80 redevoeringen in C & L),	Lid Mij Ned. Lett.; Mij Redding Drenkelingen; Genoot. Bevordering Heelkunde; Diligentiae Omnia; P.U.G. Lid Oec. Tak	Bevriend met Burman en Helvetius (Santhorst).
Cramer, Pieter, lid 1757- †1775	Koopman in linnen en Spaanse wol en entomoloog. Concordia financiert zijn onderzoek voor zijn bundels <i>Uitlandsche Kapellen, voorkomende in de drie Waereld-Deelen Asia, Africa en America.</i>	Voorzitter Zeeuws Genootschap.	
Titsingh, Guillelmus, lid 1757-†1805	Advocaat, reder op Suriname, klerk O.I.C.;	Kweeschool Zeevaart; Vaderlands Fonds; Felix Meritis	Provisieele Representanten van het Volk van Holland Jan. 1795 – maart 1796; visitateur-generaal; Comité tot de Oost-Indische Handel en Bezittingen 02-1796 - 05-1800
Gra(a)uwhart, Hendrik, lid 1757, vermoedelijk geroyeerd 1775	In 1775 vervalst boekhouder Hendrik Grauwhart de handtekening van rekeninghouders		
Helvetius, Jan, Johan, lid 1755, bedankt 1764	Advocaat, bevriend Burman, Lid Koninkl. Acad. Wetenschappen London	Diligentiae Omnia; L & C.; vrijmetselaar	Bevriend met Burman-Santhorster kring.
Lenep, Dirk van lid 1758-†1782			
Ryk (e), Rijk, Frans, lid 1769-†1772	Makelaar		

Ryk (e), Rijk, Dirk, lid 1770, bedankt 1775	Regent stads zijdewindhuis (1769)		
Muiden, Casparus, lid 1760, bedankt 1775	Zijdestoffen fabrikant		
Adami, Johan, lid 1760-†1790	Boekhouder O.I.C.	Oprichter Vaderlands Fonds; Oprichter Kweekschool Zeevaart; L & C	
Linsen Joh. Christoph, lid 1760-† 1792	Kerkmeester lutherse kerk		
D'Amour, Jacobus, lid 1762, bedankt 1786		Felix; Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds; dir. Oecon. Tak; Vad. Soc-Doctrina; Nationaal Fonds 1785 met Daniel Hooft van Vreeland, Balthasar Elias Abbema, Lodewyk Hovy, Jan Bernd Bicker, Cornelis van der Hoop Gysbertsz., Carel Wouter Visser, Pieter Willem van Lanckeren, Volkert Christoffers, Jacobus d'Amour, Ernestus Ebeling, Hendrik van Castrop, Otto Willem Johan Berg, Gerard Verryn, Rutger Jan Schimmelpenninck, Nicolaas van Staphorst, Jan Ananias Willink, Nicolaas van Heuren	Lid raad '87; Verbannen 1787; 1795 Municipaliteit Amsterdam. Zwager kolonel Gordon, patriot Utrecht
Asschenberg, Nicolaas, lid 1773-†1788	Advocaat	Vaderl. Soc.; vrijmetselaar La Bien Aimée	1787 burgercomité, lid Raad A'dam
Roscam, Jan Willem, lid 1762-†1777	Advocaat	D.O.	Staatsgezind: Burman-Santhorst
Santen, Laurens van, lid 1763, buitenlid 1767	Latinist	D.O.; KWDAV; La Vertu	Staatsgezind: Burman-Santhorst Patriot Leiden; door Lublink in 1798 tot curator Leidse Univ. benoemd
Schut, Jan Hendrik, lid 1762-†1786	Suikerhandel	Honorair lid KWDAV; vrijm. loge l'esperance Amsterdam 1764 maitre	
Momma, Jan Jacob, lid 1762-†1792	Schepen Amsterdam, commissaris wisselbank	Lid Oec. Tak; K.S.G.V..	
Dijk Dyk, Jan van, lid 1762, bedankt 1774.	Kunsthandelaar?		
Tack, Hendrik, lid 1762-†1792	Koopman; assuradeur		
Flines, Sybrand de, lid 1763- †1775	Konvooieloper (cargadoor)	1767 loge la charité	
Bremer of Bremer, Jan Jacob, lid 1764 - na 1798	Koopman katoen		
Roullaud, Henri-Jean, lid 1764-†1790	Koopman, schouwburgdirecteur	D.O.; Mij. Ned. Lett.; Lid Oec Tak; In Franco Cöllen, het maandags gezelschap met Dirk Willink met Bernardus de Bosch, Lucas Pater, N.S. van Winter. Jacob Muhl, Anthony Hartsen, Pieter van Winter.; gedurende vele jaren belangrijke vrijmetselaar La Bien Aimée La Charité	
Willink, Dirk, lid 1764 -†1781	Koopman; bevriend Bernardus de Bosch	In dichtgezelschap Franco Cöllen.	
Pekstok, Jan, lid 1764-†1792	Eigenaar lakmoesfabriek; zeer welgesteld		

Staphorst, Nicolaas van, lid 1764 - na 1798.	Bankier; koopman, grote investeringen New York 1782	Mij. Drenk.; Lid Mij. Nut; Lid Oec Tak; Felix; Vaderl. Soc.-Doctrina (medeoprichter)	Oprichter (patriottisch) Nationaal Fonds 1785; De burgers N. van Staphorst, C. W. Visscher, Jan la Pro, Jan van der Heyden, Jurriaan Ondorp, Salomon Bos, Perné en eenige anderen bereiden de omwenteling van 1795 voor. Wapenvoorraad in zijn huis, verbannen 1794; Mogelijk contact met Robespierre; Lid Prov. Repr. Amsterdam 1795; Prov. Repr. Holland 1795 – 1796; Eerste N.V. 1796 -1797; lid Raad A'dam 17 maart 1796 tot 19 januari 1798.
Ploos van Amstel, Jacob, lid 1764-†1784	Arts, lettergieter	D.O.; lid Oec. Tak; La Bien Aimée	Staatsgezind; pleitbezorger tempel voor Hugo de Groot. Sympathisant Santhorst-Burman
Rys(z)endaal, Hendrik, lid 1766 – na 1798	Koopman Turks garen	Felix	
Menéven, Johan, lid 1766- na 1798	Opzichter makelaarsgilde	Mij Nut Algemeen; Felix	
Viruly, Jan Guillaume, lid 1766- †1798		La Bien Aimée	
Calkoen, Hendrik, lid 1766-1796	Advocaat, regent Verhandelingen over prostitutiebeleid en menslievende straffen.	Mij. Landbouw; Mij. Ned. Lett.; Zeeuws Gen.; PUG	Schrijver 'politiek Systema Amsterdam' (1780), pro Amerikaanse onafhankelijkheid, Verdedigde in 1771 Oldenbarneveld. Correspondeert met Adams; Regent aalmoezeniersweeshuis; secretaris stad Amsterdam, wordt ontslagen in 1796 Correspondeert met Adams; Regent aalmoezeniersweeshuis;
Reessen, Willem Gerritsz., lid 1766, bedankt tussen 1773 en 1798	1797 ordinaris klerk van het Comité van Rekening van Holland. Wis- Natuurkundige	Oprichter Bien Aimee	
Grunelius, Hendrik, lid 1766-†1782	Diaken lutherse kerk		
Noortwijk, Claude, lid 1767-†1797		Mij. Drenk.; lid Oec. Tak	
Melander, Harmannus Hermanus, lid 1767, bedankt 1776		Bien Aimée; Lid Oec Tak; Diligentiae Omnia	
Clignet, David, lid 1764 -na 1773	Boekhouder		
Bonn, Andreas, lid 1767 – na 1798	Arts, anatoom, chirurg, hoogleraar	Lid Felix; Mij. Drenkel.; dir. Oecon. Tak; Bat. Gen. PUG; Zeeuws Gen.	
Romswinkel, Matthy. lid 1767 - †1796	Koopman	Oprichter Vaderlands Fonds (1781); Dir. Kweek. Zeev.; Dir. Oecon. Tak; Mij. Drenk.; Nationaal Fonds 1786; Vad. Soc.-Doctrina; Loge La Vertu	1787 burgercomité; verkiesbaar 1795 raad A'dam; 1796 commissie Oost Ind. Handel
Ebeling, Ernestus, lid 1767, bedankt 1771	Advocaat	Mij. Drenkel.; dir. Oecon. Tak; Vad. Soc.-Doctrina; 1763 maître la Vertu Leiden	Oprichter Nationaal fonds 1786; Lid van de Geconstitueerden uit de Burgerij 1787; 1787 verbannen; In 1795 lid van Comité van Justitie Amsterdam
Bosch, Hieronymus, Jeronimo, lid 1767 – na 1798	Apotheker, dichter, latinist; door Lublink benoemd als curator Leidse Univ.	Mij. Lett.; L & C. Holl. Mij.; Felix dep. Lett.; lid Oec. Tak; Mij. Landbouw; PUG; Zeeuws Gen.	
Graaf, Jan Baptist de, lid 1767, bedankt 1770	Advocaat, kunstverzamelaar		

Lublink, Johannes, junior [de jonge], lid 1767 - na 1798	Koopman gesponnen tabak; diaken lutherse kerk; kunstverzamelaar; letterkundige	Diligentiae Omnia; Mij. Lett.; L & C; Holl. Mij.; Felix dep. Lett.; Mij. Redding Drenk.; Dir. Oec Tak; PUG; Vaderl. Fonds-Kweekschool Zeev.	Eerste N.V.11-04-1796 - 10-11-1796; Tweede N.V. 04-09-1797 tot 22-01-1798; Vert. Lich. en Wetg. Lichaam juli 1798-1805
Nolthenius, Willem Hendrik, lid 1768- †1796	Bevriend R. H. Arntzenius; regent leprozenhuis Opperboekhouder VOC.	Lid Oec. Tak; Vad. Soc.-Doctrina	Verkiebaar Amsterdam in 1796
Bordes, Philip, lid 1768, bedankt kort vóór 1798	Koopman; commissaris ossenmarkt	Felix Meritis dep. Lett.; Vad. Soc.-Doctrina (1783).	
Laan of Laen, J. van der, lid 1768-na 1798	Koopman	Mij. Nut Algemeen	
Nooten, [Noten], Sebastiaan Jansz. lid 1769 - na 1798	Bewindhebber V.O.C., regent	Zeeuws Genootschap	
Eys, Jan Nicolaas van, lid 1769 - na 1798	Bewindhebber V.O.C. Schepen	Felix; Mij. Landbouw; Vaderl. Soc. Doctrina (1786)	Burgercomité 1787; verkozen municipaliteit Amsterdam 1796; Provinciaal Bestuur van Holland (maart 1796 - januari 1798); Vertegenwoordigend Lichaam (2) (juli 1798-oktober 1801)
Ogelwight, Hendrik, lid 1769 - na 1798	Executeur; Regent luthers weeshuis	Vaderlands Fonds, bestuurder Kweekschool Zeevaart, Oec. Tak, Felix	Onduidelijk is of hij, of zijn zoon, in 1795 Lid werd van Raad A'dam, lid stadsbestuur van Amsterdam 1801-1809
Roullaud, René, lid 1769 - na 1798	Lid waalse kerk	Oec Tak; la Charité	
Ooster, Matthys, lid 1769, buitenlid 1798	Regent, accijnsmeester	Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds; Oec. Tak; Mij. Landbouw	Vlucht 1787; municipaliteit 1795; prov. Repr. Holland
Hageman, Jan Hendrik, lid 1770 - na 1798		ordinaris klerk thesaurie Amsterdam 1798	kandidaat municipaliteit 1796; comité financiën 1796
Hurter, Melchior, lid 1770, buitenlid 1782	Ingenieur Guyana, stadsbouwmeester Schaffhausen		
Craeyvanger, Christaan Engelbert, lid 1770- † 1773			
Latterman, Jacobus, lid 1771, bedankt 1773	Vroedmeester; chirurgijn		
Bonn, Bernardus, lid 1773- †1791	Ouderling Nieuwe Kerk 1781		
Verschuur, Johannes, (1738-1806) lid 1771, buitenlid 1798	Arts; vertrekt naar Leiden 1781; letterkundige bevriend met Bilderdijk	KWDAV	
Alstorpius, Jan, lid 1771, bedankt vóór 1798	Regent nieuwe werkhuis 1781; Regent spinhuis	Dir. Oec. Tak.; L & C; la Charité, Vad. Soc.-Doctrina	Burgercomité 1787, Lid raad 1795
Lelyveld, Pieter Jan van, lid 1773, buitenlid 1798	Advocaat	Comm. Vad. Fonds dep. Leiden; PUG	Gecommitteerde burgerij Amsterdam in onderhandelingen met Frankrijk 1787;
Douwes, Jacob lid 1773- †1792	Procureur van het gerecht	L & C; La Bien Aîmée; Vad. Soc.-Doctrina	Patriot 1787
Thierens, Jan-Willem, lid 1773- †1798	Advocaat; Secretaris krijgsraad tussen 1787 en 1795	L & C	Houdt zich in 1787 afzijdig, wordt in 1795 afgezet
Bousquet, Louis Jansz., lid 1773 †1781	Koopman	Felix	
Schultens, Henricus A. lid 1773 - †1793	Hoogleraar oriëntalist; Lofrede door medelid J. Kantelaar	L & C; KWDAV	
Verheyk, Hendrik, lid 1775 - †1784	Rector latijnse school; Santhorster	L & C; lid Oec. Tak; Zeeuws Gen.	

Husly [Husley], Jacob Otto, lid 1775 - na 1798	Architect, kunstverzamelaar	Dir. Stadstekenacademie; Felix	Patriot
Son, Matthijs van, Pelgromsz., lid 1773, bedankt 1775	advocaat	Vaderl. Soc. (1783); lid Doctrina na 1797	1797 procureur van het gerecht (geen lid magistraat)
Bachman, Jan Hendrik, lid 1775 - na 1798	Koopman. Regent van 't Spin en Werkhuis		Kandidaat Raad A'dam 1796; lid Raad A'dam 1798
Wessels, Hendrik, Antoniesz. lid 1776 † voor 1798	College toezicht brood		
Klinkhamer, Johannes, lid 1776 - na 1798	Advocaat, notaris		
Serrurier, Hendrik Cornelis, lid 1782, bedankt voor 1798	Hoofd handelshuis;	Mij. Redding Drenk.	Lid Raad A'dam 1803;
Tollius Hermannus, lid 1778, buitenlid na 1783	Hoogleraar Oude Talen, Opvoeder kinderen erfstadhouder (dus van koning Willem I)	L & C; Mij. Drenkel.; Holl. Mij.; lid Oec. Tak; Mij. Ned. Lett.; D.A.O; PUG;	
Lennep, Cornelis van, lid 1773	Regent. 1782 lid Raad A'dam; 1785 Baljuw en Dijkgraaf van de Diemer- of Watergraafsmeer;	D.O.; Vaderl. Fonds-Kweekschool Zeev.; Holl. Mij; Dir. Oec. Tak.; Mij. Lett.; Mij. Landbouw; Mij. Nut.	1786 Afgevaardigde Staten van Holland; Ontslagen Willem V 1787; lid Raad A'dam; Lid N.V. 1796-1798; Vert. Lich.; Wetg. Lich. 1800-1803
Wendorp, David jr. lid 1778	koopman W.I.C.	KWDAV; SSG.	Vertrouwing patriotten (onderzoeker restauratie);
Reysig (Reisig), Jan Hendrik, lid 1773 †1794	Luthers predikant. Verhuist naar Zutphen; vertaalt Milton.	Felix; KWDAV; SSG	Patriot, schrijft de <i>Schoonhovensche Courant</i> 1794, verafschuwt in 1787 de onderdrukking van de patriotse opstand.
Poll, Harman van de, lid 1773, opgezegd voor 1798	Advocaat; Lid vroedschap	lid Oec. Tak	
Stuyver, Jan Hendrik, lid 1773 †1795	Koopman suiker; makelaar	Felix dep. Lett.	
Burmannus, Nicolaas Laurentius, lid 1774, opgezegd voor 1798	Natuurkundige, botanist, hoogleraar atheneum	Lid Bataafsch Genootschap 1773	
Verschuur, Wolter Forsten, lid 1777- †1793	Arts; 1780 prof. Groningen, chemicus	Lid Holl. Mij. Wetenschap. 1774; lid Oec. Tak; Lid Zeeuws Genootschap Wetenschappen 1793	
Calkoen, Nicolaas, lid 1780, bedankt voor 1798	Regent Amsterdam; Directeur kolonie Suriname	Mij landbouw; lid Oec. Tak	Afgezet door patriotten in 1787; door Willem V hersteld; afgezet 1797; 1802 weer in ere hersteld.
Lugt, Jan Dirksz., lid 1783	Dichter; 1783 aanwezig eremaaltijd Van der Capellen in Doelen	Mij. Nut; Felix; Vad. Soc.- Doctrina	1795 lid Raad A'dam; 1796 Commandant stad.
Krayenhoff, C.R., lid 1784, buitenlid 1787	arts	Hoofdbestuur Mij Nut algemeen; lid Felix dep. Lett. en Nat.; Holl. Mij.; PUG; Zeeuws Gen.	1795 lid Raad A'dam; Legerleider Bataafse Republiek
Ommeren, Richeus van, lid 1786- †1795	Rector	L & C.	Patriot
Berg, mr. Otto Willem Johan, lid 1773, bedankt voor 1798	Koopman, dir. Levantse Handel. (aangetrouwd bankiershuis Goll van Frankenstein).	Oprichter Vaderlandsch Fonds; Oprichter Nationaal Fonds; 1774 la Bien Aimée; Oeconomische Tak; Vaderl.Soc-Doctrina (1783)	1787 een van de burger-geconstitueerden
Willet, Franciscus Eduard, lid 1774 - na 1798	Arts, later opzichter med. Coll. (1793).		
Deiman, Jan Rudolph, lid 1774 - na 1798	Arts	L & C; Holl. Mij; Bat. Gen.; Mij. Nut; Mij Landb.; Zeeuws Gen.; PUG.; la Bien Aimée	

Bagman, Jan Hendrik, lid 1775 - na 1798	Regent nieuwe werkhuis, met Jan Alstorpius en Guillelmus Titsingh en Nicolaas Bondt		Lid Raad 1798
Craeyvanger, Elias, lid 1775 - na 1798	kassier O.I.C.; Regent st. Joris hof; (1777)	L & C; dir. Oec. Tak; PUG	1787 burgercomité
Hoop, Cornelis van der, Gysbzn, lid 1775, buitenlid in 1798	Regent; fabrikant porseleinfabriek	PUG;Holl. Mij. ADLG; dir. Oec. Tak; Mij Landb.	1787 burgercomité; ontslagen restauratie, gevlucht; lid Raad A'dam 1795; ontslagen jan. 1798
Meurs, Lambertus Lucas van, lid 1786 bedankt voor 1798	Arts, lid Linnean society (opgericht 1788 Londen) (gewijd aan plantkunde)		
Zoo, Gerard van der, lid 1788 - na 1798	Kassier	C & L; Felix; lid Oec Tak; Holl. Mij. '99; Mij. Landbouw	1795 Lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland
Messchert van Vollenhoven, Jan, lid 1778 - na 1798		Holl. Mij, lid Oec Tak; Mij Landbouw	Municipaliteit Amsterdam 1795, Prov. Repr. Holland 1795
Gesscher, David van, lid 1778 - na 1798	Hoofd chirurgijngilde; uitvinder vereenvoud. Tabaksklisteer	Vad. Fonds- Kweek. Zeev.; Felix, L & C; oprichter genootschap Heelkunde	Comité Algemeen Welzijn Amsterdam 1798
Winter, Pieter Nicol. Simonsz. Van, lid 1778 - na 1798	Handelaar verfstoffen; kunstverzamelaar; dichter	Vaderlands Fonds- Kweek. Zeev.; Dir. Oec. Tak; Felix	
Hooft, Daniel Hooft junior, lid 1779 - na 1798	Schepen, regent	Dir. Oec. Tak; Vad. Soc.	Patriottisch Nationaal Fonds, burgercomité 1787 Vanaf 1795 diverse politieke functies, o.a. Vert. Lichaam 1798-1801
Luden, Jacob Hendricksz., lid 1776 - voor 1798	Assuradeur, koopman	Felix	Geconstitueerde Burgerij 1787; 1795 prov. Repr. Holland en Amsterdam
Thin van Keulen, Isaac Gerard, lid 1778 - na 1798	Koopman	Felix; Mij Drenk.; lid Oec .Tak.	1803 lid Raad A'dam
Wolters van de Poll, Jan Lid 1779 - na 1798	Regent; Bewindh. V.O.C.	Vad. Fonds- Kweek. Zeev.; Felix; KWDAV.	1808-1811 burgemeester Amsterdam, door Napoleon in adelstand verheven
Mo(o)rrees, Franciscus Henricus, lid 1780, bedankt voor 1798	Advocaat	La Bien Aimée (maitre)	Advocaat Hof van Holland; vestigde zich te Amsterdam, 1788-1795. Vanaf 1802 bestuursfuncties,
Deutz, Daniel, Lid 1779 - na 1798	Advocaat, hoogleraar Oosterse talen Athenaeum	L & C; Dir. Vad. Fonds-Kweekeschool; KWDAV.	Municipaliteit Amsterdam 1795, Lid commissie strafrecht hervorming met Cras en Lublink 1798
Temminck, Matthijs, lid 1779 na 1798	Regent, advocaat, Levensschets door J.W. te Water	L & C; Oprichter en dir. Vad. Fonds-Kweekeschool; lid Oec. Tak	Patriotten leider 1787; afgezet Willem V; lid Raad A'dam 1795; Prov. Representant; Comm. O.I. Handel
Walraven, Jacobus, lid 1780 - na 1798	Advocaat	L & C; Mij. Nut; Vaderl. Soc.-Doctrina; dir. Vad. Fonds-Kweekeschool; lid Oec. Tak; PUG.	Municipaliteit Amsterdam 1795; lid commissie herziening wetboek 1796
Zimmerman, David, lid 1781, buitenlid	Advocaat	La Charité	Ontvlucht gedwongen de stad als patriot in 1791, emigreert en keert in 1799 terug. Lublink en Cornelia Rijdenius wonen in bij zijn vrouw in Utrecht van 1812-1816.
Nahuys, P.C., lid 1781 - na 1798	Notaris, procureur gerecht	Oprichter Vaderlands Fonds- Kweek. Zeev.; Lid Oec. Tak; Mij Nut; Vaderl. Soc.	Voorgedragen en verkiesbaar 1795
Munter, Jan Andries, lid 1781-†1785	Secretaris van de Sociëteit van Suriname (1782-1785)	Lid Oec. Tak	
Michell [Michell], Jan Petersen Pieter, lid 1782 †1795	Arts; internationaal prijswinnaar verhandelingen geneeskunde	1784 loge La Bien Aimée; Felix dep. Lett.; Mij. Nut Alg.; Geneesk. Genootschap Servandis Civibus	
Rendorp, Pieter, lid 1781, bedankt voor 1798	Regent; secretaris Amsterdam	Lid Oec. Tak	Ontslagen 1795, maar protesteert heftig

Themmen, Phoebus Hitzerus, lid na 1783 – na 1798	Arts; ent de weeskinderen van de Engelse kerk gratis in tegen pokken	Lid P.U.G.	
Bergen, Jan C. van, lid 1782 - na 1798	Arts		
T(h)onis, Hendrik Nicolaas, lid 1782, bedankt voor 1798	Advocaat, rentenier	dir. Oec. Tak; P.U.G	1806 lid raad A'dam
Paets van Troostwijk, Adriaan, lid 1783 na 1798	Natuur-scheikundige	L & C; Felix dep. Nat.; dir. Oecon. Tak; Mij. Landbouw; PUG; Bataafs Gen.;	1795 lid Raad A'dam
Hoeufft, H. Lid 1783, bedankt voor 1798	Advocaat; Naar Dordrecht teruggekeerd, Neolatijns dichter	Hoofd armenbestuur Dordrecht	In 1784 lid en in 1787 voorzitter van het Collegie van Achten Dordrecht.
Lange, A(a)(e)rnoud de, lid 1783 - na 1798	Boekhouder	D.O.; dir. fonds voor Oeconomie	
Neck, Jacob van, lid 1783 - † voor 1798	Advocaat; naar Leiden 1787; officier van justitie Leiden	Vad. Soc.-Doctrina; KWDAV; ADLG	1795 lid municipaliteit Leiden
Hoffman, Johan Frederik, lid 1783, buitenlid 1798	IJzergieterij, glasblazerij; wapenfabrikant; kapitein schutterij; vertrekt 1794 naar Rotterdam	SSG; dir. Maatschappij assurance; Felix; Vad. Soc. 1784	Patriot, bevecht de Pruisen in 1787; ontslagen door Willem V; 1795 lid municipaliteit Rotterdam
Reus, Willem de, lid 1783 - na 1798	Ouderling, diaken Nieuw Licht		
Rijswijk, Govert Jan, lid 1785, bedankt vóór 1798	Doopsgezind predikant; collegiant, regent weeshuis Oranjeappel, getrouwd Petronella Meijer (dochter Pieter Meijer), hoofd lettergieterij gebr. Ploos van Amstel	Lid Holl. Mij. Wetenschap	1796 commissie nationaal onderwijs
Swinden, Jan Hendrik van, lid 1785, bedankt 1798	Hoogleraar nat. wis.	L & C; Felix Meritis; Dir. Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds; Holl. Mij; PUG; Bataafs Genootschap.	1795 Lid Raad A'dam; Provis. Repr. Uitv. Bew.; Prov. Repr. Volk v. Holl. 1795; K. v. Marine Holl. 1795; Comm v. Gezondh. 1797.
Schimmelpenninck, Rutger Jan, lid 1785 - na 1798	Advocaat	L & C; Vaderl. Soc.; TLV	Nationaal Fonds 1786, onderhandelde als geconstitueerde in 1787 met Frankrijk; lid Raad '87. 1795 Lid Raad A'dam. 1796 lid N.V., Verteg. Parijs, Raadpensionaris
Sandérus, Pieter, lid na 1787 - na 1798	Advocaat		Prov. repr. Holland 1795; lid Raad A'dam
Hall, Maurits Cornelis van, lid 1788 - na 1798	Advocaat	L & C; Felix; Mij. Nut; La Charité; KWDAV; Amst dicht en letteroef. Gen.; D.A.O; Doctrina et Amicitia	1795 lid Raad A'dam; 1798 N.V.; Openbare aanklager Amsterdam, lid wetgevend lichaam
Farjon, Fargon, Jan Lodewijk, lid 1788 - na 1798	Advocaat	D.O.; Doctrina; Dir. Oec. Tak	1795 lid Raad A'dam; Bestuur Amstel 1799
Elout, Cornelis Theod, lid 1789 - na 1798	Advocaat		1796 Prov. Repres. Texel; Raadsheer Staten Zeeland en Holland; Weigerde benoeming tot minister van Binnenl. Zaken 1804
Arntzenius, P.N. Lid 1788 - na 1798	Advocaat	Dir. Oec. Tak; D.O.; Vad. Soc.-Doctrina 1783	1795 stadsbestuur; secr. Diemermeer; lid comité justitie 1797
Temminck., Cornelis Jacob, lid 1790 - na 1798	Advocaat, lid vroedschap	Dir. Oec. Tak; Felix	1795 lid Raad A'dam
Sinderam, Nicolaas, lid 1790 - na 1798	Advocaat	Mij. Nut Alg. 1791	1795 lid Raad A'dam, comité justitie
Ploos van Amstel, Cornelis, Jacob Cornelisz., lid 1790 - †1798	Schilder, uitvinder, tekenacademie, regent doopsgez. Weeshuis Oranjeappel. Over hem verschillende biografische studies	D.O.; Felix; dir. Zeeuws Gen.; Holl. Mij.; initiatief Oec Tak.	
Renselaar, Jan Jacob, lid 1791- †1795	Geen gegevens bekend		
Geuns, Steven Jan van, lid 1790 - †1795	Hoogleraar Geneeskd. Utrecht		

Helmers, Jan Frederik, lid 1790 - na 1798	Makelaar, publicist	Felix dep. Lett.	
Kok, Paulus, lid 1791 - †1797	Kostschoolhouder	Lid Mij. Nut Algemeen 1790	
Clercq, Izaak de, Harmensz., lid 1791 - †1794	Koopman; toneelschrijver, dichter	Vaderl. Soc. 1784	
Kantelaar, Jacobus, lid 1791 - na 1798	Predikant; als patriot verjaagd uit Almelo	Felix; Secr. Mij Nut; KWDAV; Zeeuws Gen. (1797)	Ontslagen 1787 door Willem V, lid eerste Nat. Verg. 1796-jan 1798.
Glimmer, Jan Everwijn lid 1792 - na 1798	Advocaat, regent oude mannen en vrouwenhuis; schout Osdorp, Sloten, Sloterdijk, Ransdorp, etc.	Felix, Oec. Tak; Mij Landbouw	1795 Lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland; comité Koloniën en bezittingen 1795-1806
Bondt, Nicolaas, lid 1792- 1796	Regent nieuwe werkhuis, arts, prof. Bot.	Holl. Mij. Wet.;	1795 lid Raad A'dam, comité Algemeen Welzijn
Vereul, Abraham, lid 1792 - na 1798	Arts	Felix; Mij. Nut; KWDAV	1795 Lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland;
Woordt, Anthony van der, lid 1792 - †1794	Advocaat, veelbelovende jonge dichter, bevriend met Bellamy, overleed op 24-jarige leeftijd		
Oskamp, Dirk Leonard, lid 1793 - na 1800	Arts, propageerde elektriciteit en inenting; botanicus. Redt 20-08-1800 een 19-jarige jongen uit de Singel	Mij. Nut Alg.	
Boissevain, Gideon Jeremie, lid 1793 - na 1798	Bestuurder waalse kerk	La Charité	
Callenburgh of Callenberg Baartmans, Anthony, lid 1793, bedankt voor 1798.		secretaris Oeconomische Tak Delft 1787; lid Mij. Nut Alg.	1796 Lid Raad A'dam
Croon, Jan, lid 1793 - † overleden 1796	Notaris	Mij. Nut; Doctrina et Amicitia	Burgercomité 1787; Lid Raad A'dam 1795
Burgkly Glimmer, E.E, lid 1795 – na 1798	Menslievende rechter (zaak Harmen Alfken) 1795		Lid comité justitie Amsterdam 1796; 12 juni 1798 afgezant revolutionairen; blijft in comité justitie na 1800
Zubli, Ambrosius Justus, lid 1793 - na 1798	Koopman, patriottisch dichter	Felix; Mij. Nut; Doctrina et Amicitia; KWDAV	Verbannen uit Holland 1787, buurman Lublink in Eemnes; Lid Raad A'dam 1795; Lid 1e Nationale Vergadering; Vertegenwoordigend Lichaam
Loots, Cornelis, lid 1794 - na 1798	Advocaat	Felix dep. Lett.	1795 stadsbestuur
Houten, B.A. van, lid 1794 - na 1798	Advocaat	Doctrina et Amicitia; dir. Mij Nut Algemeen (1829)	Lid comité justitie Amsterdam 1795
Tadama, Reimier Willem, lid 1794 - na 1798	Advocaat	Mij. Nut Alg.; la Bien Aimée	Secretaris comité justitie Amsterdam 1795; 1798 de eerste agent van Justitie. Lid Uitvoerend Bewind. Procureur Gen. Amsterdam 1800
Soelen, Arend Johannes, van, lid 1795 - na 1798	Uitgesproken sympathisant revolutie 1795; Vriend Nic. Bondt	Mij. Nut Alg.	
Bommel, Bernardus van, lid 1795, opgezegd 1798	Advocaat, rechter	Felix	Comité justitie 1795 - 1807
Engelen, Everhardus, lid 1795 - lid na 1800		Felix dep. Lett. 1786	
Brender a Brandis, Gerrit (senior), lid 1796 - na 1798	Wiskundige, dichter,	Felix dep Ec.; Secr. Mij. Nut; Holl. Mij; Zeeuws Gen.; KWDAV; D.A.O; SSR;	1795 - 1802 lid Raad A'dam
Marck, Anthony Adriaan van der, lid 1795, bedankt 1798	Advocaat; Opschudding 1784 na bezoek Paleis het Loo (is nog student)	Secretaris Vad. Soc.- Doctrina; Tot Nut der Schutterij; Doctrina et Amicitia	Gevlucht 1787; 1795 lid Raad A'dam

Bosch, Bernardus de, Jeronimusz., lid 1796 - na 1798	Lid tekenacademie Amsterdam	Lid Oec. Tak 1787	lid municipaliteit Amsterdam 1795-1796
Hana, Henricus, lid 1796 - na 1798	Rector latijnse school (1796-1806)		1804 leider grondvergadering district 6 Amsterdam
Arntzenius, P.N. lid 1796 - na 1798	Advocaat	Vad. Soc. 1784 -Doctrina	1795 stadsbestuur; Lid comité justitie Amsterdam vanaf 1796
Crommelin, Claude, lid 1797 - na 1798	Koopman		Commissaris wisselbank 1795
Kemper, Jan Melchior, lid 1797 - na 1798	hoogleraar recht; vernieuwingsgezind	Mij. Nut Alg.; Libertate et Concordia	
Heekeren, J. van junior, lid 1797 - na 1798	Med. dr.	Mij. Nut Alg.	Genom. 2 jan. 1798 voor municipaliteit; secretaris Agent Nationale opvoeding 1798
Paradijs, Jan Anthony, lid 1797 1807	Advocaat fiscaal voorm. kolonie Berbice		
Buys, Jacobus, lid 1797 - †1801	Directeur tekenacademie; graveur	Bestuurder la Paix (1754); mogelijk lid Doctrina	
Vrolijk, Gerardus, lid 1797- na 1798	Hoogleraar anatomie en botanie; lid van de Hollandse Scheikundigen.		
Lenep, David Jacob van, lid 1796 - na 1798	Advocaat, bezielde schavuit		
Swarts, Dirk Didericus, lid 1797 - na 1798	Arts		
Brugmans, Pibo, Anthonius, lid 1796 - na 1798	Rechtsgeleerde, advocaat O.I.C.		Oranjeaanhanger, ontslagen 1795
Beynon, Elias Henricus, lid 1796, bedankt voor 1798	Advocaat	Kortstondig lid studenten vereniging Litterarum Studia Amicitiae Vinculum	
Bosch, Gregorius de, lid 1796 - †1804.	Geen gegevens bekend		
Vinkeles, Reynier, lid 1796 - na 1798	Graveur, veelal werkend vanuit een patriotse en Bataafse invalshoek		
Carp, Johannes, lid 1796 - na 1798		Felix; ADLG	Voorgedragen lid Raad A'dam 1796; lid van de Raad vanaf 1803
Vries, Abraham de, lid 1796 - na 1798			Adjunct secretaris Comité Algemeen Welzijn Amsterdam 1796. Van post ontheven april 1798

Bijlage 5 Libertate et Concordia chronologisch (1734-1800) alle leden. De door het genootschap zelf opgestelde ledenlijst is in

chronologische volgorde opgesteld, waardoor duidelijk wordt wie er tegelijkertijd met Lublink aan het genootschap deelnamen. Het jaar van toetreden is, met uitzondering van de oprichters, onbekend.

naam	Beroep, publicaties, familierelaties en verdere bijzonderheden	religie	Genootschappelijke activiteiten	Politieke plaatsbepaling
Poorten, Jos(h)ua van der (1710-1776) Lid 1734	Steenrijk (laat bij overlijden 3 miljoen na) 1748 aanvoerder van de verontruste Amsterdamse kooplieden bij de prins. Representant van Zijne Hoogheid in de Oost-Indische Compagnie. In 1749 was een Oranje voor het eerst in de geschiedenis benoemd tot opper-directeur en gouverneur van de OIC. Hij verdedigt in deze functie medelid Johannes Stinstra (beschuldigd van socianisme) in 1752 bij de prins (zie Sepp), samen met Tjerk Nieuwenhuis, F. Hemsterhuis en de doopsgezind geworden Rotterdamse bankier Thomas Hope (inmiddels in Amsterdam wonend). Vertaalt proefschrift van P. Burman junior: de entusiasmo poetico Lucretia v. Merken heeft jarenlang bij J.v d Poorten ingewoond (arch. Van Lennep SAA no. 996), vader van Anna Louisa v.d Poorten, de eerste vr. van Pieter van Winter nsz (1780) Pieter was vóór haar getrouwd met collegiant Josina van Maurik (niet van Justus en Anthony). Grootvader van C van Lennep. Zeer goed bevriend met Sara Maria van der Wilp de dichteres en haar vader (ook lid van L et C.). J. Messchert van Vollenhoven trouwt met zijn dochter E. van der Poorten 1770-1815	Remon.	Lid Mij. Ned. Lett. 1766 (weigert)	Santhorst
Maurik, Justus van (? - ?) Lid 1734	Wijnhandelaar, bevriend met J. van der Poorten en L. van Merken. Trouwt met Francina Teyler (familie van) Bruiloftsgedicht van F. de Haes. Hartsvriend van Jan Wagenaar. Bevriend met P. Fontein, P. van Winter, A. van Vollenhoven. Eva van Maurik (mogelijk zus) trouwt 1736 met hoogl. Tjerk Nieuwenhuis, verbonden aan Rem. Seminarie. Thomas v. Beek, ook L. et C. trouwt met zijn dochter in 1748	Doopsgez. Collegiant		
Leendt, Pieter van Lid 1734	Arts, opzichter van het Geneesmeesters Genootschap (Collegium Medicum) vanaf 1753 in Amsterdam	Doopsgez.		
Maurik, Anthony van (? - ?) Lid 1734	Broer van Justus, eveneens lid en collegiant	Doopsgez.		
Suderman, Abraham (? - ?) Lid 1734	Diaken bij de remonstrantse gemeente in Rotterdam, broer van remonstrant Willem Suderman	Remon.		
Stinstra, Jan Johannes (1708-1790) Lid 1734	Predikant. Geschorst wegens socianisme 1742-1757. Verdedigd door Van der Poorten e.a. De vertaler van Richardsons <i>Clarissa</i> (1752-1755) en <i>Karel Grandison</i> (Amsterdam, 1756-1757, 7 dln.)	Doopsgez.		
Fontein, Pieter (1708-1788) Lid 1734	Predikant, doopsg. Lam en Toren. Bevriend met J. van der Poorten; J. Wagenaar, J. van Maurik. In 1739 van R'dam naar A'dam. graec. Latinist. Steenrijk. 1748 emeritaat. Rond 1780 stokdoof. Lid kring uitgever Pieter Meijer	Doopsgez.	1766 lid Mij Ned. Lett	
Eik (Eyk), Jan van (? - ?) Lid 1734	In collectie Six brieven en gedichten van hem uit Utrecht; correspondeert met P. Nieuwland 1777. Fernier bezocht in 1759 de koopman van Eik (Eyk)	Remons.		
Verburg(h), Isaac (1685-1745) Lid 1734	Rector graec. latinist. Werkte samen met Tiberius Hemsterhuis en Burman sr.			

Verwer, Pieter Adriaan (1696-1757) Lid 1734	Predikant. Vertaler Engelse romans van Sara Fielding: <i>David Simple, De verstandige Engelsche leermeesteres, Leven van Juffr. Henriette Stuart, De verligte Bramin</i> . Ook schreef hij een oorspronkelijk roman: <i>Historie van het verlatene en gelukkige Weeskint Charlotte Summers</i> , geschreven in den smaak van den vondeling Tom Jones, Amst. 1751. Enkele bijdragen aan <i>De Philantroop of menschenvriend</i> door hem uit het Engels vertaald (alleen jaargang 1756-57) Hij behoorde ook tot de voornaamste medewerkers van de <i>Hollandse Spectator</i> , door Justus van Effen (Amst. 1731-35) In 1753 vertaalt hij John Locke over de opvoeding opnieuw in het Nederlands, waardoor dit werk weer in de belangstelling kwam	Doopsgez.		
Ghyzen Alewyn, Jacob (? - ?) Lid 1734	Gecommitteerde van het College van Hoofdparticipanten van de West-Indische Compagnie; dreef o.a. suikerraffinaderij met Abraham Straalman (ook L&C); Dir. Straat-Davissche visserij 1728; eigenaar Bosch en Hoven (buitenplaats Kennemerland). Regent weeshuis doopsgezinden.	Doopsgez.		
Straalman, Abraham Lid 1734 (? - 1748)	Diaken; regent weeshuis doopsgezinden. Zijn zoon (Abraham junior) Getrouwd met Suzanna van Lennep. Suikerraffinaderij met Jacob Alewyn Ghijzen (ook L&C), Jan de Wit en Denijs Joel. Steenrijk.	Doopsgez. Lam en Toren		
Wettstein, Johan Jacob (1693-1754) Lid 1734	Professor Remonstrants seminarie (afkomstig Basel). Kritisch bijbelgeleerde, filoloog, onrechtzinnig en beschuldigd van sociniaanse en ariaanse gevoelens, twijfelt aan de goddelijkheid van Christus. Tegen de zin van Amsterdams stadsbestuur benoemd.	Rem.		
Nieuwenhuis, Tjerk (1708-1759) Lid 1734	Professor rem. Seminarie. Filoloog, maar ook natuurkundige. (schreef weinig, probeert filosofie en openbaaring met elkaar in overeenstemming te brengen. (K. de Vries, <i>Lijkrede over het afsterven van T. Nieuwenhuis</i> (Amsterdam, 1759) Verspreider van denkbeelden (in navolging Locke) van een ondogmatisch en verlicht Christendom. Bevriend met Josua van der Poorten, verdediger van Johannes Stinstra in 1752 bij de prins. Getr. Eva van Maurik (1736). Nieuwenhuis studeerde enige tijd in Engeland. V. Engelen vermeldt in <i>De Filosoof</i> 1767 dat hij les van hem heeft gekregen, en dat Nieuwenhuis een bewusteloos geraakte man heeft gered, via inblazing van tabakrook in zijn aars, dat inspireerde tot de oprichting van de Mij. Drenk.	Doopsgez. Lam en Toren		
Centen, Job Sie(u)wer(t)(s)(z) Lid 1734 1696-1764	Diaken; regent doopsgez. Weeshuis; regent Rijphofje Corresp. Met Lucretia v. Merken in 1760, Vertaler fysico-theologie van W. Derham, <i>Godgeleerde Starrekunde</i> , (Leiden 1729) en vertaalt van Balguy, <i>over de Goddelyke Regtheid, of kort onderzoek van de Zedelyke volmaektheden der Godheid</i> , opgenomen in M. Schagen, <i>Vermakelijkheden of uitgelezen Keurstoffen</i> , 5 dln 10e en 20e Stukje. Vertaalt 32 preken van Johannes Bremer, predikant-leraar bij de doopsgezinden (1757) Koopman wollen manufactures. Latinist en natuurkundige. Bezocht door Ferrner (1759) die over hem schrijft dat hij 'het Latijn zeer goed beheerste en veel boekenwijsheid bezat.	Doopsgez Lam en Toren	C&L	
Boendermaker, Jacob (? - ?) Lid 1734	Rechtsgeleerde. Vader hugenoot. Steenrijk. 1721 eigenaar buiten 'Bosch en Boom', nu gemeentehuis van Breukelen.	Waalse kerk. Kerkmeester		
Wilp, Willem Frederik van der (? - 1763) Lid 1734	Conrector Latijnsche scholen 1737, dichter, liefhebber teken-schilderkunst. Zeer goed bevriend predikant Bernardus de Bosch junior uit de kring van Pieter Meijer. Vader van de dichteres Sara Maria van der Wilp, eveneens uit de kring van Pieter Meijer. Sara Maria goede vriendin van Lucretia van Merken. Haar zus Anna (1722-1737), werd amper vijftien. Sara Maria was tien toen haar moeder stierf. Haar vader is niet hertrouwd.	Doopsgez.		
Vonk, Cornelis Hugo (1707-ca. 1753)	Rechtsgeleerde filoloog spec. oosterse talen met name Hebreeuws aan Athenaeum Illustre. In 1753 gearresteerd wegens schulden en ontslagen.			

Lid 1734	Vonk verzoekt om rehabilitatie na betaling der schulden. Dit wordt geweigerd.			
Burman Burmannus, Pieter junior Petrus secundus (1713-1778) Lid 1734	Rechtsgeleerde, filoloog, spec. oosterse talen in 1742 aangesteld. Ook hoogleraar welsprekendheid. Populaire hoogleraar (in de eigen collegezaal 100 toehoorders aanwezig) flamboyant en republikeins. Oprichter van de Santhorster kring. Bevriend met H.G. van Vrijhoff, Roëll, Van der Poorten, J. de Bosch en de verdere leden van de Santhorster kring.		Holl. Maatschappij	Santhorst
Vryhoff, Hubertus Gregorius van (1704-1754) Lid 1734	Hoogleraar rechtsgeleerdheid Athenaeum Illustre. (1737 Harderwijk 1743 Amsterdam) 'bijna elf jaren bekleedde hij dit ambt, toen hij in eene zwaarmoedigheid en voorts in eene kwijnende ziekte verviel'. Schreef kluchtspel, <i>De Gewaende Dronkaert door liefde</i> en een verzameling van Gedichten 'die hij naderhand onderdrukt en voor billioen verklaard heeft'. Heruitgegeven door vriend Philip Zweerts, waarin o.a. gedichten van zijn vrienden Lucas Pater en Pieter Burman	Geref. Ouderling Waalse kerk		Santhorst
Roëll, Willem (1700-1775) Lid 1734	Hoogleraar Athenaeum Illustre 1731. Plantkundige en anatoom. Grondlegger Keukenhof. Bewindhebber WIC, direct. Sociëteit Suriname. Steenrijk. Werkte samen met Linnaeus. Eigenaar 2 plantages in Berbice (Brits Guyana) In 1774 was hij de enige bewindhebber van de <i>Surinaamse Mineralen Compagnie</i> .			
Sieben, Bartholomeus (? - 1771) Lid 1734	Hoogleraar rechten Athenaeum. (1732) Strafrecht. Begint in 1732 Bevriend met P. Burman junior en L. van Santen. Frequent bezoeker Santhorst. Zijn colleges trokken nauwelijks studenten, zodat Sieben uiteindelijk zelf ontslag vraagt (1771)			Santhorst
Camper, Petrus 1722-1789	Hoogleraar medicijnen 1755 tot 1761 Amsterdam. Praktisch ingesteld (Verzaagde vijftig menselijke kadavers in 6 jaar en liet ook studenten daaraan werken). Homo universalis, spreekt verschillende talen en is beoefenaar van de 'schone kunsten'. Wereldberoemd geleerde. Menslievende instelling: 'Gedachten over de oorzaken van kindermoord en van zelfmoord, waarbij twee proeven over de inblazing van lucht, in de longen van kinderen, welke dood ter wereld zijn gekomen (Leeuw. 1774); Verhandeling over den aart der Veepest, en de voordeelen der Inënting (Parijs 1779), voorgelezen in de Franse maatschappij voor geneeskunde.		Dir. Mij. Drenk.; Holl. Mij; Bat. Gen.; Zeeuws Gen.	
Keyzer, Abraham de (? - 1781)	Advocaat			
Ende, Jan H. van den (? - ?)	Advocaat			
Loon, Abraham van (? - ?)	Arts In Leiden getrouwd 1721 met Cath. Le Poole. Staat bekend als vertaler van fysico-theologisch werk van Derham in 1728. (zie Job Sieuwertsz Centen) <i>Godgeleerde natuurkunde, of eene overtuigende betooging van Gods wezen en eigenschappen, uit de beschouwing van de werken der scheppinge</i> (Amsterdam 1742). Zou ook medevertaler van het werk van Milton zijn: [J. Milton] [vert. L. van den Broek] <i>Het paradys verlooren. Heldendicht</i> (Amsterdam 1730) <i>De fortuna literarum humaniorum</i> (1727)	Doopsgez.		
Clercq, Jacob de (1710-1777)	Koopman, reder en assuradeur onder firma Jacob de Clercq (& Zoon, vanaf 1760), handelaren op de Oostzee en de Voorlanden, Portugal, Frankrijk, Italië en de Westindische eilanden, directeur Oosterse Handel & Reederijen 1752-1774,	Doopsgez Lam en Toren	Lid Donderdagavond gezelschap, Dir. Mij Drenk.	
Verheik Verheyk, Hendrik Henricus (? - 1784)	Rector, bevriend met L. van Santen; corr. met Adams Family Bibliothecaris Athenaeum		C&L; Oec Tak; Zeeuws Genootschap;	Santhorst
Sweers, Isaac (1707-1777)	Advocaat; regent; schout Amsterdam; lid Raad van State; bewindhebber V.O.C.; bevriend met Burman jr.; advocaat Herman Noordkerk en E. Wolff.	Luthers	Dir. Holl. Mij	Santhorst
Smeth, Theodore de	Schepen Amsterdam 1740-1750. Bevriend met Hemsterhuis. Vrijdenker en spinozist			

(1710-1772)	Zijdekoopman, eigenaar brouwerij, bankier, liefhebber gemmen, connecties Russische hof (Catharina de Grote). Door Catharina de Grote postuum tot baron gepromoveerd. Steenrijk. Amateur natuurkundige eigenaar eigen observatorium. Amerikaanse investeringen Pennsylvania.			
Bee(c)k, Thomas van (? – 1775)	Trouwt met dochter Van der Poorten (Louiza Françoize). Gerelateerd aan de fam. Van Vollenhoven en Van Beeck Calkoen. Neef van Jacob Teyler.	Rem.		
Steenstra, Pybo (Pibo) (? – 1788)	Lector wiskunde, zeevaartkunde en sterrenkunde Athenaeum Illustre (1763), lichamelijk gehandicapte zoon van een steenbakkersknecht. Voor zijn (openbare) lessen aan vermogende particulieren in de natuurwetenschappen had hij kostbare instrumenten nodig. Hij wilde in 1771 professor worden, maar kreeg in plaats daarvan 300 gulden salarisverhoging. Verzet zich tegen de stoommachine in 1773.		Holl. Mij. Wet.	
Helvetius, Jan Anthony (? – 1772)	Advocaat. Na zijn studie reisde hij door Engeland en Frankrijk. Hij wordt opgelicht, verliest vrijwel al zijn geld. Slechte gezondheid. Door vrienden aan baan geholpen.		D.O.; C&L; Lid Royal Academic Society	Santhorst
Bondt, Nicolaas (1732-1792)	Advocaat, bevriend met Jozua van der Poorten. Medewerker aan <i>De Denker</i> en aan de <i>Philanthroop (philantropie) of menschenvriend</i> . Opvolger advocaat H. Noordkerk. Regent spin-werkhuis	Doopsgez.		Santhorst
Fleon, Jan Gerbrand (? – ?)	Advocaat			
Temminck, Matthys Matthias (1734-1814) Lid rond 1757	Advocaat; regent; (1787 ontslagen door Willem V); boekhouder, kassier en bewindhebber der O.I. C.; Na 1795 raad in de Leidse vroedschap. Vriend van J. Helvetius; L. van Santen; R.H. Scheele (medelid C et L) in 1796; J. de Bosch; Wyttenbach; A.A. van der Meersch. Sust in 1796 een opstand in Amsterdam. Neemt initiatief tot oprichting kweekschool zeevaart met M. Ooster, Duco van Haren, P.C. Nahuys, O.W.J. Berg, G. Titsingh, C. van Lennep, M. Romswinkel, F. Hovius.		C&L; Mij. Ned. Letterkunde; Kweekschool Zeevaart; lid Oecon. Tak; dir. Vad. Fonds; Holl. Mij.; PUG.	Leider patriotten 1787, geremoveerd 1787 door Willem V. Lid municipaliteit 1795 A'dam Prov. Repr. 1795
Meersch, Abraham Arent van der (1720-1792)	Prof Rem. Seminarie vanaf 1756. Leerling van Wettstein. Grieks, wisk. Staat bekend als zeer tolerant. Schreef 'De vryheid van godsdienst in de burgerlyke maatschappy' (1774). Vertaalt uit het Grieks, Engels en Duits, uit het Duits van C. F. Nicolai, de vriend van Lessing: <i>Leven [...]</i> van de eerwaarden Heer Sebaldus Nothanker (1775). Ook vertaalt hij uit het Duits de levensbeschrijving van Ludvig Holberg. (1765). Schrijft in tijdschrift <i>De Denker</i>	rem.		
Paradys, Nicolaas (1740-1812)	Med. Doctor, prof.; Lijfarts Willem V (orangist) D. Wyttenbach wordt zijn boezemvriend genoemd, net als H. Tollius (beiden L & C)		Holl. Mij.; Oec. Tak; PUG; Bat. Gen.;	
Schultens, Henricus Albertus (1749-1793)	Filoloog, prof. Ling. Antiq. & Hist. Orient. (Arabist). Zeer goed bevriend met Pieter van Winter. Zeer vrijzinnig (zie Bahrdt). Weinig werk in de openbaarheid gebracht. Vertaalt het boek Job.		C&L; Mij. Lett.; Zeeuws Gen.; PUG.; KWDAV Mij. Ned. Lett.	Leids patriot
Wyttenbach, Daniel (1746-1820)	Filoloog, prof. Philos. Ling. Gr. & Lat. & Histor. Bevriend met Fontein en vooral met J. de Bosch. Bevriend met C. Rijdenius, woonde naast de Lublinks in Eemnes. In binnen- en buitenland om zijn filologische werk geprezen.	rem.	Holl. Mij; PUG	

Lid rond 1771				
Calkoen, van Beeck, Hendrik (1742-1818)	mr. Advocaat Pseud. Christianus Batavus. Verhandeling 'Over het voorkomen en straffen der Misdaaden (1780) Ook 'Het politiek systema van de Regering Van Amsterdam in waar daglicht voorgesteld, en haar gedrag verdedigd (1783) Strijdt voor vrijheid drukpers, de Amerikaanse opstandelingen, bevriend met John Adams. Weigert regeringspost in 1795.	geref.	C&L (1769); P.U.G.; secr. Mij. Landbouw; Mij. Ned. Lett.; Zeeuws Gen.	Santhorst Burgercomité 1787 De Amsterdamse courant meldt 0108-1797 dat hij als anti-republikeins is aangemerkt en daarom uit zijn post wordt ontheven
Messchert van Vollenhoven, Jan (1748-1814)	Diaken Lam en Toren. Bankier koopman, zeer grote investeringen in de VS met Goll en Van Staphorst. Gedichten (Amsterdam 1800), vertaler Ovidius, Job Uit kring Fontein, Feitama, Van Winter, Huizinga Bakker, Van der Poorten en Lublink (Vad. Letteroef. 1800) Corr. Met Van Winter (1769-1807), dicht voor Josina van Maurik.	Doopsgez.	C&L; Felix; lid Oec.Tak; dir. Holl. Mij. 1799; Mij. Landbouw; Dichtgen. Patriae (met Van Lennep 1778)	1795 Lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland
Jan van Vollenhoven jr. (1713-1783)	Regent doopsge. Weeshuis. Gehuwd met Maria Feitama. Mede-eigenaar suikerraffinaderij 'Suriname', 1785 Grafschriften op De Bosch, Nieuwland, Van Santen, Huisinga-Bakker.	Doopsgez. Lam en Toren	Lid Oec. Tak	
Winter, Nsz, Pieter van (1745-1807)	Trouwt met Anna Louisa van der Poorten (1780). 1784 bewindhebber van de VOC. Vriend Lublink. Vertaalt van Pope <i>De Proeve over den Mensch</i> ; de <i>Oden</i> van Horatius en de vier eerste boeken van de <i>Aeneïs</i> van Virgilius. In zijn levensbeschrijving wordt hij 'een Menschenvriend' genoemd. Zijn dood 'is geen gering verlies voor de lijdende en behoeftige menscheid. Hij was rijk en mededeelzaam'.		C&L; Vad. Fonds-Kweekschool	
Cras, Hendrik Constantijn (1739-1820) (lid rond 1771)	Prof. rechten. Athenaeum Illustre. Geschorst van 5 april tot 3 juli 1798. Vanaf 1788 publiceert hij in het <i>Algemeen Magazyn</i> . Redevoeringen over gelijkheid en vrijheid; Over afschaffing slavernij; Drie verhandelingen over het zedelijk gevoel.		C&L (1806) Felix Meritis Felix dep. Lett.; Holl. Mij. ('94); P.U.G.	Lid municipaliteit 1795 A'dam 1797 commissie hervorming wetboek
Tollius, Herman(nus) (1742-1822) Lid rond 1777	Advocaat. Filoloog, prof. ling. Gr. & lat. & histor. Athenaeum Leermeester kinderen Willem V Taalkundige, zet zich in voor standaardisering Nederlands		C&L; Mij Redding Drenk.; Holl. Mij.; lid Oec. Tak; Mij Ned. Lett.; D.A.O.; PUG; K.S.G.V	
Fichet, Pieter (? -1780)	Geen gegevens		Lid Oec. Tak	
Douwes, Jacob (? - 1792)	Procureur te Amsterdam in 1782. Geparenteerd aan de familie Crommelin en getrouwd met Van Markel		C&L La Bien Aimee; Vad. Soc; Doctrina	
Lublink de jonge, Johannes (1736-1816)	Koopman in tabak. Vertaler, schrijver <i>Algemeene Oefenschoole</i> en <i>De Rhapsodist</i> etc. Staatsman	Luth.	C&L Diligentiae Omnia Vad. Fonds-Kweekschool; Dir. Oec Tak	Prov. Repr. Nat. Verg. Wetg. Lich.
Alstorpius, Jan (? - ?)	Regent nieuwe werkhuis		dir. Oecon. Tak; Vaderl. Soc.; La Charité	1787 burgercomité 1795 lid Raad A'dam
Mutzenbecher, Esdras Heinrich (1744-1801)	Vrijzinnig luthers predikant. In Amsterdam 1780- 1789. Schreef boek over zijn opvoedingsidealen en een gezangenboek (samen met Lublink)	Luth		
Thierens, Jan Willem † 1798	Advocaat; Secretaris kriegsraad tussen 1787 en 1795.		Concordia et Libertate	Houdt zich in 1787 afzijdig, wordt in 1795
Adami, Joannes, Johan, Jan	Luthers diaken; boekhouder van de VOC. Zeer bemiddeld. Tolerant en vrijzinnig gelovige	Luth	C&L Dir. Vad. Fonds-Kweekschool; lid Oec. Tak	iaken
Ommeren, Richeus van (1757-1796)	Rector Scholar. Gr. Lat Vanaf 1785 werkte hij in Amsterdam op advies van J. de Bosch. Eervol ontslag in 1795. Postuum vertaald door Van Hall en De Bosch. Rede <i>Over de verlossing van Athene</i> (1791)		C&L; Felix dep. Lett.; Holl. Mij.; PUG; Zeeuws Gen.; Doctrina et Amicitia	Fanatiek patriot
Choyce Sowden, Benjamin (1796) Lid rond 1782	Predikant Engelse kerk. Publiceerde verhandeling voor inenting tegen kinderkopjes in 1792. In 1782 vestigt hij zich in A'dam. Preekt in stijl Doddridge. Intermediair tussen Amsterdam en Engeland. Weigerde aanstelling als fysicus in Leiden. Opvoeder van o.a. de kinderen van de familie Bentinck-Athlone.	Eng. Episc. Church.	Felix dep. Nat	
Swinden, Jan Hendrik van (1746-1823)	Hoogleraar wis-natuurkunde en astronomie; verbonden aan lessen zeevaartschool; betrokken bij Europese standaardisering maten en gewichten.		C&L; Dir. Vad. Fonds-Kweekschool; Felix dep. Lett.; Holl. Mij.; PUG; Bat. Gen.; Doctrina	1795 lid Raad A'dam; Verschillende functies in landsbestuur

Nieuwland, Pieter, Petrus (1764-1794)	Lector wiskunde en zeevaarkunde, professor Leiden. Met medeleden Paets, Bondt en J.R. Deiman, J.P. Michell Hollands genootschap scheikundigen. Bevriend met Lublink. Schreef in <i>Alg. Magaz.</i> verh. over de gevoeligheid van het hart.		Felix PUG Holl. Mij Zeeuws Gen.; la Vertu	
Deiman, Jan Rudolf (1743-1808)	Arts, scheikundig genootschap met A. Paets van Troostwijk Nic. Bondt, Nieuwland, Vrolik en de arts J.P. Michell. Gespecialiseerd in elektriciteit in geneeskunde. Lijfarts Lodewijk Napoleon. Op filosofisch religieus gebied vrijzinnig	Luthers	C&L; Felix Meritis lett.; Holl. Mij.; Nut	
Bondt, Nicolaas (1765-1796)	prof. Bot. & Physiol. Scheikundige in Hollands genootschap scheikundigen		Mij Drenk.; Felix; PUG	1795 Amsterdam comité algemeen welzijn
Paets van Troostwijk, Adriaan (1752-1837)	Scheikundige in Hollands genootschap scheikundigen		C&L; Lid Oec. Tak Mij. Landb.; Felix	1795 stadsbestuur Amsterdam
Baum, (vermeld zonder voorletters), mogelijk J.C. (lid rond 1783)	Dit is waarschijnlijk J.C. Baum, de vrijzinnige lutherse predikant die in 1783 naar Amsterdam wordt beroepen.	Luthers		
Vollenhoven, Hendrik (1765-1854)	Advocaat	Doopsgez.	Felix; Mij. Drenk.; dir. Oec.Tak; Vad. Soc.- Doctrina; Mij. Nut; TLV	Vanaf 1795 tot 1802 diverse politieke functies. In 1796 Lid van 't Provinciaal Bestuur van Holland. In 1798 Lid van het Departementaal Bestuur van den Amstel
Hemert, Paulus van (1756-1825) Lid rond 1788	Professor Remonstr. Kantiaan: tijdschriften: o.a. <i>Magazijn voor de Kritische wijsbegeerte en de geschiedenis van dezelve</i> (Amsterdam 1799-1803). Propagandist menslievendheid: <i>Proeve ter beantwoording der vraag, betreffende het bestaan van beginselen eener belanglooze goedwilligheid in het menselijke hart</i> (Leeuwarden 1798). Maatschappij bevordering weldadigheid (Den Haag).	Collegiant Remon.	C&L; Felix (1799) la Bien Aimée	
Walraven, Jacob (1759-1823)	Advocaat.		C&L; Mij. Nut; Vad. Soc.- Doctrina; Vad. Fonds-Kweekschool; lid Oec. Tak; PUG	1795 lid Raad A'dam Lid commissie herziening wetboek 1796
Schimmelpenninck, Rutger Jan (1761-1825)	Advocaat. Trouwt met dochter van P.C. Nahuys. Lublink verwelkomt zijn terugkeer in 1806 met gedicht. Verliest rond 1807 het zicht in de ogen.	Doopsgez.	C&L; Nationaal Fonds 1785; Vad. Soc.- Doctrina; TLV	1786 geconstitueerde van de natie in de onderhandelingen met Frankrijk tegen de Oranjepartij, lid Raad '87, lid raad 95, Lid N.V. 1 1798 vert. Republiek Frankrijk; Raadpensionaris
's Gravenweert, Hendrik van (? - ?)	Koopman West-Indie. 1795 comité assurantie en zeezaken		Vad. Fonds- Kweekschool;	1795 Lid Municipaliteit Comité justitie
Halmael, Jacob van (1754-1829)		Doopsgez.	Stichter Vad. Soc.- Doctrina; dir. Vad. Fonds-Kweekschool; TLV	Verkiesbaar 1795 Lid Comité Holland en Dep bestuur Amstelland
Oosterwijk Bruin, Jacob van (1752-1810)	Koopman; diaken Lam en Toren; regent Oude Vrouwenhuis doopsg.	Doopsgez.	Mij. Nut; Mij. Drenkel.; dir. Oecon. Tak 1788; Vad. Soc.- Doctrina; PUG; TLV	1795 Lid Raad A'dam Prov. Repr. Holland
Vrolik, Gerardus (1775-1859)	Botanicus Anatoom, hoogleraar		C&L 1799; Felix 1798; Holl. Mij 1802; la Vertu 1793; la Charité	
Lenep, D.J. (1774-1853)	Advocaat		C&L; KWDAV 1793; Zeeuws Gen. 1801; Holl. Mij 1802	
Falck, A. R. (1777-1843)	Advocaat		C&L 1801	1801 lid uitv. bewind
Craeyvanger, Elias (? - ?)	Bewindhebber O.I.C.; kerkmeester walenkerk		C&L; PUG; dir. Oec. Tak;	1787 burgercomité
Willmet, J. (1750-1835)	Professor oosterse talen.			
Kemper, Jan Melchior (1776-1824)	Rechtsgeleerde, hoogleraar	Luthers	C & L; Mij. Nut '94; PUG	
Bosscha, Herman (1755-1819)	Rector, later hoogleraar Harderwijk			Patriot, ontslagen 1795 lid municip. Deventer

Reinwardt, Caspar G.C. (1773-1854)	Chemicus, plantkundige, onderzoekt natuur op Java. Hoogleraar Harderwijk.		PUG 1802; Holl. Mij '05	
Poll, Frederik van de (1780-1853)	Advocaat, belangrijk bestuurder. Maakte zich sterk voor drooglegging Haarlemmermeer			
Hall, Maurits C. (1768-1858)	Advocaat		C&L Felix dep. Lett. Mij. Nut Alg. Doctrina La Charité	1795 Lid Raad A'dam; 1798 lid N.V.
Vernède, Jean Scipion (? - 1779)	Waals predikant, bijgenaamd 'guldemond', redder van Maastricht, door E. Mutzenbecher genoemd als lid, maar niet in de officiële ledenlijst.	Waals	Mij. Drenk.	

Bijlage 6a Dagelijks bestuur Hollandse Maatschappij van Wetenschappen in de periode van Lublinks deelname 1775-1780

	Beroep	Overige genootschappen	Bijzonderheden	religie
Aa, C.C.H. van der	Predikant	Secretaris Holl. Mij.	Lijfspreuk: God is Liefde	Luthers
Brunings, C.	Wiskundige		Doet in 1767 voorstellen aan bestuur voor verbeteringen in de waterhuishouding; Waterloopkundige; 1798 eerste directeur Rijkswaterstaat	Gereformeerd
Engelberts, E.M.	Predikant	Mij. Drenk. dep. Hoorn; Zeeuws Gen.; Mij. Ned. Lett.	Kunstverzamelaar; historicus; vaderlandslievende publicaties; publicist opiniërende tijdschriften	Gereformeerd
Hartsinck, J.J.	Regent Amsterdam	Directeur Holl. Mij; D.O; Zeeuws Gen.; La Bien Aimée	Schrijft burgerlijke toneelstukken en <i>Beschrijving van Guiana, of de Wildekust in Zuid-Amerika</i> (Amsterdam 1770). Bestuurder W.I.C. Bestuurder Admiraliteit; regent oudemannenhuis; regent schouwburg;	Gereformeerd
Heuvel, H. H. van den	Griffier van het Hof van Utrecht	Mij. Drenk. dep. Utrecht	Prijswinnende economische verhandeling; directeur van de Utrechtse departement van de Oeconomische Tak; publicist.	Gereformeerd
Lenep, C. van	Regent Amsterdam	D.O; C&L; Vad. Fonds Kweeksch. Zeev.; Mij. Ne. Lett.; Zeeuws Gen.		Gereformeerd
Lublink, J. jr.	Fabrikant, koopman tabak	Mij. Drenk.; D.O; C&L; L & C; Vad. Fonds - Kweekschool; Mij. Ned. Lett.	Publicist; vertaler en dichter.	Luthers
Martinet, J.F.	Predikant	Mij. Drenk., dep. Zutphen; Zeeuws Gen.	Publicist; menslievende pedagoog	Gereformeerd
Marum, M. van	Arts, natuurkundige	Directeur Teylers genootschap	Onderzoeker; natuurwetenschapper; uitvinder snelkookpan;	Gereformeerd
Petsch, J	Predikant	Zeeuws Gen.	Publicist; filantropijnse pedagoog; verschillende geschriften over het belang zedelijk gevoel (Mendelssohn)	Luthers, hernhutter
Ploos van Amstel, C	Koopman, schilder	D.O; C&L; Zeeuws Gen.;	Belangstelling esthetiek en ethiek Hemsterhuis	Remonstrants
Sweers, I.	Regent, schout		Bevriend met Santhorster kring van Burman, beschermer van Mij Redding Drenkelingen	Gereformeerd

Bijlage 6B Bestuur Oeconomische Tak departement Amsterdam in de periode van Lublinks deelname 1777-1784

	Overige genootschappen	Maatschappelijke en politieke activiteiten
Abbema, Balthasar Elías.	Oprichter Vad. Soc.-Doctrina; Nationaal Fonds	Welgestelde bankier (handelhuis Marselis); Nationaal Fonds 1785; aristocratisch patriot; leider patriotten 1787; vlucht; gezant Bataafse Republiek 1795
Alstorpius, Johannes	L & C.; Vad. Soc.-Doctrina; La Charité	1787 burgercomité; 1795 Lid Raad A'dam; regent spinhuis weeshuis;
Arntzenius, Pieter Nicolaas	C&L; D.O.; Vad. Soc.-Doctrina 1783	secr. Oec. Tak; Advocaat; Secretaris van de Diemermeer; 1795 stadsbestuur. Bestuur Amstel 1799.

Backer, Willem Cornelis (bestuurder 1784-1786)	Regent	Felix	In 1787 Burgemeester der Stad, afgezet door patriotten 1795 verkozen in stadsbestuur
Bicker, Jan Bernd	Regent	Mij. Bev. Landbouw; Vad. Soc.-Doctrina 1786; Kweek. Zee/ dir. Vad. Fonds-Kweekschool	Nationaal Fonds 1785, leider patriotten 1787; vlucht; bewindhebber West Indische Compagnie; 1795 Lid Raad A'dam; 1796 lid Nat. Verg.; staatsbewind
Bonn, Andreas.		C&L; Felix; Zeeuws Gen.; Holl. Mij. P.U.G; Bataafs Gen.; Mij. Drenk.	
Calkoen, Nicolaas	Regent	C&L; P.U.G.	secr. Hoogheemraadschap
Capelle, Aymericus van de,			Katholiek priester; Oprichter fonds behoeftige priesters, wegens geesteszwakte (1781) op non-actief.
Charlé, (Charlee), Paulus		Doctrina et Amicitia (1788)	Katholiek; regent van katholieke oude armencomptoir; 1795 stadsbestuur (met zijn zoon Petrus Paulus)
Collen, Jacob van	Regent	Mij. Bev. Landbouw	Boekhouder admiraliteit; rechter; overleden 1789.
Craeyvanger, Elias		L & C; C & L; PUG; dir. Oecon. Tak; PUG	Regent Waalse St. Jorishof; Kassier V.O.C. Amsterdam; leider patriotten 1787
d'Amour, Jacob		Dir. Vad. Fonds-Kweekschool; Mij. Nut; Nationaal Fonds	Nationaal Fonds 1785; lid Raad A'dam 1787
Delsing, Johannes Franciscus			Pastoor, katholiek; regent r.k. armenhuis; regent armenkas schouwburg; ondertekent patriots manifest; verschillende gedichten
Deutz, Jean	Regent	Holl. Mij.	Bankiersfirma Deutz
Ebeling, Ernestus		Vad. Soc. 1783; Mij. Drenk.; C&L; Nationaal Fonds	Nationaal Fonds 1785; lid Raad 1787
Ewald, Thimosheus Ignatius			Katholiek; pastoor overste begijnhof
Gales, Gale Isaac		Doctrina et Amicitia (1788)	Secretaris van Amstelland; 1787 kolonel der Schutterij; aanvoerder patriotten 1787; 1795 Lid van municipaliteit
Hartsinck, Jan Jacob	Regent	Directeur Holl. Mij.; D.O.; Zeeuws Gen.; La Bien Aimée;	Bestuurder W.I.C. Bestuurder Admiraliteit; regent oudemännerhuis; regent schouwburg; schrijft burgerlijke toneelstukken; publiceerde <i>Beschrijving van Guiana, of de Wildekust in Zuid-Amerika</i> (Amsterdam 1770).
Heysterman, J.		Fabrikant azijn	Katholiek
Hoofft, Daniel jr.	Regent	C&L; Vad. Soc.-Doctrina; Felix; Dir. Vad. Fonds-Kweekschool; Nationaal Fonds	Nationaal Fonds 1785; lid burgercomité en raad '87, ontslag Willem V; 1795 Lid Raad A'dam; Vert. Lich. 1798-1801; Bailluw en Dykgraaf van de Bylmer-Meer, Secretaris van de Levantschen Handel, enz
Hooght, Johannes van der		Thesaurier Oec. Tak.	
Hoop, Cornelis van der, Gysbzn.	Regent	C&L; Nationaal Fonds; Vad. Soc.-Doctrina D.A.O; PUG	Nationaal Fonds 1785; leider patriotten 1787; burgem. 1787, vlucht; 1795 Lid Raad A'dam;
Hope, John	Regent	Holl. Mij. Bataafs Gen.; S.S.G.; K.S.G.V.	Koopman, bankier, bewindhebber V.O.C.
Hovy, Lodewyk	Regent	Nationaal Fonds	Nationaal Fonds 1785; leider patriotten 1787; <u>aangevallen op de beurs; vlucht</u>
Lankeren, Pieter Willem van		Vad. Soc.-Doctrina 1783; Mij. Red. Drenk.; Vad. Fonds-Kweeksch. Zeev.;	Nationaal Fonds 1785; koopman
Lenep, Cornelis van	Regent	Holl. Mij.; Diligentiae Omnia, Concordia et Libertate; Vad. Fonds- Kweekschool; Mij. Ne. Lett.; Zeeuws Gen.	1787 geremoveerd uit bestuur door Willem V; 1795 lid Raad A'dam; 1796 - 1798 lid Nat. Verg.; Vert. en Wetg. Lich. 1798-1803

Lublink, Johannes		Holl. Mij.; Mij. Drenk.; D.O.; C&L; L & C; Vad. Fonds-Kweekschool; Mij. Ned. Lett.; Felix;PUG	Koopman; fabrikant; publicist opiniërende tijdschriften; vertaler en dichter; 1796 - 1798 lid N.V.1, 2; lid Vert. en Weig. Lich. 1798-1805.
Marré, Evert de		Doctrina et Amicitia (1788)	Regent van Huiszittenhuis; 1795 Comité Algemeen welzijn
Martens, Reinhard Godfried 1783		Felix	
May, Johannes		Lid Holl. Mij; Bataafs Gen.	Scheepsopperbouwmeester admiraliteit.
Meulen, Willem van der		P.U.G.; dir. Zeeuws Gen.; lid Mij. Oberlausitz Saksen	Verzamelaar natuurhistorie; koopman;
Munter, Cornelis	Regent	Mij. Bev. Landbouw	
Nooten, Sebastiaan van Jansz.	Regent	Holl. Mij.; Concordia et Libertate; P.U.G.; Membre de la Société Physicale de Zurich; Felix Meritis;	Schout 1779; vrijmetselaar, La Bien Aimée
Paauw, Hendrik		La Charité (?)	Doopsgezind
Paets van Troostwijk, Adriaan		Concordia et Libertate; Libertate et Concordia; P.U.G.; Bataafsch Gen.; Felix Meritis nat.;	1795 Lid Raad A'dam
Rendorp, Joachim	Regent	Directeur Holl. Mij Wet.; Mij. Bev. Landbouw; Mij. Ned. Lett.	Man van midden, gehaat door orangisten én patriotten. Burgemeester vóór en na restauratie. Overleden 1792.
Roelofswaart, Benjamin		Felix	Luitenant in dienst; Comité Algemeen welzijn 1795
Romswinkel, Matthys		Mij. Bev. Landbouw; Vad. Soc.-Doctrina 1786; Mij Nut Alg.; C&L; Dir. Vad. Fonds- Kweekschool	1787 lid burgercomité; Bewindhebber O.I. Compagnie; 1796 lid stadsbestuur
Schadé, Johan			R.K.; bestuurder katholiek armenfonds
Schorrenberg, Johannes Baptista van,			Priester; overleden 1791
Son, Constantinus van		Koopman	Comm. taxatie achtste penning
T(h)onis, Hendrik Nicolaas 1784		C&L; P.U.G.	Stadsbestuur vanaf 1806; Weesmeester 1805
Vaillant, Cornelis Everhardt		Secr. Oec Tak; Felix; la Bien Aimée	Symp. Amerikaanse revolutie; Ontslagen 1787 door Willem V; kapitein burgerij; com. Marine 1795-1798
Vogel, Thomas de			Doopsgezind Lam en Toren, sterft kinderloos 1794. Getrouwd met Cath. Van Lennep.
Vollenhoven, Hendrik		L & C; Felix; Mij. Drenk.; Vad. Soc.-Doctrina; Mij. Nut; la Bien Aimée	In 1796 Lid Provinciaal Bestuur van Holland. In 1798 Lid van het Departementaal Bestuur van den Amstel;
Warin, Nicolaas Antonisz.	Regent	Mij. Bev. Landbouw	Oranjegezind; Bewindhebber West Indische Compagnie; kolonel burgerij 1779; Drossaard en Kastelein van Muiden; baljuw Gooi, etc.; Directeur der Sociëteit van Suriname; Hoogheemraad, etc. voorgedragen als stadsbestuurder 1802, ziet af van benoeming.

**Bijlage 7 Commissarissen Vaderlands Fonds Kweekschool voor de Zeevaart
departement Amsterdam 1782-1795 chronologisch gerangschikt.**

	Beroep	Overige genootschappen	Politiek 1787	Politiek Bataafse Republiek
Temminck, Matthias Afgetr. 1797	Vroedschap A'dam 1785-87 Kassier V.O.C.	C&L; L & C; lid Oec. Tak	Geremoveerd 1787 door Willem V	1795 Lid Raad A'dam Prov. Repr., commissie O. Ind. Hand.
Haren, Duco van Afgetr. 1784	Raad admiraliteit; Koopman; Grietman Het Bildt; 1788-1795; Gouverneur van de Prins van Saksen Weimar 1795-1801	Lid Oec. Tak		
Nahuy, Petrus Cornelis Afgetr. 1802	Notaris en procureur	C&L; lid Oec. Tak; Vaderl. Soc.-Doctrina; Mij. Nut.; Oprichter Vaderlands Fonds		Verkiesbaar 1795 A'dam
Berg, Otto Willem Johan Afgetr. 1796	Dir. Levantse Handel Fa. Goll & Verburgh Advocaat	dir. Oec. Tak; Mij. Nut; Oprichter Vaderlands Fonds; Nationaal Fonds 1785; Vaderl. Soc.; la bien Aimée	Bestuurder (patriottisch) Nationaal Fonds 1786 lid Raad '87	
Titsingh, Guillelmus Afgetr. 1786	Boekh. V.O.C.; reder suriname	C&L; lid Oec. Tak; Felix		1795 Lid Raad A'dam Provis. Repr. Volk Holland 1796
Lenep, Cornelis van	Raad in de vroedschap van Amsterdam 1782- 1787; schepen 1782, 1785; gecommiteerde ter Admiraliteit 1783, 1784; baljuw en schout van de Diemermeer 1785; commissaris Kleine Zaken 1787	C&L; D.O.; Holl. Mij.; dir. Oec. Tak; Mij. Lett.; Mij. Landbouw; Zeeuws Gen.; Mij. Nut	Geremoveerd 1787 door Willem V.	Lid Comité van Alg. Veiligheid 1795, Repr. van het Volk van Holland 1795; voorzitter Comité van Justitie 1795; lid N.V. 1796-1798; lid Vertegenwoordigend Lichaam 1798-1801 (voorzitter 1800); lid Wetgevend Lichaam 1801-1803 (voorzitter 1802); stadsbestuur van Amsterdam 1803-1811 (wethouder 1803- 1805), curator Atheneum Illustre 1803, district commissaris 1808, lid Arr. raad 1811
Romswinkel, Matthys	Bewindhebber O.I. Comp. 1786; boekhouder van de Stadsimpost in de Waag 1761-1767; ontvanger van de begrafenis van de Nieuwe en Engelse Kerken 1767-1786; regent St. Pieters Gasthuis 1768; heemraad van de Nieuwer-Amstel 1785	C&L; dir. Oec. Tak; Doctrina	1787 burgercomité Verkiesbaar	1795 raad A'dam 1796 commissie o. ind. Handel
Ooster, Matthys		C&L; lid Oec. Tak; Oprichter Vaderlands Fonds	Oprichter Nationaal Fonds voor slachtoffers Elburg Hattem; vlucht '87	1795 Lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland
Hovius François Afgetr. 1808	Arts, advocaat; regent van het St. Pieters Gasthuis 1780-1813, regent van het R.K. Jongensweeshuis,	Felix; lid Oec. Tak; lid reisgen. Semper Idem (archief UvA)		Verkiesbaar 1795 Amsterdam; Lid stadsbestuur van Amsterdam 1808-1813; staatsraad 1808,
Hooft, Daniel de jonge	Schepen 1786; raad in de Vroedschap van Amsterdam 1786-1787; ontvanger der Gemeenelandsmiddelen over de stad en 't kwartier Amsterdam 1785; kerkmeester N.K. 1771, secretaris van den Levantschen Handel 1781-1786, baljuw en dijkgraaf van de Bijlmermeer 1782-1788	C&L; dir. Oec. Tak; Felix dep. Lett., Nationaal Fonds	Bestuurder Nationaal Fonds 1787 burgercomité	1795 Lid Raad A'dam; Vert. Lich. 1798 1801
Adami, Johannes	Boekhouder V.O.C.	C&L; L & C; lid Oec. Tak		

Staphorst, Jacob van Afgetr. 1808	Koopman, bankier grote investering in de VS 1782	Lid. Oec. Tak. Mij. Nut; Vaderl. Soc. Felix, La Charité	Geconst. Onderhandelaar Frankrijk 1787; Geconst. Volk Amsterdam '87. Verbannen 1787;	Lid stadsbestuur van Amsterdam 1795
Lette, Joannes Arnoldus Afgetr. 1785	Notaris; boekhouder van het Burger Weeshuis			
Hulst van Keulen, Gerard	Uitgever, boekhandelaar en kaartenmaker V.O.C.; lid Commissie tot de Zaaken het bepalen der Lengte op Zee en de verbetering der Zeekaarten betreffende 1787-1801	Vad. Soc- Doctrina.		
Ogelwight, Hendrik	Koopman	C&L; lid Oec. Tak; Felix		1795 lid Raad A'dam lid Raad A'dam 1801-1809
D'Amour, Jacobus Afgetr. 1796	Koopman	C&L; dir. Oec. Tak; Vad. Soc; Doctrina.	Bestuurder (patriottisch) Nationaal Fonds 1785; lid Raad A'dam 1787; verbannen 1787.	lid Raad A'dam 1795-1797
Winter, P. van	Boekh. W.I.C	C&L; L & C; Mij. Landbouw; Felix		
Deutz, Daniel	Vroedschap	C&L; KWDAV; Felix dep. Lett.		1795 Lid Raad A'dam
Bicker, Jan Bernd	Vroedschap	Vaderl. Soc; dir. Oec. Tak; Nationaal Fonds 1785	Nationaal Fonds 1785. Verbannen 1787.	1795 Lid Raad A'dam 1796 lid N.V.; lid Staatsbewind
Lublink, Johannes jr.	Koopman	C&L; L & C; dir. Mij. Drenkel.; D.O.; Holl. Mij.; dir. Oec. Tak; PUG.; Mij. Lett.; Felix dep. Lett.		1796-1805 lid N.V.; Wetg. Lich.
Swinden, Jan Hendrik van		C&L; L & C; Holl. Mij.; PUG; Bataafsch Gen.; Felix dep. Nat.; Vad. Soc.-Doctrina	.	1795 Lid Raad A'dam Prov repr.; lid Uitv. Bew
Eekhout, Zacharias		Vaderl. Soc.		1795 Lid Raad A'dam 1795 Comm. Posterijen
Blaauw, Gerrit. † 1787	Doopsgezind predikant, weldoener (Gerrit Blaauwfonds)			
Teyssset, Jacob [Jacques] (1790)				1795 Lid Raad A'dam
Menjolet, Pierre Isaac.	Koopman	Vad. Soc.- Doctrina		1795 Lid Raad A'dam

Bijlage 8 Politiek activisme tijdens Patriotse Revolutie 1787 in de genootschappen waarvan Lublink deel uitmaakt

	Genootschap	Activisme 1787	Politieke activiteiten Bat. Rep.
Abbema, Balthasar Elias	Dir. Oec. Tak; Oprichter Vaderl. Soc.	Nationaal Fonds 1785, leider patriotten 1787; vlucht; verbannen	Gezant Hamburg 1795
Alstorpius, Jan	L & C; dir. Oec. Tak; Vad. Soc.	1787 burgercomité	1795 Lid Raad A'dam
Asschenbergh, Nicolaas	C&L; Vad. Soc.	1787 burgercomité, lid Raad A'dam	
Backer, Willem Cornelis	Dir. Oec. Tak; Felix	1787 burgemeester, afgezet door patriotten	1795 Lid Raad A'dam
Bastert, Huybert	Lid Oec. Tak; Mij. Nut; la Bien Aimée; Vad. Soc.	1787 burgercomité; kolonel vrijkorps; krijgsraad 1787	1795 Lid Raad A'dam
Berg, Otto Willem Johan	C&L; dir. Oec. Tak; Vad. Fonds- Kweekschool; Vad. Soc.; Mij. Nut	Nationaal Fonds 1785 geconstitueerde 1786, lid raad 1787	
Beukens Nauta, Paulus Rombertus	Felix dep. Nat.; Vaderl. Soc.-Doctrina	1787 burgercomité	
Bicker, Mr. Jan Bernd	Dir. Oecon Tak; dir. Vad. Fonds- Kweekschool; Mij. Bev. Landbouw; Vad. Soc. 1786	Nationaal Fonds 1785, leider patriotten 1787; vlucht	1795 Lid Raad A'dam; 1796 lid N.V. staatsbewind
Calkoen Hendrik	C&L; L & C; PUG	1787 burgercomité	
Chatelain, Daniel Zacharias.	Dir. Mij. Drenk.; lid Oec. Tak	1787 vlucht. Waarschijnlijk naar Lausanne, waar O.W.J. Berg in 1788 een niet nader genoemde Chatelain ontmoet	
Craeyvanger, Elias	C&L; L & C; dir. Oec. Tak; PUG	1787 burgercomité	
Croon, Jan	Vaderl. Soc.-Doctrina; C&L 1795	1787 burgercomité	
D'Amour, Jacobus	C&L; dir. Oec. Tak; dir. Vad. Fonds- Kweekschool; Mij. Nut Alg.; Vaderl. Soc.-Doctrina	Nationaal Fonds 1785, lid Raad '87, indiener verzoekschrift inspraak 1784, geconstitueerde 1786; verbannen	1795 Lid Raad A'dam
Ebeling, Ernestus	C&L; dir. Oec. Tak; dir. Mij. Drenk.; Holl. Mij.; Vaderl. Soc.- Doctrina	Nationaal Fonds 1785; geconstitueerde 1786; lid Raad '87, verbannen	In 1795 lid van Comité van Justitie Amsterdam; 1795 lid Raad
Engelen, Cornelius van	Dir. Mij. Drenk.	1786 patriot Leiden. Verklaard tegenstander van le Francq v. Berkhey.	
Eys, Jan Nicolaas van	C&L; Felix	1787 burgercomité	1795 bestuur A'dam; 1796 bestuur Holland; Vert. Lich. 1800
Farret, J. P.	lid Oec. Tak; Vaderl. Soc.-Doctrina	Lid raad 1787	In 1795 lid Raad A'dam; 1796 lid N.V.
Gales, mr. Gale Isaac	dir. Oec. Tak; Vaderl. Soc.-Doctrina	Secretaris van Amstelland. 1787 Kolonel der Schutterij. Aanvoerder patriot 1787	In 1795 lid van municipaliteit
Goll van Frankenstein, Joan jr.	dir. Oec. Tak; dir. Mij. Drenk.; Felix dep. Tek.; Vaderl. Soc.- Doctrina	1787 lid lid Raad A'dam	
Hooft, Mr. Daniël de Jonge	C&L; dir. Oec. Tak; Felix dep. Lett.; dir. Vad. Fonds- Kweekschool	Nationaal Fonds 1785 lid burgercomité en raad '87	1795 lid Raad A'dam; Vert. Lich. 1798 1801
Hoop, Mr. Cornelis van der, Gysbzn	C&L; dir. Oec. Tak; Vaderl. Soc.-Doctrina	Nationaal Fonds 1785; leider patriotten 1787; burgem. 1787	1795 lid Raad A'dam
Hovy, Lodewijk	dir. Oecon Tak	Nationaal Fonds 1785, leider patriotten 1787; Fonds slachtoffers Elburg Hattem; verbannen en vlucht; verbannen	
Kantelaar, Jacobus	C&L; Mij Nut Alg.; Felix (secr.); KWDAV; Zeeuws Gen. ('97)	Ontslag. 1787 door Willem V	1796-1798 lid N.V.
Kastele, P.L. van de	Dir. Vad. Fonds- Kweekschool;	Patriottenleider, 1787 Goeganv. Ontslag. 1787 door Willem V	1796-1798 lid N.V.; Lid Wetg. Lich. 1798- 1801
Lankeren, Pieter Willem van (1752-1806)	Dir. Oec. Tak; dir. Mij. Drenk.; Vaderl. Soc.-Doctrina (oprichter)	Nationaal Fonds 1785, indiener verzoekschrift inspraak 1784	
Lennepe, Mr. Cornelis van	C&L; D.O.; dir. Oec Tak; dir. Vad. Fonds- Kweekschool;	Ontslag. 1787 door Willem V	1795 Lid Raad A'dam; 1796 - 1798 lid N.V.; Vert. en Wetg. Lich. 1798-1803

Lestevenon, W.A.	Felix dep. Tek.	Ontsl. 1787 door Willem V	1796 lid N.V.
Luden, Jacob	C&L; Vaderl. Soc.-Doctrina	1787 burgercomité; geconstitueerde 1786	Provis. Stadsbest. Amst. 1795
Meynts, Anthony	Vaderl. Soc.-Doctrina	1787 burgercomité; krijgsraad 1787	
Ooster, Matthys	C&L; lid Oecon Tak; dir. Vad. Fonds-Kweekschool;	Oprichter Vaderlands Fonds (Amsterdam); Oprichter Nationaal Fonds voor slachtoffers Elburg Hattem; vlucht '87	1795 Lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland
Romswinkel, Mr. Matthys	C&L; dir. Oec. Tak; dir. Vad. Fonds-Kweekschool; Vaderl. Soc.-Doctrina	1787 burgercomité	Verkiebaar 1795 raad A'dam; 1796 com. O.I. Handel
Schimmelpenninck, Rutger Jan.	C&L; L & C; Vaderl. Soc.-Doctrina	Nationaal Fonds 1785, onderhandelt 1787 met Frankrijk over steun tegen de Oranjepartij	1795 lid Raad A'dam; 1798 Lid van lid Raad A'dam; 1796 lid N.V.; 1798 vert. Republiek Frankrijk
Staphorst, Nicolaas van	C&L; lid Oec.Tak; dir. Mij. Drenk.; Mij Nut Alg.; Felix; Vaderl. Soc.-Doctrina (oprichter)	Nationaal Fonds 1785, geconstitueerde 1786, lid Raad 1787	1795 lid Raad A'dam; Prov. Repr. Volk Holland
Staphorst, Jacob van	Lid Oec. Tak; dir. Vad. Fonds-Kweekschool; Vaderl. Soc.-Doctrina (oprichter)	Geconstitueerde 1786, onderhandelt met Frankrijk over steun tegen Oranjepartij, verbannen	1795 lid Raad A'dam; Vert. Lich. 1798 1801
Temminck, Matthys, Matthias	C&L; L & C; lid Oec. Tak; dir. Vad. Fonds-Kweekschool;	Leider patriotten 1787, geremoveerd 1787 door Willem V	1795 lid Raad A'dam; prov. Repr.; com O.I. Handel.
Vaillant, Christiaan Everhard	Dir. Oec. Tak; Felix; voorz. La Bien Aimée	Kapitein burgerij; Ontslag. 1787 door Willem V	com. Marine 1795-1798
Verrijn, Gerard	Dir. Mij. Drenk.	Nationaal Fonds 1785	1795 lid Raad A'dam
Willink, Jan Ananias	Lid Oec. Tak; dir. Mij. Drenk.; Mij Nut Alg.; Vaderl. Soc.-Doctrina	Nationaal Fonds 1785	1795 verkozen Amsterdam, ziet er vanwege religieuze bezwaren vanaf
Witt, Jan de	Lid Oec. Tak; Felix	vlucht 1787	1795 gezant Zwitserland
Zimmerman, David	C&L	Vlucht gedwongen 1791	
Zubli, Ambrosius Justus	C&L; Mij Nut Alg.; Felix	Verbannen 1787 uit Holland	

Totaal 41

Bijlage 9 Leden van genootschappen in de Volksvertegenwoordiging (1796-1805). De lijst is voor een belangrijk deel gebaseerd op G.C. Schulte-Nordholt, *Dutch cultural and scientific societies, 1770-1810*, gepubliceerd op www.schultenordholt.nl/societies1800/socframe.html

	Volksvertegenwoordiging	Genootschappen
Aanin(c)k, Th	Nat. Verg. 1,2 1796-1797	Doctrina et Amicitia
Aeneae, H	Repr. V. v. Holl. 1795 en K. v. Marine Holl. 1795.	Felix Meritis; Doctrina et Amicitia
Ament, Harmen Thieden	Vert. Lich. 1800-1801	Mij. Nut Alg. dep. Friesland
Andel, Hugo van	Vert. Lich. 1798-1801	SSG
Appelius, Jean Henri	Vert. Lich. 1798-1801	Tekenacademie Middelburg; Vaderl. Sociëteit Middelburg, lid Mij. Nut Alg.
Aylva, Hans Willem van	Wetg. Lich. 1805-1807	K.S.G.V. 1790-1795
Bacot, Gerrit Jacob George	Nat. Verg. 1,2 1796-1798. Vert. Lich. 1800-1801	KWDAV; Holl. Mij.
Bannier, Joan	Vert. Lich. 1798-1801	Lid Mij. Nut Alg.
Beljaart, Gerardus	Nat. Verg. 2 1797-1798, Vert. Lich. 1798	Nut Alg. 1805/1806; Vad Soc., Middelburg. Edele Bussche; Soc. de Unie Middelburg
Berge, Tammo Adriaan ten	Nat. Verg. 1,2 1796-1798.	Lid Mij. Nut Alg.
Beveren, Aernout de	Nat. Verg. 1,2 1796-1797	Zeeuws gen.; Tekencoll. Middelburg; Nat. Gez. M'burg; Philantr. Gen. Middelburg; St. Joris gen.
Beyma, Eduard Marius van	Nat. Verg. 1,2 1796-1798 Vert. Lich. 1798; Wetg. Lich. 1804-1805	Lid Mij. Nut Alg. dep. Friesl.
Bicker, Jan Bernd	Nat. Verg. 1,2 1796-1798.	Dir. Oec. Tak; dir. Holl. Maatschappij (1800); Vaderlands Fonds; Nationaal Fonds,
Blok, Bernardus	Nat. Verg. 1 1796-1797	KWDAV
Bosch, Bernardus	Nat. Verg. 2 1796-1798, Vert. Lich. 1798	Lid Mij. Nut Alg.; KWDAV; ADLG.; SSG
Branger, Cornelis Ignatius	Nat. Verg. 1,2 1796-1798	Oec. Tak, Doctrina et Amicitia
Bromet, Hermannus Leonardus	Nat. Verg. 2 1797-1798; Const. Verg.; Vert. Lich. 1798	Felix Libertate
Busch, Johannes	Vert. Lich. 1798-1801; Wetg. Lich. 1801-1810	SSG
Cambier, Jacob Jan	Nat. Verg. 1,2 1796-1798	Lid Mij Nut Alg.; Oec. Tak
Castrop, Hendrik van	Nat. Verg. 1,2 1796-1798	KWDAV 1772-1792; Vaderlands Fonds; Vad. Soc.-Doctrina
Couperus, Jan	Nat. Verg. 1 1796-1797; Vert. Lich. 1798-1801; Wetg. Lich. 1801-1804	KWDAV 1789; SSG; G.; PUG (na 1808)
Doorn, Abraham van	Interm. Wetg. Lich. 1798; Wetg. Lich. 1806-1807	Zeeuws gen., Astre (vrijmetsel. Meester); Phil. Genootschap (meester) Sint-Joris Middelb.; Oec. Tak Vlissingen; Mij. Nut Alg.
Druyvesteyn, Jan Willem	Interm. Wetg. Lich. 1798	KWDAV 1780-1787
Dumbar, Gerhard	Wetg. Lich. 1801-1802	Mij Ned. Lett.; PUG
Eck, Lambert Engelbert van	Nat. Verg. 1,2 1796-1798	Lid Mij. Nut Alg.; SSG
Esen, Jan van	Nat. Verg. 2 1797-1798	Vad. Soc. Middelb.; Soc. De unie Middelb.; Edele Bussche Middelb.
Eys, Jan Nicolaas van	Vert. Lich. 1800-1801	C & L; Felix Meritis; Mij. Landbouw; Vad. Soc.-Doctrina; dir Holl. Mij. Wet. 1804
Farret, Johan Pieter	Nat. Verg. 1 1796-1797	Oec. Tak
Floh, Jacob Hendrik	Nat. Verg. 1,2 1796-1798; Const. Verg. 1798	Lid Mij. Nut Alg.

Fokker, Johan Pieter	Nat. Verg. 2 1797-1798; Const. Verg. 1798, Interm. Wetg. Lich. 1798	Zeeuws Gen.; Nut 1797; Soc. De unie Middelb.; Vad. Soc. Middelb.; Edele Bussche Middelb.
Fronhoff, Johannes	Nat. Verg. 2 1797-1798; Vert. Lich. 1798	KWDAV honorair lid
Geelvinck, Mr. Johan	Nat. Verg. 1 1796-1797	Lid Mij. Nut Alg.
Haan, Abraham de	Nat. Verg. 2 1797-1798; Const. Verg. 1798, Vert. Lich. 1798-1801	Lid Mij. Nut Alg.
Haeften, Jacob van	Wetg. Lich. Vert. Lich. 1798-1801	D.A.O.; KWDAV; PUG (opgez. 1787)
Hahn, Jacob George Hieronymus	Nat. Verg. 1,2 1796-1798	KWDAV; lid Mij. Nut Alg.
Hall, Mr. Maurits Cornelis van	Vert. Lich. 1798-1801	L & C; KWDAV; bestuur Mij. Nut Alg.; D.A.O.; ADLG.; Doctrina et Amicitia
Hamelsveld, IJsbrand van	Nat. Verg. 1,2 1796-1798; Const. Verg. 1798	PUG (bedankt 1787); KWDAV; Zeeuws Gen. Wet.; Holl. Mij. Wet.; lid Mij. Nut Alg.; lid Doctrina
Hartog, Paulus	Nat. Verg. 1 1796-1797	SSG; Bataafsch Gen.
Hasselt, Johannes Willem van	Wetg. Lich. 1804-1805	SSG; ADLG
Heldewier, Daniel Michiel Gijsbert	Wetg. Lich. 1801-1804	KWDAV
Hoeven, Cornelis van der	Nat. Verg. 2 1797-1798; Const. Verg.; Vert. Lich. 1798	SSG
Hooft, Daniel jr.	Vert. Lich. 1798-1801	C&L; Vad. Fonds-Doctrina; Nationaal Fonds; dir. Oec. Tak
Hoogewal, Herman	Nat. Verg. 1,2 1796-1798; Vert. Lich. 1798-1801	Felix; Vad. Fonds-Doctrina
Hoogstraten, Samuel van	Vert. Lich. 1798-1801	SSG; Bataafs Gen.
Hoorn, Hendrik Daniël van	Nat. Verg. 1 1796-1797	Oec. Tak; Doctrina et Amicitia; la Bien Aimée
Hovens, Koenraad	Vert. Lich. 1798-1801	VMW; lid Mij. Nut Alg.
Hoyneck van Papendrecht, Mr. Anthony	Nat. Verg. 2 1797 (nooit zitting genomen)	Lid Mij. Nut Alg.
Hultman, Carel Gerard	Nat. Verg. 2 1797-1798	Zeeuws Gen.; la Vertu; Wet. Gen. Zutphen, Dir. Holl. Mij (1805)
Jonckheere, Jacob de	Vert. Lich. 1799-1801; Wetg. Lich. 1801-1805	Lid Mij. Nut Alg.
Jordens, Mr. Gerrit David	Nat. Verg. 1,2 1796-1798	PUG
Kantelaar, Jacobus	Nat. Verg. 1,2 1796-1798	Bestuur Mij Nut Alg.; KWDAV; Zeeuws Gen.; Concordia et Libertate; Doctrina et Amicitia
Kastele, Mr. Pieter Leonard van de	Nat. Verg. 1,2 1796-1798; Interm. Wetg. Lich. 1798; Vert. Lich. 1798-1801	K.S.G.V.; Mij Ned. Lett., SSG; dir. Holl. Mij Wet.; D.A.O.
Kempnaer, Ludovicus Timon de	Nat. Verg. 1 1796-1797; Vert. Lich. 1798-1799	K.S.G.V.; KWDAV; SSG
Konijnenburg, Jan	Nat. Verg. 1,2 1796-1798; Const. Verg. 1798	KWDAV; lid Mij Nut Alg.; Mij Ned. Lett.
Langen, Stephanus Jacobus	Nat. Verg. 1 1796-1797; Const. Verg.; Vert. Lich. 1798	KWDAV; la Vertu; diverse politieke genootsch. Leiden
Leeuw, Daniel Cornelis de	Nat. Verg. 1 1796-1797; Interm. Wetg. Lich. 1798; Vert. Lich. 1798-1801	PUG; Dir. Holl. Mij. Wet.
Leeuwen, Johannes Diederik van	Nat. Verg. 1,2 1796-1798; Const. Verg. 1798	PUG; Zeeuws Gen.
Leeuwen, Theodorus van	Wetg. Lich. 1798	Vad. Soc.-Doctrina; Mij. Nut
Lémon, Hartog	Nat. Verg. 2 1797-1798; Const. Verg.; Vert. Lich. 1798	Felix Libertate

Lennep, Cornelis van	Vert. Lich. 1799-1801; Wetg. Lich. 1801-1803	Nut Alg.; Dil. Omnia; D.A.O.; Mij Ned. Lett.; ADLG.; dir. Holl. Mij. Wet; Zeeuws Gen.; C&L
P'Espinasse of Lespinasse, Estienne	Nat. Verg. 1 1796-1797	Doctrina et Amicitia
Lestevenon, Willem Anne	Nat. Verg. 1 1796-1797	Dir. Holl. Mij. Wet.; Zeeuws Gen.; vrijmetselaar; Felix; Leiden gen. voor vrij Vaderland
Leyden van West Barendrecht, Mr. Frederik van	Vert. Lich. 1798-1801; Wetg. Lich. 1805-1807	KWDAV; SSG; dir. Holl.Mij. Wet. (1803)
Linden van den Heuvel, Abraham van	Vert. Lich. 1801; Wetg. Lich. 1801-1805	Dir. Zeeuws Gen.; lid Mij Nut Alg.; Vaderl. Soc. Middelb.,
Lublink de Jonge, Johannes	Nat. Verg. 1,2 1796-1798; Vert. Lich. 1799-1801; Wetg. Lich. 1801-1805	Dil. Omnia; Mij Ned. Lett.; Holl. Maatschappij; PUG; Concordia et Libertate; Libertate et Concordia; dir. Oec. Tak; Mij. Redding Drenk.
Luyken, Johannes Gerardus	Nat. Verg. 1 1796-1797	Felix Meritis
Manen, Jacob van	Nat. Verg. 1,2 1796-1798	Lid Volmaakter door den tijd; KWDAV
Marle, Christiaan George Reinhart van	Interm. Wetg. Lich. 1798; Vert. Lich. 1800-1801; Wetg. Lich. 1801-1805	KWDAV
Meijer, Jan Hendrik Casparusz.	Nat. Verg. 1,2 1796-1798; Interm. Wetg. Lich. 1798	Lid Mij Nut Alg.; Vad. Soc.-Doctrina
Meyners, Gerrit Cornelis	Vert. Lich. 1798-1801	SSG (honorair); vrijmetselaar
Mist, Jacob Abraham de	Nat. Verg. 1,2 1796-1798	Dir. Zeeuws Gen. 1801; dir. Holl Mij Wet 1802; vrijmetselaar
Modderman, Tonco	Nat. Verg. 1 1796-1797	K.S.G.V.; KWDAV; D.A.O.; SSG; Lid Mij. Nut Alg
Monchy, Michiel Marinus de	Interm. Wetg. Lich. 1798	SSG (honorair lid)
Nieuhoff, Bernardus	Nat. Verg. 1 1796-1797	Oec. Tak
Nolst, Lambertus	Nat. Verg. 2 1797-1798; Const. Verg.; Vert. Lich. 1798	Bataafsch Gen.; SSG (honorair lid)
Ockerse, Willem Anthony	Nat. Verg. 2 1797-1798; Const. Verg.; Vert. Lich. 1798	Lid Mij. Nut Alg.
Ockhuizen, Nicolaas Jan	Nat. Verg. 1 1796-1797; Vert. Lich. 1798-1800	SSG (honorair lid).
Parvé, Mr. Daniel Johan Steyn	Vert. Lich. 1798-1801	K.S.G.V.; PUG; lid Mij. Nut Alg.; Zeeuws Gen.
Pasteur, Jan David	Nat. Verg. 1,2 1796-1798	Lid Mij. Nut Alg.
Paulus, Mr. Pieter	Nat. Verg. 1 1796	PUG; Holl. Mij. Wet.; SSG (honorair lid); Bataafs Gen.; Zeeuws Gen.
Pertat, Petrus Mattheus	Nat. Verg. 2 1797-1798, Const. Verg.; Vert. Lich. 1798	Felix
Proot, Jan	Nat. Verg.	MSG
Rabel, Henri	Nat. Verg. 1,2 1796-1798; Interm. Wetg. Lich. 1798	Edele Bussche Middelburg; Tekenenacademie Middelburg
Reijns, Christianus Norbertus	Nat. Verg. 1 1796-1797	Lid Mij. Nut Alg.
Repelaer, Paulus	Wetg. Lich. 1804-1808	Lid Mij. Nut Alg.
Rhoer, Cornelis Wilhelmus de	Nat. Verg. 1 1796-1797	PUG; Holl. Mij. Wet.,
Roijen, Henricus van	Nat. Verg. 2 1797-1798; Interm. Wetg. Lich. 1798; Vert. Lich. 1798-1801	KWDAV; PUG; Mij. Ned. Lett.
Rosevelt Cateau, François Adriaan van	Nat. Verg. 2 1797-1798; Const. Verg.; Vert. Lich. 1798	Dir. Zeeuws Gen.; vrijmetselaar; Oec. Tak Vlissingen
Scheffer, Christoffel	Interm. Wetg. Lich. 1798; Vert. Lich. 1798-1801	Lid Mij. Nut Alg.
Schimmelpenninck, Rutger Jan	Nat. Verg. 1 1796-1797	C&L; L & C; Vad. Soc.-Doctrina; Nationaal Fonds; dir. Holl. Mij. (1804); dir. Zeeuws Gen.1805
Schrijver, Jacobus Johannes	Vert. Lichaam 1798-1801; Wetg. Lich 1801-1805	SSG; KWDAV
Siccama, Jan Hora	Interm. Wetg. Lich. 1798; Vert. Lich. 1798-1801	Lid Mij. Nut Alg.; dir. Holl. Mij. 1805
Siderius, Meinardus	Nat. Verg. 1 1796-1797; Vert. Lichaam 1798-1801, Wetg. Lich. 1801-1805	Lid Mij. Nut Alg. dep. Friesland
Sitter, Jan Albert de	Nat. Verg. 1,2 1796-1798	Mij. Ned. Letterk.

Sonsbeek, Leonard Constantijn van	Wetg. Lich. 1801-1805	Zeeuws Gen. 1768-1788; Oec. Tak Vlissingen 1778-1782; St. Joris Middelb.
Staphorst, Nicolaas van	Nat. Verg. 1 1796-1797	Concordia et Libertate; Vad. Soc.-Doctrina; Nationaal Fonds; Mij. Nut Alg.; Felix Meritis; Mij Redding Drenk.
Stijl, Simon	Nat. Verg. 1 1796-1797	Mij. Ned. Letterk.; medisch genootschap Servandis Civibus
Swinden, Jean Henri van	Verskillende functies in landsbestuur	C&L; L & C; Vad. Fonds-Kweekschool; Felix; Doctrina
Teding van Berkhout, Willem Hendrik	Nat. Verg. 1 1796-1797	SSG (honorair lid); Oec. Tak dir.
Trip, Scato	Nat. Verg. 1 1796-1797	Lid Mij. Nut Alg.
Valckenaar, Johannes	Nat. Verg. 1 1796-1797	Utile Dulci Leiden; vrijmetselaar; Amst. heerenlogement; PUG (tot 1788)
Vatebender, Gerard Carel Coenraad	Nat. Verg. 1 1796-1797	PUG tot 1796; G.
Verster, Abraham Gijsbertus	Nat. Verg. 1 1796-1797	Vad. Soc.-Doctrina; la Bien Aimée
Vitringa, Mr. Lambertus Julius	Int. Wet. Lich. 1798; Vert. Lich. 1798-1801	PUG
Vos van Steenwijk, Jan Arent de	Nat. Verg. 1 1796-1797	Mij. Ned. Letterk.
Vreede, Pieter	Nat. Verg. 1,2 1796-1798; Const. Verg. 1798	KWDAV; K.S.G.V.; Mij. Ned. Lett.; SSG; ADLG
Welsman, Jan Godefries	Nat. Verg. 2 1797-1798; Const. Verg.; Vert. Lich. 1798-1801,	Lid Mij. Nut Alg. 2e dep. Amsterdam
Wickevoort Crommelin, Jan Pieter van	Nat. Verg. 1 1796-1797; Wetg. Lich. 1806-1808	dir. Holl. Mij. 1799; la Bien Aimée
Wildrik, Berend	Nat. Verg. 1 1796-1797	Oec. Tak Leiden; div. vrijkorpsen
Wormer, Dirk	Nat. Verg. 1 1796-1797; Vert. Lich. 1798-1799	SSG; KWDAV
Zoo, Gerard van der	Nat. Verg. 1 1796-1797; Vert. Lich. 1798-1801; Wetg. Lich. 1801-1804	C&L
Zubli, Ambrosius Justus	Nat. Verg. 1 1796-1797; Vert. Lich. 1798-1799	C&L; lid Mij. Nut Alg.; Felix Meritis; Vad. Soc.-Doctrina;
Totaal 111, waarvan 39 lid van een utilitair genootschap		

Bijlage 10a De stadsbestuurders met een genootschapsachtergrond die in 1795 op eigen initiatief het bestuur van Amsterdam overnemen

Alstorpius, Jan	L & C; dir. Oec. Tak; Vad. Soc.-Doctrina
Bleecker, Daniel	Felix dep. Lett. en dep. Nat.
Bondt, Nicolaas	C&L; Mij Drenk.; Felix; PUG
Boomhuis, Jan	C&L; lid Comité Algemeen Welzijn; lid representanten Holland.
Bouman, Johannes	Felix; Mij. Nut; Vad. Soc.-Doctrina
Branger, C.L.	Doctrina et Amicitia
Brender a Brandis, Gerrit	C&L; Felix dep. ec.; Holl. Mij.; secr. Mij. Nut; Zeeuws Gen.; KWDAV; D.A.O.; SSR
Broek, Hendrik ten	Dir. Mij. Nut Alg.; Vad. Soc.-Doctrina; Dir. Vad. Fonds-Kweekschool
Charlé, (Charlee), Paulus	Dir. Oec. Tak; 1795 Comité Koophandel; Comité Algemeen Welzijn.
Clercq, Pieter de	Mij. Nut; Felix; lid Raad 1796-1798
Clercq, Stephanus de	Mij. Drenk.; lid Oec. Tak; Mij. Nut Alg.
Croon, Jan	C&L; Mij. Nut Alg.; Vad. Soc.-Doctrina

D'Amour, Karel	Felix; Vad. Soc.-Doctrina
Deutz, Daniel	C&L; Felix dep. Lett.; Dir. Vad. Fonds-Kweekschool; KWDAV
Duyvené, Pierre, Pieter Esaye	Mij. Nut Alg.
Farjon (Fargeon), Jan Lodewijk	C & L; Vad. Soc.-Doctrina
Farret, Johan Pieter	Lid Oec. Tak; Vad. Soc.-Doctrina
Guérin, Joan Stephan	Felix
Gulcher, Theodoor	Vad. Soc.-Doctrina
Hall, Maurits Cornelis van	C & L; L & C; Felix dep. Lett.; Mij. Nut; Vad. Soc.-Doctrina; D.A.O.; KWDAV
Hesselink, Gerrit	Felix dep. Lett.; Holl. Mij.; TLV
Holtzhey, Joan George	Vad. Soc.-Doctrina
Hoogewal, Herman	Lid Oec Tak; Felix Meritis
Hoop, Cornelis van der	C & L; dir. Oec. Tak; Vad. Soc.-Doctrina; Nationaal Fonds 1785
Hoorn, Hendrik Daniel van,	La Charité; Oec. Tak
Krayenhoff, Cornelis Rudolf Theodorus	C & L; Felix dep. Lett.; Mij. Nut; Vad. Soc.-Doctrina
Langerhuisen, Abel	Mij Nut Algem.; 1795 lid comité waakzaamheid
Lenep, Cornelis van	C&L; D.O.; dir. Vad. Fonds-Kweekschool; Holl. Mij.; dir. Oec. Tak; Mij. Lett.; Mij. Landbouw; Zeeuws Gen.; Mij. Nut;
l'Espinasse, E(s)tienne	Vad. Soc.-Doctrina
Lijnslager, Elisa	Vad. Soc.-Doctrina
Marré, Evert	Vad. Soc.-Doctrina; Comité Algemeen Welzijn
Marselis [Marcelis], Theodore van	Vad. Soc.-Doctrina
Melander, Augustus Hendr. de	dir. Mij. Nut; Vad. Soc.-Doctrina
Menjolet Pieter Izaak	Vad. Soc.-Doctrina; Commissaris Vaderlandsch Fonds-Kweekschool, 1795 kandidaat lid Raad A'dam
Messchert van Vollenhoven, Jan	C&L; L & C; Felix; dir. Holl. Mij. 1799; lid Oec. Tak; Mij. Landbouw
Oosterwijk Bruyn, Jacob van	L & C; Mij. Drenk.; dir. Oecon. Tak; Vad. Soc.-Doctrina; Mij. Nut; PUG; TLV
Paets van Troostwijk, Adriaan	C&L; L & C; Felix dep. Nat.; dir. Oecon. Tak; Mij. Landbouw; PUG; Bataafs Gen.
Roelofswaard, Benjamin	Dir. Oec. Tak.; Comité Algemeen welzijn 1795
Schimmelpenninck, Rutger Jan	C & L; L & C; Vad. Soc.-Doctrina; TLV; Nationaal Fonds 1786
Schutte, Gerrit	Felix.
Sinderam, Nicolaas	C&L; dir. Mij. Nut Alg.
Staphorst, Nicolaas van	C & L; Felix; Mij. Drenkel.; lid Oecon. Tak; Mij. Nut; Vad. Soc.-Doctrina; Nationaal Fonds 1785;
Steenbergen, Hendrik	Felix; la Bien Aimée; Vad. Soc.-Doctrina
Teyssset, Jacques jr.	Dir. Vad. Fonds-Kweekschool; Vad. Soc.-Doctrina
Titsingh, Guillelmus	C&L; Felix; Dir. Vad. Fonds-Kweekschool; lid Oec. Tak
Vereul, Abraham	C&L; Felix; Mij. Nut Alg.
Visscher, Carel Wouter	Mij. Landbouw; la Charité (1758); Herensociëteit De Harmonie (1766); Sociëteit Berbice
Vo(ö)lcker, Joan Christiaan	Vad. Soc.-Doctrina
Wickevoort Crommelin, Jan Pieter	Vad. Soc.-Doctrina (1802)
Willink, Jan Ananias	Felix; Mij. Drenk.; Dir. Oec. Tak; dir. Holl. Mij. 1796; Dir. Oec. Tak; Vad. Soc.-Doctrina; Mij. Nut; Nationaal Fonds 1785;
Willink, Wilhelm	Felix
Wiselius, Samuel Iperusz	Vad. Soc.-Doctrina; grootm. Loge Philantropie Leiden

Zoo, Gerard van der	L & C; Felix; Oec. Tak.; Holl. Mij. 1799; Mij. Landbouw; ADLG
Zubli, Ambrosius Justus	C&L; Felix; Mij Nut; 1795 Comité Algemeen Welzijn

Totaal 54

10b Voorbereidende revolutionaire commissies Amsterdam 1794

	Genootschap
Aenae, Henricus	Felix dep. Nat.; Oec. Tak; Vad. Soc.-Doctrina
Crayenschot, Jacobus Adrianus	Vad. Soc.-Doctrina; la Bien Aimée
Cruys, Gregorius	Felix; la Bien Aimée; Vad. Soc.-Doctrina
Gogel, Izaak Jan Alexander	Vad. Soc.-Doctrina
Goldberg, Joh.	Vad. Soc.-Doctrina
Irhoven van Dam, Jan Willem van	Vad. Soc.-Doctrina
Krayenhoff, Cornelis Rudolf Theodorus	C & L; Felix dep. Lett.; Mij. Nut; Vad. Soc.-Doctrina
Lapro (La Pro), Jean	Commissaris leesclub Schootsvel (1794)
Ondorp, Jurrian	La bien Aimée
Sluis, Eduard van der,	Loge la Paix; 1787 gevluht
Staphorst, Nicolaas van	C & L; Felix; Mij. Drenk.; lid Oec tak; Mij. Nut; Vad. Soc.-Doctrina; Nationaal Fonds 1785
Aa, Pierre Jean Baptist Charles van der,	la Philanthrope Leiden; Vad. Soc.-Doctrina
Bos [Bosch], Salomon	Mij Nut Alg.; Vad. Soc.-Doctrina; Actief als patriot in 1787, een van de 40 geconstitueerden van de natie die in 1787 met Frankrijk onderhandelden; voorzitter municipaliteit Amsterdam 1795 en diverse andere revolutionaire functies
Calcar, Hendrik van	Mij. Nut; Doctrina; commissaris leesclub Schootsvel (1794)
Duirveld, Petrus Bernardus	Doctrina et Amicitia
Hardenberg, Albert	Commissaris leesclub Schootsvel (1794)
Hasselt, Johannes Willem van	Doctrina et Amicitia
Hei(y)den, Jan van der,	Commissaris leesclub Schootsvel (1794)
Heusken(s), Hendrik	Mij. Nut; Doctrina; commissaris leesclub Schootsvel (1794)
Jansen, Willem	Commissaris leesclub Schootsvel (1794)
Laer, Daniel van	Patriots pensionaris Purmerend; afgezet 1787; in 1795 prov. Repr. Amsterdam; prent verbranding Akte van Garantie feb. 1795
Lapro (La Pro), Jean	Commissaris leesclub Schootsvel (1794)
Mol, Jan	Commissaris leesclub Schootsvel (1794)
Scholten, Daniel	Commissaris leesclub Schootsvel (1794)
't Hoen, Jacob	Doctrina et Amicitia
Wal Perné, Jan van de,	Commissaris leesclub Schootsvel (1794)
Wiselius, Samuel Iperusz	Kolonel schutterij 1787; Doctrina et Amicitia; oprichter loge l'Infanterie des Cinq Sabres; grootm. Loge Philanthrope Leiden. Invloedrijke revolutionair in 1795

Bibliografie

1 Bibliografie Johannes Lublink junior, chronologisch geordend

- Young, E., *Nachtgedachten over het Leven, den Dood en de Onsterfelijkheid der Ziele. Uit het Engelsch van den eerwaarde Heere Eduard Young* (4 dln. Amsterdam 1767); Tweede verbeterde druk (Amsterdam 1785); Derde druk 1831-1832.
- Historie- en Gedenkschriften, van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* (12 dln. Amsterdam 1768-1797) [door J. Lublink en J.S. Vernède].
- Histoire et Memoires de la societ  en faveur des Noy s* (5 dln. Amsterdam 1768-- ?)
[vertaling van *Historie- en Gedenkschriften, van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* door J. Lublink en J.S. Vernède]. Duitse vertaling 1769, Russische vertaling 1773.
- Vernède, J.S., *Drie Leerredenen over de Voorzienigheid* (Amsterdam 1771).
- Danneil, J.F., *Het graf, de opstanding en het laatste oordeel* (Amsterdam 1772).
- Engel, J.J., 'De Pagie', *Spectatoriaale Schouwburg* 4 (Amsterdam 1777) 267-318; 'De Vorst en de Pagie', *Weekblad voor Ne rlands Jongelingschap* 18 en 19 (1784); *De Pagie* (Amsterdam 1789).
- Gellert, C.F., *Zedekundige Lessen* (2 dln. Amsterdam 1773); Tweede druk 1774; Derde druk 1784.
- Het Boek der Psalmen nevens Christelyke Gezangen. Ten gebruike der gemeente toegedaan de onveranderde Augsburgse Geloofsbelydenis* (Amsterdam 1779); [Tweede dr. met nooten 1781; derde dr. met nooten 1783]; vierde dr. 1785]. Door E.H. Mutzenbecher vertaald als: *Sammlung der geistlichen Lieder und Psalme, welche in den meisten Evangelisch-Lutherischen Gemeinen der Vereinigten Niederlande, und besonders in Amsterdam, bey dem  ffentlichen Gottesdienste gebraucht werden; nebst einem Anhang ausserlesner Ges nge und den Kirchenbuche* (Amsterdam en Arnhem 1789).
- Batavus, *Aan Nederlands Erfstadhouder* (Harlingen 1781).
- Zevental Verhandelingen, gehouden in Concordia et Libertate. Gedrukt voor vrienden, voor rekening van den auteur* (z.p. 1783)
- Tweede Zevental Verhandelingen, gehouden in Concordia et Libertate. Gedrukt voor vrienden, voor rekening van den auteur* (z.p. 1788).
- Derde Zevental Verhandelingen, gehouden in Concordia et Libertate. Gedrukt voor vrienden, voor rekening van den auteur* (z.p. 1794). Herdrukt als *Drie Zeventallen Verhandelingen gehouden in Concordia et Libertate* (Rotterdam 1823) 2 dln.
- Thomson, J., *De Jaargetijden* (Amsterdam 1787) .
- Zimmermann, J.G., *De Eenzaamheid* (Amsterdam en Utrecht 1789-1792). [De toeschrijving in archief Heinemeijer].
- Young, E., *De Roemzucht, in zeven hekeldichten* (Amsterdam 1793) [ook in afleveringen, *Nieuw Algemeen Magazyn* 1].
- Gedenkschriften betrekkelijk tot het Kweekschool voor de Zeevaart* (Amsterdam 1791).
- Rapport uit naam der commissie, ter onderzoek eener propositie om den godsdienst afgescheiden van den Staat en de heerschende kerk te doen ophouden* (Den Haag 1796).
- Advis van den Burger Representant J. Lublink de jonge, omtrent het Rapport Scheiding Kerk en Staat; gevende nadere ophelderingsnopens hetzelve en de punten ter overweging bepalende* (Den Haag 1796).
- Rapport van den burger representant J. Lublink, de Jonge; uit naam der Commissie tot een Algemeen Armen-bestuur* (Den Haag 1798); *Tweede Rapport Armenzorg* (20 september 1798); *Derde Rapport Armenzorg op een aantal requesten, wegens den zin der staatsregeling; tevens met eenige voorgeslagen beginselen, relatief een concept-plan voor hetzelve* (Den Haag, 31 jan 1799); *Nader rapport van den burger representant J. Lublink, de Jonge; uit naam der Commissie tot een Algemeen Armen-bestuur, relatief een concept-wet voor hetzelve* (Den Haag 5 april 1799); *Vijfde Rapport Armenzorg* (Den Haag 26 juni 1799).
- Veertig Gezangen. Gedrukt voor vrienden, voor rekening van den auteur* (z.p. 1797).
- Riouffe, H., *Beknopt Tafereel van het Schrikbewind* (Amsterdam 1797).
- Stolberg, F.L., graave van, *Reis door Duitschland, Zwitserland, Itali  en Sicili * (4 dln. Amsterdam 1798-1801).
- Aanspraak van den voorzitter J. Lublink, de Jonge, by het scheiden van de vergadering der Eerste Kamer den 30. July 1799* (Den Haag 1799).
- Aanspraak van den voorzitter J. Lublink, de Jonge, in de Algemeene Vergadering, by het aanvaarden van deszelfs Pr sidium, op den 30. July 1799* (Den Haag 1799).
- Rapport strekkende zo tot verbetering van bet Schoolweezen, als tot het vormen van bekwame onderwyzers*

binnen deeze Republyk (Den Haag 1801) [i.s.m. J.H. van der Palm]. *Vervolg Rapport strekkende zo tot verbetering van bet Schoolweezen, als tot het vormen van bekwaame onderwyzers binnen deeze Republyk* (Den Haag 1803).

Vernède, S. H., *Vrede-zang* (1802).

Spalding, J. J., *De waardij en het belang van den Godsdienst, voor den Mensch* (Amsterdam 1803).

Brieven en Briefwisseling (Amsterdam 1803).

Jenyns, S., *De Waarheid van den Christelijken Godsdienst. Uit deszelfs inwendige Voortreffelijkheid betoogd* (Den Haag 1806).

Vijftig Gezangen [waarin opgenomen Veertig Gezangen] (Utrecht 1813).

Overdenkingen in mijne blindheid (Utrecht 1812).

Aansporing tot milddadigheid aan myne landgenooten (z.p. 1814).

Tijdschriften

Algemeene Oefenschoole voor Konsten en Weetenschappen (30 dln. 1757-1782) [J. Lublink de jonge, P. Meijer (red.)].

De Rhapsodist (6 dln. 1771-1783) [J. Lublink de jonge, P. Meijer (red.)].

Vertalingen met anderen, chronologisch geordend

Jerusalem, J.F.W., *Verzameling van leerredenen*, vertaling Balthazar Carull (2dln. Amsterdam 1767); Idem, 2^e druk (Amsterdam 1779).

Jerusalem, J.F.W., *Verhandelingen over-de voornaamste Waarheden van den Godsdienst*, vertaling Balthazar Carull (3 dln. Amsterdam 1772-1776-1781).

Dusch, J.J., *Zedelijke Brieven tot verbetering van het hart* (2 dln. Amsterdam 1767) [i.s.m. Pieter Meijer].

Young, E., *De Centaurus, geen Verdichtsel in zes Brieven* (Amsterdam 1768) [i.s.m. Pieter Meijer].

Niemeijer, A.H., *Charakterkunde van den Bijbel* (9 dln. Amsterdam 1772-1783).

Gellert, C.F., *Fabelen en Vertelsels, in Nederduitsche vaerzen gevolgd* (3dln. Amsterdam 1772-1774) [tweede druk 1775; derde druk 1784].

MacKenzie, H., *De Man van Gevoel* (Amsterdam 1780).

Steinbart, G.S., *Samenstel der zuivere Wijsbegeerte, of de Leer der Gelukzaligheid* (2 dln. Amsterdam 1781).

Campe, J.H., *De Ontdekking van America, of de Lotgevallen van Kolumbus, Kortes en Pizarro* (3 dln. Amsterdam 1782-7 1783).

Zollikofer, G.J., *Gebeden en Overdenkingen, ter huisselijk Godsdienstoeffeningen voor overdenkende en welgezinde Christenen* (4 dln. Amsterdam 1782-1786).

Zollikofer, G.J., *Leerredenen* (10 dln. Amsterdam 1773-1788).

Campe, J.H., *Theophron, of de ervaaren Raadgeever voor de onbedreven jeugd* (2 dln. Amsterdam 1783).

Salzmann, C.G., *Karel van Karelsberg, of Tafereel van Menschelijke ellende* (6 dln. Amsterdam 1784-1788).

Salzmann, C.G., *Grondbeginselen der zedekunde voor de Jeugd, in aangename verhalen* (2 dln. Amsterdam 1785-1786).

Fest, J.S., *Proeve over de Voordeelen van de Rampen en Tegenspoeden des Menschlijken Levens*, vertaling J.D. Pasteur (2 dln. Leiden 1785).

Campe, J.H., *Vaderlijke Raad aan mijne Dochter* (2 dln. Amsterdam 1790-1791).

Goethe, J.W. von, *Het Lijden, van den jongen Werther* (Amsterdam 1792) [2e dr. 1794].

Salchli, E.R.N., *Het Kwaad* (Amsterdam 1798) [Vertaling naar de herziene uitgave, i.s.m. Bernard Nieuhoff].

Wobeser-von Rebeux, W.C. von, *Elise, of de Vrouw, zooals zij moest zijn* (Amsterdam 1800).

Veillodther, V.K., *Overdenkingen bij het Gebruik van het H. Avondmaal, voor denkende christenen*, vertaling G.H. Reiche (Zutphen 1800).

Kemp, F.A. van der, *Lofrede op George Washington, uitgesproken den 22 Febr. 1800, te Oldenbarneveld, in het Landschap Oneida, in den Staat van Nieuw-York* (Amsterdam 1800) [vertaling uit het Engels].

Gessner, G., *Het Leven van Jan Kaspar Lavater*, vertaling G.H. Reiche (4 dln. Amsterdam 1802-1805).

Fréville, A.F.J., *Levensbeschrijving en van beroemde kinderen of voorbeelden voor de jeugd* (3 dln. Amsterdam 1800-1801)

Verspreide geschriften, chronologisch geordend

- ‘Aan Philaletes Batavus, Wreeker van de Schimmen der De Witten, het Latijn van Aristocraticus Belga gevolgd’ [vert. van gedicht J. de Groot; Philaletes Batavus is Petrus Burman junior]. Te Vrijstad (Amsterdam 1757).
- ‘Lijkzang ter gedachtenisse van F. Capellen Graan, leeraar in de Lutherse gemeente te Zaandam’ (Amsteldam 1760).
- ‘De milddadige Clarinde’; ‘De dichter en de roos’ [van J. Gay], *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 1 (1757) 172, 301.
- ‘De Vrijgeest’; ‘De Reiziger’ [van C.F. Gellert], *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 3 (1759) 156.
- ‘Over de verwoesting van Crustin’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 3 (1759) 156.
- ‘Leander en Dorinde’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 3 (1759) 365.
- ‘Bespiegeling over de gelukzaligheid der waarheidlievenden’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 5 (1763) 439-449.
- ‘Regelen om wel te schrijven, 2e brief van Young aan Pope’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 5 (1763) 150. [gedeeltelijke vertaling E. Young, Conjectures on original composition]
- ‘Overdenkingen eens jongelings bij het beschouwen der grafsteden’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 5 (1763) 184.
- ‘De Slaap der Zonde’ [van vrijheer van Canitz], *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 5 (1763) 72.
- ‘Bedenkingen over de vergenoegdzaamheid’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 8 (1768) 376.
- ‘Bloed des nieuwen Testaments’; ‘De Logenaar’ [Gellert], *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 8 (1768) 519.
- ‘Overdenkingen bij de wisseling van het jaar’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 8 (1768) 541.
- ‘De Kritiek’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 8 (1768) 376.
- ‘De Eeuwigheid, eene bespiegeling’ *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 9 (1768) 3.
- ‘Bespiegeling over de werken van barmhartigheid in het verborgene’ *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 9 (1768) 67
- ‘De Gemelijke, zedekundig afgeschetst’ *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 9 (1768) 273.
- ‘De Oude en tegenwoordige tijd met elkaar vergeleken’ *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 9 (1768) 414.
- ‘t Genoege is ’t Al’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 9 (1768) 489.
- ‘Lofrede op den Heer Richardson, schryver van de Pamela, Clarissa en Grandison’, *Vaderlandse Letteroefeningen* (1762) 165. [D. Diderot, ook toegeschreven aan abt Arnaud]. Herdruk, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 10 (1770) 303.
- ‘Lessen van een vader aan zijn zoon die hij naar de academie zend’ [Gellert], *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 12 (1771) 1-22.
- ‘Over de gerustheid in het sterven’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 12 (1771) 441-450.
- ‘De Jongste Dag’, *Algemeene Oefenschoole* 12 (1771) 135 [vert. van Robert Glynn, The Day of Judgment (1740) voorgelezen in Diligentiae Omnia].
- ‘Gods Almagt’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 13 (1772) 480.
- ‘Zon’; ‘Waare Rijkdom’; ‘Winter’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 13 (1772) 49-50.
- ‘Aanmerkingen over de uiterlyke welsprekendheid’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 13 (1772) 266-287. [voorgelezen in Diligentiae Omnia].
- ‘Herderskout’, *De Rhapsodist* 1 (1772) 310.
- ‘Het is niet te verdraagen’; ‘Vergenoegde Liefde’; ‘Wijsheid en Dwaasheid’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 14 (1773) 147-149.
- ‘Bedenkingen over de tegenwerping van Hume dat geen wonderwerken ooit door getuigenis bewezen kunnen worden’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 14 (1773) 265-272. [toeschrijving in J. Lublink, verhandeling ‘Over het bevorderen van de waarheid’].
- ‘Lacididas bij de dood van zijn beminde’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 15 (1783) 140.
- ‘De Schepping’, uit het Engelsch van Elizabeth Rowe, *De Rhapsodist* 6 (1782) 335.
- ‘Het gezelschap van kritieken’, *Algemeene Oefenschoole* 6e afd. 15 (1783): 60 [Goethe].
- ‘Nuttig tijdgebruik Aangeprezen’, *Algemeen Magazyn* 1-1 (1785) 191-210 [verhandeling gehouden Concordia et Libertate 31-12-1776, niet in de *Drie Zeventallen Verhandelingen*].
- ‘De Natuur niet Dwaas (een invallende gedachte)’, *Algemeen Magazyn* 1-1 (1785) 168 [gedateerd 1783].
- ‘Verhandeling over het herleven der beschaafde Letteren in Italie’, *Nieuw Algemeen Magazyn* 1-2 (1786) 579 [vermeld in correspondentie J. Bosch].
- ‘Lijkdicht’ in: *Ter Gedachtenisse van Lucretia Wilhelmina van Merken* (Amsterdam 1790).
- ‘Poëtische uitbreiding eener plaatste (hoofdst. 38-42), vs. 6) in het boek van Job, naar het Engels van E. Young’, *Nieuw Algemeen Magazyn* 1-1 (1791) 133 [met Pieter Meijer].
- ‘Beschouwing van eenige schoonheden in Young’s Nachtgedachten’, *Nieuw Algemeen Magazyn* 2 (1792) 541-561 en 730-750.
- ‘Gedicht voor Claude Noortwijck, bij het 25-jarig bestaan van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen’, *Nieuw Nederlandsche Jaarboeken* (1793) 1737.

- ‘Brief van den burger Lublink de jonge. Representant in de Nationale Vergadering wegens het ontwerp van een Pasigrafisch Woordenboek, door prof. Wolke (Den Haag 1797)’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1797) 516.
- ‘Proeve over de Geschiedenis van Karel Grandison’, voorwoord in herziene tweede druk van S. Richardson, *Historie van den Ridder-Baronet Karel Grandison* (1797).
- Gedichten in jubileumbundels *Libertate et Concordia* (Amsterdam 1784) en *Concordia et Libertate* (Amsterdam 1798).
- ‘Verhandeling over de allegorie in de teeken- en schilderkunst’, *Vaderlandsch Magazijn van Wetenschap* [...] 2-2 (1802) 249-282 [Niet opgenomen in de *Drie Zeventallen Verhandelingen*].
- ‘Over de Graftschriften’, *Vaderlandsch Magazijn van Wetenschap* [...] 2 (1802) 897-906 [verhandeling uitgesproken in Felix Meritis, niet opgenomen in de *Drie Zeventallen Verhandelingen*].
- ‘De Zedelyke Thermometer’, *Vaderlandsch Magazijn van Wetenschap* [...] 3 (1803) 293.
- ‘Aan den heere Pieter van Winter NSZ, bij de uitgaave zijner vertaaling van Horatius Lierzangen, in Nederduitsche dichtmaat’ (z.p) 1804).
- ‘Zomer-Morgenlang’ (z.p. z.j.).
- ‘Leerijk zinnebeeld’ (z.p. z.j.).
- ‘Het Christelijke doel Vrijheid en voorbeschikking’ (z.p. z.j.).
- ‘De afgezette Apollo’ (z.p. z.j.).
- ‘Bij het afscheid van M.C. van Hall uit de tweede kamer’ (z.p.) (1806).
- ‘Gedicht ter gedachtenis van Jeronimo de Bosch’ (z.p. 1811).
- ‘Het juichend Nederland, ter gelegenheid der nieuwe verordening voor het Hooger Onderwijs, en de aanstelling van curatoren en professoren op 's lands universiteiten en gymnasien’ (z.p. 1815).
- ‘Bilderdijs Nieuwe Mengeldichten’, *Algemeene Konst en Letterbode, voor meer- en min- geoeffenden* (1805) 118 [recensie].
- ‘Aan mijne landgenooten’, *Schouwburg van in- en uitlandsche Letterkunde* 1 (1805).
- ‘A.C. Schenk, Nachtgedachten in dichtmaat’, *Schouwburg van in- en uitlandsche Letterkunde* 1 (1805) 70 [recensie].
- ‘Briefwisseling mejuffr. A.L. Barbault met S. Richardson’, *Schouwburg van in- en uitlandsche Letterkunde* 1 (1805) 36 [recensie].
- ‘J. Scheltema’s Eene Biografische kaart’, *Schouwburg van in- en uitlandsche Letterkunde* 1 (1805) 29 [recensie].
- ‘Hulde aan Zijne Excellentie R.J. Schimmelpenninck, bij deszelfs terugkomst uit Parijs in sprokkelmaand’ (Den Haag 1805).
- ‘De Arme joodse grijsaard’ [Claudius], *Schouwburg van in- en uitlandsche Letterkunde* 2 (1806) 355.
- ‘J.C. Christ, Fruitkundig Woordenboek’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1806) 481 [recensie].
- ‘De theorie der Bijschriften’, *Euterpe* 2 (1810) 73.
- ‘Q. de Flines Proeve van Hollandsche en Nederduitsche Synonyma’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1810) 481 [recensie].
- ‘De Vereischten van de Lierzang’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1810) 675-681.
- ‘Het Leven, een staat van beproeving of opvoeding’, *Recensent, ook der Recensenten* 9 (1816) 197.
- ‘Onze kennis van een toekomstige staat’, *Recensent, ook der Recensenten* 9 (1816) 281.
- ‘De Goddelijke Voorzienigheid. met betrekking tot de beschouwing, -der bijzondere delen’, *Recensent, ook der Recensenten* 9 (1816) 433.
- ‘Bewijs voor de onsterfelijkheid der ziel, ontleend uit onzen trek naar verandering’, *Recensent, ook der Recensenten* 9 (1816) 397.
- ‘De Leere der Vernietiging, het leven een staat van beproeving’, *Recensent, ook der Recensenten* 9 (1816) 141.
- ‘Adelaide Geertruyd Kleyn, gedichten’, *Euphonia* 1 (1814) 625 [recensie].
- ‘Gedicht LeFrancq van Berkhey’, *Euphonia* 1 (1814) 70 [recensie].
- ‘Het vernuftige in de Dieren’, *Euphonia* 1-1 (1814) [verhandeling ged. 1763]; ‘Iets over de Muziek’, *Euphonia* 1-1 (1814) 57, 163.
- ‘Verbeterde puntgedichten uit de Korenbloemen van Huygens’, *Euphonia* 1-1 (1814) 230, 344, 435, 532, 782 en in *Euphonia* 2-1 (1815) 112.
- ‘De Tolerantie’, *Euphonia* 2 (1815) 445.
- ‘Nieuwe Wilhelmus berijming’, *Euphonia* 2 (1815) 49 [ps. Batavus].
- ‘Schilderkundige aanmerkingen over de toon der Gronden en achtergronden in Olieverw’, *Euphonia* 2-3 (1815) 455.
- ‘Prins Blucher, de Groote Kunst gewrochten van Parijs terugischende’, *Euphonia* 2 (1815) 539.
- ‘Over een fraai verlichte schouwburg’, *Euphonia* 2 (1815) 582.
- ‘Op den huldiging van den Eersten Willem ‘Koning der Nederlanden’, *Euphonia* 2 (1815) 602 [ps. Batavus]

- 'Lofdicht op de poezie van Spandaw' *Euphonia* 2 (1815) 604.
 'Lofdicht op Guyot, leraar der doofstommen te Groningen', *Euphonia* 2 (1815) 605.
 'De verdiensten van maarschalk Wellington', *Euphonia* 2 (1815) 698 [ps. Batavus].
 'Vaderlandsche ontboezeming', *Euphonia* 2 (1815) 728 [ps. Batavus].
 'Op Anna Paulowna', *Euphonia* 3 (1816) 585 [ps. Batavus],
 'Vrijheid en voorbeschikking'; 'Kiesche Behoedzaamheid', *Euphonia* 3 (1816) 16.
 'Kritiek van Voltaire opgelost', *Euphonia* 3 (1816) 16.
 'Welkomstgroet aan eene eerstgeboren kleinzoon', *Euphonia* 3 (1816) 161.
 'W. de Goede, De onzichtbare, of de Goddelijke Voorzienigheid', *Euphonia* 3 (1816) 221 [recensie].
 'Physische handgreep', *Euphonia* 3 (1816) 600.

Bijschriften bij portretten, in chronologische volgorde

Christianum Tistein (1753); J.C. Baum (1793); Augustus Sterk (1794); Jan Bondt (z.j.); Inspecteur-Generaal C. Brunings (1800); Maurits van Hall (z.j); Johannes Hendricus van der Palm (z.j.); Johan Melchior Kemper (1814).

Nog in manuscript

- Bijdrage Album Amicorum van Jeronimo de Vries
 Bijdrage Album Amicorum Bartholomeus Ruloffs
 Bijdrage Album Amicorum van L. van Santen
 Bijdrage Album Amicorum van Jeronimo de Bosch
Over de waren bloei eener-geleerde Maatschappij (1769) (Aanwezig KB. archief Diligentiae Omnia)
Stadwijk (1814) (Aanwezig KB., in: J. Lublink brieven aan Jeronimo de Vries).
Lubijn en Elise (gedicht aanw. (KB.)
Bij Gelegenheid mijner 77ste verjaardag (onged. 1813) Aanwezig-Bilderdijk museum, cat. nr. A 39.
Over het geoorloofde en ongeoorloofde in de Schouwburg, verhandeling uitgesproken in Concordia et Libertate, collectie Six
 Recept tegen 'verlies van het gezigt', [ca. 1805] (aanw. archief Schimmelpenninck).
 Batavus Lublink, *Op de beschieting van Algiers door een Engelsch-Nederlands eskader* (onderteken Batavus én Lublink) (1813).

Onzeker

- Batavus, 'Eerezang, aan den nooitvolpreezen burgervriend [...] mr. Abraham d'Arrest, burgemeester der stad Wesop' (1787).
 Batavus, 'Aan zijne Landgenoten, ter gelegenheid dat eene nieuwe Constitutie voor het Volk van Nederland werd vervaardigd' (Amsterdam 1796).
 Batavus, 'De vryheid van drukpers' (1787).

2 Primaire bronnen

- Aa, C. van der, *Geschiedenis van den jongstgeëindigden oorlog, tot op het sluiten van den vrede te Amiens* (Amsterdam 1808).
- Aa, C.C.H. van der, *Onderzoek der hoofdoogmerken van onzen Heer J.C., in eenige der voornaamste gevallen zijns levens* (Haarlem 1755).
- Aa, C.C.H. van der, *De Mensch als Gods beeld beschouwd* (Haarlem 1769).
- Aa, C.C.H. van der, *Aanspraaken, gedaan op de eerste Algemeene vergadering des Oeconomischen taks van de Hollandsche Maatschappye der Wetenschappen te Haarlem. Op den 15. en 22. September 1778* (Haarlem 1778).
- Aken, F. van, *De Aristocraten* (Leiden 1785).
- Alphen, H. van, *Gedicht 'by gelegenheid van de uitdeling der prijzen op het spinnen op 5 april 1781'* (Utrecht 1781).
- Afscheidsmarsch van Zwarte Klaas en onnosele Lulla en menigte andere welbekende bedelaars, oft De Liederen van de bedelende affaire op de vlugt* (Amsterdam 1782).
- Algemeen magazijn van wetenschap, konst en smaak; Nieuw Algemeen Magazijn van wetenschap, konst en smaak; Het Vaderlandsch Magazijn van wetenschap, konst en smaak* (30 dln. Amsterdam 1785-1812).
- Algemeene konst en letterbode* (Haarlem 1788-1862) [P. Loosjes, A. Loosjes].
- Algemeene Oeconomische Bijdragen* (1778)
- Algemeene Bibliotheek, vervattende naauwkeurige en onpartijdige berigten van de voornaamste werken, in de geleerde waereld alom van tijd tot tijd uitkomende* (Amsterdam 1777-1786) [soms toegeschreven aan A. van der Meersch, B. de Bosch].
- Algemeene denkbeelden over het nationaal onderwijs, ingeleverd in 1796, van wegen de vergadering van hoofdbestuurders aan de Commissie uit de nationale vergadering benoemd tot het ontwerpen van een plan van openbaar nationaal onderwijs* (z.p. 1796) [Uitg. Mij Nut Algemeen].
- Amsterdam, in zyne Geschiedenissen, Voorregten [...] ten vervolge op het Werk van Jan Wagenaar* 20 (Amsterdam-Harlingen 1792).
- Bahrdt, C.F., *Geschichte seines Lebens, seiner Meinungen und Schicksale. Von ihm selbst geschrieben* 3 (Berlin 1791).
- Bataafsche groet aan de twee eerwaardigste, grijsaarts ... Hendrik Hooft Danielsz. en Isaac van Goudoever* (z.p. 1792).
- Bellamy, J., *Proeven voor het verstand, den smaak en het hart* (Dordrecht 1790).
- Berg, A. van den, *Levensberichten van J.F. Martinet* (Amsterdam 1796).
- Berichten betreffende de nieuwe hervormers in Duitschland* (Utrecht 1791).
- Besluiten der Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks* (38 dln. Den Haag 1798-1801).
- Besluiten van de Tweede Kamer, en Decreeten van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks* (38 dln. Den Haag 1798-1801).
- Bewijs van de klagten welke op den 4 oktober 1786 in het weleerwaarde consistorium van de Luthersche gemeente door ondergeteekende leeden derzelver gemeente is overgereikt geworden* (Amsterdam 1786).
- Binnenlandsche Bataafsche Courant* (Den Haag-Delft 1798-1803).
- Björnstahl, J., *Briefe auf Reisen durch Frankreich, Italien, die Schweiz, Deutschland, Holland, England, und einen Theil der Morgenlander* (Stralsund, Rostock, Leipzig 1777-83) 5.
- Bonn, A., *Redevoeringen ter inwijding der volbouwde tekenzaal voor het departement der tekenkunde, en van de gehoorzaal en schouwplaats voor het departement der natuurkunde* (...) (Amsterdam 1790).
- 'Prijswinnend antwoord op de vraag welke schikkingen kunnen er, door de gezamenlijke maatschappijen in ons vaderland, gemaakt worden ter [...] bevordering van de bloei en de uitbreiding der Kunsten en Wetenschappen?', in: *Verhandelingen uitgegeeven door het Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen* 14 (Middelburg 1790).
- Bosch, B., *Onze verpligting om tot nut van 't algemeen te werken* (Amsterdam 1794).
- *Leerredenen* (Amsterdam 1789).
- 'Leevens-schets', in: *Gedichten* 3 (Leiden 1803) 269-332.
- Bosch, B. de, *Dichtlievende Verlostingen* (Amsterdam 1741- 1785)
- Bosch, J. de, *Lofrede op H.G. Oosterdijk, uitgesproken in Concordia et Libertate* (Amsterdam 1795).
- Bosch, J. de, *Lofrede op J.R. Deiman, uitgesproken in Concordia et Libertate* (Amsterdam 1801).
- Brink, J. ten, *Bedenkingen tegen het Voorstel van den Burger C.L. van Beyma, gedaan in de Nationaale Vergadering, op Woensdag den 20 Sept. 1797, om door de Amptenaaren te doen afleggen den Eed van Haat aan het Stadhouderschap, de Aristocratie en Regeeringloosheid* (Amsterdam 1797).
- Broes, W., *Geschiedkundig onderzoek over de vereniging der Protestanten in de Nederlanden* ('s Gravenhage 1822).
- Brown, W.L., *Proeve betreffende de natuurlijke gelijkheid der menschen. Als ook de rechten, die daar uit*

- voordvloeien en de pligten, die hier op steunen (Utrecht 1794).
- Bijdragen betrekkelijk den staat en de verbetering van het schoolwezen in het Bataafsche Gemeenebest 1* (Leiden 1801).
- Bijdragen tot het menschelijk geluk* (Utrecht etc. 1789-94) [Konijnenburg, J., e.a.].
- Castrop, H. van, *Eenvoudig Verhaal der Gebeurenissen in de Avondzitting der Nationaale Vergadering, van Dingsdag den 29 Aug. 1797, betrekkelijk het Discours van den B.R. C.L. van Beyma* (z.p., z.j.) [1797].
- Cras, H.C., *Verhandeling over de Vraage; in welken zin kunnen de Menschen gezegd worden Gelyk te zyn? En welke zyn de Regten en Pligten, die daar uit voortvloeijen* (Haarlem 1792).
- Dagblad van het verhandelde ter vergadering van de provisionele Representanten van Holland* (1795-1796).
- Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland; van de tweede Nationaale Vergadering; van de Nationaale en Constitueerende Vergadering representeerende het Bataafsche volk* (9 dln. Den Haag 1796-1798).
- Dagverhaal der handelingen van het Vertegenwoordigend en Intermediair Wetgevend Lichaam des Bataafschen Volks; van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen volks; des Wetgevenden Lichaams van het Bataafsche Gemeenebest* (14 dln. Den Haag 1798-1801).
- Dagverhaal van het Gebeurde in Amsterdam, Zedert zondag den 18 januari 1795, de eersten Dag waarop de Vrijheidszon Amstels inwoonders begon* (Amsterdam 1795).
- D'Aubigny, N., *Niet zo erg Hollands; Dagboek van een reis naar Nederland (1790-1791)* (Hilversum 2001).
- Decker Zimmerman, J., *Euphonia; een Weekblad voor den beschaafden stand* (Utrecht 1814-1829).
- Decker, J. G. en A. Rogge, *Aanspraaken, gedaan op de agtste algemeene vergaderinge des oeconomischen taks van de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem* (Haarlem 1785).
- De Beroerten In De Vereenigde Nederlanden, Van Den Jaare 1300 Tot Op Den Tegenwoordigen Tyd: Geschetst Ter Waarschuwing Van Derzelver Tegenwoordige Burgers En Leden Van Regeering* 11 (1789).
- De Borger* (Utrecht) 1778-1780 [H. van den Heuvel].
- De Constitutioneele vlieg* (z.p. 1798) [Hespe, J., ed.].
- De Denker* (Amsterdam 1763-1774) [C. van Engelen (1765), N. Bondt en A. van der Meersch].
- De gefnuikte heerschzucht* (Utrecht 1782).
- De Oeconomist of Verzameling van staatsstukken* (1798).
- De Onderzoeker* (1768-1772) [J. Petsch].
- De Opmerker* (1772-1778) [J. Petsch].
- De patriot in de eenzaamheid. Of Proeve van bespiegelingen, ter opwekkinge van vaderlands en vryheids-liefde* (Amsterdam 1787).
- De Philanthrope of Menschenvriend* (Amsterdam 1756-1762) [P. A. Verwer, N. Bondt, C. van Engelen e.a.].
- De Filosooph* (Amsterdam 1766-1769) [C. van Engelen].
- De Politieke Opmerker* (Amsterdam 1795-1796) [Justus Batavus = B. Bosch]
- De Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde* (Den Haag 1805-1810).
- De staatsomwenteling van 1795 in haren aart loop en gevolgen, beschouwd* (Leiden 1801) [J.H. Appellius].
- De Vaderlander* (Amsterdam 1775-1779) [J.F. Martinet en E.M. Engelberts (met A. van den Berg)].
- De verbonden Republikeinen of alliantie almanach voor het schrikkeljaar 1796* (Amsterdam 1796).
- De voordeelen van den Oeconomischen Tak voorgesteld en aangedrongen* ('s Gravenhage 1779).
- De Wijsgeer der Negentiende Eeuw* (Leiden 1845).
- Diderot, D., *Over Holland, Een journalistieke reis 1773-1774* (Amsterdam/Antwerpen 1994).
- Eene handvol Menschenvreugd* (Amsterdam 1781) [barones M. van Essen].
- Ende, A. van den, *Geschiedkundige Schets van Neêrlands Schoolwetgeving met aantekeningen* (Amsterdam 1846).
- Engelberts, E.M., *Stukken bij gelegenheid der viering van het 25-jarig bestaan der Nationale Nederlandsche Huishoudelijke Maatschappij Te Haarlem* (Haarlem 1803).
- *Verdediging van de eer der Hollandsche Natie* (Amsterdam 1776).
- Engelberts G.G., *Schoonheden uit de Nederlandsche dichters der 17e, 18e en 19e eeuw* (Amsterdam 1828).
- Engelen, C. van, 'Eene wysgeerige verhandeling over den schouwburg in 't algemeen', *De Spectatoriaale Schouwburg 1* (Amsterdam 1775).
- Euphonia; een Weekblad voor den beschaafden stand* (Utrecht 1814-1829).
- Eustace, J. Skey, *Letters on the Emancipation and Preservation of the United Provinces, to John de Witt, Esquire, with Lessons of Humanity, Addressed to Nicholas Van Staphorst* (Rotterdam 1797).
- Feestviering der L. La Bien Aimée: ter gedachtenis van het driehonderdjarig jubilé van het Charter van Keulen en het honderdjarig jubilé der stichting van de L. De La Paix, La Bien Aimée, in het O. van Amsterdam ...* 5835 (z.p. 1835).
- Feith, R., *Dagboek mijner goede werken* (Amsterdam 1785).
- *Menschlievendheid* (Amsterdam 1780).
- *De Patriotten, tooneelspel* (Amsterdam 1785).

- De Vriend van 't Vaderland (1787).
- Fernier, B. en G.W. Kernkamp, Bengt Fernier's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759, in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 31(z.p. 1910) 314-509.
- Gedichten bij gelegenheid der Viering van den Zeeslag van Doggersbank* (z.p. 1814).
- Goens, R.M. van, *De ouderwetse Nederlandsche patriot* (1781-1783).
- Gou, L. de, *Dagboek van een patriot, Journaal van Willem Hendrik Teding van Berkhout* ('s-Gravenhage 1982).
- Grondwettige herstelling, van Nederlands staatswezen zo voor het algemeen bondgenootschap, als voor het bestuur van elke byzondere provincie; geschikt om het voornaam doelwit aan te toonen, waar toe de poogingen van goede regenten en de requesten van vaderlandlievende burgers moeten strekken* (2 dln. Amsterdam 1784-86).
- Hall, M.C. van, *Herinneringen van Mr. Maurits Cornelis van Hall, 1787-1815* (Amsterdam 1867).
- *Jan Bondt en diens vader mr. Nicolaas Bondt* (Amsterdam 1845).
- *Dichterlijk Geschenk, gedrukt voor zijne vrienden* (Amsterdam 1854).
- Handelingen van de Municipaliteit der stad Amsterdam* (Amsterdam 1795).
- Heinemeyer, D.U., *Das gelehrte Batavien oder Lexikon der Schriftsteller der Batavischen Republik* [manuscript, aanwezig UBL].
- Hemert, P. van, *Proeve ter beantwoording van de vraag betreffende het bestaan van beginzelen eener belanglooze goedwilligheid in het menschelyk hart* (Amsterdam 1798).
- Hemsterhuis, F., *Proeve eener verhandeling over De Aard en het Gebruik van 's Menschen zedelyk Zintuig en Aristeus of samenspraak tusschen Aristeus en Diocles over de wijsbegeerte* (z.p., 1772-1777) [vertaling C. Ploos van Amstel, i.s.m. J. Lublink] [bewerkingen van 'Sophyle ou De la philosophie' en Aristée ou De la philosophie van Frans Hemsterhuis].
- Hesselink, G., *Uitlegkundig Woordenboek ter opheldering van de Schriften des Nieuwen Verbonds* (Amsterdam 1780).
- Heuvel, H.H. van den, *Verhandeling over de noodzaaklykheid van het ondersteunen der gemeene industrie en de middelen daartoe dienende, met betrekking tot ons vaderland* (Utrecht 1780).
- Hulde aan de nagedachtenis van Rhijnvis Feith* (Zwolle 1824) [Oostkamp, Bourdeau e.a.].
- Iets over het Patriotismus, of het bevorderen van het Welzyn des Vaderlands, tot Voorlichting van minkundige burgers*. Uitgegeeven door het Burgergezelschap in de Oude Pekel-A (Groningen 1795).
- Iselin, I., *Droomen van eenen Menschenvriend*, uit het Hoogduitsch ('s-Gravenhage 1780).
- Jaarboeken der Bataafsche Republiek* 13 dln. (Amsterdam etc. 1795-98).
- Jerusalem, J.F., *Bedenkingen over de kerk vereniging* (Utrecht 1774).
- Jeune, J. C. W. le, *Geschiedkundige nasporingen omtrent den toestand der armen en de bedelarij* (Den Haag 1816).
- Kamp, W., *Patriotsche Catechismus der Zedenleere* (Amsterdam 1795).
- Kantelaar, J., *Lofreden op H.A. Schultens* (Amsterdam 1794).
- Kemper, J. M., *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften* (Amsterdam 1836).
- Koenen, H.J., *Levensbericht van M.C. van Hall* (Leiden 1859).
- Le Moine, de l'Espine en Le Long, *De koophandel van Amsterdam en andere Nederlandsche steden* (Amsterdam 1801).
- Lennep, J. van, *Feestrede, ter viering van het vijf-en-zeventigjarig bestaan des genootschaps Doctrina et Amicitia, gehouden op den 28sten november 1864* (Amsterdam 1864).
- *Het leven van mr. Cornelis van Lennep en mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegelicht uit hunne gedichten en andere oorspronkelijke bescheiden, en in verband met hunnen tijd beschouwd* 4 dln. (Amsterdam 1861-62).
- Letteroefeningen van het kunstgenootschap onder de zinspreuk: Diligentiae Omnia* (Amsterdam 1774).
- Lied van de Leidse Weevers* (Leiden 1784).
- Loosjes, C. en Loosjes P., *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Amsterdam 1761-1876).
- Loosjes, P.A., *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden [...] Ten vervolge van Wagenaars Vaderlandsche historie* (Amsterdam 1797).
- Luzac, E., *Openhartige brieven, om te dienen tot opheldering en regte kennis van de vaderlandsche historie* (Leiden 1781).
- Lykzangen ter gedachtenisse van den beroemden dichter den heere Sybrand Feitama, overleeden te Amsteldam* (Amsterdam 1758).
- Maandelijksche Nederlandsche Mercurius* (1756-1791).
- Martinet, J.F., *Historie der Waereld* (Amsterdam 1784).
- Merken, L. van, *De waare gelukbedeeling, brieven en nagelaaten gedichten* (Amsterdam 1792).
- Mutzenbecher, A. von, *Zur Erinnerung an den Generalsuperintendenten Esdras Heinrich Mutzenbecher in Oldenburg* (Oldenburg Leipzig 1897).
- Mutzenbecher, E. H., *Sammlung der geistlichen Lieder und Psalme, welche in den meisten Evangelisch-*

- Lutherischen Gemeinen der Vereinigten Niederlande, und besonders in Amsterdam [...] (Oldenburg 1789). Naamlijst der leden van het Vrijdag's gezelschap, opgerigt te Amsterdam den 17 december van het jaar MDCCXXXIV onder de zinspreuk: Libertate et Concordia. En eenige Gedichten daartoe betrekkelijk (Amsterdam 1811).*
- Nieuhoff, B., 'B. Nieuhoff aan J.P. Michell, het ontstaan der Hartstochten betreffende', in: J.F. Zuckert, *Genees- en Zedenkundige Verhandeling over de Hartstochten*, (Harderwijk 1794).
- *Aan P. van Hemert, betreffende het Endaemonisme, dat. is de zucht tot het geluk als drijfveer der zedelijkheid* (Harderwijk 1803).
- 'Redevoering over 't regt gebruik der geluksgoederen. Uit het Latyn van B. Nieuhoff', *De Rhapsodist* 6 (1783)169-214.
- Nieuwe Almanach voor het Volk van Nederland voor 1788 (Amsterdam 1787).*
- Nieuwenhuis, C., *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving* 3 (Amsterdam 1820)
- Nieuwland, P., *Nagelaten Gedichten van Pieter Nieuwland* (3e verm. uitg.) (Sneek 1843).
- Oeconomische Courante ter bevordering van Nationale Huishoudkunde, Nyverbeid, Koophandel, enz.* (Amsterdam 1799-1803).
- Ontwerp om de Republiek door eene heilzaame vereeniging der belangen van regent en burger, van binnen gelukkig, en van buiten gedugt te maaken* (Leiden 1785).
- Oosterdijk, H.G., *Redenvoering en Feestzang ter gelegenheid der vijfentwintigste verjaaring des Genootschaps onder de zinspreuk Concordia et Libertate* (1773).
- *Brief aan zyne medeleden van het doctoren-gezelschap onder de zinspreuk 'Uno Animo'* (Amsterdam 1772).
- Paape, G., *Het Patriotismus* (Rotterdam 1787).
- *De zegepraal der menschlievenheid over de dweeperij en het bijgeloof; of de heilrijke vrugten der volksverlichting in Vrankrijk. (Een Fransche Geschiedenis)* (Dordrecht 1790).
- *Jezus Christus, de waare wysgeer: de beste vaderlander, en de grootste menschenvriend* (Den Haag 1796).
- Palm, J.H. van der, *Verhandelingen, Redevoeringen en losse Geschriften* (Amsterdam 1810).
- Paulus, P., 'Aanspraak ter opening van de Vergadering der provis. Representanten van 't Volk van Holland, 28 January 1795', in: *Jaarboeken der Bataafsche Republiek* 1 (1795) 100; Idem in: *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken, of Vervolg der merkwaardigste geschiedenissen, die voorgevallen zyn in de Zeven Provinciën [...] 30a (Amsterdam 1795) 63.*
- *Verhandeling over de Vraage; in welken zin kunnen de Menschen gezegd worden Gelyk te zyn? en welke zyn de Regten en Pligten, die daar uit voortvloeijen* (Haarlem 1793).
- J. Petsch, *Briefwisseling over de Leer van het zedelijk gevoel* (Utrecht 1771).
- Pous, P., *Beschouwing van de mogelykheid om de zoo schadelyke en thans zoo algemeen toenemende bedelary in de Bataafsche republiecq geheel uitteroeyen en van het voordeel 't geen daar door aan de inwoners van dezelve zoude kunnen worden toegebracht* (Middelburg 1801).
- Proeve van een ontwerp, ter opregting eener vaderlandsche maatschappij, ter aanmoediging en belooning der Nederlandsche Heldendeugd* (Dordrecht 1781).
- Rees, B. van, *Over den toekomstigen armenstaat* (Leiden 1799).
- Redenen die een groot aantal leden der Luthersche Gemeente binnen Amsterdam bewoogen hebben, om zich van dezelve af te zonderen* (Amsterdam 1791).
- Resolutien, brieven en stukken, concerneerende het erfstadhouder- capitein- en admiraalschap generaal van Vriesland, zoo als het zelve, in den jaare 1748* (Den Haag 1767).
- Rogge, C., *Volledige verzameling van alle stukken, betreffende de afscheiding der kerk van den staat, door de Nationaale Vergadering* (Leiden 1796).
- *De armen kinderen van den staat of onderzoek nopens de verplichting van het gouvernement, om de armen te verzorgen; en ontwerp van een plan, daar toe strekkende* (Leiden 1796).
- *Geschiedenis der staatsregeling, voor het Bataafsche volk* (Amsterdam 1799)
- Scheltema, J., 'Over de volharding der Amsterdammers in weldadigheid, vooral ten opzichte der stads armenschoolen', in: *Geschied en Letterkundig Mengelwerk* 3 (Amsterdam 1818).
- Sepp, Chr., *Johannes Stinstra en zijn tijd* (Amsterdam 1865).
- Schilderachtige en naauwkeurige brief, van een Amsteldams heer* (Amsterdam 1748).
- Schimmelpenninck, R.J., *Verhandeling over eene wel ingerigte volksregeering* (Leiden 1785).
- Staatsregeling voor het Bataafsche Volk* (Den Haag 1798).
- Sterk, A., *Plan van philanthropynsche opvoeding van C. F. Bahrdr* (Leeuwarden 1777).
- *Weekblad voor Neêrlands Jongelingschap* (1783-1786).
- Stijl, S., *Lofzang aan de vaderlandlievende maatschappij te Amsterdam, ter bevordering der Nederlandsche zeevaart* (Harlingen 1785)
- Suringar, G. T. N., *Gedenkzuil voor Rhijnvis Feith* (Leeuwarden 1825).
- Swildens, J.H., *Amsterdam aan zyne regenten* (Amsterdam 1781).
- Tafreel van de zeden, opvoeding, geleerdheid, smaak, en verlichting, in het voormalig gewest van Holland, aan*

- het einde der agttiende eeuw. Eene bijdrage tot de hervorming, van opvoeding en schoolwezen, in de Bataafsche Republiek.* Door een Cosmopoliet (Amsterdam 1798).
- The Monthly Repository of Theology and General Literature* 11 (1816).
- Themmen, P.H., *Feestviering, ter vyftigste Verjaaring van het Genootschap Concordia et Libertate* (1798).
- Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der vereenigde Nederlanden, zints den aanvang der Noord-Americaansche onlusten, en den daar uit gevolgden oorlog tusschen Engeland en deezen staat, tot den tegenwoordigen tyd* (48 dln. Amsterdam 1786-1811) [P.A. Loosjes].
- Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden. Uit egte gedenkstukken onpartydig zamengesteld. Beginnende met het jaar 1752, waar mede de heer Wagenaar eindigt* 17 dln. (Amsterdam 1781-1787) [Munniks, J.].
- Van de klagende en luije bedelaars, die te lui en te traag zijn om zich in het Nieuwe Oeconomische Werkhuis te begeven* (Amsterdam 1782).
- Velthoven, A., *Dichtkundige bespiegelingen over de aarde, den mensch en den starrenhemel* (Dordrecht 1774).
- Verhandelingen uitgegeven door de Hollandsche maatschappij der wetenschappen te Haarlem*, (30 dln. Haarlem 1754-1793).
- Verhandelingen uitgegeven door de Hollandsche Maatschappij van Weetenschappen te Haarlem. Vervattende vyf antwoorden op de vraag: Hoe moet men het verstand en het hart van een kind bestieren om het te eeniger tyd een nuttig en gelukkig mensch te doen worden?* (Haarlem 1765).
- Vernède, J.S., *Drie Leerredenen over de Voorzienigheid* (Amsterdam 1771).
- Verslag van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen bij het 50-jarig bestaan* (Amsterdam 1817).
- Vitringa, C.L., *Gedenkschriften. Staatkundige geschiedenis der Bataafsche Republiek* 3 (Arnhem 1860).
- Vloten, W. van, *Verhandeling over den zorgelijken toestand der onderscheidene Godsdienstige Gezindheden, in den tegenwoordigen tijd, verdeeld in Neölogen of Heterodoxen, en Obscuranten of Orthodoxen* (Amsterdam 1805).
- Vries, J. de, *Proeve eener geschiedenis der Nederduitsche dichtkunde* (2e dr.) (Amsterdam 1835).
- Wagenaar, J. S. Styl, e.a., *Amsterdam, in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterije, gilden en regeeringe beschreeven, om te dienen ten onmiddelijken vervolge op het werk van Jan Wagenaar* (Harlingen 1802).
- *Schets van het leeven, den aart en het gedrag van den heer mr. Hermannus Noordkerk* (1771).
- *De Patriot, of Politieke Bedenkingen over den Staat der Vereenigde Nederlanden* (1747)
- Warnsinck, W.H., 'Rhijnvis Feith geschetst uit zijn gemeenzame brieven', in: *Gedenkzuil voor Rhijnvis Feith* (Leeuwarden 1825).
- Westerbaen, C., *Lofrede op Joannes Lublink, den jongen, uitgesproken in de Maatschappij Felix Meritis, op den 19den van lentemaand 1817* (Amsterdam 1817).
- Winter, N.S. van, *Monzongo, of de koninklijke slaaf* (Amsterdam 1774).
- Witsen Geysbeek, P. G., *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters* (Amsterdam 1821-1827).
- Wolff, B., A. Deken, *Nederlands verpligting tot het handhaaven der nuttige Maatschappijen en Genootschappen in ons vaderland* (Hoorn 1779).
- *Oeconomische Liedjes* (Den Haag 1781).
- Zakboek van Neerlands volk, voor patriotten, antipatriotten, aristokraten en prinsgezinden* (Dordrecht 1785) [toegeschreven aan H. de Haas].
- Zillesen, C., *Onderzoek naar de oorzaken van de opkomst, het verval en herstel der Vereenigde Nederlanden* (Utrecht 1781-84) 6 dln.

3 Secundaire bronnen

- Aerts, R., Civil Society or Democracy? A Dutch Paradox, *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2-3) (2010) 209-236.
- Aerts, R., Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk 1780-1848', in: R. Aerts e.a. (eds.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen-Amsterdam 2007) 11-95.
- Aerts, R., 'Emotie in de politiek. Over politieke stijlen in Nederland sinds 1848', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* 5 (2003) 12-25.
- Aerts, R., *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam 2009).
- Aerts, R., J. de Jong en H. te Velde (eds.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002).
- Aken, P. van, 'Multatuli Minnebrieven', in: T. Anbeek, J. Goedgebuure(eds), *Lexicon van literaire werken* 43 (1989-2014) 1-12.
- Altena, P., *Gerrit Paape (1752-1803). Levens en werken* (Nijmegen 2012).
- Andrew, D., *Philanthropy and Police. London Charity in the Eighteenth Century* (Princeton-Oxford 1989).
- Ankersmit, F., 'Een blauwdruk van blauwdrukken', *BMGN* 117.4 (2002) 482-494.
- Arnold, E., *Het genootschap Christo Sacrum te Delft: privatisering van de godsdienst omstreeks 1800* (Hilversum 2003).
- Ast-Boiten, L., *Stad tussen Verlichting en Romantiek. Groningen 1780-1850* (Groningen 2011).
- Baar-de Weerd, C., *Uw sekse en de onze: vrouwen en genootschappen in Nederland en in ons omringende landen (1750 ca.1810)* (Hilversum 2009).
- Baar, M. de, Y. Kuiper, E. Borgman, *Biografie & religie: De religieuze factor in de biografie* (Amsterdam 2011).
- Baartmans, J. M., *Brieven van de patriot Adolf Warner van Pallandt tot Zuthem 1782-1787* (Epe 1998).
- *Robert Jasper baron van der Capellen tot den Marsch (1743 – 1814). Regent, democraat en huisvader* (Hilversum 2010).
- Baasner, F., *Der Begriff 'sensibilität' im 18. Jahrhundert: Aufstieg und Niedergang eines Ideals* (Heidelberg 1988).
- Baggerman, A., *Publishing Policies and Family Strategies: The Fortunes of a Dutch Publishing House in the 18th and Early 19th Centuries* (Leiden 2013).
- Baggerman, A., 'De dynamiek van de herinnering', in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment* (Nijmegen 2013) 275-304.
- Baggerman, A., en R. Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780- 1798) een cultuurgeschiedenis van de Bataafse Revolutie* (Amsterdam 2009).
- Baker, J., 'The Philosophy of Tears': Sense(s) and sensibility in some graveyard poems', *Études Épistémè* 30 (2016).
- Barjesteh van Waalwijk van Doorn, L., en F. van Rooijen, *Tussen Vrijheidsboom en Oranjewimpel: Bijdragen tot de geschiedenis van de periode 1795-1813* (Rotterdam 1995).
- Barker-Benfield, G. J., *The Culture of Sensibility: Sex and Society in Eighteenth-Century Britain* (Chicago London 1992).
- Beermink, G., 'Een glasfabriek te Nykerk', *Bijdragen en Mededeelingen der Vereeniging Gelre* 17 (1914) 153-187.
- Berg, C. R. van den, *Ds. Johannes Barueth 1709-1782. Een strijdbaar verdediger van de gereformeerde kerk en staat* (Houten 2003).
- Berg, J. van den, 'Hervormden, dissenters en de patriottenbeweging', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen ed., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 122-33.
- Berg, J. van den, en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1796-1946* (Amsterdam 2013).
- Berg, W. van den, 'De preromantiekconceptie in de Nederlandse literatuurgeschiedenis' in: Klaus Beekman, Marita Mathijssen en George Vis (red.), *Een bedachtzame beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw* (Amsterdam 1999) 13-39.
- Berkel, K. van, *De stem van de wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, 1, 1808-1914 (Amsterdam 2008).
- *Universiteit van het Noorden: vier eeuwen academisch leven in Groningen* (Hilversum 2014).
- Beunders, H., *Publieke Tranen. De drijfveren van de emotiecultuur* (Amsterdam 2002).
- Beutel, A., *Kirchengeschichte im Zeitalter der Aufklärung* (Göttingen 2009).
- Bierens de Haan, J.A., *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* (Haarlem 1952).
- Bierman, A., *Van artsenijsmengkunde naar artsenijsbereidkunde: ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1988).

- Biermann, R., *Die pädagogische Begründung der Belohnungen und Strafen in der Erziehung bei Basedow, Campe und Salzmann: ein Beitrag zur Wandlung des Philanthropismus zu einem pädagogischen Individualismus auf dem Hintergrund der Aufklärung* (Bochum 1970).
- Bijleveld, N., *Voor God, Volk en Vaderland* (Groningen 2007).
- Bille, C., *De tempel der kunst of het kabinet van den heer Braamcamp* (Amsterdam 1961).
- Blanning, T., *The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660-1789* (Oxford 2002).
- Bloemgarten, S., *Hartog de Hartog Lémon. Joods revolutionair in de Franse tijd* (Amsterdam 2007).
- Boekholt, P., *De onderwijsenquête van 1799: Overzicht van de toestand van scholen en onderwijs in Nederland* (Paterswolde 2006).
- 'De onderwijswet van 1801 en het begin van de Staatszorg voor het onderwijs in Nederland', in: P. Boekholt, H. Crombrugge, e.a. (red.), *Tweehonderd jaar onderwijs en de zorg van de Staat* (Assen 2002) 3-10.
 - Binnenlandse zaken. Ontstaan en ontwikkeling van een departement in de Bataafse tijd, 1795-1806. Een reconstructie (Den Haag 1993).
- Boels, H. (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012).
- Booy, H., *Grepren uit twee eeuwen geschiedenis der Maatschappij tot Redding van Drenkelingen* (Amsterdam 1967).
- Bork, D. Delabastita, H. van Gorp, P.J. Verkruijssse en G.J. Vis, *Algemeen letterkundig lexicon* (2012).
- Bos, E., *Soevereiniteit en religie: godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009).
- Bosch, R., *En nooit meer oude Psalmen zingen. Zingend geloven in een nieuwe tijd 1760-1810* (Zoetermeer 1996).
- 'De eredienst als strijdperk van Verlichting. De psalmberijming van 1773', in: E. van der Wal en L. Wessels, *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 209-226.
- Bosma, J.J., *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800* (Nieuwkoop 1997).
- Bots, H., W. Mijnhardt, *De droom van de revolutie: Nieuwe benaderingen van het Patriotisme* (Amsterdam 1988).
- Braber, H. van den, I. Leemans, *Explosieve debatten: Kritische tradities in Nederlandse en Engelse tijdschriften 1750-1940* (Zutphen 2012).
- Breen, J., 'De Regeering van Amsterdam gedurende de Franschen tijd', *Amstelodamum* 12 (1914) 1-110.
- Brokken, H.M., Frijhoff, W. (eds.), *Idealen op leven en dood. Gedenkboek van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen 1767-1992* (Den Haag 1992).
- Brood, P., P. Nieuwland en L. Zoodsma (eds.), *Homines Novi. De eerste volksvertegenwoordigers van Nederland in 1795* (Amsterdam 1993).
- Broomhall, S. (ed.), *Early Modern Emotions: An Introduction* (London-New York 2017).
- Brugmans, H., *Geschiedenis van Amsterdam* (Utrecht-Antwerpen 1975).
- Bruijn, J.G. de, *Inventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917* (Haarlem-Groningen 1977).
- Bruin, R.E. de, 'De uitvoering der wetten en orders van het gouvernement', in: J. Hallebeek en A. Sirks (red.), *Nederland in Franse schaduw: recht en bestuur in het Koninkrijk Holland* (Hilversum 2006) 165-200.
- Buijsters, P.J., *Tussen twee werelden: Rhijnvis Feith als dichter van "Het graf"* (Assen 1963).
- 'Swedenborg in Nederland' *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 83 (1967) 192-224.
 - *Hiëronymus van Alphen (1746-1803)* (Assen 1973)
 - *Wolff & Deken. Een biografie* (Leiden 1984).
 - 'Nederlandse leesgezelschappen uit de 18e eeuw', in: Idem, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen* (Utrecht 1984) 183-198.
- Buijs, P., *De eeuw van het geluk; Nederlandse opvattingen over geluk ten tijde van de Verlichting, 1658-1835* (Hilversum 2007).
- Buisman, J.W., *Tussen vroomheid en Verlichting: Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992).
- *Verlichting in Nederland 1650-1850: Vrede tussen rede en religie?* (Nijmegen 2013).
 - *Onweer – een kleine geschiedenis 1752-1830* (Nijmegen 2019).
- Bunge, W. van (e.a. red.), *Dictionary of seventeenth and eighteenth Dutch philosophers* (Bristol 2003).
- Bunge, W. van (red.), *The early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750* (Leiden 2003).
- Burg, M. van der, en H. Boels (red.), *Tweehonderd jaar Rechten van de Mens in Nederland* (Leiden 1995).
- Burg, M. van der, *Nederland onder Franse invloed. Culturele overdracht en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (Amsterdam 2009).
- Byvanck, W.G.C., *Bataafsch verleden. Dorus' droefheid* (Zutphen z.j.) [1917].
- Clark, P., *British Clubs and Societies, 1580-1800: The Origins of an Associated World* (Oxford 2000).
- Cleave, P. van, *Revolt, religion, and dissent in the Dutch-American Atlantic. Francis Adrian van der Kemp's pursuit of civil and religious liberty* (Phoenix 2014).
- Colenbrander, H., *De Bataafsche Republiek* (Amsterdam 1908).

- *De patriottentijd* (3 dln. 's-Gravenhage 1897-1899).
- Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck (Den Haag 1913).
- Daalder, R., N. Schadee, e.a., *Het Keezending in de polder Blijdorp* (Rotterdam 2010).
- Dam, P. van, e.a. (eds.), *Onbehagen in de polder. Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014).
- Dekker, R., *Holland in beroering: Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982).
- Denby, D. J., *Sentimental narrative and the social order in France, 1760-1820* (Cambridge 1994).
- Driver, J., 'The History of Utilitarianism', in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Edward N. Zalta ed. 2014).
- Dixon, Th., *Weeping Britannia: Portrait of a Nation in Tears* (Oxford 2015).
- Dodde, N., 'Een speurtocht naar samenhang'. *Het rijkschooltoezicht van 1801 tot 2001* (Den Haag 2001).
- Doedens, A., 'Een Noord-Nederlandse exodus nader beschouwd: de uitwijkingen van 1787 en hun rol tijdens de Brabantse revolutie', *De Achttiende Eeuw* 9 (1976) 6-40
- Domela Nieuwenhuis, F., *Geschiedenis der Amsterdamse Lutherse Gemeente* (Amsterdam 1856).
- Dongelmans, B., *Johannes Immerzeel junior (1776-1841). Het bedrijf van een uitgever-boekhandelaar in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amstelveen 1992).
- Doorninck, J. van, *Vermomde en naamloze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren* (Leiden 1883-1928).
- Drenth, A. van, en F. de Haan, *The Rise of Caring Power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and The Netherlands* (Amsterdam 1999).
- Dudink, S., 'Mannelijk burgerschap en lafhartige verwijfdheid. Mannelijkheid en politiek aan het einde van de achttiende eeuw', *Historisch Tijdschrift Groniek* 36 (2002) 107-118.
- Duisenberg, A., Pey, Boersma, Husly, *Otten Husly (1738-1796); Avant-garde architect tijdens de Verlichting* (Rotterdam 1998).
- Dülmen, R. van, *Die Gesellschaft der Aufklärer. Zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland* (Frankfurt am Main 1986).
- Dunk, T. von der, 'Und wen Turken und Heiden Kahmen'. Oecumenische tempelbouw in het licht van de Verlichting', in: G.J. Johannes, J. de Kruif, J. Salman (red.), *Een groot verleden voor de boeg: Cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek* (Leiden 2004) 237-266.
- Dijk, E. van, e.a. (ed.), *De wekker van de Nederlandse natie. Joan Derk van der Capellen 1741-1784* (Zwolle 1984).
- Eck, J. van, *In het hart gezien. Geloof en gevoel in het leven van Nederlandse gereformeerden, 1602-1744* (Franeker 2011).
- Eeghen, I. van, Het genootschap 'Tot Leerzaam Vermaak', *Amstelodamum* 47 (1960) 8-16.
- 'Een moderne Basedowse school in Amsterdam', *Amstelodamum* 48 (1961) 129-132.
- Eerenbeemt, H. van den, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek, 1760-1795. Een mentaliteitsgeschiedenis* ('s-Gravenhage 1977).
- 'Bernardus Bosch: Nutsfiguur, schrijver en politicus', *De Gids* (1971) 489-499.
- Eijnatten, J. van, *Liberty and Concord in the United Provinces: Religious Toleration and the Public in the Eighteenth-Century Netherlands* (Leiden 2003).
- *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre* (Kampen 1993).
- Eijnatten, J. van en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).
- Elias, A.M. en Paula C.M. Schölvinck m.m.v. H. Boels, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd, 1796-1810* (Amsterdam 1991).
- Ellemers, J., 'Sceptische notities over het wetenschappelijke karakter van biografieën', in: H. Renders en G. Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007) 125-140.
- Ellis, M., *The Politics of Sensibility: Race, Gender and Commerce in the Sentimental Novel* (Cambridge 1996).
- Enthoven, V., 'Tot behoud van het lieve vaderland'. De Nationale heffing op inkomen van 1798 in: H. Boels (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 137-162.
- Epple, A., *Empfindsame Geschichtsschreibung. Eine Geschlechtergeschichte der Historiographie zwischen Aufklärung und Historismus* (Köln 2003).
- Estié, P., *Van afgescheiden gemeente tot kerkgenootschap. Geschiedenis van de Hersteld Evangelisch-Luthers in Amsterdam. 1791-1836* (Hilversum 2007).
- Eustace, N., *Passion is the gale: Emotion, Power and the coming of the American Revolution* (Chapel Hill 2008).
- 'Emotion and Political Change', in: S.J. Matt, P. Stearns (eds), *Doing Emotions History* (Chicago, Springfield 2014) 163-183.
- Everard, M., 'In en om de (Nieuwe) Bataafsche Vrouwe Courant. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 24 (Amsterdam 2001) 67-87.
- Faber, S., *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811, De nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983).
- Faull, K.M., *Masculinity, Senses, Spirit* (Plymouth 2011).

- Fehrmann, C., *Onze vloot in de Franse tijd. De admiraals De Winter en VerHuell* (Den Haag 1969).
- Franke, V., *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837* (Amsterdam 2009).
- Frazer, M., *The Enlightenment of Sympathy* (Oxford 2010).
- Frevert, U. e.a., *Emotional Lexicons: Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700-2000* (Oxford 2014).
- Frevert, U., *Defining Emotions: Concepts and Debates over Three Centuries*, in: *Emotional Lexicons: Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling (1700-2000)* (Oxford 2014) 1-31.
- *Emotions in History: Lost and Found* (Budapest 2011); (Amsterdam New York 2011).
- Frijhoff, W., en M. Prak (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadstaat, 1650-1813* (Amsterdam 2005).
- Frijhoff, W., 'Emoties in het kwadraat', *BMGN - Low Countries Historical Review* 121, 2 (2006) 284-291.
- Frijhoff, W., 'Hoe revolutionair kan revolutie zijn? Gedachten over een vergelijkende balans van de revolutionaire mentaliteit in Frankrijk en de Lage Landen', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen ed., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 41-51.
- 'Van onderwijs naar opvoeding onderwijs', *Werkgroep Achttiende Eeuw, Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw* (Amsterdam-Maarssen 1983) 3-39.
- Fritschy, J.M.F., *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* (Den Haag 1988).
- Fritschy, W., J. Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland: staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996).
- Fronius, H., *Women and Literature in the Goethe Era 1770-1820. Determined Dilettantes* (Oxford New York 2007).
- Gabriels, A., *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag 1990).
- Gabriëls, R., S. Koenis en T. Swierstra (red.), *Het hart op de tong. Emoties in de politiek* (Amsterdam 2018).
- Geemert, K. van, *Broederschap of jongensclub. Een wandeling langs het pad van drie Amsterdamse vrijmetselaarslogen 1755-2005* (Amsterdam 2005).
- Geerlings, J., 'Hoe verlicht waren de genootschappen? De achttiende-eeuwse sociabiliteit in recent historisch onderzoek', *Tijdschrift voor geschiedenis* 127, 2 (2014) 189-209.
- Gelder, R. van, *Zeepost. Nooit bezorgde brieven uit de 17de en 18de eeuw* (Amsterdam-Antwerpen 2008).
- Geyl, P., *De Witten-Oorlog, een pennestrijd in 1757* (Amsterdam 1953).
- Giezen, A. M. van der, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)* (Amsterdam 1937).
- Gisi, L., W. Rother, *Isaak Iselin und die Geschichtsphilosophie der europäischen Aufklärung* (Basel 2011).
- Goor, P. van der, 'Van geleerde Kezen en deugdbeminnende burgers', *Amstelodamum* 63 (1976) 58-65.
- Gou, L. de, 'Jan Bernd Bicker (1746-1812)', in: *Biografische bijdragen over achttiende-eeuwers. Fragmenten van jaarredes gehouden in de algemene vergadering van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1979-1985* (Haarlem 1986) 83-124.
- Dagboek van een patriot, *Journal van Willem Hendrik Teding van Berkhout ('s-Gravenhage 1982)*.
- Gou, L. de (ed.), *Het Ontwerp van Constitutie van 1797. De behandeling van het Plan van Constitutie in de Nationale Vergadering* (Den Haag 1983).
- Gou, L. de (ed.), *De Staatsregeling van 1798. Bronnen voor de totstandkoming* (Den Haag 1988-1990).
- *De Staatsregeling van 1801. Bronnen voor de totstandkoming* (Den Haag 1995).
- *De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806. Bronnen voor de totstandkoming* (Den Haag 1997).
- Grijzenhout, F., *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989).
- Sneeuwballen tegen de macht. Politiek en satire omstreeks 1800', in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment* (Nijmegen 2013) 215-242.
- 'Een nationaal monument. Otto Willem Johan Berg en het gedenkteken voor Joan Derk van der Capellen tot den Pol', in: F. Grijzenhout en P. Raedts, *Deze lange eeuw. Metamorfosen van het vaderland 1780-1950* (Amsterdam 2015) 17-32.
- Grijzenhout, F. en N.C.F. van Sas, *Denkbeeldig vaderland. Kunst en politiek in de Bataafs-Franse tijd, 1795-1813* (Den Haag 1995).
- Grijzenhout, F., N. van Sas, W. Velema, (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013).
- Groot, A., *Leven en arbeid van J.H. van der Palm* (Wageningen 1960).
- Groot, K., *Geliefd en gevreesd. Duits toneel in Nederland rond 1800* (Hilversum 2010).
- Guépin, J., 'Het roerend verhaal van het Indiaanse meisje Yarico en de Engelsman mr Inkle', *Neerlandica extra Muros* (1994) 20-31.
- Haan, J. de, 'Van staatsgezind tot liberaal. Over de beeldvorming van Johan de Witt in de revolutietijd (1757-1840)', *BMGN* 120 (2005) 28-47.

- Habermehl, N., 'Guillelmus Titsingh. Een invloedrijk Amsterdams koopman uit de tweede helft van de achttiende eeuw (1733-1805)', *Amstelodamum* (1987) 81-124.
- Hageman, M., 'Vrije verkiezingen in Amsterdam na de Bataafse Revolutie', *Historisch Nieuwsblad* 3 (2014).
- *De geschiedenis volgens Jan Bernd Bicker (1746-1812)* (Amsterdam 2018).
- Hagen, E., 'Fashioning the Emotional Self. The Dutch Statesman Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825) and the Cult of Sensibility', *BMGN* 129-2 (2014) 138-162.
- President van Nederland. Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825) (Amsterdam 2012).
 - 'Een meer of min doodlyken haat'. Antipapisme en cultureel natiebesef in Nederland rond 1800 (Nijmegen 2008).
 - 'Een zaal van staatsmannen, niet van godgeleerden. Godsdienstige sentimenten in de Nationale Vergadering', in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment* (Nijmegen 2013) 125-154.
 - 'A Republic of Sensitive People. Fashioning the Political Self and the Emotional Identity of the Batavian Citizens in The Female Friend of the Fatherland 1798/99', *Achttiende Eeuw* 47. 1 (2015) 64-75.
 - 'Petronella Moens: vriendin van het vaderland. Vrouwen en politiek rondom 1800', *Skript Historisch Tijdschrift* 20.3 (2015) 210-221.
- Hagen, E., en I. Leemans, 'Een vuurige aandoening van het hart: Drift en geestdrift in het nederlands theater en de nationale vergadering, 1780-1800', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126(4) (2013) 530-547.
- Haitsma Mulier, E. e.a. ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999).
- Hallebeek, J., en Adriaan B. Sirks (red.), *Nederland in Franse schaduw: recht en bestuur in het Koninkrijk Holland* (Hilversum 2006).
- Hanou, A., 'De Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde (1805-1810), een verkenning', in: H. Bots en S. Levie, *Periodieken en hun kring. Een verkenning van tijdschriften en netwerken in de laatste drie eeuwen* (Nijmegen 2006).
- *De Onveranderlyke Santhorstsche Geloofsbelydenis, door E. Wolff Bekker (1772)* (Leiden 2000).
 - *Onder de Acacia; studies over de Nederlandse vrijmetselarij en vrijmetselaarsloges vóór 1830* (Leiden 1997).
 - 'Joden en Nederlandse genootschappen, 1750-1850', in: H. Berg (red.), *De Gelykstaat der Joden; Inburgering van een minderheid* (Amsterdam 1996) 25-34.
 - *Revolutie in woorden* (Amsterdam 1989).
 - *De Sluiers van Isis* (Deventer 1988).
- A. Hanou, R. van Vliet (eds.), *Encyclopedie van Nederlandstalige tijdschriften voor 1815*.
- Harris, J., 'Shaftesbury, Hutcheson and the Moral Sense', in: S. Golob, J. Timmermann (eds.), *The Cambridge History of Moral Philosophy* (Cambridge 2017) 325-337.
- Hattum, M. van, *Lezingen en verhandelingen in Concordia et Libertate (1769-1806) en Felix Meritis (dep. letterk.) (1779-1808, 1810-1832, 1865-1873)* (Amstelveen 1983) [eigen uitgave].
- Heering, J., *Op de bres: 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de christelijke godsdienst (1785-1985)* (Den Haag 1985).
- Hewitt, R., *The Revolution of Feeling: the decade that forged the modern mind* (London 2017).
- Hietbrink, A., 'De deugden van een vrije republiek: opvattingen over beschaafdheid in de achttiende-eeuwse republiek', in: P. den Boer (red.), *Beschaving. Geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 197-212.
- Hirsch, E., *Geschichte der Neuern evangelischen Theologie im zusammenhang mit den allgemeine Bewegung des Europäischen Denkens* 4 (Gutersloh 1954).
- Hochstenbach, F en C. Singeling, 'Heinemeijers onvoltooide een onuitgegeven lexicon over de achttiende eeuw', *Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw* (1988) 29-51.
- Hoefnagel, P., *Zoetermeer, een Hollands Tweelingdorp* (Zaltbommel 1980).
- Hoekema, A., Hof, S., (eds.), *Illustere Dissenters. Aspecten van de positie der Nederlandse Lutheranen en Doopsgezinden* (Zoetermeer/Woerden 1996).
- Hoffmann, S., *Civil Society 1750-1914* (New York 2006).
- Hofman, E., 'The Tears of a Killer: Criminal Trials and Sentimentalism in the Austrian Netherlands', *BMGN - Low Countries Historical Review* 132(2) 3-26.
- Hogenstijn, C., *Het Algemeen Welzijn van het Volk, een politiek- en rechtshistorische studie van Deventer in de Patriottentijd* (Deventer 2004).
- Honings, R., L. Jensen, *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in Nederland in de 18de en 19de eeuw* (Amsterdam 2019).
- Hoorn, J. van, *De Nederlandsche Schoolwetgeving voor het Lager Onderwijs, 1796-1907* (Groningen 1907).
- Horst, D. van der, *Van Republiek tot Koninkrijk. De vormende jaren van Anton Reinhard Falck, 1777-1813* (Amsterdam 1985).
- Höweler, H., 'De lakenfabrikant Frans van Lelyveld', in: *Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (Leiden 1966) 1-45.

- Catalogus van handschriften (vnl. uit de 18e eeuw) in het archief der familie Six [z.j. z.p.].
- Hulshof, H., E. Kwakernaak, F. Wilhelm, *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland. Onderwijs in de moderne talen van 1500 tot heden* (Groningen 2015).
- Hunt, L., *Inventing human rights. A history* (New York 2007).
- Huussen, A., 'Freedom of the press and censorship in the Netherlands 1780-1810', in: A.C. Duke en C.A. Tamse (eds.), *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands* (Zutphen 1987) 107-126.
- 'De emancipatie van de joden in Nederland', *BMGN* 94 (1979) 75 -83.
- Israel, J., *Revolutionary Ideas: An Intellectual History of the French Revolution from The Rights of Man to Robespierre* (Princeton 2014).
- *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790* (Oxford 2013).
- *A revolution of the mind. Radical Enlightenment and the intellectual origins of modern democracy* (Princeton etc. 2010).
- *Failed Enlightenment: Spinoza's Legacy and the Netherlands (1670-1800)* (Wassenaar 2007).
- *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001).
- *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995).
- Jackson, H., *Scholar in the wilderness: Francis Adrian Van der Kemp* (Syracuse 1963).
- Jacob, M., *The Origins of Freemasonry. Facts and Fictions* (Philadelphia 2007).
- Jacob, M., 'The Affective Revolution in 1790s Britain', *Eighteenth-Century Studies* 34-4 (2001) 491-521.
- Jacob, M., W. Mijnhardt, *The Dutch Republic in the eighteenth century: decline, Enlightenment and revolution* (Ithaca N.Y. 1992).
- Jacobs, E., '1798: A turning point? Censorship in the Batavian Republic', in: Joris Oddens e.a. (eds.), *The Political Culture of the Sister Republics, 1794-1806* (Amsterdam 2014) 151-158.
- 'Het Volk zal over de constitutie beslissen': De strijd om de publieke opinie van 1797', *De Achttiende Eeuw* 44 (2012) 85-100.

- Jansen, C., 'H.C. Cras (1739-1820). Hoogleraar en natuurrechtsgeleerde in hart en nieren', in: E.O.G. Haitisma Mulier e.a. ed., *Athenaeum Illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School, 1632-1877* (Amsterdam 1997) 287-310.
- Jensen, L., *Vieren van vrede: Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016).
- Jensen, L., Kuitert, L. (red.), *Geluk in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2009).
- Jansen, S., *Het Pauperparadijs* (Amsterdam 2008).
- Johannes, G., 'Nationale filologieën' en het historisch onderzoek naar disciplinevorming in de geesteswetenschappen. Een verkenning', *Studium* 1 (2011) 31-46.
- 'De Vriend van 't Vaderland. Een intrigerend fiasco', in: P. van Wissing (red.), *Stoekschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008) 147-164.
- *Dit moet U niet onverschillig wezen! De vaderlandse letterkunde in het Noord-Nederlands voortgezet onderwijs 1800- 1900* (Nijmegen 2007).
- *De lof der aalbessen: over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830* (Den Haag 1997).
- 'Elk weet wat dichtkunst, wat welsprekendheid is'. Retorica en de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1780-1830, *Voortgang* 17 (1997 en 1998).
- *De barometer van de smaak: Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995).
- *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding - van Van Alphen tot Verwey* (Amsterdam 1992).
- Johannes, G., Kruif, J. de en J. Salman (red.), *Een groot verleden voor de boeg: Cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek* (Leiden 2004).
- Jong, E. de, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en prinsgezinden in Leiden 1775-1795* (Hilversum 2014).
- Jong, J. de, *Democratie in kinderschoenen: twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet 1797 - 1798* (Leiden 2018).
- Jonge, A. de, 'Een Haarlemse vroedschap met weinig Haarlemmers. De restauratie in Haarlem van 1788 tot 1795', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* XL (1986) 174-233.
- Jonge, J. de, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen* 5 (Haarlem, 1858-1862).
- Jongenelen, T., 'Kakera Akotie, Cornelis van Engelen en Christiaan Hagerop', *Mededelingen van de stichting JCW* 39-1 (2016) 17-28.
- Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden, 1747-1794 (Amsterdam 1998).
- 'Een optimistische dinosaurus. Johannes Petsch als spectatorschrijver', in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 2-1 (1991) 49-69.

- Joor, J., 'Wiselius, Samuel Iperuszoon', in: Biografisch Woordenboek van Nederland URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/> [15/02/2016]
- Jorissen, T., *De overgave van Amsterdam in januari 1795* (Amsterdam 1884).
- De patriotten te Amsterdam in 1794 (Amsterdam 1875).
 - De omwenteling van 1813. Bijdragen tot de geschiedenis der revolutie (Groningen 1867).
- Jourdan, A. 'The national dimension in the Batavian Revolution. Political discussions, institutions, and constitutions, in: J. Oddens, E. Jacobs, M. Rutjes, *The political culture of the sister republics, 1794-1806* (Amsterdam 2014) 187-200.
- 'Buitenbeentje tussen de zusterrepublieken. De Bataafse Republiek in internationaal perspectief', in: F. Grijsenhout, N. van Sas, W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment* (Nijmegen 2013) 155-183.
 - 'Amsterdam klem tussen staat en volk. Een bedreigde municipaliteit (1795-1798)', in: Ida Nijenhuis, e. a. (eds.), *De leeuw met de zeven pijlen. Het gewest in het landelijk bestuur* (Den Haag 2010) 95-110.
 - *La Révolution Batave entre la France et l'Amérique* (Rennes 2008).
 - 'Staats- en natievorming in de tijd van Lodewijk Napoleon', *De negentiende eeuw* 30-3/4 (2006) 132-146.
 - *Amsterdam en révolution, 1795-1798. Un jacobinisme batave?* (Amsterdam 2006).
 - 'The Batavian Revolution: Typical French, typical Dutch or typical Atlantic. A study of political and cultural transfers', *Dutch Crossing* 31-2 (2007) 271-288.
- Kagchelland, A. en M., *Van Dompers en Verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)* (Delft 2009).
- Kalff, G., *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* 6 (Groningen 1906-1912).
- Kaplan, B., *Cunegonde's Kidnapping: A Story of Religious Conflict in the Age of Enlightenment* (New Haven 2014).
- Kapossy, B., *Iselin contra Rousseau: Sociable Patriotism and the History of Mankind* (Basel 2006).
- Kerkhoff, T., *Hidden Morals, Explicit Scandals. Public Values and Political Corruption in the Netherlands, 1748-1813* (Leiden 2012).
- Kerr, H., D. Lemmings, R. Phiddian, *Passions, Sympathy and Print Culture: Public Opinion and Emotional Authenticity in Eighteenth-Century Britain* (Hampshire 2016).
- Klein, S. en J. Rosendaal, 'Democratie in context. Nieuwe perspectieven op het Leids Ontwerp (1785)', *De Achttiende Eeuw* 26 (1994) 71-100.
- Klein, S., *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
- Klep, P. en A. Verheusen, 'The Batavian statistical revolution in the Netherlands, 1798-1802', in: P. Klep en I. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre- statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam 2002) 216-240.
- Kloek, J. 'Vaderland en letterkunde, 1750-1800', in: N. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 237-273.
- Kloek, J. 'Het genootschap Nederland. Over Johannes Lublink, jr.', in: K. Fens (ed.), *Verlichte geesten. Een portretgalerij voor Piet Buijnsters* (Amsterdam 1996) 37-49.
- Kloek, J., 'Metten met twee maten? Joannes Lublink als verdediger van 'Werther' en van 'Grandison'', *Nieuwe Taalgids* 80 (1987) 335-349.
- Kloek, J. *Over Werther geschreven: Nederlandse reacties op Goethes Werther, 1775-1800: proeve van historisch receptie-onderzoek* (Utrecht 1985).
- Kloek, J., K. Tilmans, *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002).
- Kloek, J., W. Mijnhardt, 'De verlichte burger', in: J. Kloek, K. Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 155-171.
- Kloek, J., W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Knijff, J. van der, *Heilige gezangen. Herkomst, ontwikkeling en receptie van de lofzangen in het psalmboek van Dathenus en de 'Eenige Gezangen' in de Staatsberijming van 1773* (Apeldoorn 2018).
- Knott, S., *Sensibility and the American revolution* (Chapel Hill 2009).
- Koch, F., *Christian Fürchtegott Gellert. Poet und Pädagoge der Aufklärung* (Weinheim 1992).
- Koekkoek, R., *The Citizenship Experiment. Contesting the Limits of Civic Equality and Participation in the Age of Revolutions* (Utrecht 2016).
- 'Eene waare en vrije Republiek. Jan Konijnenburg, De republieken en de uitvinding van de moderne republiek', *De Achttiende Eeuw* 42-2 (2010) 236-259.
- Koene, B., *Schijn gestalten. De levens van diplomaat en rokkenjager Gerard Brantsen, 1735-1809* (Hilversum 2013).
- Konst, J., I. Leemans, B. Noak, *Niederländisch-deutsche Kulturbeziehungen 1600-1830* (Göttingen 2009).
- Kooiman, W., 'Het ontstaan van de Herstelde Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam', *Amstelodamum* 48 (1956) 172-209.
- *Luthers kerklied in de Nederlanden* (Amsterdam 1943).

- Koole, R., *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995).
- Koolhaas-Grosfeld, E., 'Voor man en maatschappij. Over vrouwen in de Bataafs-Franse tijd', in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment* (Nijmegen 2013) 185-214.
- *De ontdekking van de Nederlander in boeken en prenten rond 1800* (Zutphen 2010).
 - 'De verbeelding van broederschap in de laat achttiende-eeuwse genre-schilderkunst, in het bijzonder van Adriaan de Lelie': *De Achttiende Eeuw* 28 (1996) 141-182.
- Kop, P., *Mens en burger. Een geschiedenis van de grondrechten* (Zutphen 2009).
- Korpel, L., 'J. Lublink d.j. 'Verhandeling over het vertaalen' in Tweede zevental verhandelingen, voorgelezen in het genootschap 'Concordia et Libertate'. Amsterdam, 1788.' in: L. Korpel (ed), *In Nederduitsch gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820* (Den Haag 1993) 151-185.
- Kouwenberg, A., 'De kennis der Duitsche taal is voor een geleerden hedendaags onontbeerlijk'. *Duitse natuurwetenschappen en pedagogiek in Nederlandse genootschappen rond 1800* (Amsterdam 2010).
- Krop, H., 'Eenheid in verscheidenheid. Nieuwe visies op de (Nederlandse) Verlichting', *De Achttiende Eeuw* 37 (2005) 53-68.
- Kuiken, K., *De donkere jaren van de Verlichting. Het Bildtse leesgezelschap en zijn voorlopers in de 18e eeuw* (Haren 2016).
- Kuipéri, J., *Van bouwkunst en rijkunst. Amsterdamse rijhallen in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw* (Utrecht 2013) [eindschrijft masteropleiding Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg Universiteit].
- Lachmann, R. (red.), *Christian Gotthilf Salzmann interdisziplinär. Seine Werke und Wirkungen in Theologie, Pädagogik, Religionspädagogik und Kulturgeschichte* (Jena 2013).
- Lange, H. de, 'Revolutie en democratie', *De Gids* 134 (1971) 470-482.
- Langeveld, H., 'De levensbeschrijving als vergrootglas. Het nut van de politieke biografie', in: A. Fortuin, J. Linders (eds.), *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland* (Amsterdam 2007) 131-136.
- Lans, N., *225 jaar Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel. Per traditie vernieuwend* (Den Haag 2002).
- Laurentius, T., J.W. Niemeijer, G. Ploos van Amstel, *Cornelis Ploos van Amstel 1726-1798. Kunstverzamelaar en prentuitgever* (Assen 1980).
- Leeb, L., *The ideological origins of the Batavian Revolution. History and politics in the Dutch Republic, 1747-1800* (Den Haag 1973).
- Leemans, I., 'The Translation Machine. Mechanisms of cultural transfer between the German lands and the Netherlands 1750-1840', in: J. Konst, I. Leemans en B. Noak (red.), *Niederländisch-Deutsche Kulturbeziehungen 1600-1830* (Göttingen 2009) 343-356.
- 'Zie ons vry voor uwe wetsteen aan'. Frans-classicisme en de radicale Verlichting', in: G. Johannes, J. de Kruif en J. Salman, *Een groot verleden voor de boeg. Cultuurhistorische opstellen voor Joost Kloek* (Leiden 2004) 213-236.
- Leemans, I., G. Johannes, *Worm en donder. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: De Republiek* (Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 4) (Amsterdam 2013).
- Leemans, I., J. Oddens, 'Ontwikkelingen in het verlichtingsonderzoek sinds het jaar 2000', *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 127 (2) (2014) 183-187.
- Leeuwen, M. van, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Utrecht 1990).
- Lenders, J., *De burger en de volksschool: Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988).
- Liagre, G., 'Johann Kaspar Lavater en de vrijmetselarij - voedingsbodem van liberté-égalité-fraternité', *Thoth* 5 (2017) 48-53.
- Ligtenberg, L., *De nieuwe wereld van Peter Stuyvesant. Nederlandse voetsporen in de Verenigde Staten* (Amsterdam 1999).
- Limburg Brouwer, P. van, *Het leven van Mr. Samuel Iperuszoon Wiselius* (Groningen 1846).
- Lintsen, H. (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Zutphen 1995).
- Logchem, E. van, 'Lucretia van Merken (1721-1789) en het dichtgenootschap Laus Deo, Salus Populo', *Voortgang* 6 (1985) 285-360.
- Lok, M., *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie, 1813-1820* (Amsterdam 2009).
- Loosjes, J., *Naamlijst van predikanten, hoogleraren en proponenten der Lutherse kerk in Nederland* ('s-Gravenhage 1925).
- Los, W., *Opvoeding tot Mens en Burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Hilversum 2005).
- Luiten van Zanden, J., en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).

- Boven, M. van, *De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811* (Nijmegen 1990).
- Madelein, C., 'Nostalgie bij de breuk met het verleden. Bilderdijk en Feith over geuzen en patriotten', *Nederlandse Letterkunde* (2012) 125-140.
- *Juigchen in den adel der menschlijke natuur – Het verhevene in de Nederlanden (1770-1830)* (Gent 2010).
- Maenen, J., De invoering van het metrieke stelsel in Nederland tussen 1793 en 1880. Aspecten van een beschavingsproces (Nijmegen 2002).
- Manen, K.G. (red.), *Lutheranen in de Nederlanden. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca.1520-2004)* (Zoetermeer 2011).
- Mansvelt, W., *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij* (Haarlem 1924).
- Martens, S., S. Vuyk, *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt: de brieven van student Marten Martens* (Hilversum 2005).
- Mathijssen, M., 'Manuscriptkeuringen en boekverboden. Censuur rond de Franse tijd', in: Idem (ed.), *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011).
- Mattheij, T., *Leerschool der Liefde. Burgerlijk drama en de Amsterdamse Schouwburg 1738-1788. Geschiedenis, Repertoire, Receptie* (Houten 2010).
- 'De ontvangst van Richardson in Nederland (1750-1800)', *Spektator* 8 (1978-1979) 142-157.
- Meerkerk, E. van, *Willem V en Wilhelmina van Pruisen: De laatste stadhouders* (Amsterdam 2009).
- Meeuwse, K. (ed.), *Lodewijk Napoleon, de Hollandse jaren* (Uithoorn 2008).
- Meijer, A., *The Pure Language of the Heart: Sentimentalism in the Netherlands, 1775-1800* (Amsterdam 1998).
- Meijer, F., 'Gedekt voor het oog der ongewijden'. *Vrijmetselarij in Amsterdam 1756-1800* (Amsterdam 2003).
- Melief, P., *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854* (Groningen-Djakarta 1955).
- Menne, K., *August Hermann Niemeyer – Sein Leben und Wirken* (Halle 1928).
- Methorst, H., *Werkinrichtingen voor behoeftigen* (Utrecht 1895).
- Meyer-Spacks, P., *Reading Eighteenth-Century Poetry* (Chichester 2009).
- Michman, J., *Dutch Jewry during the Emancipation Period 1787-1815* (Amsterdam 1995).
- Mijnhardt, W., *Voortschrijdend inzicht: omdat de wetenschap niet stilstaat* (Amsterdam 2013).
- '1800 ter discussie. Een repliek', *BMGN* 117 (2002) 507-18.
 - 'Genootschappen en de Verlichting: Een repliek', *De Achttiende Eeuw* 26-1 (1994) 101-114.
 - 'Natievorming in het revolutietijdvak', *BMGN* 104 (1989) 546-553.
 - *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987).
- Mijnhardt, W.A. Wichers, *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Edam 1984).
- Millburn, J.R., *Benjamin Martin. Author, Instrument-maker, and 'Country Showman'* (Leiden 1986).
- Minois, G., *L'Âge d'or: Histoire de la poursuite du bonheur* (Paris 2009).
- Motooka, W., *The Age of Reasons: Quixotism, Sentimentalism and Political Economy in Eighteenth-Century Britain* (London 1998).
- Müller, W., *Johann Friedrich Wilhelm Jerusalem: eine Untersuchung zur Theologie der 'Betrachtung über die vornehmsten Wahrheiten der Religion'* (Berlin-New York 1984).
- Munck, B. de, 'Motieven en vertogen van het middenveld. (Vroeg)moderne sociabiliteit tussen civil society en sociaal kapitaal', *De Achttiende Eeuw* 39 (2007) 3-20.
- Naber, J., *Joan Melchior Kemper 1776-1824* (Haarlem 1913).
- Nierop, L. van, 'Ter nagedachtenis van Vondel', *Amstelodamum* (1937) 123.
- Nijland, J.A., *Leven en werk van Jacobus Bellamy* (Leiden 1917).
- Noordeloos, P., *De restitutie der kerken in den Franschen Tijd* (Nijmegen, Utrecht 1937).
- Noordhoek, W., *Gellert und Holland. Ein Beitrag zu der Kenntnis der geistigen und literarischen Beziehungen zwischen Deutschland und Holland im achtzehnten Jahrhundert* (Amsterdam 1928).
- Noordhoek, W. 'Lavater und Holland', *Neophilologus* 10 (1925) 10-19.
- Nussbaum, M., *Political Emotions: Why Love Matters for Justice* (Cambridge 2013); Idem, vertaald als: *Politieke emoties: waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan* (Amsterdam 2014).
- Nusteling, H., *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860* (Amsterdam 1985).
- Oddens, J. 'Zoeken naar eendracht. Parlementaire vertegenwoordiging in Nederland tot 1815', in: R. Aerts e.a. (eds.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015) 253-277.
- 'Een lam republiekje als ik'. Jacob Hahn, het achttiende-eeuwse gevoelsdenken en de ordeverstoringen in de Nationale Vergadering' in: P. van Dam, J. Turpijn, B. Mellink (red.), *Onbehagen in de polder. Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 139-162.
 - *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland 1796-1798* (Nijmegen 2012).
 - 'Menistenstreken in het strijdperk. Het eerste parlement van Nederland en de mythe van de moderate middenpartij', *Doopsgezinde Bijdragen, nieuwe reeks* 35/36 (Amsterdam 2009/2010) 337-361.

- Oddens, J., E. Jacobs, M. Rutjes, *Political Culture of the Sister Republics, 1794-1806 France, the Netherlands, Switzerland, and Italy* (Amsterdam 2014).
- Okel, H., *Der Bürger, die Tugend und die Republik 'Bürgerliche Leitkultur' in den Niederlanden im 18. Jahrhundert im Spiegel der Moralischen Wochenschriften* (Bonn 2004).
- Oldewelt, W., *Kohier van de personele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (Amsterdam 1945).
- Oomen-Delhaye, A., *De Amsterdamse schouwburg als politiek strijdtoneel. Tussen toneel & politiek. De (r)evolutie van klassieke helden 1780-1801* (Hilversum 2019).
- Oosterholt, J., *De ware dichter. De vaderlandse poëtische discussie in de periode 1775-1825* (Assen 1998).
- Oostrum, W. van, 'Vrouwen in achttiende-eeuwse dichtgenootschappen', *Vooys* 14 (1996) 13-18.
- Otten, J., en H. Reitsma, 'De omwenteling te Amsterdam en de leesgezelschappen 't Schootsvel', *Amstelodamum* 82 (1995) 10-20.
- Ouden, W. den, *Kerk onder Patriottenbewind: kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek (1795-1801)* (Zoetermeer 1994).
- Ouwerkerk, A., *Tussen kunst en publiek: Een beeld van de kunstkritiek in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Leiden 2003).
- Paul, H., 'Rousseau in de Republiek: Nederlandse reacties op de burgerlijke godsdienst van Jean-Jacques Rousseau', *Groniek* 33 (1999) 103-113.
- Peene, W., *Josua van Iperen (1726-1780): gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting* (Zoetermeer 2017).
- Persant Snoep, D., 'Sterven en rouwen 1700-1900', in: *Dood en begraven, sterven en rouwen 1700-1900* (Utrecht 1980) 4-73.
- Peterse, J., 'Publicist voor Oranje. R. M. van Goens en De ouderwetse Nederlandsche patriot (1781-1783)', *BMGN* 103-2 (1988) 182-208.
- Pfeil, T., *'Tot redding van het vaderland'. Het primaat van de Nederlandse overheidsfinanciën in de Bataafs-Franse tijd 1795-1810* (Amsterdam 1998).
- 'Het Nederlandse bezuinigingsbeleid in de Bataafs -Franse tijd (1795-1810)', in: W. Fritschy, e.a. (eds.), *Doel en middel. Aspecten van financieel overheidsbeleid in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden* (Amsterdam 1995) 133-150.
- Plamper, J., *Geschichte und Gefühl. Grundlagen der Emotionsgeschichte* (München 2012). Vertaald als *The History of Emotions* (Oxford 2015).
- Ploos van Amstel, G., *Portret van een koopman en uitvinder Cornelis Ploos van Amstel. Maatschappelijk, cultureel en familielevens van een achttiende-eeuwer* (Assen 1980).
- Pocock, J., *Barbarism and Religion: The Enlightenments of Edward Gibbon* (Cambridge 1999).
- Poell, T., *The Democratic Paradox: Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation (1780-1813)* (Utrecht 2007).
- Poell, T., 'Het einde van een tijdperk. De Bataafs-Franse tijd 1795-1813', in: W. Frijhoff, M. Prak, M. Carasso-Kok (eds.), *Geschiedenis van Amsterdam: Zelfbewuste stadstaat 2-2* (Amsterdam 2005) 429-499.
- Postma, J., *Alexander Gogel (1765-1821). Grondlegger van de Nederlandse staat* (Hilversum 2017).
- 'De tiërcering van 1810. Voorgeschiedenis, besluitvorming en nasleep', in: H. Boels (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012).
- Pöthe, Z., *Perikles in Preußen. Die Politik Friedrich Wilhelms II. im Spiegel des Brandenburger Tores* (Epubli 2014).
- Pothuizen, K., *Tussen woestheid en weelde: het beschavingsideaal van de Rhapsodist (1771-1783)* (doctoraalscriptie UvA 2011).
- Prak, M., *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1720-1820* (Nijmegen 1999).
- Prud'Homme van Reine, R., *Moordenaars van Jan de Witt* (Utrecht 2013).
- Quay, P. de, *De genoegzaamheid van het natuurlijk gezond verstand. Prijsverhandelingen over godsdienst, zedenkunde en burgerlijke maatschappij in Nederland aan het einde der 18e eeuw* (Den Haag 2000).
- Raven, G., 'De oprichting van de Kweekschool voor de Zeevaart en haar achtergronden 1700-1785', in: G. Acda e.a., *Tot een rechtschapen en kloek zeeman toe te rusten, 1785-1985. Tweehonderd jaar Kweekschool voor de Zeevaart en Hogere Zeevaartschool Amsterdam* (Zutphen 1985) 113-184.
- Reddy, W., 'Sentimentalism and its erasure. The role of emotions in the era of the French Revolution', *Journal of Modern History* 72-1 (2000) 109-152.
- Reitsma, H., 'De belangrijkste uitvinding van de achttiende eeuw', in: H.M. Brokken en W.Th.M. Frijhoff (red.), *Idealen op leven en dood, Gedenboek van de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen 1767-1992* (Den Haag 1992) 8-27.
- 'Genootschappen in Amsterdam en de revolutie van 1787', in: Th. van der Zee, J. Rosendaal en P. Thissen (red.), *1787: de Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 146-165.
- 'De beginjaren van Felix Meritis, 1777-1795', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 15 (1983) 101-140.

- Renders, H., *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten* (Amsterdam 2008).
- Renders, H., G. Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007).
- Resink, B. en J. Verhoeven, 'De stem van het volk. De Amsterdamse wijkvergaderingen in de eerste jaren der Bataafse Revolutie', *Amstelodamum* 82 (1995) 33-43.
- Rigter, R., 'De geneeskundige staatsregeling of medische politiek volgens J. Frank (1745-1821)', *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde* 139 (1995) 1299-1302.
- Riskin, J., *Science in the Age of Sensibility: The Sentimental Empiricists of the French Enlightenment* (Chicago 2002).
- Roberts, L., 'Going Dutch: Situating Science in the Dutch Enlightenment', in: J. Golinski (red.), *The Sciences in Enlightened Europe* (Chicago/London 1999) 350-388.
- Roberts, M., *Making English Morals. Voluntary Association and Moral Reform in England, 1787-1886* (Cambridge 2006).
- Roelevink, J. (ed.), *Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1795-1813* (database Huygens ING).
- Rooden, P. van, 'Godsdienst en nationalisme in de achttiende eeuw: het voorbeeld van de Republiek', in: N. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 201-236.
- *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996).
- Roodenburg, H. 'Si vis me flere...' On Preachers, Passions and Pathos in Eighteenth-Century Europe', in: J. Dijkstra, J. Kroesen, and Y. Kuiper (eds.), *Myths, Martyrs, and Modernity: Studies in the History of Religions in Honour of Jan N. Bremmer* (Leiden 2010) 609-628
- 'Tranen op het preekgestoelte, de achttiende-eeuwse kanselwelsprekendheid tussen toneel en authenticiteit', *De Achttiende Eeuw* 41-1 (2009) 15-32.
- Roodenburg, H., C. Santing (eds.), 'Batavian Phlegm? The Dutch and their Emotions in Pre-Modern times', *BMGN - Low Countries Historical Review* 129-2 (2014) 7-19.
- Roorda, D.J., 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid', in: D.J. Roorda, *Rond prins en patriciaat. Verspreide opstellen* (Weesp 1984) 42-52.
- Ros, A., *David's Soete lier, vijf eeuwen Nederlandse psalmberijmingen* (Apeldoorn 2010).
- Rosendaal, J., *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland, 1783-1799* (Nijmegen 2005).
- *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (Nijmegen 2003).
- 'Geloof en revolutie. De Nederlandse katholieken en oecumenisch christenradicalisme', in: J. Rosendaal, Monteiro en Rooijackers (ed.), *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme* (Kampen 1993) 261-82.
- 'Vrijmetselarij en Revolutie', in: J. Rosendaal, A. van de Sande (eds.), *Een stille leerschool van deugd en goede zeden. Vrijmetselarij in Nederland in de 18e en 19e eeuw* (Hilversum 1995) 63-84.
- Rosendaal, J. (ed.), *Staatsregeling voor het Bataafsche Volk 1798. De eerste Grondwet van Nederland* (Nijmegen 2005).
- Rosenwein, B., *Problems and Methods in the History of Emotions* (2010) <http://www.passionsincontext.de>.
- 'Worrying about Emotions in History', *American Historical Review* 107 (Oxford 2002) 821-845.
- Rotmans, J., 'Droom en daad. Het politieke denken van Frans Hemsterhuis', *Skript Historisch Tijdschrift* 30.4 (Amsterdam 2014) 228-243.
- Ruberg, W., K. Steenbergh (ed.), *Sexed sentiments, interdisciplinary perspectives on Gender and emotions* (Amsterdam New York 2011).
- Rutjes, M., 'Onderdrukt onbehagen. Het ontstaan van de repressieve staat in Nederland 1780-1815', in: P. van Dam, J. Turpijn, B. Mellink (red.), *Onbehagen in de polder. Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 23-41.
- 'Useful citizens. Citizenship and democracy in the Batavian Republic, 1795-1801', in: J. Oddens, E. Jacobs, M. Rutjes, *Political Culture of the Sister Republics, 1794-1806 France, the Netherlands, Switzerland, and Italy* (Amsterdam 2014) 73-84.
- *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012).
- Sant, A.J. van, *Eighteenth-Century Sensibility and the Novel: The Senses in Social Context* (Cambridge 2004).
- Sas, N. van, 'De Republiek voorbij. Over de transitie van republicanisme naar liberalisme', in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment* (Nijmegen 2013) 65-100.
- *Bataafse terreur. De betekenis van 1798* (Nijmegen 2011).
- 'Recht op geluk', in: L. Jensen en L. Kuitert, *Geluk in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2009) 225-236.
- *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- 'Politiek als passie', in: M. Mathijssen (ed.), *Hartstocht in contrapunt* (Amsterdam 2002) 52-63.
- 'De burger als eunuch', *BMGN* 4 (2002) 495-506.
- 'De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813', in: N. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 275-308.
- 'Tweedragt overal: het patriottisme en de uitvinding van de moderne politiek', in: H. Bots, W. Mijnhardt, *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van de revolutie* (Amsterdam 1988) 18-31.

- 'De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw', *BMGN* 100.4 (1985) 636-46.
- Sas, N.C.F., en H. te Velde (red.), *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland 1798-1917* (Den Haag 1998).
- Schaaf, R. van der, 'Wakkerendijk 44a t/m 52: Stadsdijk en Koetshuis', *HKEN (historische kring Eemnes)* 4 (1999) 259-272.
- Schama, S., *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands, 1780-1813* (New York 1977).
- Scheer, M., 'Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieucian Approach to Understanding Emotion', *History and Theory* 51 (2012) 193-220.
- Schlingman, C., *Gellert, Eine Literarhistorische Revision* (Bad Homburg 1967).
- Schmidt, F., *Paleizen voor prinses en burgers, architectuur in Nederland in de achttiende eeuw* (Zwolle 2006).
- 'Armoede en verlichting. Het nieuwe werkhuis in Amsterdam en Abraham van der Hart', *De Achttiende Eeuw* 35 (2003) 89-122.
- Schmidt, J., *Melancholy and the Care of the Soul. Religion, Moral Philosophy and Madness in Early Modern England* (Hampshire/Burlington 2007).
- Schmitt, H., *Vernunft und Menschlichkeit. Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung* (Bad Heilbrunn 2007).
- Schönborn, S., V. Viehöver (eds.), *Gellert und die empfindsame Aufklärung. Vermittlungs-, Austausch- und Rezeptionsprozesse in Wissenschaft, Kunst und Kultur* (Berlin 2009).
- Schulte Nordholt, G., 'Are all men created to be universal? Dutch cultural and scientific societies in the decades around 1800', *De Achttiende Eeuw* (1999) 163-172.
- Schulte Nordholt, J. W., *Voorbeeld in de verte. De invloed van de Amerikaanse revolutie in Nederland* (Baarn 1979).
- Schultz Jacobi, J., F. Domela Nieuwenhuis, *Geschiedenis van het godsdienstig gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden* (Utrecht 1843).
- Schutte, G., *Patriotten, Prinsgezinden, Gereformeerden. Over Calvinisme en Revolutie in de achttiende eeuw* (Apeldoorn 1991).
- Secker, W.P., 'Van de uitvoerende magt: Uitvoerend Bewind en agenten in 1798', in: O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (eds.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798* (Nijmegen 2001) 115-142.
- Shusterman, N., *De Franse Revolutie* (Utrecht 2015).
- Sillem, J.A., *Het leven van Johan Valckenaer, 1759-1821* (Amsterdam 1876).
- Singeling, C., *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam 1991).
- Siskin, C., W. Warner, *This is Enlightenment: An Invitation in the Form of an Argument* (Chicago 2010).
- Slee, J. van, *De geschiedenis van het Socianisme in de Nederlanden* (Haarlem 1914).
- Sliggers, B., K. Evers, *De idealen van Pieter Teyler: Een erfenis uit de Verlichting* (Haarlem 2006).
- Sluis, J. van, *François Hemsterhuis, Œuvres philosophiques. Édition critique* (Leiden 2015).
- Smit, C., *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914* (Hilversum 2015).
- *Ondernemers en Geleerden, Leiden 1778-2003* (Leiden 2003).
- Sonderen, P., *Het sculpturale denken. De esthetica van Frans Hemsterhuis* (Leende 2000).
- Spaans, J. (red.), *Een golf van beroering. De omstreden religieuze opwekking in Nederland in het midden van de achttiende eeuw* (Hilversum 2001).
- Spehr, C., *Reunionsversuche zwischen Katholiken und Protestanten im deutschsprachigen Raum des späteren 18. Jahrhunderts* (Tübingen 2005).
- Spoelstra, H., *De invloed van de Deutsche letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18e eeuw* (Amsterdam 1931).
- Sprunger, K., 'Frans Houttuyn, Amsterdam Bookseller: Preaching, Publishing and the Mennonite Enlightenment', *The Mennonite Quarterly Review* 78, 2 (Goshen 2004) 165-184.
- Stapelbroek, K., J. Marjanen (ed), *The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century: Patriotic Reform in Europe and North America* (Basingstoke 2012).
- Steffens, G., *Pieter Nieuwland en het evenwicht* (Zwolle 1964).
- Stipriaan, A. van, *Surinaams contrast: rooibouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750-1863* (Leiden 1993).
- Stoker, W., *De christelijke godsdienst in de filosofie van de Verlichting. Een vergelijkende studie over de geloofsverantwoording in het denken van Locke, de deïsten, Lessing en Kant* (Assen 1980).
- Stouten, J., *Willem Anthonie Ockerse (1760-1826). Leven en werk* (Amsterdam-Maarssen 1982).
- Strien-Charadonneau, M. van, *Le Voyage de Hollande: recits de voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748-1795* (Oxford 1994).
- Sturkenboom, D., *De ballen van de koopman. Mannelijkheid en Nederlandse identiteit in de tijd van de Republiek* (Gorredijk 2019).

- 'Understanding Emotional Identities. The Dutch Temperament as Historical Case-Study', *BMGN* 129-2 (2014) 163-191.
- *Spectators van Hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998).
- Sullivan Sorin, G., L. Sessions (ed.), *Case Studies in Cultural Entrepreneurship: How to Create Relevant and Sustainable Institutions* (Lanham 2015).
- Sypkens Smit, J., *Leven en werken van Matthias van Geuns M.D. 1735-1817* (Assen, 1953).
- Taback, N., *A Mission to Reform Manners: Religion, Secularization, and Empire in Early Modern England* (Los Angeles 2013).
- Taylor, C., *Meaning, Morals and Modernity* (Cambridge 1985); vertaald als: *Bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit* (Rotterdam 2007).
- Theeuwen, P., *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787): een bijdrage tot kennis van de Nederlandse geschiedenis in het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Hilversum 2002).
- Theunissen, B., 'Nut en nog eens nut'. *Wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers 1800-1900* (Hilversum 2000).
- Tippmann, C., *Die Bestimmung des Menschen bei Johann Joachim Spalding* (Leipzig 2012).
- Touaillon, C., *Der Deutsche Frauenroman des 18e Jahrhunderts* (Wien-Leipzig 1919).
- Tromp, B., *De Wetenschap der Politiek: Verkenningen* (Leiden 1993).
- Uitterhoeve, W., *Cornelis Kraijenhoff 1758 -1840. Een loopbaan onder vijf regeervormen* (Nijmegen 2009).
- Veenbaas, J., *De Verlichting als kraamkamer: Over het tijdperk en zijn betekenis voor het heden* (Amsterdam 2013).
- Velde, H. te, 'Herenstijl en burgerzin', in: R. Aerts, H. te Velde (eds.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 157-185
- Velde, H. te, R. Aerts, 'Inleiding', in: R. Aerts, H. te Velde (eds.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 9-27.
- Velema, W., 'Republikeinse democratie. De politieke wereld van de Bataafse Revolutie, 1795-1798', in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment* (Nijmegen 2013) 17-63.
- *Omstreden Oudheid. De achttiende eeuw en de klassieke politiek* (Amsterdam 2010).
- *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought* (Leiden-Boston 2007).
- '1800: Blauwdrukken voor een samenleving', *Historisch Nieuwsblad* 6 (2001) 54-55.
- 'Revolutie, Republiek en Constitutie. De ideologische context van de eerste Nederlandse grondwet', in: N. van Sas en H. te Velde (eds.), *De eeuw van de Grondwet* (Deventer 1998) 20-44.
- 'Politiek, pers en publieke opinie. Het debat over de vrijheid van drukpers in de Bataafse tijd', in: *Grondwetgeving 1795-1806: voordrachten gehouden bij de presentatie van 'De Staatsregeling van 1805 en de Constitutie van 1806: bronnen voor de totstandkoming'* (Haarlem 1997) 65-81.
- *Enlightenment and Conservatism in the Dutch Republic. The Political Thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen-Maastricht 1993).
- 'In Praise of the Stadholder: Elie Luzac and the Modernization of Orangism', in: W. Fletcher (ed.), *Proceedings of the Second Interdisciplinary Conference on Netherlandic Studies* (Lanham 1987) 25-33.
- Veltman-van den Bos, A., *Petronella Moens (1762-1843)* (Nijmegen 2000).
- Verberne, L., *Het sociale en economische motief in de Bataafse tijd* (Tilburg 1947).
- Verbruggen, J., *De correspondentie van Jan Daniël Huichelbos van Liender met James Watt* (Enschede 2005).
- Verheijen, B., *Nederland onder Napoleon. Partijstrijd en natievorming, 1801-1813* (Nijmegen 2017).
- Vermij, R., *De geest uit de fles. De Verlichting en het verval van de confessionele samenleving* (Amsterdam 2014).
- *Secularisering en natuurwetenschap in de zeventiende en achttiende eeuw: Bernard Nieuwentijt* (Amsterdam 1991).
- Verschaffel, T., *De weg naar het binnenland. Geschiedenis van de Nederlandse Literatuur 1700-1800. De Zuidelijke Nederlanden* (Amsterdam 2017).
- Vieu- Kuik, H., *Anonieme geschriften van Betje Wolff in het tijdschrift De Rhapsodist (1770-1772)* (Groningen 1956).
- Vijselaar, J., 'Eudoxus over de krankzinnigheid. Laat achttiende-eeuwse ideeën over de behandeling van krankzinnigen in Nederland', *Leidschrift* 2 (Leiden 2014) 109-130.
- *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen 2001).
- Vis, J., *Diaconie: vijf eeuwen armenzorg in Den Haag* (Amsterdam 2017).
- Visser, P., 'Dopers Zaaigoed op gereformeerde akkers – of omgekeerd. De doopsgezinde kruisbestuiving van uitgever en vertaler Marten Schagen met Engelse 'zielstigers' als James Hervey, Thomas Green en Benjamin Bennet', *Doopsgezinde Bijdragen* 42 (2016) 181-214.
- 'Verlichte doopsgezinden: Cornelis van Engelen (1726-1783) en zijn tijdschrift de 'Philosooph', *Doopsgezinde Bijdragen* 33 (2007).
- Visser, P. 'Teyler en liefdadigheid, onbeperkte verdraagzaamheid en zedelijk gemak', in: B. Sliggers en K. Evers, *De idealen van Pieter Teyler: Een erfenis uit de Verlichting* (Haarlem 2006) 127-146.

- Vles, E.J., *Pieter Paulus (1753-1796). Patriot en staatsman* (Amsterdam 2004).
- Voller, Jack G., *The Graveyard School: An Anthology* (Richmond 2015).
- Vries, C. de, 'In traanen wegsmelten bij Monzongo. Reacties op de opvoering van het eerste anti-slavernij toneelstuk in Nederland', *Historica* 3 (2018) 12-16.
- 'Van medelijden naar maatschappelijke actie. De Maatschappij tot Redding van Drenkelingen (1767) en de revoluties van 1787 en 1795', *Mededelingen JCW* 40 (2017) 32-45.
 - 'Laurens van Santen: de vrijheid beminnen op Santhorst', *Mededelingen JCW* 35, 2 (2012) 164-175.
- Vries, J. de, *De Economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (2e druk Leiden 1968).
- Vries, J. de, en A.M. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Vries, M. de, *Geen stijl of lange tenen? Wat de achttiende eeuw ons leert over fatsoen* (Nijmegen 2017).
- 'De geboorte van de moderne intellectueel. Literatuur en politiek rond 1800', in: F. Grijzenhout, N. van Sas, W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment* (Nijmegen 2013) 243-273.
 - 'Loflied op de gevoelige man', *Mededelingen JCW* 29-2 (2006) 251-262.
 - 'Pieter Meijer (1718-1781), een uitgever als instituut', *Mededelingen JCW* 28 (2005) 81-103.
 - 'Uitgegeven... en uitgebuit. Over achttiende-eeuwse bestsellerauteurs, liegende uitgevers, stiekeme privileges en het gedeeld auteurschap', *Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw* 37 (2005) 36-52.
 - *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland, 1750-1800* (Nijmegen 2001).
 - 'Over eerzucht en onsterfelijkheid in de achttiende-eeuwse literaire genootschappen. Dichten voor de eeuwigheid', *Literatuur* 12 (Amsterdam 1995) 142-149.
 - 'Een staaltje Feliciaanse diplomatie. Het departement letterkunde van Felix Meritis tijdens en na de patriotentijd (1779-1795)', *Skript* 13 (1991).
- Vrolijk, J., *Nog een en ander over onze Maatschappij* (z.p. z.j). [Over de Holl. Mij. Wetenschappen]
- Vuyk, S., *Het einde der remonstranten* (Utrecht 2012).
- *Jacob Kantelaar. Veelzijdig verlicht verliezer 1759-1821* (Zwolle 2005).
 - *Pleidooien voor verdraagzaamheid: Boudewijn van Rees en Cornelius Rogge over de vrijheid van godsdienst* (1789) (Amsterdam 2010).
 - 'De republiek van Jan Konijnenburg (februari 1795 - augustus 1797)', in: Pieter van Wissing (ed.), *Stoekschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008) 217-229.
 - Verlichte verzen en kolommen: remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting (1720-1820) (Amsterdam 2000).
 - De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek, 1780-1800 (Amsterdam 1995).
- Wachelder, J., *Universiteit tussen vorming en opleiding: de modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum 1992).
- Wahl-Jorgensen, K., *Emotions, Media and Politics* (Cambridge 2019).
- Wall, E. van der, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum 2000).
- 'Geen natie van atheïsten. Pieter Paulus (1753-1796) over godsdienst en mensenrechten', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1995-1996* (Leiden 1997) 45-62.
- Wall, E. van der, L. Wessels, *Een veelzijdige verstandhouding: Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007).
- Warnsinck, J.C.M., *De Kweekschool voor de Zeevaart en de stuurmanskunst 1785-1935* (Haarlem 1935).
- Weber, A., *Hybrid Ambitions: Science, Governance, and Empire in the Career of Caspar G.C. Reinwardt (1773-1854)* (Leiden 2012).
- Weigelt, H., *Johann Kaspar Lavater: Leben, Werk und Wirkung* (Göttingen 1991).
- Wessels, N., *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Den Haag 1996).
- Westerouwen van Meeteren, F., 'Voor hondert vijftwintig jaeren', *Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid* 43 (1903) 3-44
- Wielema, M., *Ketters en Verlichters; de invloed van het spinozisme en wolffianisme op de Verlichting in gereformeerd Nederland* (Amsterdam 1999).
- Wijndelts, J., 'Het auteurschap van drie anonyme Nederlandsche vertalingen terecht gebracht', *Het Boek* 5 (1916) 317-319.
- Wijngaards, N., *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen (1726-1793)* (Zutphen 1972).
- Wille, J., *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de 18e eeuw 1* (Zutphen 1937); *deel 2, bezorgd door P. van der Vliet* (Amsterdam 1993).
- Wissing, P. van (red.), *Stoekschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008).
- Wit, C. de, *Het ontstaan van het moderne Nederland, 1780-1848, en zijn geschiedschrijving* (Oirsbeek 1978).
- Wit, H. de, *Ledenlijst Vaderlandsche Sociëteit 1783-1787*, op: <http://www.geneaknowhow.net/> (2011).

- Witt Huberts, F. de, 'Een Corsicaansche vrijheidsheld in ons land', in [An] *Historie in Woord en Beeld* 1 (1938) 118-121.
- Zanden, J., A. Riel, *Nederland 1780-1914: Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).
- Zappey, W., *De economische en politieke werkzaamheid van Johannes Goldberg* (Amsterdam 1967).
- Zee, Th. van der, J. Rosendaal en P. Thissen (red.), *1787: de Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988).
- Zuidervaart, H., 'Science for the public: the translation of popular texts on experimental philosophy into the Dutch language in mid-eighteenth century', in: S. Stockhorst (ed.), *Cultural Transfer through Translation. The Circulation of Enlightened Thought in Europe by Means of Translation* (Amsterdam-New York 2010) 231-262.
- "Meest alle van best mahoniehout vervaardigd": het natuurfilosofische instrumentenkabinet van de Doopsgezinde Kweekschool te Amsterdam, 1761-1828', *Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 29-2 (2006) 81-112.
 - 'Early quantification of scientific knowledge: Nicolaas Struyck (1686-1769) as a collector of empirical data', in: P. Klep, H. Stamhuis (eds.), *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850* (Amsterdam 2002) 125-148.
- Zuidervaart, H., H. Rulkens, 'De Amsterdamse mathematicus Jan van den Dam (1706-1770) en zijn vernuftige planetaria', *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 106 (2015) 120-163.

Persoonsregister

A

Aa, C.C.H. van der 174, 184, 352
 Aa, P.J.B.C. 237, 240, 326, 364
 Adami, J. 143, 154, 159, 161, 326, 338, 350, 355
 Allart, J. 102, 235
 Alphen, H. van 21,, 63, 72, 78, 82, 185
 Alstorpius, J. 161, 191, 326, 340, 342, 350, 352, 357, 362
 Antwerpen Verbrugge, G. 164
 Asschenberg, H. 42, 104, 124, 129, 326, 334, 338

B

Bacot, G. 223, 276, 359
 Bahrdt, C. 143, 145, 152, 199, 349, 371, 373
 Batavus [Lublink] 33, 214, 227, 311, 350, 366, 368, 369, 371
 Baum, J.C. 154, 158, 223, 351, 368
 Bellamy, J. 21, 32, 223, 344
 Berg, A. van den 175, 180, 184, 199, 214, 326, 371
 Berg, O.W.J. 86, 149, 191, 326, 327, 338, 342, 349, 355, 357
 Bernard, F. 223
 Beyma, C. van 257, 258, 359, 372
 Bicker, B. 191, 204, 246, 269, 296, 326, 338, 353, 356, 357, 359, 372
 Bicker, L. 171, 191, 285
 Blydenstein, J. 288, 289
 Bondt, N. 1796† 155, 240, 243, 326, 335, 342, 344, 351, 362
 Bondt, N. 1792† 156, 160, 326
 Bondt, J. 368
 Bonn, A. 112, 167, 199, 326, 335, 339, 340, 353, 372
 Bosch, J. 53, 84, 138, 143, 146, 152, 156, 160, 243, 269, 283, 308, 326, 339, 348, 349, 350
 Bosch, B. 63, 64, 80, 214, 223, 235, 236, 237, 248, 287, 308, 359, 371
 Bosch, B. de 86, 89, 95, 104, 105, 248, 326, 338, 345, 347, 371
 Bosch, P. van den 95, 105, 223, 229
 Bousquet, L. 138, 140, 141, 146, 341
 Braam, P. van 83
 Brender à Brandis, G. 63, 223, 269, 326
 Broeckhoff, J.P. 86
 Brunings, C. 175, 352, 368
 Burman, P. jr. 42, 82, 83, 84, 129, 130, 155, 156, 159, 160, 163, 170, 171, 334, 335, 337, 338, 339, 348, 352, 366

C

Calkoen, H. 138, 140, 141, 146, , 339, 350, 353, 357
 Calkoen, N. 341, 353
 Campe, J. 54, 68, 199, 230, 279
 Camper, P. 47, 156, 159, 161, 166, 171, 172, 199, 208, 327, 348

Capellen tot den Poll, J.D. van der 203, 217, 218, 333, 341
 Capellen tot den Marsch, R. van den 202, 225
 Carull, B. 52, 100, 104, 158, 159, 327, 335, 366
 Clercq, J. de 164, 327, 335, 348
 Clercq, P. de 113, 362
 Clercq, S. de 327, 335, 362
 Couperus, J. 260, 262, 296, 327, 359
 Craeyvanger, E. 161, 191, 327, , 342, 351, 353, 357
 Cras, H.C. 199, 233, 234, 235, 267, 268, 327, 342, 350
 Croon, J. 149, 327, 344, 357, 362

D

Daendels, H. 254, 258, 260, 310, 316
 Deiman, J.R. 56, 138, 142, 154, 155, 156, 158, 161, 285, 286, 327, 342, 351
 Deiman, J.D. 157, 334
 Deutz, D. 141, 146, 235, 327, 242, 356, 363
 Deitz, J. 353
 Deken, A. 58, 125, 126, 174, 176, 177, 186, 187, 223, 299
 Douwes, J. 132, 142, 327, 340, 350
 Dumbar, G. 262, 280, 359

E

Ebeling, E. 147, 149, 172, 173, 191, 327, 335, 338, 339, 353, 357
 Ende, A. van den 282, 284, 316, 348, 372
 Engelberts, E.M. 166, 174, 175, 184, 191, 193, 199, 207, 214, 220, 223, 328, 335, 352, 371, 372
 Engelen, C. van 47, 86, 95, 156, 164, 166, 168, 169, 172, 223, 328, 335, 347, 357, 371, 372
 Essen, M. van 72
 Ewijck, D.J. 56

F

Feitama, S. 42, 95, 129
 Feith, R. 20, 21, 63, 72, 93, 107, 143, 187, 199, 204, 223, 224, 227, 233, 328
 Fernandes Nunes, J. 42
 Fest, J. 91
 Floh, J. 271, 276, 359
 Fontein, P. 42, 64, 95, 145, 157, 328, 346, 349, 350

G

Gellert, C. 18, 20, 33, 45, 64, 65, 68, 80, 85, 86, 127, 139, 279
 Goens, R. van 20, 33, 94, 95, 216, 217, 218, 322
 Goethe, J.W von 21, 46, 100
 Gogel, I. 269, 364
 Goldberg, J. 291, 292, 296, 297, 337, 364
 Goll van Frankenstein, J. sr. 164, 166
 Goll van Frankenstein, J. jr. 173, 328, 335, 336, 342, 350, 355, 357

Grill, A. 61, 124, 335
Grill, J. 127
Guljé, P.F. 276, 278

H

Hall, M. van 31, 58, 133, 155, 156, 246, 262, 270, 316,
322, 328, 343, 352, 360, 363
Hamelsveld, Y. van 58, 223, 235, 266, 269, 298, 328, 360
Hartsen, A. 42, 104, 124, 129, 130, 224, 334, 338
Hartsinck, J. 104, 123, 124, 127, 328, 334, 352, 353
Helmerts, J. 58, 156, 329, 344
Helvetius, J. 123, 124, 127, 132, 329, 334, 337, 338, 349
Hemert, P. van 58, 69, 155, 156, 329, 351
Hervey, J. 79, 80, 89, 91, 95, 96
Hemsterhuis, F. 69, 70, 122, 127, 139, 155, 346, 348, 352
Hesselink, G. 69, 143, 329, 363
Heuvel, H. van den 166, 174, 175, 176, 183, 185, 189,
352
Hooft, D. 146, 147, 191, 198, 204, 329, 334, 338, 342,
353, 355, 357, 360,
Hooft, H. Danielsz. 150, 227
Hoogeveen, C. 83
Hoogstraaten, S. 262
Hoop, C. Gysbertsz. van der 140, 142, 147, 191, 329, 338,
342, 353, 357, 363
Hovius, F. 329, 349, 355
Hovy, L. 147, 191, 338, 353, 357
Huisinga Bakker, P. 42, 350
Hulshoff, A. 106

J

Jerusalem, J. 68, 100, 157, 158

K

Kantelaar, J. 24, 141, 148, 207, 223, 235, 246, 257, 276,
296, 298, 329, 341, 344, 357, 360
Kasteele, P.L. van de 204, 223, 329, 357, 360
Kemp, F.A. van der 172, 223, 229, 307, 335
Kemper, J.M. 58, 268, 317, 329, 345, 351
Kinker, J. 58, 155, 156, 329
Kinsbergen, J.H. van 202, 204
Konijnenburg, J. 58, 203, 235, 255, 259, 360
Kooten, T. 280
Krayenhoff, C.R. 138, 236, 239, 329, 341, 363, 364

L

Lankeren, P.W. van 45, 172, 191, 329, 336, 338, 353, 357
Lelyveld, F. van 20, 52, 94, 95, 182, 296, 340
Lennep, C. van 52, 89, 127, 128, 133, 140, 142, 147, 152,
191, 204, 229, 240, 246, 257, 262, 276, 296, 308, 335,
338, 341, 347, 349, 350, 352, 353, 354, 355, 357, 361,
363
Lennep, D. van 58, 156, 329, 345, 346, 351
Leyden, F.A. van 278, 361
Lijn, C.J. van der 123, 124, 127, 128, 215, 330, 334
Loosjes, A. 63, 223, 224, 269, 309
Loosjes, C. 53
Loots, C. 58, 330, 344
Lublink, M. 53

Luden, J. 142, 149, 235, 239, 330, 342, 358
Lugt, J. 140, 146, 230, 330, 341

M

Martinet, J.F. 52, 114, 166, 174, 175, 180, 184, 199,
207, 214, 330, 336, 352
Meersch, A.A. van der 155, 156, 157, 330, 349, 371
Meijer, P. 22, 31, 32, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 60,
73, 74, 75, 86, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 97, 104, 105,
106, 122, 128, 129, 137, 141, 145, 154, 164, 166, 167,
168, 230, 258, 313, 330, 336, 343, 346, 347, 361
Merken-van Winter, L. van 20, 31, 33, 42, 43, 44, 51, 52,
89, 96, 104, 105, 106, 169, 224, 229, 322, 346, 347
Messchert van Vollenhoven, J. 240, 330, 342, 346, 350,
363
Moens, P. 56, 108, 223, 235, 236, 237, 238

N

Nahuys, P. 330, 342, 349, 351, 355
Neufville, C.L. de 42, 230
Nieuhoff, B. 47, 156, 183, 232, 233, 246, 270, 296, 298,
361
Nieuwland, P. 53, 155, 156, 330, 346, 351
Noortwijck, C. 164, 166, 330, 336, 367

O

Ommeren, R. van 152, 154, 161, 235, 331, 341, 350
Ooster, M. 204, 331, 340, 349, 355, 358
Oosterdijk, H. 124, 132, 133, 136, 138, 142, 146, 172,
331, 334, 336, 337
Oosterwijk Bruin, J. 331, 336, 351, 363

P

Paape, G. 223, 224, 236, 317
Paets van Troostwijk, A. 138, 155, 240, 331, 343, 351,
354, 363
Pallandt tot Zuthem, A.W. van 204, 225
Paoli, P. 47, 83, 84, 160
Pasteur, J. 257, 271, 276, 361
Paulus, P. 155, 234, 237, 243, 244, 331, 361
Petsch, J. 157, 174, 175, 352
Pinto, I. de 47, 70
Post, E. 21

R

Rijdenius, C. 5, 31, 49, 50-54, 252, 342, 349
Rijdenius, P. 49, 55
Rijswijk, G.J. van 45, 142, 143, 343
Rijswijk, J.W. van 276
Rogge, C. 143, 176, 191, 265, 272, 300
Romswinkel, M. 191, 204, 331, 349, 354, 355, 358
Roskam [Roscam], J.W. 124, 127, 130, 331, 338

S

Salzmann, C. 68, 99, 100, 199

Schimmelpenninck, R.J. 22, 33, 147, 161, 233, 236, 237, 239, 246, 253, 256, 260, 263, 267, 268, 271, 275, 294, 298, 308, 317, 338, 343, 351, 358, 361, 363
 Schlosser, J.A. 164, 166, 336
 Schreuder, J. 132, 136, 143, 337
 Schultens, H.A. 52, 75, 143, 144, 148, 155, 331, 341, 349, 373
 Sowden, B.C. 55, 285, 332, 350
 Spalding, J. 18, 68
 Staphorst, N. van 147, 172, 173, 236, 237, 239, 246, 253, 332, 336, 338, 339, 350, 358, 362, 363, 364, 372
 Staphorst, J. van 149, 173, 331, 350, 356
 Statius-Muller, P.L. 157
 Steinbart, G.S. 68, 69, 366
 Sterk, A. 52, 157, 158, 159, 199, 223, 224
 Steyn Parvé, D.J. 261, 288, 298
 Stinstra, J. 97, 156, 157, 346, 347
 Struyck, N. 40
 Swedenborg, E. 61, 335
 Sweers, I. 43, 166, 167, 174, 332, 348, 352
 Swinden, J. van 156, 198, 199, 246, 249, 268, 332, 343, 350, 356, 362

T

Teding van Berkhout, W. 247, 265, 296, 362
 Temminck, C. 332, 343
 Temminck, M. 133, 146, 147, 161, 204, 235, 332, 342, 349, 355, 358
 Temminck, E. de Vrij 124
 Teyssset, J. jr. 239, 243, 332, 356, 363
 Tischbein, J.F.A. 5, 16, 50, 52, 245
 Titsingh, G. 136, 138, 142, 203, 239, 332, 337, 342, 349, 355, 363
 Tollius, H. 161, 171, 172, 199, 208, 332, 336, 341, 349, 350

U

Uylenbroek, P.J. 47, 150

V

Valckenier, A. 132
 Valckenaer, J. 332, 260
 Vaillant, C. 191, 332, 354, 358
 Vatebender, G. 276, 277, 362
 Verhees, H. 278
 Vernède, J.S. 80, 154, 164, 166, 167, 168, 170, 182, 332, 336, 352, 365, 366,
 Verwer, P.A. 156, 157, 347

Vinkeles, R. 16, 44, 52, 73, 92, 153, 170, 186, 195, 199, 232, 257, 305, 308, 345
 Vitringa, C. 316, 362
 Vollenhoven, A. van 346
 Vollenhoven, C. 132, 164, 172, 332, 337
 Vollenhoven, H. 333, 351, 354
 Vollenhoven, J. jr. 333, 351, 354
 Vollenhoven-Jansz, C. van 296
 Vreede, P. 172, 223, 257, 258, 265, 271, 333, 335, 362
 Vries, A de 333, 345
 Vries, J. de 31, 56, 122, 126
 Vries, S. de 47, 166, 333, 336

W

Wagenaar, J. 59, 81, 82, 96, 346
 Walraven, J. 333, 342, 351
 Weiland, P. 269
 Westerbaen, C. 26, 31, 45, 46, 51, 57, 106, 113, 129, 263, 309, 316
 Willink, D. 338, 339
 Willink, J.A. 172, 333, 336, 338, 358, 363
 Willink, W. 363, 367
 Wilp, S.M. van der 44, 346, 347
 Winter, N.S. van 20, 31, 42, 45, 52, 55, 63, 73, 88, 89, 104, 105, 106, 181, 338
 Winter, P. van 31, 45, 48, 51, 55, 72, 73, 86, 105, 118, 122, 146, 173, 181, 182, 214, 225, 226, 230, 231, 252, 253, 260, 264, 265, 271, 272, 290, 333, 338, 342, 346, 349, 350, 356
 Wit, J. de 4
 Witt, J. de 333, 358
 Wolff, B. 21, 43, 58, 83, 130, 174, 176, 177, 186, 187, 223, 299, 300, 348
 Wyttenbach, D. 54, 199, 233, 333, 349

Y

Young, E. 18, 33, 46, 49, 89-96

Z

Zollikofer, G. 67, 68, 72
 Zoo, G. van der 43, 88, 239, 246, 250, 257, 262, 265, 318, 333, 342, 362, 364
 Zubli, A.J. 52, 230, 246, 275, 333, 344, 358, 362, 364
 ZurMühlen 141, 142, 333

